

Κ.ε.ε. 18265
ND = 18396

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Η Γυμναστική στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση:
από τις «Σωμασκίες» στη «Σωματική Αγωγή»
(1834-1936)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Θανάσης Τσούμας

Αθήνα 2009

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

(επιβλέπων καθηγητής) Νικόλαος Κοταρίδης Αναπληρωτής Καθηγητής

Κωνσταντίνος Κοσκινάς Αναπληρωτής Καθηγητής

Θεοχάρης Αθανασιάδης Λέκτορας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σελ.
8

ΜΕΡΟΣ Ι

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ (1828-1834): ΑΠΟ ΤΗ «ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ» ΣΤΙΣ «ΣΩΜΑΣΚΙΕΣ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι αντιλήψεις για τη σωματική άσκηση: από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό στον Ιωάννη Καποδίστρια

1. Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και η συστηματοποίηση της σωματικής άσκησης: τα Γυμναστικά συστήματα στην Ευρώπη (τέλη 18 ^{ου} – αρχές 19 ^{ου} αιώνα)	19
2. Η σχολική σωματική άσκηση στο πλαίσιο του ελληνικού διαφωτισμού	27
3. Η σωματική άσκηση και τα πρώτα εκπαιδευτικά σχέδια και προγράμματα (1821-1831)	37

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η Περίοδος της Αντιβασιλείας: οι «Σωμασκίαι» στο νόμο του 1834

1. Η γενική κατάσταση στην εκπαίδευση από την δολοφονία του Καποδίστρια έως την άφιξη του Όθωνα	60
2. Η σωματική άσκηση στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων στα ευρωπαϊκά σχολεία	66
3. Η οργάνωση της ελληνικής εκπαίδευσης την περίοδο της αντιβασιλείας του Όθωνα: ο νόμος «Περί δημοτικών σχολείων» του 1834 και οι «Σωμασκίαι» στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων	74
4. Ο προσανατολισμοί και οι ιδεολογικές αφετηρίες των «Σωμασκιών»	80

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ (1834-1899): ΑΠΟ ΤΙΣ «ΣΩΜΑΣΚΙΕΣ» ΣΤΗ «ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η περίοδος των Οδηγών Αλληλοδιδασκτικής: η Βαυαροκρατία (1834-1862) και οι αδράνειες της μεταθωνικής περιόδου (1862-1879)

1. Η Εκπαίδευση και τα Εγχειρίδια προς «χρήσιν των δημοτικών σχολείων»	90
2. Η «Γυμναστική» στην Μέση εκπαίδευση και στην εκπαίδευση των Διδασκάλων	102
3. Οι Σωμασκίες στους «Οδηγούς της Αλληλοδιδασκτικής» μεθόδου: «το τερπνόν μετά του ωφελίμου»	118
4. Οι Σωμασκίες στην εκπαίδευση των «κορασίων»	138

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Εκσυγχρονισμός και μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση : η «Γυμναστική» στα Προγράμματα του 1880 και του 1894

1. Η κατάσταση στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς και η γυμναστική	145
2. Η ανάπτυξη της γυμναστικής και του αθλητισμού	157
3. Συνέχειες και αλλαγές: οι «Πρακτικά Οδηγία» του 1880 και τα προγράμματα των Δημοτικών Σχολείων του 1894	169
4. Αποτίμηση των νέων κατευθύνσεων	178

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η νομοθετική θεμελίωση των σύγχρονων κατευθύνσεων: ο νόμος ΒΧΚΑ΄ του 1899 και το πρόγραμμα της «εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις διδασκτέας Γυμναστικής»

1. Η σχολική γυμναστική και ο αθλητισμός την περίοδο 1894-1899	189
2. Οι βασικές διατάξεις του νόμου ΒΧΚΑ΄: μια κριτική ανασκόπηση των καινοτομιών του	202
3. Η σημασία του νέου Αναλυτικού Προγράμματος της Γυμναστικής	214
4. Η Γυμναστική και ο λόγος για το Έθνος και τον πολίτη	222

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ (1900-1936): ΑΠΟ ΤΗ «ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ» ΣΤΗ «ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Το Πρόγραμμα της Γυμναστικής του 1909 και το Σουηδικό Γυμναστικό σύστημα στην εκπαίδευση

1. Γυμναστική και Αθλητισμός	229
2. Η Γυμναστική στην εκπαίδευση	239
3. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1909	249
4. Οι νέοι προσανατολισμοί στο Πρόγραμμα του 1909	254

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η Σωματική Αγωγή στη Δημοτική Εκπαίδευση κατά την περίοδο του Μεσοπόλεμου (1909-1935)

1. Η γυμναστική στην εκπαίδευση και ο αθλητισμός: νέα κοινωνικά ιδεώδη	258
2. Το θεσμικό πλαίσιο των γυμναστικών μεταρρυθμίσεων	277
3. Νέες κατευθύνσεις και σχεδιασμοί	287
4. Αποτίμηση των διεργασιών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου	297

Συμπεράσματα	312
Πηγές	319
Βιβλιογραφία	329

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Γ. Γ. Ν. Γ.	Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς
Γ.Α.Κ.	Γενικά Αρχεία του Κράτους
Ε. Α. Π.	Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Ε. Α. Σ. Α.	Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής
Ε. Ε. Φ. Σ.	Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής
Ε. Μ. Ν. Ε	Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού
Ε. Ο. Ε.	Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή
Ι. Α. Ε. Ν.	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας
Μ. Ι. Ε. Τ.	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
Ο. Ε. Σ. Β.	Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων
Ο. Μ. Ε. Δ	Ομίλου Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού
Π. Α. Ε. Α.	Ποδηλατικής και Αθλητικής Επιθεωρήσεως της Ανατολής
Π. Α. Ε. Π. Π.	Πανεπιστήμιο Αθηνών Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής
Σ. Ε. Α. Γ. Σ.	Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων
Φ. Ε. Κ.	Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως
Β. J. S. E.	British Journal of Sociology of Education
B.A.H.P.E.S	Balkan Association for History of Physical Education and Sport
C.U.P.	Columbia University Press
J. C. S.	Journal of Curriculum Studies
J. S. H.	Journal of Social History
N. A. S. S. H.	North American Society for Sport History
O. U. P.	Open University Press
U. P.	University Press

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της διατριβής είναι η διερεύνηση των διεργασιών που ανέδειξαν το μάθημα της γυμναστικής σε παιδαγωγικό αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος και, συγχρόνως, σε δημόσιο εγχείρημα του ελληνικού κράτους κατά τα πρώτα εκατό, περίπου, χρόνια του βίου του. Ειδικότερα, η διατριβή αναλύει τις μεταβολές στους στόχους, το περιεχόμενο τις αρχές γυμναστικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, την περίοδο από το 1834 έως το 1936.

Η επιλογή της μελέτης των ιδεολογικών λειτουργιών του μαθήματος στην πρώτη, κυρίως, εκπαιδευτική βαθμίδα, σχετίζεται με το γεγονός ότι την εν λόγω ιστορική περίοδο το δημοτικό σχολείο συνιστά μια διακριτή και εν μέρει αυτόνομη σχολική πραγματικότητα, εν πολλοίς ταξικά προσδιορισμένη και οριοθετημένη, και όχι την αφετηρία ενός αυτόνομου εκπαιδευτικού συνεχούς. Έτσι, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σήμερα, η ύλη των μαθημάτων δεν προσφερόταν με τη μορφή «ομόκεντρων κύκλων», έτσι ώστε να επαναλαμβάνεται στα βασικά της σημεία από το Δημοτικό ως το Γυμνάσιο. Όπως θα φανεί στη συνέχεια της ανάλυσής μας, σε ό,τι αφορά ειδικά στο μάθημα της «γυμναστικής», αποτελεί κοινή αντίληψη της εποχής ότι οι παραλλαγές στη μέθοδο της διδασκαλίας της και τη διδακτέα ύλη προσαρμόζονταν όχι μόνο στις βιολογικές και αντιληπτικές ικανότητες των μαθητών αλλά και στην κοινωνικο-ταξική τους θέση.

Η μελέτη αυτή, διερευνά τις αφετηρίες τις πρώτες απόπειρες εισαγωγής του μαθήματος, που συμπίπτουν με την έκδοση του πρώτου νόμου της αντιβασιλείας για την οργάνωση της δημοτικής εκπαίδευσης, το 1834. Κριτήριο επιλογής αυτού του νόμου αποτέλεσε το γεγονός ότι στα άρθρα του η σωματική άσκηση βρήκε την πρώτη θεσμική της κατοχύρωση, ως αυτόνομο μάθημα, στη δημοτική εκπαίδευση. Όμως αυτή η επιλογή δεν συνεπάγεται και την υποβάθμιση της πνευματικής δραστηριότητας και των εκπαιδευτικών πρακτικών που είχαν αναπτυχθεί στον ελληνικό χώρο πολύ πριν από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Έτσι, λοιπόν, οι πρώτες ενότητες της διατριβής ανασυγκροτούν συνοπτικά, εν είδει προκαταρκτικής εισαγωγής, τους λόγους περί σωματικής άσκησης που αρθρώθηκαν ήδη από τους νεοέλληνες διαφωτιστές, στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης οπτικής, αλλά και τις πρώτες σχετικές εκπαιδευτικές κατευθύνσεις του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας, του Ιωάννη Καποδίστρια.

Η μελέτη απολήγει στις νομοθετικές ρυθμίσεις του 1933 σχετικά με τη «σωματική αγωγή» και τον αντίκτυπό τους μέχρι την περίοδο έναρξης της μεταξικής δικτατορίας, το 1936. Η επιλογή αυτή σχετίζεται με το γεγονός ότι η νέα πραγματικότητα που δημιουργήθηκε τόσο στο χώρο της εκπαίδευσης όσο και στην ευρύτερη δημόσια σφαίρα με την επιβολή του ιδιάζοντος καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου χρήζει ιδιαίτερης προσέγγισης και ως εκ τούτου αποτελεί ένα νέο πεδίο έρευνας που ξεπερνά τα πλαίσια αυτής μελέτης.

Μέχρι σήμερα η ιστορία και η κοινωνιολογία του αθλητισμού και της σωματικής άσκησης στην Ελλάδα έχει να επιδείξει έναν περιορισμένο αριθμό μελετών σχετικών με την ιστορία της γυμναστικής στην ελληνική εκπαίδευση. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, σημαντικός ανασταλτικός παράγοντας στην ερευνητική ενασχόληση με τη σχολική σωματική άσκηση ήταν η αντίληψη που θεωρούσε τα μαθήματα της ιστορίας και της γλώσσας, και δευτερευόντως της γεωγραφίας και των θρησκευτικών, ως τα σημαντικότερα ιδεολογικά οχήματα συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και μετάδοσης προτύπων και αξιών στην ελληνική εκπαίδευση¹. Την αντίληψη αυτή ήρθαν να αμφισβητήσουν, τις δύο τελευταίες δεκαετίες, μια σειρά σημαντικών μελετών που τοποθετούν τη γυμναστική και τον αθλητισμό, καθώς και τις ιδεολογικές τους λειτουργίες, στο προσκήνιο της ελληνικής κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, ανοίγοντας ουσιαστικά το διάλογο σχετικά με την ιστορικο-κοινωνική προσέγγιση του γυμναστικού και αθλητικού φαινομένου στην Ελλάδα². Ταυτόχρονα, οι μελέτες αυτές αναπτύσσουν τον απαραίτητο εκείνο θεωρητικό προβληματισμό, στο πλαίσιο του οποίου μπορεί να οικοδομηθεί ένας γόνιμος επιστημονικός διάλογος που στόχο θα έχει την κατανόηση και την ερμηνεία του ρόλου που διαδραμάτισαν επιλογές και κατευθύνσεις του μαθήματος της γυμναστικής που αποτυπώνουν ευρύτερες διεργασίες διαμόρφωσης της ελληνικής κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας. Βασική παραδοχή των εργασιών αυτών είναι ότι η

¹ Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...ό.π.*, σ.9.

² Στο ίδιο, και της ίδιας, «Η ώρα του σώματος. Αθλητισμός, άσκηση και ψυχαγωγία στο ελληνικό κράτος (1870-1922)», *Οι Χρόνοι της ιστορίας, για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1997, σ. 273-286, Ε. Φουρναράκη, «Η Σωματική Αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο ίδιο, σ. 292-315, Μ. Δημητρίου, «Ο σχολικός αθλητισμός κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862). Ανατομία μιας ατελούς απόπειρας μεταφύτευσης του γερμανικού γυμναστικού συστήματος», στο ίδιο, σ. 287-292, Γ. Κόκκινος, «Υγεία, Άλκη Καλοκαγαθία: Ορθόδοξη εκκλησία και σωματική αγωγή. Οι αντιστάσεις και η βαθμιαία προσαρμογή», στο ίδιο, σ.317-345. Μ. Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση (1862-1990) και ιδρύματα εκπαίδευσης γυμναστών (1882-1982)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000.

γυμναστική συνιστά όχι μόνο ένα νεότερο φαινόμενο, το οποίο η παιδαγωγική πρακτική του 19^{ου} αιώνα η αναγόρευσε σε μηχανισμό κοινωνικοποίησης του μαθητικού δυναμικού, αλλά και προνομιακό πεδίο μελέτης ποικίλων ιδεολογικών διεργασιών που συντελούνται στο χώρο της εκπαίδευσης.

Ωστόσο, ακόμα και στο πλαίσιο της νεότερης αυτής βιβλιογραφίας παρατηρείται μια ανισομέρεια, τόσο χρονική όσο και σε επίπεδο βαθμίδων εκπαίδευσης, καθώς το ενδιαφέρον εστιάζεται στο δεύτερο, κυρίως, μισό του 19^{ου} αιώνα, ενώ αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα, αν όχι αποκλειστική, προς την πλευρά της μέσης εκπαίδευσης. Έτσι, εμφανίζεται καταρχάς ένα κενό στη διερεύνηση τόσο του τρόπου εισαγωγής του μαθήματος στην εκπαιδευτική διαδικασία κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού εθνικού κράτους³ όσο και των αξιοπρόσεκτων μετασχηματισμών στη μορφή και το περιεχόμενό του κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, απόρροια εν πολλοίς των σημαντικών οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών ανακατατάξεων που παρατηρούνται στον ελλαδικό χώρο τη συγκεκριμένη περίοδο⁴.

³ Ο νόμος «Περί δημοτικών σχολείων», του 1834, παρείχε την πρώτη θεσμοθετημένη, όσο και ασαφή εκ πρώτης όψεως, ένταξη της σωματικής άσκησης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η μελέτη του νόμου και η πληρέστερη κατανόηση του γράμματος αλλά κυρίως και του πνεύματος που τον διαπερνά σχετικά με το μάθημα, θεωρούμε ότι συμβάλλει καθοριστικά στη ανασυγκρότηση άγνωστων, ακόμη, πτυχών της που προβάλλουν τις κοινωνικές και πολιτικές προθέσεις της βαυαρικής μοναρχίας. Οι μέχρι σήμερα μελέτες ανασυγκροτούν την ιστορική γραμμή της γυμναστικής από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, περίοδο ανάπτυξης δημόσιου διαλόγου σχετικά με την ένταξη της στη μέση κυρίως εκπαίδευση, αφήνοντας ουσιαστικά εκτός διαλόγου τον εν λόγω νόμο. (Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., Ε. Φουρνάρη, «Η Σωματική Αγωγή των δύο φύλων ...», ό.π.), ενώ παράλληλα αντιμετωπίζουν το μάθημα της γυμναστικής, στο πλαίσιο του νόμου, φορμαλιστικά ανάγοντάς το σε γενικά θεωρητικά σχήματα χωρίς όμως να υπεισέρχονται στη μελέτη του ίδιου του νόμου (Μ. Δημητρίου, «Ο σχολικός αθλητισμός ...», ό.π.)

⁴ Ο νόμος ΒΧΚΑ' του 1899 ήταν αποτέλεσμα των ποικίλων διεργασιών που ακολούθησαν μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 αλλά και την εθνική ήττα του 1897. Έθετε για πρώτη φορά το θέμα της γυμναστικής των ελληνοπαίδων σε νέα διάσταση σφραγίζοντας με τον τρόπο αυτό τις ιδεολογικές διεργασίες που επέτρεψαν την ένταξη του μαθήματος στην εκπαίδευση του 19^{ου} και ανοίγοντας τις νέες προοπτικές της γυμναστικής του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία αυτή συνδέει άρρηκτα τη γυμναστική με τις κυρίαρχες απόψεις σχετικά με τη γενική αγωγή των ελληνοπαίδων που αναπτύσσονται κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Η ιστορική έρευνα έχει συμβάλει σε μικρό ακόμη βαθμό στη διασαφήνιση αυτού του πλαισίου. Ειδικότερα η μελέτη της Χ. Κουλούρη, σχετικά με τη σωματική άσκηση στην εκπαιδευτική πράξη, σταματά το 1915 και η ανάλυσή της εστιάζεται περισσότερο στη μέση εκπαίδευση. Το στοιχείο αυτό χαρακτηρίζει και τη μελέτη της Ε. Φουρνάρη η οποία σταματά πριν το νόμο του 1899. Μάλιστα αναγνωρίζει τη σημαντικότητα των όσων έπονται τονίζοντας ότι: «η εμφάνιση πολλαπλών λόγων και πρακτικών, συνεπώς και ενός «debate» γύρω από τη σωματική αγωγή, χαρακτηρίζει κυρίως τον φθίνοντα 19^ο αιώνα [...] [καθώς] δια των νομοθετημάτων του 1899, με μια αξιοπρόσεχτη ενεργοποίηση των ανταντακλαστικών της, θα παρέμβει για πρώτη φορά τόσο δυναμικά και συστηματικά στον τομέα της σωματικής αγωγής, ο οποίος τώρα επενδύεται σαφέστερα με ιδιότητες γενικότερης αναμόρφωσης της παιδείας.» Ε. Φουρνάρη, «Η Σωματική Αγωγή των δύο φύλων ...», ό.π., σ.294, 315. Υπάρχουν τέλος και κάποιες μελέτες οι οποίες διατρέχουν την εν λόγω περίοδο τονίζοντας, επιγραμματικά, στιγμές της πορείας αυτής και πάντα από τη σκοπιά της μέσης εκπαίδευσης. Σωτήρης Γιάτσης, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Φυσικής Αγωγής στον Ελληνικό Κόσμο*, Θεσσαλονίκη 1985, Μαρία Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση...*, ό.π.

Σε ό,τι αφορά στη σχετική υποβάθμιση της μελέτης του μαθήματος της γυμναστικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αυτή έχει στηριχτεί εν πολλοίς στην υπόθεση ότι το μάθημα δεν διδασκόταν στα δημοτικά σχολεία μέχρι τα μέσα, περίπου, του 19^{ου} αιώνα⁵. Εντούτοις, όπως θα φανεί στα σχετικά κεφάλαια της παρούσας διατριβής, παρότι η έλλειψη επαρκών ιστορικών τεκμηρίων για την εν λόγω περίοδο είναι αναμφισβήτητη, διαθέτουμε ωστόσο σημαντικές ενδείξεις περί της διδασκαλίας του, τουλάχιστον στα αστικά κέντρα της χώρας, οι οποίες θέτουν την παραπάνω επιχειρηματολογία υπό μερική αμφισβήτηση⁶. Να σημειωθεί, εξάλλου, ότι η μελέτη του τρόπου εισαγωγής και διδασκαλίας της γυμναστικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ήδη από το σχετικό νόμο της αντιβασιλείας, αναδεικνύει τη σημασία που αποδίδεται εξαρχής σε «ταξικής» φύσης προσανατολισμούς των εισηγητών της εκπαιδευτικής πολιτικής, πέρα από τα προτάγματα της εθνικιστικής ιδεολογίας και της ιδεολογικής κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας, στα οποία έχει εύστοχα δώσει έμφαση η σχετική βιβλιογραφία⁷.

Σε ό,τι αφορά την πραγματολογική τεκμηρίωση της διατριβής, αυτή στηρίχτηκε καταρχήν στα νομικά κείμενα που αναφέρονται στο μάθημα της γυμναστικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τα οποία περιλαμβάνουν νόμους, διατάγματα, εγκυκλίους, αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα, καθώς και τις αντίστοιχες εισηγητικές τους εκθέσεις. Η αξία των κειμένων αυτών δεν έγκειται μόνο στο αυτονόητο, στο γεγονός δηλαδή ότι πρόκειται για κείμενα κανονιστικού χαρακτήρα, όπου εγγράφονται με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο οι επιταγές της κεντρικής εξουσίας ως προς το πώς πρέπει να διδάσκεται το εν λόγω μάθημα, αλλά και στην ιδεολογική και νομιμοποιητική τους αφετηρία. Πρόκειται για κείμενα που είναι με τέτοιο τρόπο συγκροτημένα, ώστε επιχειρείται σχεδόν πάντα η ηθική νομιμοποίηση της εκάστοτε

⁵ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Χ. Κουλούρη, «παρόλο που σύμφωνα με το Β.Δ. της 6/18 φεβρουαρίου 1834 προβλέπονται «δύο της εβδομάδος σωματικά γυμνασία», φαίνεται λοιπόν, ότι λόγω της ανεπάρκειας των δασκάλων για τη διδασκαλία της γυμναστικής αλλά και της έλλειψης κατάλληλων χώρων, το μάθημα αυτό δε διδάχθηκε ποτέ». Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1997, σ. 48 (η έμφαση δική μου).

⁶ Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε σε δημοσίευμα της εφημερίδας της Σύρου *Η Μέλισσα των Κυκλάδων* στην αρθρογραφία της οποίας αναφέρεται η εξέταση των μαθητών δημοτικού σχολείου της πόλης στο μάθημα της γυμναστικής.

⁷ Στις υποθέσεις που αναπτύσσει η Ε. Φουρναράκη στο άρθρο της *Η Σωματική Αγωγή των δύο φύλων* αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «οι λόγοι περί γυμναστικής συνιστούν προνομιακό πεδίο για τη διερεύνηση μεταβαλλόμενων στερεοτύπων της εθνικιστικής ιδεολογίας, αλλά και για τη μελέτη της ιδεολογικής κατασκευής της έμφυλης διαφοράς και των επιθυμητών ταυτοτήτων του φύλου». Ε. Φουρναράκη, «Η Σωματική Αγωγή των δύο φύλων ...», ό.π., σ.294.

νομοθετικής καινοτομίας, με αναφορά στο αξιακό περιεχόμενο με το οποίο συναρτάται η μία ή η άλλη μορφή σωματικής άσκησης.

Ειδικότερα για τη μελέτη της περιόδου μέχρι το 1880, σημαντική πηγή για τη μελέτη μας αποτέλεσαν οι *Οδηγοί της Αλληλοδιδασκαλικής μεθόδου*, οι οποίοι λειτουργούσαν ως βασικό σημείο αναφοράς της διδακτικής πράξης, αλλά και των σχέσεων μεταξύ των δασκάλων και του Υπουργείου επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου εκπαίδευσης, σε όλη αυτή την περίοδο πριν την εμφάνιση των πρώτων προγραμμάτων⁸. Οι *Οδηγοί* αυτοί, οι οποίοι (από το 1842) αφιερώνουν ειδική ενότητα στο μάθημα των «σωμαστικών», είχαν άλλωστε και την επίσημη έγκριση της ελληνικής πολιτείας και επικυρωνόταν με το ανάλογο νομοθετικό διάταγμα.

Επιπλέον, μελετήθηκαν διάφορα παιδαγωγικά εγχειρίδια του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, τα οποία, ανεξάρτητα από το αν έλαβαν την έγκριση του Υπουργείου για την επίσημη εισαγωγή τους στην εκπαίδευση ή όχι, λειτούργησαν εν τέλει καθοριστικά στην όλη εκπαιδευτική διαδικασία. Είναι προφανές ότι, ενώ επιμέρους αναφορές στο μάθημα της γυμναστικής ανευρίσκονται σχεδόν σε όλα τα εγχειρίδια γενικής παιδαγωγικής, στην ανάλυσή μας δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα εξειδικευμένα γυμναστικά εγχειρίδια της εποχής, τα οποία μας δίνουν τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τις θεωρητικές αρχές, τα ιδεολογικά πρότυπα που κατεύθυναν το λόγο περί της σωματικής άσκησης κατά τον «εκτενή» ελληνικό 19^ο αιώνα. Συγγραφείς των εγχειριδίων αυτών ήταν έλληνες διανοούμενοι παιδαγωγοί, οι οποίοι, εκτός των άλλων σπουδών τους, είχαν μελετήσει, κυρίως στην Ευρώπη, τη γυμναστική προσαρμόζοντάς την στα ελληνικά δεδομένα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πρώτου εγχειριδίου γυμναστικής στην Ελλάδα, της *Περιλήψεως της Γυμναστικής* του Γεώργιου Παγώντα, το οποίο έχει τύχει εκτενούς ανάλυσης από τους σύγχρονους ιστορικούς της γυμναστικής και του αθλητισμού στη χώρα μας⁹. Πέραν

⁸ Ειδικότερα αναλύθηκε το *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκαλικής μεθόδου Νέος, προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων της Ελλάδος* του Ι.Π.Κοκκώνη, που πρωτοεκδόθηκε το 1830 και του οποίου η ύλη προσαρμόστηκε σύμφωνα με τον νόμο του 1834 και επανεκδόθηκε το 1842. Η νέα αυτή έκδοση του *Οδηγού* γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις, ενώ στη μελέτη μας χρησιμοποιήθηκε ο «*Οδηγός*» του 1850 και του 1863. Επίσης τεκμήρια αποτέλεσαν ο *Οδηγός ήτοι εγχειρίδιον της προκαταρκτικής διδασκαλίας προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων*, του Γ. Κωνσταντινίδου που εκδόθηκε το 1873 και διαδέχθηκε τον «*Οδηγό*» του Κοκκώνη, το *Δοκίμιον των Πρακτικών Παιδαγωγικών Οδηγιών προς τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στοιχειωδών σχολείων των αρρένων και των κορασίων*, του Γρηγόριου Παπαδόπουλου που εκδόθηκε το 1866, καθώς επίσης και η *Διδασκαλική ή σύντομοι Οδηγίαί περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου*, του Σπύρου Μωραΐτη, του 1880, που περιείχε τις μεταβολές και τις νέα κατευθύνσεις που εισήχθησαν στη δημοτική εκπαίδευση.

⁹ Ε. Φουρναράκη, «Η σωματική αγωγή δύο φύλων ...», ό.π., σ. 295-301.

αυτού, ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε εδώ τα έργα των Ιούλιου Έννιγγ, Ιωάννη Φωκιανού, Σωτήρη Πέππα, Ιωάννη Χρυσάφη και Θ. Παρασκευόπουλου¹⁰.

Τέλος, για την διερεύνηση των αντιλήψεων του ευρύτερου δημόσιου χώρου περί της σωματικής άσκησης και την ανάδειξη των ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών διακυβευμάτων που σχετίζονται με τη γυμναστική και τις λειτουργίες της στην εκπαίδευση αξιοποιήθηκε ένα ευρύ φάσμα έντυπων μέσων. Πριν απ' όλα, σημαντικά τεκμήρια της διατριβής αποτέλεσαν ποικίλα παιδαγωγικά έντυπα που εκδίδονταν από διάφορους παιδαγωγικούς κύκλους της εποχής, όπως ο *Παιδαγωγός* (1839), η *Δημοτική Εκπαίδευσις* (1901-1906), η *Εθνική Αγωγή* (1899-1900), ο *Παιδαγωγός* (1922) και τα *Εκπαιδευτικά Χρονικά* (1934-1936), τα οποία αφιερώνουν ενίοτε κείμενα σχετικά με το μάθημα της γυμναστικής. Από την άλλη πλευρά, τα αθλητικά έντυπα και οι εκδόσεις των αθλητικών συλλόγων, με πρώτο την *Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρηση της Ανατολής*, που εξέδιδε ο Ποδηλατικός Σύλλογος Αθηνών από το 1898, είναι ενδεικτικά για την εικόνα που διαμορφώνεται περί της σωματικής άσκησης και της αθλητικήςσχόλης από τους αθλούμενους εκτός του σχολείου και για την, συχνά διαφορούμενη και ανταγωνιστική, σχέση μεταξύ της γυμναστικής και των σπορ. Τα περιοδικά που αποτελούσαν τα επίσημα δημοσιογραφικά όργανα των ενώσεων γυμναστών, όπως η *Νίκη* (1909-1911, 1922-1928) και η *Ελληνική Αγωγή* (1933-1936)¹¹, συνιστούν χωρίς αμφιβολία προνομιακό πεδίο μελέτης για τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι ίδιοι οι γυμναστές θα επιχειρήσουν να «περιχαρακώσουν» το χώρο τους, ήδη από τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα. Τέλος, σποραδικές αλλά όχι σπάνιες αναφορές περί γυμναστικής βρίσκει κανείς και σε διάφορες εφημερίδες της εποχής, όπως ο *Ερμής ο Λόγιος* (1811- 1819), η *Μέλισσα των Κυκλάδων* (1844-1845), η *Ακρόπολη* (1883-1884), το *Σκρίπ* (1898-1908), το *Εμπρός* (1898-1908), η *Πρωία* (1896), αλλά και η *Εφημερίς των Κυρίων* (1901).

¹⁰ Ειδικότερα, το 1872, ο Ιούλιος Έννιγγ μετέφρασε και τροποποίησε το *Εγχειρίδιο υγιεινής Σωμαστικής, κατά το σύστημα του γιατρού D.G.M.Schreber*, ο Ιωάννης Φωκιανός εξέδωσε το 1883 το *Εγχειρίδιο Γυμναστικής*, ο Σωτήρης Πέππας εξέδωσε το 1898 τη *Γυμναστική του κοινού και πλήρους δημοτικού σχολείου αρρένων και θηλέων*, αλλά και το 1905, το εγχειρίδιο *Η Γυμναστική και αι Παιδιά του Δημοτικού και Ελληνικού σχολείου αμφοτέρων των φύλων*. Τέλος τα εγχειρίδια ο Ιωάννης Χρυσάφης τα εγχειρίδια *Η Γυμναστική*, το 1905 και η *Γυμναστική κατά το Σουηδικό Σύστημα*, του που κυκλοφόρησε το 1914, αλλά και το εγχειρίδιο του Θ. Παρασκευόπουλου *Σωματική αγωγή και Παιχνίδια* που εξεδόθη το 1926.

¹¹ Το περιοδικό *Η Νίκη* ήταν το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της Ένωσης Γυμναστών, ενώ *Η Ελληνική Αγωγή* ήταν της Εταιρείας Γυμναστικών Μελετών.

Με βάση το υλικό που αντλούμε από τα παραπάνω ιστορικά τεκμήρια, η διατριβή αυτή επιχειρεί να αναδείξει την ιστορικότητα του γυμναστικού φαινομένου στην ελληνική εκπαίδευση, ως στοιχείου της νεωτερικότητας, συνδεδεμένου άρρηκτα με την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική συγκυρία. Τη σύλληψη και κατανόηση του ιδιαίτερου ρόλου της γυμναστικής στο πλαίσιο ενός κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού σχηματισμού, διευκολύνει η μελέτη των διαφορετικών εννοιών που χρησιμοποιήθηκαν στα επίσημα νομικά κείμενα του κράτους και κάτω από τους οποίους πραγματώνονται οι ποικίλες ιδεολογικές λειτουργίες του μαθήματος¹². Ως εκ τούτου, βασικό άξονα της ανάλυσής μας αποτέλεσε η μελέτη των διαφορετικών όρων που αναφέρονται στη σχολική σωματική άσκηση, όπως αυτοί εμφανίζονται καταρχάς στα νομικά κείμενα της περιόδου για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση –«σωμαστικές», «γυμναστική», «σωματική αγωγή». Παράλληλα, και μέσα από την επισήμανση των ιδιαίτερων μεταβολών στη χρήση αυτών των όρων, ανιχνεύεται η προσπάθεια της πολιτείας να συγκροτήσει το απαιτούμενο «πολιτισμικό κεφάλαιο» του μαθητικού πληθυσμού και να διαμορφώσει νέες κοινωνικές αξίες και στάσεις στους μαθητές, ως παράγοντες κοινωνικής αλλαγής. Υπό αυτή την έννοια, μπορούμε να προβούμε σε τρεις μορφές κατανόησης: κατανόηση των μεταβαλλόμενων κοινωνικών αντιλήψεων για τη σωματική άσκηση, των μεταβαλλόμενων πρακτικών γύμνασης και, τέλος, των μεταβαλλόμενων κοινωνικών αξιών και στάσεων που σύμφωνα με τους παιδαγωγούς θα έπρεπε να μεταδίδονται με τη διδασκαλία του μαθήματος.

Η κατάδειξη των ασυνεχειών και των μεταβολών στη χρήση των σχετικών με τη γυμναστική όρων συνεπάγεται και μια αντίστοιχη χρονική περιοδολόγηση, με βάση την οποία συγκροτούμε και τις βασικές ενότητες της διατριβής. Έτσι, ο χρόνος καθίσταται κεντρικό στοιχείο για τον προσδιορισμό του περιεχομένου των εννοιών που προέκυψαν για τη σωματική άσκηση, ενώ το ενδιαφέρον μας για την ιστορικότητα των εννοιών μεταφέρεται και λαμβάνει υπόσταση μέσα στην πολιτική πράξη, ως «γλωσσολογική πράξη»¹³. Η χρονικότητα αυτή, ως ιστορικότητα, συνδέει, σύμφωνα με τον Koselleck, τις έννοιες με την κοινωνική και πολιτική

¹² Αντίστοιχες απόψεις έχουν εκφραστεί και στον ευρωπαϊκό χώρο αποδίδοντας την ποικιλομορφία των εννοιών σχετικά με τη φυσική αγωγή στα πολιτισμικά δεδομένα της κάθε ιστορικής περιόδου αλλά και στη λειτουργία και τη δομή του μαθήματος. βλ. L. Bain, «Curriculum Theory and Research in Sport Pedagogy», *Sport Science Review*, 1(1994), σσ.56-72.

¹³ Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, t. 1-2. Cambridge University Press, 1978.

πραγματικότητα¹⁴. Ως εκ τούτου ακολουθεί ένας δεύτερος άξονας περιοδολόγησης, σύμφωνα με τον οποίο οι επιμέρους ενότητες χωρίζονται σε κεφάλαια ανάλογα με το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο που προσδιόρισε νέες εμπειρίες και αξίες στη γυμναστική πρακτική.

Η δομή της διατριβής, λοιπόν, έχει διαρθρωθεί σε τρία διαφορετικά μέρη-χρονολογικές ενότητες. Στο πρώτο μέρος, που έχει τίτλο: *Σωματική άσκηση και Έθνος: από τη «Γυμναστική» στις «Σωμασκίες»*, αποτελείται από δύο κεφάλαια, όπου εξετάζονται οι ιδεολογικές εκείνες διεργασίες που ανέδειξαν τη σχολική σωματική άσκηση σε παιδαγωγικό αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος ήδη πριν τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και την έκδοση του πρώτου εκπαιδευτικού νόμου από τους Βαυαρούς. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται ο λόγος των νεοελλήνων διαφωτιστών σχετικά με τη σωματική άσκηση στην εκπαίδευση, καθώς και η διαδικασία εισαγωγής της σωματικής άσκησης στα διδασκόμενα μαθήματα των σχολείων της καποδιστριακής περιόδου, υπό τον όρο «Γυμναστική». Καταδεικνύεται, επίσης, η σημασία που αποδόθηκε από την πρώτη ισχυρή κεντρική εξουσία της Ελλάδας ως προς το ρόλο του μαθήματος στην απόκτηση αξιών από τους μαθητές, αλλά και στην εκμάθηση του ρόλου του πολίτη ή του πολίτη-στρατιώτη, που θεωρήθηκε απαραίτητος στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι πρώτες προσπάθειες της αντιβασιλείας του Όθωνα να εντάξει τη γυμναστική στην υπό συγκρότηση πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και της εντόπιας διανόησης να εισαγάγει σε αυτήν τα δικά της ιδεολογήματα. Επιστέγασμα των προσπαθειών αυτών αποτελεί ο νόμος περί δημοτικών σχολείων του 1834, που προσδίδει στη σχολική σωματική άσκηση νέα διάσταση υπό τον όρο «Σωμασκία», το περιεχόμενο του οποίου αναλύεται εκτενώς.

Το δεύτερο μέρος της διατριβής, που έχει τίτλο: *Ιδεολογικές Διεργασίες και σωματική άσκηση: από τις «Σωμασκίες» στη «Γυμναστική»*, αποτελείται από τρία κεφάλαια και καλύπτει την περίοδο από το 1834 έως το 1899, από την στιγμή δηλαδή που τίθεται σε ισχύ ο νόμος των Βαυαρών μέχρι την ψήφιση του νόμου ΒΧΚΑ' και την κατάρτιση του πρώτου εξειδικευμένου ως προς τη «γυμναστική» αναλυτικού προγράμματος. Το πρώτο κεφάλαιο αυτού του μέρους (και τρίτο της διατριβής)

¹⁴ R. Koselleck «A Response to Comments on the “Geschichtlich Grundbegriffe”», *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on “Begriffsgeschichte”*, German Historical Institute Washington D.C., Occasional Paper 15, Ουάσιγκτον 1996, σ. 59-70, εδώ σ.61 κ.ε. αλλά και R. Koselleck, «The Temporalization of Concepts», *Finnish Yearbook of political thought*, 1(1997), σ. 16-24.

εξετάζει την περίοδο εφαρμογής της πολιτικής της βαναρικής μοναρχίας σχετικά με τη σωματική άσκηση. Αρχίζει από το 1834 και ολοκληρώνεται με τις αλλαγές που θα εισαχθούν τελικά το 1880. Στο κεφάλαιο αυτό καταδεικνύονται οι «ταξικοί» προσανατολισμοί των διατάξεων του νόμου αλλά και ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζεται η έμφυλη διαφορά μέσω των διαφοροποιημένων πρακτικών, κατά κοινωνική «τάξη» και φύλο, των «σωμασκιών». Το δεύτερο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους (και τέταρτο της διατριβής) αναφέρεται στην περίοδο εφαρμογής του προγράμματος του 1880, αλλά και των προγραμμάτων του 1894 στη συνέχεια, στα οποία σχηματοποιείται η μεταστροφή των αντιλήψεων σχετικά με τη σωματική άσκηση των μαθητών και στα οποία η «γυμναστική» προβάλλεται ως μείζον δημόσιο εγχείρημα. Ειδικότερα στο κεφάλαιο αυτό επισημαίνεται η προσαρμογή στον αναπτυσσόμενο δημόσιο χώρο, χωρίς να εγκαταλείπονται οι εθνικοί στόχοι, μέσω των νέων προτάσεων για τη «γυμναστική». Στη γενίκευση της σωματικής άσκησης στη δημοτική εκπαίδευση και των δύο φύλων, αλλά και στο περιεχόμενο και τις κατευθύνσεις του μαθήματος στα προγράμματα της περιόδου βρήκαν την έκφρασή τους οι αξίες του σύγχρονου αστικού κράτους. Στο τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους (και πέμπτο της διατριβής) αναλύονται οι τομές που εισάγει τόσο ο νόμος ΒΧΚΑ΄ όσο και το αναλυτικό πρόγραμμα του 1899 σχετικά με τη γυμναστική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στη σταδιακή απεμπλοκή του μαθήματος από το στενό πειθαρχικό-στρατιωτικό του πλαίσιο και τονίζεται ο ιδιαίτερα σημαντικός ιδεολογικός ρόλος που η «φιλελεύθερη» πολιτική της εποχής θεώρησε ότι μπορεί να διαδραματίσει η σχολική σωματική άσκηση στη διαμόρφωση της κοινωνίας και των πολιτών. Με τον νόμο ΒΧΚΑ΄ η γυμναστική απέκτησε τις αρχές, την εσωτερική οργάνωση και τις λειτουργίες που θα συνέβαλαν στην αναπαραγωγή των νέων δομών της αστικής κοινωνίας και εν πολλοίς της ανταγωνιστικότητας.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της διατριβής, που έχει τίτλο: *Σωματική άσκηση και νέοι προσανατολισμοί: από τη «Γυμναστική» στη Σωματική αγωγή* και περιλαμβάνει δύο κεφάλαια, αναλύεται η χρονική περίοδος από το 1900 έως το 1936, κατά την οποία έχει ήδη αναπτυχθεί ο έντονος θεωρητικός προβληματισμός ως προς τον τρόπο διδασκαλίας και τους σκοπούς του μαθήματος της γυμναστικής. Το πρώτο κεφάλαιο αυτού του μέρους (και έκτο της διατριβής) αναφέρεται στην εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος στο νέο αναλυτικό πρόγραμμα γυμναστικής του 1909. Στο κεφάλαιο αυτό αναπτύσσονται οι τάσεις επαναπροσδιορισμού των

κατευθύνσεων της γυμναστικής στην εκπαίδευση, ώστε να ανταποκρίνονται στις κοινωνικές εξελίξεις και στο νέο αξιακό σύστημα που αναδύεται και σταδιακά κυριαρχεί την εποχή αυτή. Ο νέος ρόλος της γυμναστικής είναι η έμμεση «εγχάραξη» των νέων ιδεολογικών αντιλήψεων, όπως αυτές σχηματοποιούνταν μέσα από τις αξίες της αυτοπεποίθησης, του θάρρους και πάνω απ' όλα της θέλησης για δράση, στοιχείο που θα συνέβαλλε στη μεταβολή των κοινωνικών και οικονομικών πραγμάτων της περιόδου.

Το έβδομο, και τελευταίο, κεφάλαιο της διατριβής καλύπτει την περίοδο από το 1910 έως το 1936 και μελετά τις ιδεολογικές και πολιτικές αλλαγές που οδηγούν στην εισαγωγή του όρου «Σωματική αγωγή» στην εκπαίδευση. Η αλλαγή του όρου παραπέμπει βεβαίως και σε νέες ιδέες και αξίες που προωθούνται την ίδια περίοδο. Αναλυτικότερα στο κεφάλαιο αυτό καταδεικνύεται το πώς από την κοινωνική χρήση της *γυμναστικής*, οδηγηθήκαμε στο ρυθμιστικό λόγο περί της *σωματικής αγωγής*, από την ηθική διάσταση της υγείας και της ευρωστίας στην πολιτική διάσταση της καλλιέργειας πνευματικών ιδεωδών και, τέλος, από την παιδεία της παθητικής πειθαρχίας στην ελευθερία της *θεληματικής υπακοής*.

Μέρος Ι

**ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ (1828-1879):
ΑΠΟ ΤΗ «ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ» ΣΤΙΣ «ΣΩΜΑΣΚΙΕΣ»**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι αντιλήψεις για τη σωματική άσκηση: από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό στον Ιωάννη Καποδίστρια

1. Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και η συστηματοποίηση της σωματικής άσκησης: τα «Γυμναστικά συστήματα» στην Ευρώπη (τέλη 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα)

Από την Αναγέννηση ακόμη, ορισμένοι διανοούμενοι διέβλεψαν τη σημασία της καλλιέργειας του σώματος μέσω της γυμναστικής άσκησης, παράλληλα με την αγωγή του πνεύματος. Παρά ταύτα η σωματική άσκηση αποτελούσε για πολύ καιρό μέσο αγωγής υποδεέστερης παιδαγωγικής βαρύτητας¹⁵. Το κίνημα όμως του Διαφωτισμού, αναιρώντας παγιωμένες αντιλήψεις της μεσαιωνικής εποχής, διεκδίκησε την χειραφέτηση και του ανθρώπινου σώματος με την αντιμετώπισή του στο πλαίσιο του ορθολογικού πνεύματος που αναδύεται από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα στην Ευρώπη. Βασική συνιστώσα της φιλοσοφικής σκέψης του Διαφωτισμού ήταν η δύναμη της αγωγής ως οργάνου για την αναγέννηση της ανθρωπότητας. Αυτή η νέα δύναμη μεταμόρφωσε τους Διαφωτιστές στοχαστές σε ευαγγελιστές των κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών που οδήγησαν τελικά στην εμφάνιση της σύγχρονης κοινωνίας.

Η σωματική άσκηση, με τη νομιμοποίηση που της προσέδωσε η ένταξή της στα παιδαγωγικά προγράμματα που στόχευαν πλέον στην πνευματική ολοκλήρωση του ανθρώπου αλλά και στην ενίσχυση της υγείας του, αποτελούσε την αντανάκλαση των αντιλήψεων του Διαφωτισμού σχετικά με την εκπαίδευση της παιδικής ηλικίας και την ηθική της διαπαιδαγώγηση. Γενιές ευρωπαίων στοχαστών, από τον «πατέρα του Διαφωτισμού» τον John Locke έως τον κυριότερο εκπρόσωπό του τον Jean Jacques Rousseau και τους φιλοσόφους Johan Basedow, Johann Heinrich Pestalozzi και Friedrich Froebel είχαν αναγνωρίσει την παιδαγωγική αξία της σωματικής άσκησης¹⁶.

¹⁵ Teresa Sanislo, «Protecting Manliness in the Age of Enlightenment The New Physical Education and Gymnastics in Germany, 1770–1800», *Gender in transition, discourse and practice in German-speaking Europe, 1750-1830*, Ulrike Gleixner, Marion W. Gray, University of Michigan Press, 2006, σ.265-281.

¹⁶ Για τη συγκρότηση του παιδαγωγικού φυσιολογισμού και των θεωριών του σχετικά με τη σωματική εξέλιξη του παιδιού βλ. Andre Rauch, *Le souci du corps*, Broché, 1983, σ.13-15 και επίσης Jacques Ulmann, *De la gymnastique aux sports modernes. Histoire des doctrines de l'éducation physique*, Παρίσι, 1977, σ.149-172.

Πράγματι, η σωματική άσκηση αποτελούσε σημαντικό στοιχείο των παιδαγωγικών θεωριών του Locke για την ηθική μόρφωση των νέων και την διαμόρφωση ηθικών χαρακτήρων¹⁷. Αλλά και στην εκπαίδευση του νεαρού *Emile*, στο ομώνυμο έργο του, ο Rousseau έγραψε συγκεκριμένα: «κάνετε το παιδί γερό και δυνατό, για να μπορέσετε να το κάνετε έξυπνο και λογικό. Αφήστε να τρέξει...να φωνάζει...να δουλέψει...να γίνει άντρας με τη δύναμη και σύντομα θα γίνει και με το μυαλό»¹⁸. Θεωρούσε απαραίτητη την φροντίδα και την άσκηση του σώματος, παράλληλα με αυτήν του πνεύματος, για την εξέλιξη του παιδιού¹⁹.

Οι ίδιες παιδαγωγικές αντιλήψεις σχετικά με τη σωματική άσκηση διαπερνούν και το έργο του Pestalozzi για την εκπαίδευση των παιδιών της Γερτρούδης. «*Wie Gertrud ihre Kinder lehrt*», και την επίτευξη της ηθικής τους αυτονομίας²⁰. Ενώ στα *Kindergarden* (νηπιαγωγεία) που ίδρυσε ο Froebel για την ολοκλήρωση της προσωπικότητας των μικρών παιδιών, το παιχνίδι αποτελούσε κύριο μέσο εργασίας²¹.

17 Οι παιδαγωγικές θεωρίες του John Locke διατυπώθηκαν στο έργο του *Σκέψεις περί του ανθρώπινου νου και περί της αγωγής*. Η υγεία, η ανάπτυξη και η άσκηση του σώματος έπρεπε να αποτελούν τους αρχικούς στόχους της αγωγής. Παράλληλα θεωρούσε τις κινητικές δραστηριότητες, όπως το παιχνίδι, το χορό και την ξιφομαχία, βασικά μέσα μάθησης, υπογραμμίζοντας ότι το «το παιδί μαθαίνει παίζοντας». Ο Locke θεωρούσε ότι μέσω αυτών των δραστηριοτήτων καλλιεργείται η ανδρεία, η ευγένεια, η ευσέβεια αλλά και η συμβιβαστικότητα. Βλ. σχετικά, Α. Δανασής-Αφεντάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, τ.Β', Η εξέλιξη της Παιδαγωγικής και διδακτικής σκέψης, Αθήνα 1985, σ.27 και Ι.Μουρατίδης, *Ιστορία της Φυσικής Αγωγής*, εκδ. Χριστοδουλίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ.423.

18 Ζαν Πωλ Μπερτώ (Jean Paul Bertaud) *Η καθημερινή ζωή στη Γαλλία τον καιρό της Επανάστασης 1789-1795*, μετ. Σταυρούλα Αλεξανδράτου – Δέσποινα Αγγελοπούλου, Αθήνα 1989. Το απόσπασμα αυτό παρατίθεται στη σημ. 11, σελ. 236.

19 Κατά τον Jean Jacques Rousseau, η σωματική εξέλιξη του παιδιού έπρεπε να ήταν η πρώτη φροντίδα της αγωγής. Ο ίδιος, επηρεασμένος βαθύτατα από τη μελέτη των αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων, διακήρυξε στο φιλοσοφικό του έργο *Emile* την ανάγκη επιστροφής του ανθρώπου στη φύση και την ταυτόχρονη καλλιέργεια σώματος και πνεύματος. Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών είχε ως πρώτη φροντίδα την άσκηση και τον εθισμό του παιδικού σώματος στις καουχίες, ενώ η πνευματική εξέλιξη των παιδιών έπρεπε να έπεται. Πίστευε επίσης ότι η εκπαίδευση στην ισότητα, την τάξη και την αλληλοσύνη, στοιχεία τα οποία θεωρούσε πως εμπεριέχονταν στις γυμναστικές δράσεις και καλλιεργούνταν με την σωματική άσκηση, συνέβαλλε καθοριστικά στην ειρηνική συμβίωση των πολιτών. Βλ. Σχετικά, F.H William., *Physical Education in a changing society*, Boston 1977, σσ.45-50.

20 Ο Johann Heinrich Pestalozzi, ελβετός παιδαγωγός και κύριος εκπρόσωπος του «Ανθρωπισμού», επηρεάστηκε από τις φυσιοκρατικές και κοινωνικές αντιλήψεις του Rousseau, καθώς και από τις εμπεριοκρατικές αντιλήψεις του Lock. Οι παιδαγωγικές του αρχές για την αγωγή των παιδιών στο σχολείο, όπως αυτές αναφέρονται στα έργα του *Abendstunde eines Einsiedlers* (Η Βραδινή ώρα ενός ερημίτη) (1780), *Lienhard und Gertrud* (1781-1787) και κυρίως στο *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt* (1801) στηρίζονται σε τέσσερις άξονες: ο πρώτος αναφέρεται στη δύναμη του φυσικού περιβάλλοντος ως παράγοντας αγωγής, ο δεύτερος αναφέρεται στη δύναμη των οικογενειακών σχέσεων, ο τρίτος στη σημασία των κοινωνικών σχέσεων και της κρατικής εξουσίας και ο τέταρτος, τέλος, στη σημασία της θρησκευτικότητας. Όπως ο Rousseau και ο Basedow, έτσι και ο Pestalozzi ήταν ένθερμος οπαδός της εκπαίδευσης μέσω των «φυσικών νόμων». Βλ. σχετικά, Α. Δανασής-Αφεντάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, ό.π., σσ.36-43 Μ. Παπαμάυρος, *I.H. Pestalozzi. Η Ζωή και η όραση του*, τόμ. Α', Ράλλης, Αθήναι 1929 και Albert Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μτφ.Θ.Δ.Χατζηστεφανίδης-Σ.Θ. Χατζηστεφανίδη-Πολυζώη, Αθήνα 2005, σσ. 334-339.

21 Ο Froebel διατύπωσε ένα σύστημα αγωγής που βασιζόταν στις ιδιαίτερες ανάγκες των παιδιών. Το σύστημά του στηριζόταν στην αντίληψη ότι η νηπιακή και παιδική ηλικία είναι από τις πλέον

Έτσι η σωματική άσκηση, ελευθερώνοντας το σώμα από τις θρησκευτικές προκαταλήψεις και διευρύνοντας τη γνώση της ανθρώπινης φύσης και του πολιτισμού, έγινε αναπόσπαστο τμήμα της παιδαγωγικής εμπειρίας του Διαφωτισμού. Κατ' αυτό τον τρόπο, η σωματική άσκηση αποτέλεσε ισχυρό πολιτικό και πολιτισμικό στοιχείο των αναδύμενων ευρωπαϊκών αστικών κοινωνιών.

Το ρεύμα του Διαφωτισμού λοιπόν φαίνεται να ανακαλύπτει «εκ νέου» τόσο την παιδική ηλικία όσο και το ανθρώπινο σώμα²². Το εύρωστο και σφριγηλό ανδρικό σώμα, απαλλαγμένο από πάθη και ηδονές, ελεύθερο και ενταγμένο στο φυσικό περιβάλλον, αποτέλεσε ένα από τα μέσα για την επίτευξη της κοινωνικής αναμόρφωσης των ευρωπαϊκών κοινωνιών, καλύπτοντας τόσο ιδεολογικούς όσο και τους παραγωγικούς στόχους. Η σωματική άσκηση, που κατά την περίοδο του Μεσαίωνα είχε περιοριστεί στα στενά όρια των στρατιωτικών κοινοτήτων, απόκτησε από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα παιδαγωγική αναγνώριση και νέα δυναμική. Η αντίληψη για τη θετική συμβολή της σωματικής κίνησης στην υγεία και την κοινωνικοπολιτική αγωγή των παιδιών οδήγησε τους παιδαγωγούς της εποχής στον καθορισμό ειδικών μεθόδων εκγύμνασης, τα γνωστά «γυμναστικά συστήματα».

Οι ρίζες των γυμναστικών συστημάτων ανιχνεύονται στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στο πρότυπο γερμανικό σχολείο με την ονομασία «Φιλανθρώπιο», που ίδρυσαν οι *Φιλανθρωπιστές* και ο Johan Basedow στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και που προοριζόταν για τη γερμανική ελίτ²³. Το *Φιλανθρώπιο* αποτελούσε το πεδίο τομής των παιδαγωγικών αντιλήψεων του αγγλικού, του γαλικού και του γερμανικού Διαφωτισμού. Στο *Φιλανθρώπιο* συναντάμε μια πρώτη προσπάθεια οργάνωσης της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση, καθώς οι

σημαντικές περιόδους στη ζωή του ανθρώπου, καθώς στη διάρκεια της το άτομο αναπτύσσεται σωματικά και πνευματικά περισσότερο από κάθε άλλη στιγμή της ζωής του. Βάση της θεωρίας του ήταν η αντίληψη της ενστικτώδους τάσης του παιδιού για παιχνίδι καθώς και η σημασία του ως παιδαγωγικό μέσο. Παράλληλα τόνιζε την ανάγκη εισαγωγής της αυτενέργειας και των χειροτεχνικών δραστηριοτήτων στην παιδαγωγική πρακτική. Για την εφαρμογή των απόψεών του αυτών σχεδίασε τους «κήπους των παιδιών», ειδικά διαμορφωμένους τόπους μέσα στους οποίους θα μεταδίδονταν στα παιδιά η αγάπη για τη φύση. Θεωρήθηκε όχι μόνο ο ιδρυτής των «παιδικών κήπων» αλλά και ο πρόδρομος της σύγχρονης παιδαγωγικής κίνησης που απευθύνονταν κυρίως στη νηπιακή και στην παιδική ηλικία. Στα προγράμματα της παιδαγωγικής αυτής κίνησης κυριαρχούσαν το παιχνίδι, η δημιουργική αυτοέκφραση και η αρμονική συμβίωση μεταξύ των παιδιών. Οι αντιλήψεις του αυτές είχαν μεγάλη απήχηση στη Γερμανία, αλλά και σε όλη την Ευρώπη. Σχετικά, Α. Δαναοσής–Αφεντάκης *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, τ.Β', ό.π., σσ. 44-59 και Albert Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, ό.π., σσ. 350-363.

22 George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig, Νέα Υόρκη 1985, σ. 49.

23 Βλ. Allen Guttmann, *Games and Empires: Modern Sports and Cultural Imperialism*, CUP, Νέα Υόρκη 1994, σ.142· επίσης βλ. «Γυμναστική», *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, τ. Α', Αθήνησι 1896-1900, σσ. 403-404.

Φιλανθρωπιστές τη θεωρούσαν σπουδαία για την ενίσχυση του πνεύματος²⁴. Βασικός πυρήνας του συστήματος της σωματικής άσκησης που εφάρμοζαν ήταν ο κλασικός ελληνικός αθλητισμός, που συμπληρωνόταν με παραδοσιακά παιχνίδια διαφόρων λαών, αλλά και με στοιχεία στρατιωτικών δραστηριοτήτων και ασκήσεις εργασίας. Δημιουργήθηκαν έτσι τρεις σημαντικές, όσο και διαφοροποιημένες, ομάδες σωματικών ασκήσεων: τα παιχνίδια, οι ασκήσεις εργασίας για τη βελτίωση των χειρωνακτικών δεξιοτήτων των μαθητών και η συστηματική σωματική άσκηση κυρίως με αρχαιοελληνικά γυμνάσματα και στρατιωτικές δραστηριότητες²⁵.

Οι βάσεις όμως της συστηματικής και μεθοδικής γυμναστικής θα τεθούν ουσιαστικά λίγο αργότερα. Στη Γερμανία από το φιλανθρωπιστή Johann Friedrich GutsMuths (1759-1839), το γυμναστή Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) και τον παιδαγωγό-γυμναστή Adolf Spiess (1810-1858). Ο GutsMuths, από τους πρώτους θεωρητικούς της γυμναστικής και μαθητής του Basedow, κατάφερε με το έργο του να θέσει για πρώτη φορά έναν φορμαλιστικό και μεθοδικό τρόπο προσέγγισης της γυμναστικής άσκησης²⁶. Περιορίστηκε στο να περιγράψει και να αναδείξει διάφορες κινήσεις ως «γυμνάσια», αλλά και να εφεύρει διάφορα γυμναστικά όργανα²⁷. Δεν κατάφερε όμως να προβάλει θεωρητικά τον επιστημονικό και παιδαγωγικό ρόλο της γυμναστικής.

Οι απαρχές της γερμανικής γυμναστικής συνδέθηκαν με τον απελευθερωτικό αγώνα των Γερμανών εναντίον των γαλλικών στρατευμάτων του Ναπολέοντα, στις αρχές του 19ου αιώνα, και την προσπάθεια της εθνικής ενοποίησης των γερμανικών κρατιδίων. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη σύνδεση της γυμναστικής (turnen) με το γερμανικό εθνικισμό και στην παγίωσή της στην λαϊκή συνείδηση²⁸. Σύμφωνα με τον Ι. Χρυσάφη, ο πατριωτισμός οδήγησε τον Friedrich Jahn να θεωρήσει την υπέρμετρη, κατά το γυμναστικό του σύστημα, σωματική άσκηση «ως έν των μέσων προς

²⁴ Στο Philantropinum η «τεχνητή» γυμναστική «κατέστη ιδιαίτερος κλάδος διδασκαλίας», όπως αναφέρεται σε μελέτη που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή*. Βλ. σχετικά Ανδρέας Ολταμόφ, «Εξοχοι παιδαγωγοί, Ιωάννης Ιάκωβος Ρουσό», *Εθνική Αγωγή*, 18(15 Σεπτεμβρίου 1900), σ. 275.

²⁵ Hadas Miklós, «Exercises, or "work wrapped in the gown of youthful joy": Masculinities and the Civilizing Process in 19th Century Hungary», *J. S. H.*, 41(2007), σσ.161-180, εδώ σ. 9.

²⁶ Ο GutsMuths συνεργάτης του Basedow, μετά από πολυετή πειραματισμό στη διδασκαλία της σωματικής άσκησης στα *Φιλανθρώπια*, συνέγραψε το 1793 το *Gymnastik fur jugend* (Η Γυμναστική των νέων). Το έργο επανεκδόθηκε το 1804 και το 1817. Η προσέγγιση της σωματικής άσκησης στη μελέτη αυτή γινόταν από «στρατιωτικής και πατριωτικής» σκοπιάς. Ο Muths θεωρείται ο πρώτος κατά τους νεότερους χρόνους που έγραψε εγχειρίδιο γυμναστικής. Βλ σχετικά. Ι. Χρυσάφης, *Η γυμναστική κατά το σουηδικό σύστημα*, εκδ. Β'. Εστία, Αθήνα 1914, σ. 33.

²⁷ Ι. Φωκιανός, *Εγχειρίδιον της Γυμναστικής*, εν Αθήναις 1883, σσ. 11-12.

²⁸ Robert A. Mechikoff. Steven G. Estes, *History And Philosophy Of Sport And Physical Education: From Ancient Civilizations To Modern World*, Publisher: McGraw-Hill Humanities Social, 2001, σ. 160.

πραγμάτωσιν του μεγάλου πατριωτικού ονείρου, ήτοι της Γερμανικής ενότητος»²⁹. Για το λόγο αυτό ο Friedrich Jahn ίδρυσε, το 1811, τις Turnplatz³⁰ για τη στρατιωτική προετοιμασία των πολιτών, οι οποίες αποτέλεσαν την στέγη των πρώτων Γερμανών πατριωτών-φιλογυμναστικών. Ως σκοπό της γυμναστικής του μεθόδου έθεσε τη σωματική ενδυνάμωση των Γερμανών προς χάριν του γερμανικού έθνους, δίνοντας στη γερμανική γυμναστική σχολή την ταυτότητα του διαπρεπέστερου εκπροσώπου του γερμανικού εθνικισμού³¹.

Το σύστημά του, επηρεασμένο από τις παιδαγωγικές αρχές του Pestalozzi, απαρτιζόταν από τέσσερα μέρη: το πρώτο μέρος περιλάμβανε τις κυρίως γυμναστικές ασκήσεις, ενώ το δεύτερο διάφορα γυμναστικά παιχνίδια. Στο τρίτο μέρος ανέπτυξε τη λειτουργία και τη χρήση των γυμναστικών οργάνων, του μονόζυγου και του δίζυγου, τα οποία είχε εφεύρει ο ίδιος. Τέλος, το τέταρτο μέρος περιλάμβανε τους τρόπους με τους οποίους μπορούσαν να διαδοθούν οι γυμναστικές αυτές ασκήσεις αλλά και να διασφαλιστεί η ανάπτυξη και η εξέλιξη τους³².

Ο Friedrich Ludwig Jahn, μολονότι θεωρείται ο θεμελιωτής της γερμανικής γυμναστικής, δεν ενδιαφέρθηκε για την δημιουργία ενός πρακτικού συστήματος για τη γυμναστική εκπαίδευσή των μαθητών. Το έργο λοιπόν της τροποποίησης του γυμναστικού συστήματος του Jahn και της ένταξης της γυμναστικής στην εκπαίδευση

29 I. Χρυσάφης, *Η γυμναστική κατά το σουηδικό...*, ό.π., σ.36.

30 Ο πρώτος πατριώτης και εθνικιστής Friedrich Ludwig Jahn, ένας από τους μαθητές του GutsMuths, ήταν δάσκαλος γυμναστικής. Ο Jahn ίδρυσε στην Γερμανία ειδικούς γυμναστικούς χώρους τις Turnplatz, όπου εφαρμόζονταν η γυμναστική του Jahn. Ο Jahn για την ονομασία του γυμναστικού του συστήματος χρησιμοποίησε τη λέξη turnen, μια παλαιά τευτονική λέξη που σήμαινε τη γυμναστική. Την λέξη αυτή την υιοθέτησε αντί του Ελληνικού -και λατινικού- παραγόμενου Gymnastik. Η μέθοδος αυτή «υπήρξε ισχυρότατο πολιτισμικό εργαλείο του Γερμανικού εθνικισμού, σχετιζόμενη τόσο με τη λατρεία της σωματικής ανδροπρέπειας, όσο και με το «χωρικό» πυρήνα της γερμανικής ρομαντικής παράδοσης, το Δάσος. Ουσιαστικά, η Turnen, αναπαρήγαγε [...] στους Γερμανούς τα σωματικά και πνευματικά χαρακτηριστικά που επιβεβαίωναν τη διαφορετικότητα και ανωτερότητα της φυλής». Α. Καποδίστρια, *Η οργάνωση και η Επιτέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2005, σσ.103-104. Μάλιστα το 1816 δημοσίευσε το βιβλίο *Die Deutsche Turnkunst* στο οποίο περιγράφει το σύστημα της γυμναστικής του. Χαρακτηριστικό της διάδοσης που έλαβε το γυμναστικό σύστημα του Jahn είναι το γεγονός ότι το 1818 υπήρχαν στην περιοχή 150 γυμναστήρια *Turnvereine*. Βλ. Daniel McMillan, «Small Groups and the chimera of consensus: local politics and national politics in modern Germany», <http://www.eiu.edu/~localite/journal/2000/localgermany.pdf>, 2000, σ. 53³ επίσης βλ. Horst Ueberhorst, *Friedrich Ludwig Jahn: 1778/1978*, Heinz Moos Verlag, 1978.

³¹ George L. Mosse, «Friendship and Nationhood: about the promise and Failure of German nationalism», *Journal of Contemporary History* (SAGE, London and Beverly Hills), 17(1982), σσ.351-356.

³² Στις κυρίως γυμναστικές ασκήσεις εντάσσονταν: το βάδισμα, ο δρόμος, το άλμα, οι ασκήσεις σε μονόζυγο και σε δίζυγο, ασκήσεις βολής, ανταγωνιστικές ασκήσεις, πάλη, κολύμβηση. Σχετικά, I. Χρυσάφης, *Η Γυμναστική των Αρχαίων*, επιμ. Αχγύλλεα Δρίβα, εκδ. Εθνικής Ακαδημίας Σωματικής Αγωγής, Αθήνα 1965, σ. 459.

των μαθητών συνέχισε ο Adolf Spiess³³. «Ούτος ησχολήθη ειδικώς εις την γυμναστικήν του σχολείου» αναφέρει ο Ι. Φωκιανός «θερμός δε θιασώτης ων της τάξεως και της πειθαρχίας, επροτίμα εκείνας των ασκήσεων, αίτινες εκτελούνται συγχρόνως υπό πολλών μαθητών»³⁴. Η ιδιαιτερότητα λοιπόν του γυμναστικού έργου του A.Spiess ήταν η δημιουργία των «γυμναστικών συμπλεγμάτων» (turneigen), σειρών ρυθμικών ασκήσεων που εκτελούνταν συγχρόνως από πολλούς μαθητές και οι οποίες απευθύνονταν και στα δύο φύλα³⁵. Το γυμναστικό σύστημα του Spiess απέκτησε γρήγορα αναγνώριση και άρχισε να εφαρμόζεται στα σχολεία της Γερμανίας από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα³⁶. Ειδικότερα στην Πρωσία, κυριάρχησε το στρατιωτικό σύστημα του Jahn, ενώ στη Σαξωνία και στη Βαυαρία ένας συνδυασμός της γυμναστικής του Jahn και του Spiess³⁷.

Συγχρόνως στη Σουηδία, ο Per Henrik Ling, αναγνωρίζοντας και αυτός την ωφέλεια της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση, αναπτύσσει το σουηδικό γυμναστικό σύστημα, με παρεμφερείς ιδεολογικές εμπνεύσεις, αλλά με διαφορετικές πρακτικές δραστηριότητες. Το Σουηδικό σύστημα, έμμεσα επηρεασμένο από τη γερμανική μέθοδο, όπως αναφέρει ο Ι. Φωκιανός, ήταν «διηρημένον εις τρία μέρη, το ιατρικόν, το παιδαγωγικόν και το στρατιωτικόν»³⁸. Ο Ι. Χρυσάφης αναφέρει ότι ο Ling, «διαιρεί την γυμναστικήν εις τέσσαρας κατηγορίας, την παιδαγωγικήν γυμναστικήν, της οποίας σκοπόν ορίζει [...] την υπαγωγήν του σώματος υπό την βούλησιν, την στρατιωτικήν, την θεραπευτικήν και την αισθητικήν [...] καθώς και τας παιδιάς, εις την ηθικοποιητικήν αποστολήν των οποίων αποδίδει μεγίστην σημασίαν»³⁹. Το σουηδικό γυμναστικό σύστημα στόχευε κυρίως στην πειθαρχία, την ομοιομορφία και την υπακοή των ασκουμένων, λειτουργίες οι οποίες διευκολύνονταν

³³ Κύριο έργο του θεωρείται το *Die Lehre der Turnkunst* (Η Επιστήμη του Γυμνάζειν). Στον πρώτο τόμο του έργου περιλάμβανε τις ελεύθερες ασκήσεις, στον δεύτερο τις ασκήσεις εξαρτήσεως, στον τρίτο τις ασκήσεις στηριξεως και στον τέταρτο τις τακτικές ασκήσεις. Οι ελεύθερες ασκήσεις του Adolf Spiess θεωρούνταν και «ως αυτοτελής κατηγορία και σειρά ασκήσεων πάσης ηλικίας και δεξιότητος σωματικής [...] αυτά ανταποκρίνονται εις τον σκοπόν και τας ανάγκας της γυναικείας γυμνάσεως». Βλ. Ι. Χρυσάφης, *Η Γυμναστική των Αρχαίων*, ό.π., σ.σ. 473-474 Σχετικά με τον A. Spiess, Ι. Φωκιανός, *Εγχειρίδιον της Γυμναστικής*, ό.π., σ.σ.15-16 και Dioxin John G., «Prussia, Politics and Physical Education», στο A. D. Munrow, J. G. Dixon, P. C Mcintosh, *Landmarks in the History of Physical Education*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul, 1986, σ.128-130.

³⁴ Στο ίδιο, σ.16.

³⁵ Στο ίδιο.

³⁶ Βλ. Mechikoff & Estes, *History And Philosophy*, ό.π., σ. 160, βλ. επίσης Udo Merkel, «The Politics of Physical Culture and German Nationalism: Turnen versus English Sports and French Olympism, 1871-1914», *German Politics and Society*, 21(2003), στο <http://www.questia.com/googleScholar.qst?docId=5002038235>.

³⁷ Ι. Φωκιανός, *Εγχειρίδιον της Γυμναστικής*, ό.π., σ.σ.16-18.

³⁸ Στο ίδιο.

³⁹ Ι. Χρυσάφης, *Η γυμναστική κατά το σουηδικό σύστημα*, ό.π., σ.σ. 38-40.

από την στρατιωτική κανονικότητα που το χαρακτήριζε. Οι κανονισμοί του σουηδικού συστήματος ονομάστηκαν «συνασκήσεις» και περιείχαν, όπως αναφέρει ο ταγματάρχης Viktor G. Balck και καθηγητής της βασιλικής γυμναστικής σχολής της Στοκχόλμης, «ικανά είδη ασκήσεων, ων έκαστον έχει υποδιαίρεσεις. [...] Εν εκάστω τούτων των ειδών αι κινήσεις γίνονται κατά βαθμιαίαν πρόοδον συμφώνως προς την δύναμιν, ην εκάστη αυτών απαιτεί, και προς την ηλικίαν και την ρώμην του γυμναζομένου»⁴⁰.

Στη γερμανική και σουηδική γυμναστική σχολή οφείλεται κυρίως η διάδοση της συστηματικής γυμναστικής εκπαίδευσης σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο ο βαθμός απήχησης των συστημάτων διαφέρει από χώρα σε χώρα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Γαλλίας και του Francisco Amoros, που θεωρείται ένας από τους βασικούς συντελεστές που συνέβαλαν στη διάδοση της γυμναστικής στη γαλλική εκπαίδευση. Η εισαγωγή της γυμναστικής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση της έγινε με το νόμο του 1850 ο οποίος όριζε ότι η γυμναστική θα αποτελούσε μέρος της διδασκτέας της ύλης⁴¹.

Το σύστημά του αποτελούσε σύνθεση των γερμανικών κυρίως γυμναστικών απόψεων του Basedow, του Guths-Muths αλλά και του Jahn. Το σύστημα του Amoros, όπως αναφέρει ο Φωκιανός, περιείχε ασκήσεις «πρός ισχύν, ρώμην, γενναιότητα και στρατιωτικό φρόνημα»⁴², ενώ οι δραστηριότητες τις οποίες πρότεινε, στόχευαν κυρίως στον πατριωτισμό και ακολουθούσαν τις αντιλήψεις των Φιλανθρωπιστών. Χαρακτηριστικό όμως της γυμναστικής προσέγγισης του Amoros ήταν το στοιχείο του ρυθμού. Όπως αναφέρει ο Ανδρέας Ολτάμοφ, σε άρθρο του στο παιδαγωγικό περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, «ο Αμόρος επενόησε να κανονίση πάσας τας κινήσεις δια του ρυθμού τη βοήθεια ασμάτων εκφραζόντων τα ευγενέστατα των αισθημάτων της ανθρωπίνης καρδιάς»⁴³. Σε ό,τι αφορά τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, στην Αυστρία επικράτησε ένας συνδυασμός της γυμναστικής του Jahn και του Spiess, ενώ τη γυμναστική εκπαίδευση στην Ελβετία εισήγαγε στις αρχές του 19ου αιώνα ο Phokion Heinrich Clais (1782-1854). Το γυμναστικό σύστημα του Clais ακολουθούσε αυτό του Spiess, εμπλουτισμένο με στρατιωτικές ασκήσεις. Στη Δανία,

⁴⁰ Βλ. σχετικά Βόλκ [Balck], «Η Σουηδική γυμναστική», *Εθνική Αγωγή*, 24(15 Δεκεμβρίου 1899), σ.376.

⁴¹ Jacques Thibault, *Sports et éducation physique 1870-1970*, J. Vrin, 1972, σ. 42.

⁴² Ι. Φωκιανός, *Εγχειρίδιον...*ό.π., σ.19.

⁴³ Α. Ολτάμοφ, *Εξοχοί παιδαγωγοί. Ιωάννης Ιάκωβος Ρουσό*, ό.π., σ. 276.

τέλος, επικράτησε ένας συνδυασμός της γυμναστικής του Ling και του Jahn, στον οποίο προστέθηκαν επίσης αρκετές στρατιωτικές ασκήσεις⁴⁴.

Αν προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε τις βασικές κατευθύνσεις των θεωρήσεων που επικράτησαν στη γυμναστική εκπαίδευση των διαφόρων ευρωπαϊκών κρατών την εν λόγω περίοδο, θα δούμε ότι αυτές εξέφραζαν μια «άνωθεν» ιδεολογικο-πολιτική παρέμβαση για την ανάπτυξη του παιδικού και νεανικού σώματος. Καθώς οι κατευθύνσεις αυτές άρχισαν να χρησιμοποιούνται - έστω και αποσπασματικά - στην εκπαιδευτική διαδικασία, η γυμναστική λειτούργησε ως μέσο ηθικοποιητικής αγωγής, αλλά και ως μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου⁴⁵. Παράλληλα, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης ενός αυστηρού, ορθολογικού μοντέλου ανδρικού πολιτισμού του σώματος, η γυμναστική συνδέθηκε σταδιακά με τα διάφορα εθνικά κινήματα της Ευρώπης και κυρίως με το γερμανικό. Η συσχέτιση αυτή οδήγησε στο να θεωρείται συχνά η γυμναστική μέρος της ίδιας της «ουσίας» της εθνικής ταυτότητας. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι σωματικές ασκήσεις, από δραστηριότητες μιας εξατομικευμένης και ελιτίστικης παιδαγωγικής, τυποποιήθηκαν και απέκτησαν ιδιαίτερη βαρύτητα στο πλαίσιο μιας ομαδικής, συλλογικής εκγύμνασης. Θεωρήθηκε μάλιστα ότι επιτελούν, εκτός των άλλων, και μία άλλη σημαντική κοινωνική λειτουργία: ότι συμβάλουν στην ομοίμορφη ένταξη του παιδιού σε συλλογικότητες. Στοιχείο που θα χρησιμοποιηθεί και για την ένταξή τους σε ένα μάλλον απρόσωπο και «αφηρημένο» και «συμβολικό» κοινωνικό σύνολο, όπως το έθνος⁴⁶. Οι σωματικές ασκήσεις και οι συστηματικές μέθοδοι διδασκαλίας τους συνδέθηκαν έτσι με τα πολιτικά προτάγματα του έθνους, εισάγοντας τα πειθαρχικά και στρατιωτικά πρότυπα της γυμναστικής στα εθνικά συστήματα εκπαίδευσης⁴⁷.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ.18.

⁴⁵ Σχετικά με τις διαδικασίες μέσω των οποίων τα σώματα τίθενται υπό τον εποπτικό κοινωνικό έλεγχο της εξουσίας, που εστιάζουν στην πολιτική διαχείριση, τόσο του ατομικού όσο και του συλλογικού σώματος, στοχεύοντας στην παραγωγή και χειραγώγηση πιο χρήσιμων, παραγωγικών και πειθαρχημένων σωμάτων. Βλ. Μ. Φουκώ, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λ. Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991. Σχετικά με τη βαθμιαία χρονική και χωρική οργάνωση των σχολείων και των σχολικών τάξεων αλλά και στην επίδραση των πρακτικών της εκπαίδευσης στους μαθητές. Βλ. Φ. Αριέ, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Γλάρος, Αθήνα 1990.

⁴⁶ Jacques Ulmann, *De la gymnastique aux sports modernes. ...*, ό.π., σ.149-172 και George L Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*, Cornell University Press, Ithaca 1991, σ. 133.

⁴⁷ Jacques Defrance, «Esquisse d'une histoire sociale de la gymnastique (1760-1870)», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 6(Δεκέμβριος 1976), σσ. 22-46.

2. Η σχολική σωματική άσκηση στο πλαίσιο του ελληνικού διαφωτισμού

Οι έννοιες *παιδεία*, *εκπαίδευση* και *αγωγή* είναι κεντρικής σημασίας στα κηρύγματα των ευρωπαϊών διαφωτιστών του 18^{ου} αιώνα, καθώς η εμφάνιση του ρεύματος αυτού στηρίχθηκε πάνω στη συνειδητοποίηση της ανάγκης καθιέρωσης νέων και διαφορετικών αξιολογικών αρχών στην εκπαίδευση απ' αυτές που ίσχυαν μέχρι τότε. Από τη Γαλλική Επανάσταση όμως και μετά, «ο Διαφωτισμός τεμαχίζεται και εξαλλάσσεται σε διαφορετικές πολιτικές παραδόσεις»⁴⁸. Στη νοτιοανατολική Ευρώπη οι ιδέες του Διαφωτισμού βρέθηκαν αντιμέτωπες με βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις σε περιοχές που δεν είχαν όλες εκείνες τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές προϋποθέσεις που είχαν επιτρέψει την ανάπτυξή τους στην υπόλοιπη Ευρώπη. Στην περίπτωση αυτή εντάσσεται και ο «νεοελληνικός Διαφωτισμός»⁴⁹, ένα κίνημα που στόχευε στην πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού, την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης των ελλήνων και την εθνική τους αποκατάσταση.

Μολονότι οι πρώτες ιδέες του Διαφωτισμού είχαν αρχίσει να διαδίδονται στις βαλκανικές χώρες ήδη από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, στα γραπτά ελλήνων λόγιων εμφανίζονται στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Η ελληνική λογιοσύνη, «ώριμη» πλέον προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ήρθε σε επαφή με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και σταδιακά υιοθέτησε, ως ένα βαθμό, τις ιδέες του περί παιδείας⁵⁰. Τα έργα των σημαντικότερων εκπροσώπων του ευρωπαϊκού διαφωτισμού επηρέασαν βαθύτατα το έργο των ελλήνων διαφωτιστών, όπως του Μοισιόδακα, του Βούλγαρη, του Ρήγα, του Κωσταντά και του Κοραή, διευκολύνοντας την εισαγωγή προοδευτικών ιδεών στον ελλαδικό χώρο⁵¹. Οι κατάλληλες όμως συνθήκες, για την ανάπτυξη της

⁴⁸ Π. Λέκκας «Από τον Διαφωτισμό στην πολιτική σκέψη του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμος 21, 40(Ιούνιος 2004), σσ.179-193, σ. 191.

⁴⁹ Ενδεικτικά, Κ.Θ.Δημαράς *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1989.

⁵⁰ Ο ελληνικός Διαφωτισμός επηρεάστηκε βαθύτατα από τη ρευστότητα, την αμφισημία και την αντιφατικότητα των πνευματικών ζυμώσεων (Γαλλική επανάσταση και εθνογενετικές τάσεις στην Ευρώπη) που συντελούνται κατά την περίοδο από τον 18ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999.

⁵¹ Σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή διαδραμάτισε η *Encyclopédie* των Diderot και Jean-le-Rond d' Alembert, μέσω της οποίας διαδόθηκαν οι ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Η *Encyclopédie*, την οποία συνέγραψαν, μεταξύ του 1760 και του 1780, οι Diderot και D' Alembert περιείχε σημαντικό αριθμό αναφορών σχετικών με τη γυμναστική και τους Ολυμπιακούς αγώνες. Ο αθλητισμός και η σωματική άσκηση έλαβαν εκτενή και γενικά θετική επεξεργασία στην *Encyclopédie*. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι περιλάμβανε περίπου εβδομήντα καταχωρήσεις σχετικά με την ιστορία του αθλητισμού. Βλ. σχετικά James H. Overfield, "Sports and Physical Exercise in Diderot's Encyclopedie", http://www. la84foundation.org/ SportsLibrary/ NASSH_ Proceedings / NP1996/NP1996g.pdf.

ελληνικής παιδείας, δημιουργούνται λίγο αργότερα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι νεοέλληνες διαφωτιστές, που προσέβλεπαν στην ανεξαρτησία των Ελλήνων μέσω του «φωτισμού της πατρίδας», έθεσαν ως βασικό σκοπό την ίδρυση σχολείων για τη μόρφωση των Ελλήνων. Από τις πρώτες κιόλας αναμορφωτικές τους προτάσεις επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στον κοινωνικό προορισμό της αγωγής του παιδιού και στο ρόλο που η εκπαίδευση θα μπορούσε να διαδραματίσει στη διαμόρφωση μιας ηθικής εθνικής κοινότητας.

Η σημαντικότητα όμως που απέδιδαν στη μόρφωση των υπόδουλων ελλήνων είχε ως στόχο την αφύπνιση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, η οποία θα οδηγούσε στον «ξεσηκωμό του Γένους». Για την επίτευξη των στόχων αυτών στράφηκαν προς το εθνικό παρελθόν. Η ταυτόχρονη αξιοποίηση της σύγχρονης ευρωπαϊκής γνώσης αλλά και η μελέτη των φιλοσοφικών έργων της ελληνικής αρχαιότητας, με πνεύμα όχι σχολαστικό και τυπολατρικό, γινόταν με στόχο τη σύνδεση του «νέου ελληνισμού» με το κλασικό παρελθόν του και την ενίσχυση της αυτοσυνειδησίας του. Εξάλλου τα φιλελεύθερα αιτήματα των λαών για εθνική ανεξαρτησία και αυτοδιάθεση αλλά και λαϊκή παιδεία, είχαν επαναφέρει ήδη στο ευρωπαϊκό προσκήνιο τις αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Μεταξύ των αξιών που έφεραν στο προσκήνιο της εκπαίδευσης, οι νεοέλληνες Διαφωτιστές, ήταν και η πίστη στη συμμετρική ανάπτυξη σώματος και πνεύματος και τα κλασικά ιδεώδη του αθλητισμού, όπως αυτά εκφράζονταν με πληρέστερο τρόπο στους Ολυμπιακούς Αγώνες της αρχαιότητας⁵².

Οι επιδιώξεις των ελλήνων λογίων, σχετικά με το χαρακτήρα του παιδευτικού αγαθού που θα παρέχονταν στον ελλαδικό χώρο, κινούνταν σε ρεαλιστική βάση. Εν ολίγοις, σε αδρές γραμμές πρόσβευαν ότι στην παιδεία ήταν ανάγκη να γίνει σύζευξη των ιδεών της ελληνικής παράδοσης, με τη μελέτη της κλασικής γραμματείας και των ιδεών του Διαφωτισμού. Κατά τη σύζευξη αυτή, η σωματική άσκηση θα μπορούσε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην «αναγέννηση του έθνους». Η γυμναστική και η

⁵² Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι την ίδια περίοδο η αντίληψη για την ενσωμάτωση της άθλησης στην ευρωπαϊκή εκπαίδευση, συνδέεται επίσης με αναφορές στην ιδέα της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων. Το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για την αρχαία Ελλάδα και την αναγέννηση του Ολυμπιακού θεσμού εμφανίζεται ανανεωμένο από τα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται οι προσπάθειες αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων που έγιναν κατά τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα, οι οποίες όμως, πολλές φορές, δεν είχαν καθαρά αθλητικό χαρακτήρα. «Ολυμπιακοί Αγώνες» διοργανώθηκαν σε διάφορα Ευρωπαϊκά κράτη, όπως στην Αγγλία, τη Γερμανία, την Πολωνία και τη Σουηδία, ενώ ανάλογες αθλητικές πρωτοβουλίες πραγματοποιήθηκαν μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και εκτός της γηραιάς ηπείρου. Βλ. Ελ. Σκιαδάς, *Νεώτερη Ελληνική Ολυμπιακή Ιστορία 1894-2004*, Ε. Ο. Ε., Αθήνα 2004, σ. 23.

αγωνιστική των αρχαίων Ελλήνων, με όλο τους το ιδεολογικό πλαίσιο, καλούνταν να εμψυχώσουν τους «Γραικούς» στον απελευθερωτικό τους αγώνα. Στο πλαίσιο αυτό, για την ελληνική διανόηση, η σωματική άσκηση ως παιδαγωγικό μέσο δεν μπορούσε παρά να εντάσσεται πολλαπλά στη σχολική πρακτική της προτεινόμενης παιδείας, ακολουθώντας τις βασικές κατευθυντήριες αρχές του Διαφωτισμού για την παιδεία καθ' εαυτή αλλά και για την «ανάσταση του γένους». Χαρακτηριστικά παραδείγματα των αντιλήψεων αυτών αποτελούν οι απόψεις κύριων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως του Ευγένιου Βούλγαρη, του Ιώσηπου Μοισιόδακα, του Δημήτριου Καταρτζή, του Ρήγα Φεραίου, του Γρηγορίου Κωσταντά αλλά και του Αδαμάντιου Κοραή.

Ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806) είχε ενστερνιστεί τις θεμελιώδεις παιδαγωγικές αρχές του Διαφωτισμού, ως πεδίο έκφρασης της βούλησης για πολιτισμική και πολιτική αλλαγή. Η πίστη του στις φιλοσοφικές και επιστημονικές κατακτήσεις και απόψεις του Διαφωτισμού φαίνεται από τις προσπάθειες που κατέβαλε, έως τα τελευταία χρόνια της ζωής του, για την εισαγωγή των ιδεών αυτών στην ελληνική σκέψη. Η πιο σαφής δήλωση των απόψεων του Βούλγαρη σχετικά με την παιδαγωγική διάσταση της σωματικής άσκησης πήρε μορφή με τη μετάφραση του περιφημου έργου του Ιταλού ιατρού Hieronimo Mercuriali⁵³ «Περί της γυμναστικής τέχνης»⁵⁴. Το παράδειγμα του Βούλγαρη ακολούθησε ο μαθητής του, Ιώσηπος Μοισιόδακας, η πορεία του οποίου κινήθηκε παράλληλα με εκείνη του Βούλγαρη⁵⁵.

⁵³ Ο Hieronimo Mercuriali (Ιερώνυμος Μερκουριάλης ή Ιερώνυμος του Ερμείου) ήταν ο σημαντικότερος από τους ιατρούς και φιλοσόφους που ασχολήθηκαν με τη σωματική άσκηση και την γυμναστική των αρχαίων Ελλήνων. Το σημαντικότερο έργο του Hieronimo Mercuriali, *De arte gymnastica, libri sex: in quibus exercitationum omnium vestustarum genera, loca, modi, facultates et quidquid denique ad corporis humani exercitiationis pertinet, diligenter explicatus* ήτοι: περί γυμναστικής τέχνης, βιβλία εξ εν ος πασών των ασκήσεων των αρχαίων τα γένη, οι τόποι, οι τρόποι, αι ιδιότητες και τέλος παν, ότι εις τας του ανθρωπίνου σώματος ασκήσεις αφορά, επιμελώς εξηγείται. Το βιβλίο εκδόθηκε το 1569 στη Βενετία. Σε αυτό συνέλεξε και πραγματεύτηκε τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων για τη σωματική άσκηση. Η μελέτη αυτή αποτέλεσε σημαντικότατο έργο για τη γυμναστική, την αγωνιστική και τα παιχνίδια μέχρι τους νεότερους χρόνους. Έτυχε πολλών επανεκδόσεων το 1573, το 1587, και το 1601. Βλ. σχετικά, Ε. Παυλίνης, *Ιστορία της Γυμναστικής*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 348 και Ι. Χρυσάφης, *Η Γυμναστική...*, ό.π., σ. 426.

⁵⁴ Η ενδιαφέρουσα αυτή πληροφορία προέρχεται από τον Αναστάσιο Ζωσιμά, ο οποίος σε επιστολή του, στις 14 Ιανουαρίου 1805, προς τον Δωρόθεο Πρώτο, που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, έγραφε ότι «ο κύριος Ευγένιος υπέργηρος ων, και ήδη μεταφράζει την επιτομήν της γυμναστικής τέχνης του Ιερώνυμου του Ερμείου». «Επί της Σχολαρχίας του κυρίου Δωροθέου Πρωΐτου», Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, τομ. ΙΓ', 1878-1879, σσ. 213-214, παρατίθεται και στο Π. Σαμαράς, *Η αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων στην Ελλάδα 1797-1859, Νέα δεδομένα- οι πρώτοι αγώνες*, Αθήνα 1992, σ.10.

⁵⁵ Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σσ.192-193.

Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας (1725-1800), επηρεασμένος κι αυτός από τις ιδέες του Locke⁵⁶ και του εμπειρισμού, εισήγαγε πρώτος, το 1779, τις νεωτερικές αυτές ιδέες στους κύκλους των ελλήνων λογίων. Θεωρούσε ότι η παιδαγωγική εμπειρία και τα επιτεύγματα της Ευρώπης στον τομέα αυτό αποτελούσαν την απάντηση στα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, γεγονός που υπαγόρευε καταρχήν μια επανάσταση ενάντια στον σχολαστικισμό που την χαρακτήριζε. Στην *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία* (Βενετία 1779), όπου υιοθετούνται παιδαγωγικές απόψεις του John Locke, ο Μοισιόδακας ασχολήθηκε συστηματικότερα με την αγωγή, ως μέσο μεταβολής των ηθών της ελληνικής κοινωνίας. Η παιδαγωγική του πρόταση στόχευε στην ισόρροπη ανάπτυξη του πνεύματος και του σώματος των παιδιών, διασφαλίζοντας έτσι την μελλοντική τους ωριμότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο εισήγαγε την άσκηση του ανθρωπίνου σώματος στις δραστηριότητες που ήταν αναγκαίες για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων, σε αντιδιαστολή με τις επικρατούσες εκκλησιαστικές αντιλήψεις⁵⁷.

Σύγχρονος και γνώριμος του Μοισιόδακα, ο Δημήτριος Καταρτζής (1725-1807) συμμεριζόταν την ανάγκη για νέες παιδαγωγικές προσεγγίσεις και θεμελιώδεις βελτιώσεις στον τρόπο ανατροφής των νέων, ως προϋπόθεση για την πολιτισμική πρόοδο και την ευημερία του έθνους και των μελλοντικών πολιτών του. Ενθουσιασμένος από τα εγκυκλοπαιδικά προγράμματα του Διαφωτισμού και γοητευμένος από την νεότερη επιστημονική γνώση, όπως αυτή κωδικοποιούνταν στην μεγάλη *Encyclopedie*, ο Καταρτζής σχεδίασε μια νέα παιδαγωγική θεωρία. Βασική γνωσιολογική της αρχή ήταν η μίμηση της φύσης στην εκπαίδευση των παιδιών και η αφομοίωση των ηθικών αρετών και της γνώσης μέσω της συνεχούς άσκησης, στοιχεία που δείχνουν τις βαθιές επιρροές που δέχθηκε το έργο του από τον ευρωπαϊκό *παιδαγωγικό Φυσιολογισμό*. Η παιδαγωγική θεωρία του Καταρτζή περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, και τη σωματική άσκηση των παιδιών, ως αναπόσπαστο στοιχείο της εκπαίδευσής τους, ενώ με το έργο του συνέβαλε στην διάδοση των νεωτερικών αυτών ιδεών στους κύκλους των ελλήνων λογίων⁵⁸.

⁵⁶ Ο Locke κήρυξε στην Αγγλία την ανάγκη και της σωματικής άσκησης στη διαπαιδαγώγηση των νέων, χωρίς όμως να κατορθώσει να την επιβάλει. Συντέλεσε όμως στο να υιοθετηθούν από την αριστοκρατία «αι παιδιαί του λαού». Βλ. Ε. Παυλίνης, *Ιστορία της Γυμναστικής*, ό.π., σ. 349.

⁵⁷ Για το θέμα βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη (1809-1810)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 3(1982), σσ. 9-39.

⁵⁸ Ενδεικτικά βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σσ. 200-222' Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ.230, και Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ...*, ό.π.

Τις θέσεις του Μοισιόδακα και του Καταρτζή ακολούθησαν, με μικρές ή μεγαλύτερες αποκλίσεις, οι μαθητές τους, όπως ο Ρήγας Φεραίος και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Και οι δύο αντλούσαν την παιδαγωγική τους έμπνευση από το έργο του Rousseau και κυρίως από τον *Emile*, αποδεχόμενοι πως η εκπαίδευση ήταν βασικό στοιχείο προόδου και η σωματική άσκηση βασικό μέσο παιδείας. Οι προσπάθειες όμως του Ρήγα Φεραίου (1757-1798) είχαν πολύ πιο ξεκάθαρους πολιτικούς σκοπούς. Έτσι, η επίκληση εκ μέρους του της γυμναστικής και των αγώνων των αρχαίων Ελλήνων γινόταν αποκλειστικά με πολιτικούς όρους. Ο Ρήγας μετέφρασε για τον λόγο αυτό έργα ευρωπαϊών λογίων και ποιητών, όπως τα *Ολύμπια* του Pietro Metastasio (1698-1782)⁵⁹, εντάσσοντάς τα στην έκδοση ο *Ηθικός Τρίπους* που τύπωσε στην Βιέννη το 1797, με σκοπό την ιδεολογική αφύπνιση του ελληνισμού, χρησιμοποιώντας συνειδητά τους συμβολισμούς των πανελλήνιων δεσμών, όπως αυτοί εκφράζονταν στους Ολυμπιακούς αγώνες⁶⁰. Προσπάθησε επίσης, με την προβολή του κλασικού πνεύματος του ελληνικού κόσμου, να φέρει στο προσκήνιο την ηθική των αρχαίων Ελλήνων, επιδιώκοντας έτσι να τους μιμηθούν οι νεότεροι. Η αναβίωση της αρετής των αρχαίων Ελλήνων περνούσε μέσα από την αναβίωση του πολιτισμού της αρχαίας Ελλάδας, όπως και αυτών των αρχαίων αγωνισμάτων και της σωματικής άσκησης. Ως προς αυτό, ενδεικτικές είναι οι παραστάσεις των αρχαίων ολυμπιακών αγωνισμάτων που χρησιμοποίησε ο Ρήγας στη *Χάρτα της Ελλάδας*, για τις αντιλήψεις του σχετικά με το παρελθόν και τα οράματά του για το μέλλον του ελληνισμού⁶¹.

Τις ίδιες παιδαγωγικές επιλογές με το Ρήγα ακολούθησε και ο λόγιος ιερέας Γρηγόριος Κωνσταντάς (1758-1844). Οι κατευθυντήριες αρχές της εκπαιδευτικής του φιλοσοφίας αποτυπώνονται αργότερα στο έργο του *Αξιώματα Παιδαγωγίας* που συντάχθηκε, μάλλον, για τις εκπαιδευτικές ανάγκες του ορφανοτροφείου της Αίγινας. Στα κείμενα του έργου αυτού ο Κωνσταντάς πρεσβεύει ότι, εκτός των άλλων, θα πρέπει να υπάρξει ιδιαίτερη φροντίδα για την άσκηση του σώματος των μαθητών με

⁵⁹ Δ. Σπάθης, «Μεταστάσιο Πιέτρο», Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τομ. 6ος, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1990, σσ.159-160 βλ. και Δημήτρης Καραμπερόπουλος, *Ο Ρήγας μεταφραστής των «Ολυμπίων» του Μεταστάσιο*, Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001.

⁶⁰ «Ο Ηθικός Τρίπους, όπερ ο Ρήγας εξέδωκε κατά την ιδίαν του ομολογίας προς αναμόρφωσιν του ελληνικού έθνους» Αιμ. Λεγράνδ-Σπ. Λαμπρου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, Αθήνησι 1891. [φωτομηχανική επανέκδοση] Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996, σσ.99, 101.

⁶¹ Α. Βρανούση, *Ρήγας, Βασική βιβλιοθήκη*, αρ.10, Αθήνα 1954, σ.48 στο *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, επιμ Δημήτριος Καμπερόπουλος, Ε.Ε.Μ.Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998, σ.16. Βλ. επίσης Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 288-335.

τη «Γυμναστική». Γιατί η διδασκαλία της «Γυμναστικής», όπως τόνιζε ο ίδιος, συμβάλλει τόσο στην ψυχική υγεία των παιδιών, όσο και στη σωματική τους ανάπτυξη και ενδυνάμωση⁶². Με τις παιδαγωγικές αυτές θέσεις, ο Κωνσταντάς, επιχειρούσε τη φιλοσοφική θεμελίωση της σωματικής άσκησης στην παιδαγωγική διαδικασία. Παράλληλα συνέβαλε στην πολιτική και κοινωνική κατοχύρωσή της, στη διαδικασία προαγωγής της πολιτισμικής αλλαγής του επαναστατημένου ελληνικού έθνους. Εισήγαγε, επίσης με τον τρόπο αυτό, νεότερικά πρότυπα και αξίες στην ελληνική εκπαίδευση, αναπαράγοντας πάγιες δυτικές αντιλήψεις. Αξιοσημείωτο είναι τέλος το γεγονός ότι τις θέσεις του αυτές, σχετικά με τη διατήρηση και ενίσχυση της παιδικής υγείας, σωματικής και ψυχικής, αλλά και της ευρωστίας μέσω της σωματικής άσκησης τις εισάγει υπό τον όρο *Γυμναστική*.

Οι θέσεις – τέλος - του ιατρού και λόγιου Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833), κύριου εκπρόσωπου του νεοελληνικού διαφωτισμού, για την παιδεία αποτελούσαν μια σύνθεση των παιδαγωγικών θεωριών των ελλήνων στοχαστών αυτής της περιόδου (Μοισιόδακα, Κωνσταντά κ.α.)⁶³. Η φιλοσοφική θεωρία του Κοραή για την παιδεία θεωρείται η πρώτη συστηματική προσπάθεια για τη συγκρότηση μιας παιδαγωγικής θεωρίας. Ο Κοραής γίνεται συχνά εισηγητής διαφόρων προοδευτικών προτάσεων, όπως η ίδρυση σχολείων, η εφαρμογή νέων εκπαιδευτικών μεθόδων, η αποστολή μεγάλου αριθμού υποτρόφων στη Δύση, η ειδικευση των δασκάλων. Για την εφαρμογή των ιδεών του συμμετείχε στην ομάδα των λογίων που ίδρυσαν το 1811 το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, στο οποίο αρθρογραφούσε συχνά⁶⁴. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα θα ασχοληθεί με τη μετάφραση και έκδοση των αρχαίων Ελλήνων

⁶² Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς ανέφερε χαρακτηριστικά στο έργο του *Αξιώματα Παιδαγωγίας* ότι «η του σώματος ευεξία έχει μεγάλην ροπήν εις την της ψυχής υγείαν, η γυμναστική προξενει την πρόπουσαν ανάπτυξιν και δύναμιν των του σώματος μελών». Παρατίθεται στο, Ι. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό σχολείο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1992, σσ. 80-81.

⁶³ Θ. Γέρου, *Η ελληνική παιδεία, Μαυλιάρης-Παιδεία*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 174-175.

⁶⁴ Η διεξοδική μελέτη των κειμένων του προεπαναστατικού περιοδικού και επιφανέστερου οργάνου του ελληνικού διαφωτισμού, *Ερμής ο Λόγιος*, μας έδωσε ένα σημαντικό αριθμό αναφορών σχετικά με τους δημόσιους αγώνες των αρχαίων ελλήνων και κυρίως των Ολυμπιακών αγώνων, τα αρχαία αγωνίσματα αλλά και «δαιτητικά παραγγέλματα» σχετικά με τη διατήρηση της υγείας, της ευρωστίας, της «μακροβιότητας». Συγγραφείς των άρθρων αυτών ή και μεταφραστές ξένων, εμφανίζονται να είναι σημαντικοί λόγιοι και ιατροί της εποχής όπως για παράδειγμα ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο Δημήτριος Δάρβαρης, ο Γρηγόριος Καλλιρόης, ο Μιχαήλ Κωνσταντίνος κ.ά. Το στοιχείο αυτό ενισχύει την αντίληψη περί ρεύματος, στην ελληνική διάνοηση της εποχής, που προσπαθεί να εισάγει νέα πρότυπα και υγιεινιστικές αντιλήψεις σχετικά με τη σωματική άσκηση, όπως χαρακτηριστικά έχει τονίσει και η Ε.Φουρνάρη στο άρθρο της «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Οι Χρόνοι της ιστορίας, για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΑΕΝ-Γ'ΝΓ, Αθήνα 1997, σ. 293-315, εδώ σ. 294-295.

συγγραφέων. Μεστός πια εμπειριών και γνώσεων,⁶⁵ θα τονίσει την ανάγκη ευθυγράμμισης της ελληνικής παιδείας με την παιδεία της «φωτισμένης» Ευρώπης. Οι αντιλήψεις του αυτές τον κατατάσσουν στους θιασώτες μιας νεωτερικής αντίληψης για την παιδεία, στην οποία εντασσόταν σταδιακά, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και η *γυμναστική*. Σε κείμενό του, της περιόδου 1821-1827, σχετικά με την παιδεία και την εκπαίδευση θα τονίσει μεταξύ άλλων:

«οι κοσμικοί, άνδρες και γυναίκες, πάσης τάξεως και καταστάσεως άνθρωποι πρέπει να υποχρεώνονται [...] να διδάσκωσι τα τέκνα των την εύκολον τριμερή ταύτην παιδείαν εντάμα με της θρησκείας την κατήχησιν έπειτα και καμμίαν τέχνην ή επάγγελμα, δια να μανθάνωσιν οι πολίται παιδιόθεν ότι εγεννήθησαν, όχι δια να τρέφονται αργοί από των εργαζομένων τους κόπους, αλλά να συνεργάζωνται με τους λοιπούς συμπολίτας εις κοινήν απόλαυσιν των εκ του πολιτισμού καλών. Κοινόν ακόμη μάθημα εις τους άνδρας κοσμικούς πρέπει να ήναι η πολεμική άσκησις, η οποία αποκτάται δια της μετρίας δημοσίου γυμναστικής»⁶⁶.

Οι επιρροές του Κοραή από τις φιλελεύθερες ιδέες του διαφωτισμού ανιχνεύονται καθαρά στο λόγο του αυτόν για την παιδεία, ενώ διαφαίνονται οι προθέσεις του για την εξασφάλιση, μέσα από αυτήν και όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν, μιας φιλελεύθερης ευρωπαϊκού τύπου ελληνικής κοινωνίας. Η ευρωπαϊκή κατεύθυνση ανιχνεύεται και στον κοσμικό χαρακτήρα που φαίνεται να υιοθετεί ο Κοραής ως ταυτότητα του ελεύθερου ελληνικού έθνους και των πολιτών του.

Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις των πολιτικών του θέσεων εδράζονταν στην ευνομία και την κοινωνική ευημερία των κοινωνιών. Τις αντιλήψεις αυτές τις συμπλήρωνε με τη θεμελίωση των σύγχρονων κοινοτήτων, όπως η ελληνική που οραματιζόταν, πάνω στην αρχή της ισότητας αλλά και της κοινωνικής συναίνεσης, σε θέματα αξιών και κανόνων. Η διαπαιδαγώγηση των νέων, αγοριών και κοριτσιών, στις αρετές αυτές θεωρούταν από τον ίδιο θεμελιώδους σημασίας για την κοινότητα. Παράλληλα ο Κοραής προειδοποιούσε ότι η προσωπική ευτυχία σε μια πολιτική

⁶⁵ Ο ίδιος ο Κοραής, κατά την περίοδο που παρέμεινε για σπουδές στην Ολλανδία (1771-1778), είχε επιδοθεί με πάθος στη μελέτη κάθε είδους σπουδής: από την κιθάρα και το σπαθί μέχρι τα μαθηματικά. Λίγο αργότερα (1782) στο Μομπελιέ θα σπουδάσει την ιατρική ολοκληρώνοντας την επαφή του με τον ανερχόμενο ευρωπαϊκό «πολιτισμό του σώματος». Βλ. Κ.Θ. Δημαρά *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Νεοελληνικά Μελετήματα*, Αθήνα 1985.

⁶⁶ Βλ. *Αριστοτέλους Πολιτικών τα Σωζόμενα, εκδίδοντος και διορθούντος Α.Κ. ...*, Παρίσι 1821 [=Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Β', Αθήνα 1988 σ.717-720] παρατίθεται στο, Δ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση κατά την ελληνική επανάσταση (1821-1827)*, τεκμηριωτικά κείμενα, Βουλή των Ελλήνων, τομ. Β', Αθήνα 2002, σ.306. (η έμφαση δική μου).

κοινότητα δε θα έπρεπε να διαχωρίζεται από τη μέριμνα για την ευημερία των άλλων. Κατά συνέπεια η φροντίδα για το δημόσιο συμφέρον οριζόταν ως βασική αρετή των πολιτών.

Ενδιαφέρον όμως είναι το γεγονός ότι προβάλλει επίσης ως προτεραιότητα της εκπαίδευσης την εξάσκηση του σώματος με τη «Γυμναστική». Μάλιστα η σωματική αυτή εξάσκηση λαμβάνει, στο λόγο του, τρία χαρακτηριστικά. Καταρχήν αναφέρεται σε άνδρες, δεύτερον να έχει χαρακτήρα πολεμικής άσκησης και τρίτον έπρεπε να είναι δημόσια. Τα χαρακτηριστικά αυτά, αντιπαραβαλλόμενα με τις προτεραιότητες που έθετε ο Κοραΐς σε μια εθνική κοινότητα, μπορούμε να πούμε ότι στηρίζονταν στην λήψη πολιτικών μέτρων περιφρούρησης του δημόσιου συμφέροντος μέσα από τη στρατιωτική προετοιμασία όλων των πολιτών, ενταγμένη όμως στο πλαίσιο μιας γενικής και δημόσιας εκπαίδευσης. Η μέτρια στρατιωτική γύμναση των νέων έθετε τη σωματική άσκηση στο επίπεδο της, απαραίτητης, προετοιμασίας και ένταξης των πολιτών στην πολιτοφυλακή. Ως εκ τούτου, μια τέτοια προοπτική άφηνε εκτός σχεδιασμού τη σωματική άσκηση των γυναικών. Παρατηρούμε ότι ο Κοραΐς, αναγνωρίζοντας τα σημαντικά εμπόδια που έπρεπε να ξεπεραστούν - όχι μόνο στο επίπεδο της αντίστασης στην οθωμανική απειλή αλλά και των εσωτερικών διαμαχών που έμελλε να προκύψουν στην ελεύθερη ελληνική κοινωνία - έθεσε ως κύριο άξονα τη συστηματική εθνική διαπαιδαγώγηση του λαού. Μέσα από αυτή ήλπιζε στην εισαγωγή νέου συστήματος αξιών και προτύπων στην ελληνική κοινωνία, ενώ η ένταξη της σωματικής άσκησης σε αυτήν θα συνέβαλλε καταλυτικά στη διάχυση αλλά και στην περιφρούρησή τους.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι παιδαγωγικές απόψεις των νεοελλήνων διαφωτιστών επικεντρώθηκαν στο να προβάλλουν τον κοινωνικό προορισμό της αγωγής, που θα είχε ως στόχο της να συμβάλει στην ριζική πολιτισμική και κοινωνική αλλαγή, αλλά και στην πολιτική επανάσταση. Στο πλαίσιο αυτό, οι αντιλήψεις -κυρίως των ιατρών και παιδαγωγών- για το σώμα και την άσκηση του, διατήρησαν την κατεύθυνση της ηθικής περιφρούρησης του ατόμου και της διασφάλισης της υγείας του⁶⁷. Όμως αυτή

⁶⁷ Για το λόγο αυτό στις αντιλήψεις τους για την εκπαιδευτική διαδικασία συμπεριλαμβάνονταν και δράσεις που στόχευαν, εκτός από το πνεύμα, και στο σώμα των μαθητών. Τέτοιες δράσεις ήταν διάφορα ηθολοιητικά και ασκητικά του σώματος «παιγνίδια». Οι δραστηριότητες αυτές στηρίζονταν ουσιαστικά στις παιδαγωγικές αρχές των φιλανθρωπιστών που έθεταν ως πρώτη φροντίδα της αγωγής την ηθική μόρφωση και τη δημιουργία ηθικών χαρακτήρων. Σύμφωνα με τις αρχές αυτές το σχολείο αναλαμβάνει την ένταξη του παιδιού στο νέο πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο. Στο πλαίσιο αυτό το παιγνίδι έπρεπε να έχει χαρακτήρα ηθικοπλαστικό, συμβάλλοντας τόσο στην εργασία του παιδιού όσο και στην ψυχαγωγία του, υπό την επίβλεψη, τη μάθηση, την άσκηση και την καθοδήγηση του δασκάλου του, αποκτώντας έτσι «πολύτιμη» κοινωνική πείρα. Ειδικότερα ο ρόλος του δασκάλου

η περιορισμένη, φαινομενικά, παιδαγωγική αποστολή της σωματικής άσκησης δε μείωνε τη βαθιά επαναστατική δυναμική της που πήγαζε από την κλασική αγωγή και παιδεία. Στο επίπεδο αυτό οι αρχαίοι Ολυμπιακοί αγώνες, καθώς και τα έργα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, έθεταν το συμβολικό πλαίσιο ενός συλλογικού αυτοπροσδιορισμού. Αυτοπροσδιορισμός, με βάση την κλασική κληρονομιά, σήμαινε ότι οι νεότεροι Έλληνες αποκτούσαν το θεμέλιο μιας εκσυγχρονισμένης εθνικής ταυτότητας⁶⁸.

Επιπλέον ο ίδιος συμβολισμός, που συνιστούσε το περιεχόμενο της εθνικής συνείδησης, υποδήλωνε και το θεσμικό πλαίσιο της μελλοντικής ελληνικής εκπαίδευσης, με τον άμεσο συσχετισμό της με το ιστορικό πρόσωπο του νέου έθνους. Το πλαίσιο αυτό δεν μπορούσε να προσδιοριστεί διαφορετικά παρά με βάση το πρότυπο του εκπαιδευτικού συστήματος του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, που ήθελε τη σωματική άσκηση ως αναπόσπαστο μέρος της εκπαιδευτικής εμπειρίας των παιδιών. Όμως αυτός ο συνδυασμός, των νεοτερικών ευρωπαϊκών προτύπων με την αρχαία ελληνική εμπειρία, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης, εξέφραζε ένα εθνικιστικό προσανατολισμό, στον οποίο το εθνικό ιδεώδες ταυτιζόταν με το ιστορικό παρελθόν. Στην κατεύθυνση αυτή η σωματική άσκηση υπό τον όρο «Γυμναστική» εντάσσεται στον πολιτικό λόγο για την παιδεία που άρθρωσαν οι νεοέλληνες διαφωτιστές. Η

αναφορικά με την ηθική και φυσική αγωγή του παιδιού ήταν να απομακρύνει από κοντά του τις διάφορες εξωτερικές βλαβερές επιδράσεις και να του δώσει κάθε ευκαιρία που θα δυναμώσει το σώμα του. Αναφορές, σχετικά με τη φυσική αγωγή των παιδιών, συναντάμε σε διάφορα παιδαγωγικά εγχειρίδια της εποχής. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από Αλφαβητάριο της εποχής: «Τα παιγνίδια τα οποία δεν δύνανται να σε βλάψωσιν είναι οι ζωγραφιαί, τας οποίας εγώ σε δίδω. Τα παιγνίδια τα οποία σε δίδει ο πατήρ σου, αι συνομιλίας με τους καλλητέρους σου, η διασκέδασις του περιπάτου, καμμιάν φοράν και του χορού και γενικώς κάθε πράγμα, το οποίον δεν βλάπτει μήτε σε, μήτε τους άλλους ημπορείς και σύ να διασκεδάξης με αυτό, φυλάττων τους ακολούθους κανόνας. Α΄.Κανών Δεν πρέπει να καταγίνεσαι εις τα παιγνίδια και εις τας διασκεδάσεις περισσοτέραν ώραν παρά την διωρισμένην σου, διότι όταν βυθίζεσαι εις τα παιγνίδια, δίδεται εκεί ο νούς σου, και γίνεσαι ύστερον οκνηρός εις τα έργα σου», *Παιδαγωγός των Νέων ή Νέον Αλφαβητάριον, θελκτικόν και μεθοδικόν προς εύκολον μάθησιν της αναγνώσεως, περιέχον εύληπτον προφοράν του Αλφαβήτου, διαφόρους χαρακτήρας, εύληπτους διαλόγους, και τινάς ηθικούς κ.τ.λ. Ιστορίας τινάς και περι Προσωπίων. Συντευθέν προς όφελος των εναρχομένων παιδων* παρά Ιωάννου Κόκκκονος Σμυρναίου και προσερχθέν τω κυρίω Σπυριδίω Κωνσταντά, εν Κωνσταντινοπόλει 1817 έτει, σσ. 71-72. Αλλά και ο Γρηγόριος Καλλιρόης, το 1829, εξέδωσε στην Βενετία ιατρικό σύγγραμμα με τον τίτλο *Παραγγελία περί Υγείας και μακροβιότητος*, στο οποίο τονιζόταν η ανάγκη σύμμετρης ανάπτυξης του ανθρώπου, βλ. Α. Σπηλιωτόπουλος, *Οι Ολυμπιακοί αγώνες δια των αιώνων*, εν Αθήναις 1906, σσ. 34-35.

⁶⁸ Σχετικά με την εθνική ταυτότητα ο Π. Λέκκας στη μελέτη του για την εθνικιστική ιδεολογία τονίζει ότι «ο προσδιορισμός της εθνικής ιδιαιτερότητας είναι κατά βάση πολιτισμικός», ενώ «το επιχείρημα της καταγωγής, υπογραμμίζει όχι τόσο την απευθείας και αμιγή φυλετική προέλευση του έθνους, όσο ότι το έθνος διαφυλάσσει πιστά κάποια ξεχωριστή πολιτισμική παρακαταθήκη που διεκδικεί». Βλ., σχετικά, *Η εθνικιστική Ιδεολογία, πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Κατάρτι, Β΄ έκδοσης, Αθήνα 1996, σσ.139-161, εδώς σσ. 39-41. Για το πολιτισμικό περιεχόμενο των επιχειρημάτων του εθνικισμού βλ. επίσης E. J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, σ.63-65.

στρατιωτική ετοιμότητα των πολιτών για τη διασφάλιση της ακεραιότητας της εθνικής κοινότητας την καθιστούσε απαραίτητο στοιχείο ενός συγκεντρωτικού συστήματος εκπαίδευσης. Η προσέγγιση αυτή ενέτασσε τη «Γυμναστική» στο πλαίσιο μιας αμιγώς ανδρικής κοινότητας αποδίδοντάς της χαρακτηριστικά ανδροπρέπειας⁶⁹, στοιχείο που επέτρεπε τη σύνδεσή της με τα στερεότυπα της έμφυλης ταυτότητας⁷⁰. Βέβαια το πολιτικό όραμα διέφερε ριζικά από από τη συγκεκριμένη πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας της εποχής.

⁶⁹ Σχετικά με τη διαδικασία επαναπροσδιορισμού της ανδροπρέπειας στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, διάφοροι μελετητές έχουν δείξει ότι η Γαλλική επανάσταση αποτέλεσε σημαντικό γεγονός στο μετασχηματισμό της ανδροπρέπειας, γεγονός που άφησε τα σημάδια του όχι μόνο στη Γαλλία αλλά και σε άλλα μέρη της ηπειρωτικής Ευρώπης. Βλ. Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: Καλιφόρνια, 1986), Joan Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (Ithaca: Cornell UP, 1986), Isabel Hull, *Sexuality, State, and Civil Society in Germany 1700–1815* (Ithaca: Cornell UP, 1996).

⁷⁰ Είναι η εποχή που αναπτύσσονται παρόμοιες συνδέσεις, όπως αναπτύξαμε και πριν, της συστηματικής γυμναστικής με την υπηρετήση των συμφερόντων των εθνικών κοινοτήτων. Βλ. Ε. Φουρναράκη, *Η σωματική αγωγή...*, ό.π., σ.296 και G. L. Mosse, *Friendship and Nationhood...*, ό.π., σ.353. Εξάλλου, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι ιστορικοί, από τα τέλη του 18^{ου} και μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ορίζεται η περίοδος κατά την οποία μετασχηματίζονται οι έμφυλοι ρόλοι και θεμελιώνεται η ιδεολογική κατασκευή της έμφυλης διαφοράς. Βλ. Londa Schiebinger, *The Mind Has No Sex: Women in the Origins of Modern Science*, Cambridge, 1989. Ludmilla Jordanova, *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*, Madison, 1989. Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Cambridge, 1990.

3. Η σωματική άσκηση και τα πρώτα εκπαιδευτικά σχέδια και προγράμματα (1821-1831)

Η σωματική άσκηση στις προτάσεις για την εκπαίδευση του «επαναστατημένου έθνους» (1821-1827)

Η έκρηξη της επανάστασης του 1821 αποτέλεσε την πρόκληση για την εφαρμογή των παιδαγωγικών ιδεών του νεοελληνικού διαφωτισμού. Όμως οι θέσεις και οι προσδοκίες του νεοελληνικού διαφωτισμού μετασχηματίζονται μετεπαναστατικά προς το μετριοπαθέστερο⁷¹. Οι σκοποί του, με βασικό περιεχόμενο τον εκπαιδευτικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό, χάνουν ολοένα και περισσότερο την ριζοσπαστική τους ορμή αλλά και τη σχέση τους με τον άκρατο φιλοσοφικό και επιστημονικό ορθολογισμό. Οι εκπαιδευτικές αντιλήψεις των εκπροσώπων του αποτυπώθηκαν στις πρώτες διακηρύξεις και τα πρώτα συγκεκριμένα μέτρα που θα πάρουν οι αρχές των επαναστατημένων περιοχών. Η ψήφιση του *Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος* και η *Ελληνική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας*, που το συνόδευε στην πρώτη εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου την 1^η Ιανουαρίου του 1822, απηχούσαν το αίτημα του διαφωτισμού για φιλελεύθερους πολιτικούς θεσμούς και δημοκρατική διακυβέρνηση της Ελλάδας. Στο πλαίσιο αυτό, το σχολείο θεωρήθηκε προνομιακός χώρος για την ανάπτυξη του ορθολογισμού, που έπρεπε να διέπει τη διακυβέρνηση των ανθρώπων⁷², και αναδείχθηκε σε όργανο εκσυγχρονισμού και ενοποίησης της χώρας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει λίγα χρόνια αργότερα ο Ι. Κοκκώνης, σε άρθρο του στην εφημερίδα *Η Αιγυψία*⁷³, σκοπός του σχολείου ορίστηκε η διάδοση εκείνων των αξιών που, μαζί με τους νόμους, «συνδέουσιν εις

⁷¹ Οι αναλύσεις μου ως προς την πολιτική ιστορία του νέο-ελληνικού διαφωτισμού, αλλά και γενικότερα των αρχών του 19^{ου} αιώνα οφείλουν πολλά στο έργο του Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996.

⁷² Βλ. Διακήρυξης της Πελοποννησιακής Γερουσίας, 27 Απριλίου 1822: «[...] και ήδη απολαύομεν οπωσούν της φιλάτης ελευθερίας και της γλυκείας ελπίδος του να την αποκτήσωμεν παντελώς, διά να ευδαιμονήσωμεν. Αλλά πόσον δυσκολώτερον είναι, αγαπητοί αδελφοί, το να φυλάξωμεν την ανεξαρτησίαν μας! Πόσον εργαδότερον είναι το να διοικηθώμεν νουνεχώς διά να φανώμεν άξιοι των προγόνων μας εις τα όμματα της πεφωτισμένης Ευρώπης ! [...] Η διοίκησις απαιτεί προ πάντων καλήν νομοθεσίαν· ο νομοθέτης διά να είναι καλός οφείλει να γνωρίζη την φύσιν και την καρδίαν του άνθρωπου, διά να γνωρίζη δε τον άνθρωπον οφείλει να είναι φιλόσοφος, διά να γένη φιλόσοφος οφείλει να διδαχθή όσα μαθήματα συνιστώσι την φιλοσοφίαν, διά να διδαχθή χρειάζεται σχολείον, διδασκάλους, βιβλία, έκ τούτων δε πηγάζουν τα φώτα και απολαμβάνοντες τα φώτα ημπορούμεν να ευδοκμήσωμεν, και να διατηρήσωμεν την ανεξαρτησίαν της ελληνικής επικρατείας μας» στο Απ. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως*. Σειρά Τρίτη. Τα περί παιδείας, τ. Α', Αθήνα 1968. τεκμ. αρ. 5, σ. 30.

⁷³ *Η Αιγυψία*, «Εφημερίς φιλολογική επιστημονική και τεχνολογική. Εκδιδόμενη άπαξ του μηνός υπό του Γ. Αποστολίδου κοσμητού εν Ατίνη 1831».

ομοεθνίαν τα εις εν τι μέρος ωρισμένον γης συγκατοικούντα πλήθη ανθρώπων, και συνιστώσιν αυτά εις εν σώμα κοινωνικόν και πολιτικόν»⁷⁴.

Στην προσπάθεια εκπλήρωσης αυτού του σκοπού, οι καταστατικές αρχές που προέκυψαν από τις Εθνοσυνελεύσεις στη διάρκεια της επανάστασης πήραν μέτρα για τη λειτουργία σχολείων, αλλά επίσης - και κυρίως - προσπάθησαν να εγκαταστήσουν μηχανισμούς και να καθιερώσουν τις αναγκαίες εκείνες ρυθμίσεις που θα συνέβαλλαν στη δημιουργία ενός κεντρικού εθνικού συστήματος εκπαίδευσης⁷⁵. Στην κατεύθυνση αυτή προσπάθησαν να συμβάλουν και οι εκπαιδευτικές παραινέσεις λογίων που κατατέθηκαν στο *Εκτελεστικό Σώμα* και οι οποίες έφεραν το στίγμα της ιδεολογικής κληρονομιάς του «φιλελεύθερου εθνικισμού»⁷⁶ του διαφωτισμού.

Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του, λόγιου, συγγραφέα και διδασκάλου, Αθανάσιου Ψαλίδα προς τον πρόεδρο του *Εκτελεστικού* Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, στις 12 Φεβρουαρίου του 1823. Στην επιστολή αυτή, ο Ψαλίδας εξέφραζε τις αντιλήψεις του για την αναγκαιότητα αλλά και τον τρόπο οργάνωσης των σχολείων του λαού. Αναφερόμενος, ειδικότερα, στο πρόγραμμα των βασικών γνώσεων που έπρεπε να διδάσκονται στα σχολεία δεν παρέλειπε να τονίσει την ανάγκη να συμπεριληφθούν σε αυτές και η σωματική άσκηση των μαθητών⁷⁷. Ο Ψαλίδας, στην επιστολή του, απευθυνόμενος στους υπευθύνους για την οργάνωση της παιδείας, τους πρότεινε: «κάθε ημέραν το δειλινόν μίαν ώραν να χορεύουν τα παιδιά με πατριωτικά τραγούδια, και τον χορόν να τον σύρη ένας νέος πατριώτης αρματωμένος και ο χορός να είναι κοπιαστικός, ως είδος παλαιίστρας, όπου να χρησιμεύη και δια την υγιείαν,

⁷⁴ Ι. Κ[οκκώνης], «Αν συμφέρη να στέλλωνται έξω της Ελλάδος προς ανατροφήν και εκπαίδευσιν οι ανήλικοι παίδες των Ελλήνων», *Η Αιγυψία*, ετ. Γ', 15 Μαΐου 1831, σ. 84.

⁷⁵ Αν και στο πρώτο συνταγματικό κείμενο της Επανάστασης του '21 δεν υπάρχουν ειδικά άρθρα για την εκπαίδευση, οι επαναστάτες αναθέτουν στον πρώτο υπουργό Εσωτερικών καθήκοντα για την εκπαίδευση αναφέροντας μάλιστα και τη διδακτική μέθοδο που θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την εκπαίδευση των Ελλήνων. Η μέθοδος αυτή είναι η αλληλοδιδασκτική. Α. Δημαρά, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1986, τ. Β', παρ. Α, σ. 303.

⁷⁶ Ο όρος «φιλελεύθερος εθνικισμός» (liberal nationalism), που είναι η παλιότερη μορφή εθνικισμού, ανάγεται στην Γαλλική Επανάσταση και ενσωματώνει πολλές από τις αξίες της. Σύμφωνα με το *φιλελεύθερο εθνικισμό* τα έθνη είναι αυθεντικές ή οργανικές κοινότητες οι οποίες έχουν δικαίωμα στην ελευθερία και στην εθνική αυτοδιάθεση. Βλ. Σπ. Μαρκέτος, *Εισαγωγή στη Μελέτη των Πολιτικών Ιδεολογιών*, τ. Α', ΕΑΠ, Πάτρα 2002, σελ. 204.

⁷⁷ Ο Ψαλίδας από νωρίς είχε τοποθετηθεί υπέρ της φιλοσοφικής άποψης που ήθελε τη σωματική άσκηση αρωγό της ανθρώπινης ευδαιμονίας. Μάλιστα στη μελέτη που εξέδωσε το 1791 στη Βιέννη με τον τίτλο «Αληθής Ευδαιμονία: ήτοι βάσις πάσης θρησκείας» όριζε την *Ευδαιμονία* του ανθρώπου ως την «ησυχία εις τον νουν και ευρωστίαν εις το σώμα. [...] Επειδή κανένα πράγμα εις τον κόσμον δεν είναι τόσον ποθινόν, τόσον τίμιον, ή τόσον ακριβές, ωσάν η γαλήνη του νούς, ή η ευρωστία του σώματος». Η γαλήνη του μυαλού θα προέκυπτε, σύμφωνα με τον ίδιο, από την θεολογική πίστη ενώ η ευρωστία του σώματος από την πίστη στις ιδέες του διαφωτισμού. *Αληθής ευδαιμονία : ήτοι βάσις πάσης θρησκείας = Vera felicitas sive fundamentum omnium religionis*, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων, εις την απλήν διάλεκτον, και υπό του αυτού εις την Λατινικήν μεταφρασθείσα, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1791, τ. Α', σ. 40

και διά την ευρυθμίαν του σώματος των παιδιών»⁷⁸. Η εκπαιδευτική αυτή πρόταση του Ψαλίδα αντιπροσώπευε την κορύφωση της πολιτικής έκφρασης στο χώρο της εκπαίδευσης, η οποία θα οδηγούσε τη νέα γενιά στον προσδιορισμό της νεοελληνικής της ταυτότητας με τους όρους της ιστορικής σύνδεσης των νεότερων Ελλήνων με τον αρχαίο ελληνισμό. Τα «πατριωτικά τραγούδια», αλλά και οι έντονες συμβολικές αναπαραστάσεις που προκύπτουν από την εικόνα του «ομαδικού χορού», του «πατριώτη» και «αρματωμένου» νέου, προβάλλουν ως τα ενδεδειγμένα πρότυπα για τη διαμόρφωση της πολιτικής ζωής των απογόνων των αρχαίων. Μέσα από συνύπαρξη και την ομαδική σωματική άσκηση των νέων προβάλλεται η κοινωνική συναίνεση, η ομόνοια στην επιδίωξη των κοινών στόχων, η εθνική συνείδηση, αλλά και το ενδιαφέρον για κοινωνική ευημερία. Ο χαρακτήρας της σωματικής άσκησης που προτείνεται δεν παραπέμπει στα ευρωπαϊκά πειθαρχικά στρατιωτικά πρότυπα της Γυμναστικής· διαπνέεται περισσότερο από ελληνοκεντρισμό, μολονότι οι αναπαραστάσεις του (χορός αρματωμένων) παραπέμπουν σε δραστηριότητα στρατιωτικής ετοιμότητας. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι δεν παραλείπονται και οι αναφορές στο ιστορικό παρελθόν, καθώς συνδέει αναπαραστασιακά τις σύγχρονες ασκητικές του σώματος δραστηριότητες με τις πρακτικές γύμνασης των αρχαίων ελλήνων, μέσα από το χαρακτηριστικό αγώνισμα της πάλης. Παράλληλα, ο Ψαλίδας συνδέει την ελληνική συνείδηση με τους πιο προωθημένους προσανατολισμούς της σωματικής άσκησης στην ευρωπαϊκή εκπαίδευση, μέσα από τις νεοτερικές αξίες της υγείας και της ευρωστίας, δίνοντας έτσι το στίγμα των επιρροών του από τις φιλελεύθερες παιδαγωγικές ιδέες της εποχής.

Παρόμοιες προτάσεις υπέβαλε προς το *Βουλευτικό Σώμα* και η «Επιτροπή Γαζή», που συστήθηκε στις 14 Ιουλίου του 1824 με σκοπό τη μελέτη και την προβολή σχεδίου *περί της Κοινής Παιδείας* του έθνους. Στο σχέδιο οργάνωσης της εκπαίδευσης που υπέβαλλε τονίζε, εν συντομία, την ανάγκη ύπαρξης τριών βαθμίδων εκπαίδευσης, την αναγκαιότητα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου για την εκπαίδευση των μαθητών, τη γενίκευση της εκπαίδευσης και *εις τας κόρας*, και τέλος τη διδασκαλία των απαραίτητων μαθημάτων για την *πρόοδο, τον φωτισμό και την ευδαιμονία του γένους*. Απαραίτητη θεωρούσε επίσης την ίδρυση διδασκαλείου για την

⁷⁸ Αρχείο Μαυροκορδάτου, τ.Ε', τχ.ΙΙΙ, σ. 130 (αρ.481. Α.Μ. 317), παρατίθεται στο Δ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση...*, ό.π., τομ. Α', τεκμ.55, σσ. 97-98.

εκπαίδευση των δασκάλων στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο, ώστε να «εξαπλώνεται γρήγορα η δημόδης αυτή και κοινή παιδεία»⁷⁹.

Απαραίτητη επίσης στην εκπαίδευση των δασκάλων θεωρήθηκε, εκτός των άλλων μαθημάτων, η συμπερίληψη και των σωματικών ασκήσεων στα διδασκόμενα μαθήματα. Θεωρήθηκε, μάλιστα, απαραίτητο να υπάρχει και «τόπος κλεισμένοις εις διάχυσιν και σωματική γύμνασιν των νέων», δασκάλων αλλά και μαθητών⁸⁰. Μάλιστα, στις συνθήκες αυτές, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και τα σχολεία που την διδασκαν, τα αλληλοδιδασκτικά, θεωρήθηκε η πλέον κατάλληλη για τη γενικότερη διαπαιδαγώγηση των ελληνοπαίδων, στην οποία εντάσσονταν και η σωματική τους άσκηση. Σε επιστολή του ο Κλεόβουλος, από τους πρώτους εισηγητές της μεθόδου, ανέφερε εν συντομία ότι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος «ωφελεί τη σωματική υγεία και προκαλεί πνευματική εγρήγορση, εκπαιδεύοντας ταυτόχρονα στην ευταξία». Παράλληλα, μάλιστα, τόνιζε ότι η νέα μέθοδος αποτελεί: «μίαν τερπνήν και εύκολην ενασχόλησιν, και εν είδος παιγνίου [μέσω του οποίου] το παιδί διδάσκον ενταυτώ και διδασκόμενον, μανθάνει να διοικη και να άρχηται, να προστάζει και να πείθηται [...] μάθημα αναγκαιότατον εις τον καθ' ένα, επειδή και καθείς κατά το μάλλον και ήττον άρχων και αρχόμενος»⁸¹. Η μέθοδος, λοιπόν, επιτύχανε, κατά τον Κλεόβουλο, πολλαπλούς στόχους. Εμφυσούσε στα παιδιά αξίες όπως η υγεία, η ευστροφία και η ευταξία, ενώ επιδρούσε - ως υποκατάστατο του παιγνιδιού - στην ψυχική εκτόνωση και ευχαρίστηση του παιδιού, απαραίτητο «αντίδοτο» ενάντια στην πνευματική κόπωση. Τέλος, εμφανίζεται να συμβάλλει στη διαπαιδαγώγησή τους στις αρχές της

⁷⁹ Το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο, τύπος πρωτοβάθμιου σχολείου που ακολουθούσε τα ευρωπαϊκά πρότυπα κυρίως της Γαλλίας και της Γερμανίας, στόχευε κατεξοχήν στη δημιουργία ενός νέου τύπου μαθητή. Λειτουργούσε ως μηχανισμός μάθησης αλλά και επιτήρησης, έλεγχου, και ιεράρχησης, ενώ έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην προσπάθεια πειθάρχησης του μαθητή και κατ' επέκταση του πολίτη από τις απαρχές, ακόμη, του νεοελληνικού κράτους. Η μέθοδος διδασκαλίας, την οποία ακολουθούσε και από την οποία πήρε και το όνομά του, είχε ως αρχή την επιλογή από το δάσκαλο, για να διδάσκουν στη συνέχεια τους συμμαθητές τους, μαθητές δραστήριους, επιμελείς και με συνέπεια στην εργασία, τους λεγόμενους πρωτόσχολους. Αυτοί προγυμνάζονταν κοντά στο δάσκαλο τους και κατόπιν εκτελούσαν χρέη βοηθού του, διδάσκοντας τους συμμαθητές τους. Η μέθοδος καθιστούσε το παιδικό σώμα αντικείμενο μελέτης, ενώ στη συνέχεια η πειθάρχησή του επιτυγχάνονταν μέσα από μηχανισμούς που επέτρεπαν τη συνεχή επιτήρηση του μαθητή. Για την επίτευξη των στόχων του χρησιμοποιούσε το ιεραρχικό βλέμμα, την ομαδοποίηση των μαθητών με επικεφαλής τους ικανότερους (πρωτόσχολους), καθώς επίσης τις κυρώσεις και τις εξετάσεις. Η εισαγωγή του Αλληλοδιδασκτικού Σχολείου στην ελληνική εκπαίδευση βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με το γενικότερο φαινόμενο του προσανατολισμού της προς τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Ένας προσανατολισμός που, την περίοδο αυτή, χαρακτήριζε γενικότερα το ελληνικό κράτος. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα τον 19ου αιώνα*, Αθήνα - Γιάννινα 1992, σσ.192-193.

⁸⁰ *Ο Φίλος του Νόμου*, αρ.35/14 Ιουλίου 1824, σ.1-3. Παρατίθεται στο Δ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση ...*, ό.π., τομ. Α', τεκμ.168, σσ. 208-210.

⁸¹ Η επιστολή του Κλεόβουλου προς Α.Μ.Π., «Περί της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου», *Λόγιος Ερμής*, 1(Ιανουάριος 1819), σ. 27-34, βλ. επίσης Παπαδάκη Λυδία, *Η αλληλοδιδασκτική ...*, ό.π., σ.68 και Ε. Παυλίνης, *Ιστορία της Γυμναστικής*, ό.π. σσ. 69-70.

δημοκρατίας. Δίνεται επομένως ιδιαίτερη βαρύτητα στην εθνική διαπαιδαγώγηση, για τη δημιουργία εθνικών πολιτών και τονίζεται η ανάγκη ένταξης στην εκπαίδευση ενός ηθοποιοτικού και αξιακού σύστηματος, προβάλλοντας ουσιαστικά τη σωματική άσκηση για την ανόρθωση των πολιτών⁸².

Η φυσική άσκηση των μαθητών λήφθηκε επίσης υπόψη από την επιτροπή και κατά τη διαμόρφωση των χώρων του αλληλοδιδασκτικού σχολείου. Έτσι στα σχέδια οικοδόμησης των σχολείων, προερχόμενα από την Αγγλία, βασική θεωρήθηκε η ύπαρξη αύλιου χώρου για τη σωματική άσκηση των μαθητών. Χαρακτηριστική του πνεύματος αυτού είναι και η ακόλουθη επιστολή της 17^{ης} Οκτωβρίου του 1824, του διδασκάλου του *Ελληνομουσείου* της Άνδρου, Γρηγορίου Ροΐδη, προς τον εκδότη της εφημερίδας ο *Φίλος του Νόμου*. Με την επιστολή αυτή, ο Ροΐδης τού γνωστοποιούσε τη θεμελίωση, στην Άνδρο, «σάλας μεγαλοπρεπεστάτης και ευρυχωροτάτης» για τη λειτουργία αλληλοδιδασκτικού σχολείου. «Κύκλωθεν της σχολής [συνέχιζε στην επιστολή του ο Ροΐδης] εις τακτικόν των μαθητών περίπατον περιετειχίσθη εις περίβολος μέγας, θέαν έχων θαλάσσης, ποταμού, λειμώνων και ορέων»⁸³. Σύμφωνα με τα στοιχεία τα οποία περιλαμβάνονται στην επιστολή αυτή γίνεται εμφανής η διάχυση των ιδεών του ευρωπαϊκού «κινήματος» της φυσικής διαπαιδαγώγησης και των αντιλήψεών του σχετικά με τη σωματική αλλά και ψυχική φροντίδα των παιδιών.

Μέσα από τις προτάσεις αυτές, που αφορούν τόσο την κανονιστική ρύθμιση της εκπαίδευσης, γενικά, όσο και ειδικότερα τη σωματική άσκηση, παρατηρούμε επίσης την προσπάθεια οργάνωσης ενός ολόκληρου δικτύου μηχανισμών, σχολικής εν προκειμένω, εξουσίας. Η εισαγωγή των παιδιών στην εκπαίδευση θα οδηγούσε και στην ταυτόχρονη υπαγωγή τους σε σύνολα κανόνων, με σκοπό την ηθικοποίησή τους. Η σωματική άσκηση όμως ως σχολική δραστηριότητα διασφάλιζε, βέβαια την υγεία και τη ευρωστία των μαθητών αλλά πολύ περισσότερο την απόκτηση πειθαρχικών συμπεριφορών που με την σειρά τους θα διασφάλιζαν την υποταγή στους εθνικούς μηχανισμούς εξουσίας. Η συμβολή της, λοιπόν, στην πειθαρχηση πνεύματος και σώματος την έθετε στην υπηρεσία μιας σειράς μηχανισμών και μεθόδων. Στο πνεύμα αυτό καταγράφονται ακόμη προτάσεις για τη σύσταση ειδικών στρατιωτικών σχολών

⁸² Οι στρατηγικές της εξουσίας, που επιβάλλονται από το 18ο αιώνα και μετά αποτελούν αυτό που ο Φουκώ ονομάζει πειθαρχίες, χαρακτηρίζονται από την ιεραρχική επιτήρηση, την επιβολή της νόρμας. Χάρη σ' αυτές τις τεχνικές η εξουσία κατασκευάζει χρήσιμα γι' αυτήν άτομα. Βλ. Φουκώ Μ., *Η μικροφυσική της εξουσίας* ...ό.π.

⁸³ Ο *Φίλος του Νόμου*, αρ.66/31 Οκτωβρίου 1824, σ.3-4, παρατίθεται στο Δ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση ...* ό.π., τομ. Α', τεκμ.269, σσ. 310-312.

προς «κοινήν ωφέλειαν της πατρίδος». Την περίοδο λοιπόν αυτή καταγράφεται πρόταση του Θεόδωρου Βαλλιάνου «να συστηθή εν σχολείον πολεμικόν, εις το οποίον να σπουδάζωσι τ' αναγκαία εις το σκοπούμενον μαθήματα νέοι οπωσούν σπουδαίοι [...] δια να κάμουν προόδους τα τακτικά στρατιωτικά σώματα εις την Ελλάδα»⁸⁴. Χαρακτηριστική είναι επίσης η πρόταση του, δασκάλου από το Ναύπλιο, Δημητρίου Πυθαγόρειου, στις 23 Αυγούστου του 1825, προς τον Γενικό Γραμματέα του υπουργείου των Εσωτερικών Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Η πρόταση προέβλεπε τη σύσταση σχολείου «τακτικής», δηλαδή στρατιωτικής σχολής, στο οποίο θα φοιτούσαν «πεπαιδευμένοι νέοι» διδασκόμενοι την «τακτική»⁸⁵. Οι τελειόφοιτοι της σχολής αυτής θα μπορούσαν, όπως τόνιζε ο Πυθαγόρειος, «να διορισθώσιν έπειτα εις διάφορα μέρη της Ελληνικής επικράτειας διδάσκαλοι της αλληλοδιδασκτικής, ήτις έχει ουκ ολίγην σχέσιν με την τακτικήν. Ούτοι δε θέλουσι διδάσκειν την τε ιεράν παιδείαν και τακτικήν εις τους παίδας, οίτινες δια τε το απλόν και ευκίνητον της νεότητος θέλουσιν αποκατασταθή άριστοι στρατιώται και πολιτικοί»⁸⁶. Το κείμενο της πρότασης αυτής θέτει δύο σημαντικές προτεραιότητες οι οποίες είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις συνθήκες της εποχής. Ως πρώτη προτεραιότητα θέτει τη συγκρότηση τακτικού στρατού, το πρώτο βήμα συγκρότησης εθνικού κράτους, ενώ ως δεύτερη την καθολική εκπαίδευση των νέων, σημαντικό μέσο ιδεολογικής συγκρότησης του πατριώτη-πολίτη. Βασικός, λοιπόν, σκοπός της πρότασης αυτής ήταν η απόκτηση, από τους νέους έλληνες, κοινωνικοπολιτικής συνείδησης.

Παράλληλα όμως από τις προτεραιότητες αυτές προκύπτουν, ως δια-συνδέσεις, ορισμένοι συσχετισμοί. Ο πρώτος αφορά τη σύνδεση της σωματικής άσκησης με τη στρατιωτική άσκηση, υπό τον όρο «τακτική», ή όπως θα δούμε αργότερα «μαθήματα τακτικού»· ενώ ο δεύτερος συνδέει τη στρατιωτική σωματική και πνευματική πειθάρχηση με την παιδαγωγική μέθοδο της αλληλοδιδασκτικής. Από τους δύο αυτούς συσχετισμούς προκύπτει ότι η σωματική άσκηση και η αλληλοδιδασκτική μέθοδος θα μπορούσαν συνεπαγωγικά να προσεγγίζονται, υπό την έννοια της πειθάρχησης αλλά και της απαραίτητης για τους νέους σωματικής άσκησης. Η τεκμηρίωση του συσχετισμού αυτού στηρίζεται στην αντίληψη που ήθελε την «τακτική», λόγω της πειθαρχίας που απαιτούνταν από τους στρατιώτες, αλλά και του κανονιστικού τρόπου

⁸⁴ Αρχείο Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τομ. Ζ', σ. 374. Δ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση ...*, ό.π., τομ. Α', τεκμ. 573, σ. 596.

⁸⁵ Με την «τακτική» γυμνάζονταν οι στρατιώτες στις μεταβολές, στροφές, βηματισμούς, κ.ά.

⁸⁶ Γενικά Αρχεία του Κράτους: Υπουργείο Εσωτερικών, φ.75, Δ. Αντωνίου, *Η εκπαίδευση ...*, ό.π., τομ. Α', τεκμ. 544, σσ. 567-568. και τομ. Β', σ. 349, (η έμφαση δική μου).

λειτουργίας της, να έχει άμεση σχέση με τα αντίστοιχα στοιχεία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας.

Η σχολή αυτή απέβλεπε, κυρίως, στη στρατιωτική προετοιμασία των νέων με την εισαγωγή τους στις πειθαρχικές δομές του τακτικού στρατού. Ο όρος «τακτικός», για την πληρέστερη κατανόησή του στο πλαίσιο της μελέτης, θα πρέπει να αντιπαραβάλλεται με το όρο «άτακτος», στοιχείο που χαρακτήριζε τις προεπαναστατικές ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις. Μετά όμως την επανάσταση και την προσπάθεια οργάνωσης του έθνους προβάλλεται εμφατικά η ανάγκη συγκρότησης τακτικού στρατού, στοιχείο που έρχονταν σε ρήξη με τον απειθαρχο στρατό των «ατάκτων»⁸⁷. Στις μετεπαναστατικές συνθήκες η κεντρική εξουσία από τη μια πλευρά μετατρέπει τη δύναμη σε επιδεξιότητα και ικανότητες και από την άλλη, αυτή τη δύναμη προσπαθεί να την περιορίσει με όρους πολιτικής υπακοής. Ταυτόχρονα το βάρος της κεντρικής εθνικής εξουσίας μεταφέρεται στην εκπαίδευση καθώς στόχος της ήταν η διάχυση των πειθαρχικών αυτών δομών στην κοινωνία, με πολιτικούς όρους.

Στην προοπτική αυτή, η σωματική άσκηση των νέων εγγράφεται ως μια από τις προτεραιότητες των πρώτων εκπαιδευτικών σχεδιασμών με σκοπό αφενός την υγεία και την ευρωστία των νέων και αφετέρου την προετοιμασία τους ως «αγαθοί πολίται πολεμικοί τε και πολιτικοί». Καθοριστικό επίσης ρόλο, χαρακτηριστικό του πνεύματος της εποχής στην επιλογή των πρακτικών γύμνασης διαδραμάτισε και η συμβολή της στον προσδιορισμό της έννοιας “ανδροπρέπεια”. Ο νέος πολίτης, καλύπτοντας τις θεμελιώδεις ανεπάρκειες που υπήρχαν τόσο στο στρατό όσο και στην κοινωνία, έπρεπε είναι πολεμιστής και πολίτης, έτοιμος να αγωνιστεί για την απελευθέρωση αλλά και τη διατήρηση της ελευθερίας της πατρικής του γης. Η ανάπτυξη του αρσενικού σώματος, σε μια κοινωνία που παρουσίαζε «αδυναμίες»,

⁸⁷ Σχετική με τις αντιλήψεις αυτές είναι η ακόλουθη επιστολή του Γεωργίου Γεννάδιου προς το στρατηγό Γκούρα, με ημερομηνία 30 Ιανουαρίου του 1825. Είναι η χρονιά κατά την οποία η επανάσταση βρίσκεται στο χειρότερο σημείο της. Οι εμφύλιες διαμάχες έχουν οδηγήσει τον αγώνα στο χείλος της καταστροφής. Σε αυτές τις συνθήκες η πειθαρχία του στρατού φάνταζε επιβεβλημένη. Έτσι απευθυνόμενος προς τον στρατηγό ο Γεννάδιος του υπενθύμιζε: «Σ’ εμπιστεύθη, και γινόμενος προς τους συστρατήγους και παντός βαθμού στρατιωτικούς αρχηγούς παράδειγμα πειθαρχίας, χωρίς την οποίαν, όσον ανδρείωτεροι είναι οι στρατιώται, τόσον επιβλαβέστεροι γίνονται και εις την πατρίδα και εις εαυτούς». Ενώ στη συνέχεια αντιπαραβάλλοντας την πρότερη πολεμική κατάσταση με τις νέες προοπτικές, ενός ελεύθερου ελληνικού έθνους, του έγραφε ότι ήταν ανάγκη να «πολλαπλασιασθώσι τα καταστήματα της δημοσίου εκπαιδεύσεως, να εισαχθεί πανταχού η αλληλοδιδασκτική μέθοδος [...] οι διδάσκαλοι θέλουν σώσει από την επιπολάζουσαν αμάθειαν [...] και επομένως θέλουν συντελέσει πολύ πλέον παρά τους πρώτους [αναφέρεται τους αγωνιστές της ελευθερίας] εις την δόξαν, και ευδαιμονίαν της [πατρίδας]». Έδινε με τον τρόπο αυτό το στίγμα των νέων μεταβλητών αλλά των αξιολογικών προταγμάτων που θα προέκυπταν από αυτές. *Ελληνικά Χρονικά*, 18(4 Μαρτίου 1825), σ.1-3, παρατίθεται στο Δ. Αντωνίου. *Η εκπαίδευση ...*, ό.π., τομ. Α', τεκμ.374, σ. 401.

νομιμοποιούσε την ανάγκη για σωματική άσκηση στρατιωτικού χαρακτήρα⁸⁸. Αλλά αυτή η εμφατική απόδοση σημασίας στο αρσενικό σώμα περιλάμβανε επίσης και ηθικά ζητήματα. Η φυσική πτυχή της αντιπροσώπευσης του αρσενικού συνδέθηκε με κοινωνικά θέματα, ιδιαίτερα σε κρίσιμες κοινωνικές καταστάσεις, όπως ήταν για παράδειγμα ο πόλεμος. Επομένως, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι εισηγητές των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, δηλαδή οι νεοέλληνες διαφωτιστές, έγιναν νωρίς σύμμαχοι της σωματικής άσκησης, κυρίως από τότε που οι Έλληνες άρχισαν να «προγραμματίζουν» τον πόλεμο της απελευθέρωσης.

Στη συνέχεια, και σε ένα μεταβατικό στάδιο, οι συνθήκες ορίζονταν από τη συνέχιση του απελευθερωτικού αγώνα, αλλά και το όραμα ενός ελεύθερου ελληνικού έθνους, που ήδη είχε αρχίσει να σχηματίζεται. Στο πλαίσιο αυτό, που κινούταν μεταξύ πολέμου και ειρήνης, η δόμηση της ανδροπρέπειας στηριζόταν είτε στην κατασκευή ενός ιδανικού προτύπου, όπως του πολίτη-στρατιώτη πατριώτη, είτε στην προβολή των φυσικών ιδιοτήτων του αρσενικού, που έρχονταν σε αντίθεση, συνήθως, με τη γυναικεία φύση. Στη συγκυρία αυτή εντοπίζονται και οι πρώτες αναφορές έμφυλης διαφοροποίησης των πρακτικών γύμνασης στην ελληνική εκπαίδευση. Αυτό όμως που προβάλλεται εμφατικά στη σωματική άσκηση ήταν οι νεότερες αξίες της υγείας και της ευρωστίας, αλλά και της συλλογικότητας που συγκροτούνταν μέσω της εκπαίδευσης, με όρο χρήσης τη Γυμναστική.

Τελικά, το πρότερο κλίμα του διαφωτισμού μεταλλάσσεται και στην πράξη υποκαθίσταται από την ομοιομορφία, την πειθαρχία, τη σκληραγωγία και την ελεγχόμενη σταδιακή μάθηση. Η εισαγωγή αυτών των προτύπων και αξιών στο λόγο της σχολικής σωματικής άσκησης, λίγο αργότερα, θα λειτουργούσε ως οδηγός για τη συγκρότηση μιας νέας δημόσιας ηθικής.

⁸⁸ Peter Uwe Hohendahl, «The New Man: Theories of Masculinity around 1800», *Goethe Yearbook* 15(2008) σσ.187-215, εδώ σ.187.

Η σωματική άσκηση στις πρώτες εκπαιδευτικές προσπάθειες του ανεξάρτητου κράτους: η περίοδος διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Καποδίστρια (1828-1831)

Πολλά όμως από τα αιτήματα, αλλά και από τα λιγοστά επιτεύγματα, του διαφωτισμού στην ελληνική σκέψη τελικά υπονομεύτηκαν. Έτσι σύντομα εγκαταλείφθηκε, ουσιαστικά, το αίτημα για φιλελεύθερους θεσμούς με την ψήφιση του *Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος*, το 1827. Το πολιτικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε στήριζε το «προσωποπαγές καθεστώς» του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος είχε εκλεγεί ο πρώτος Κυβερνήτης της ελεύθερης Ελλάδας. Αυτό όμως που δεν κατάφερε ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, τη δημιουργία δηλαδή μιας φιλελεύθερης πολιτείας, το πέτυχε με τη διαμόρφωση των διοικητικών θεσμών του νέου κράτους με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Τα πρότυπα αυτά αφορούσαν το έργο της οικοδόμησης μιας θεσμικά σύγχρονης κοινωνίας, η οποία στηρίζονταν κυρίως στη διάλυση των άτακτων ένοπλων ομάδων και τη δημιουργία τακτικού στρατού. Η επιβολή της στρατιωτικής πειθαρχίας στο πλαίσιο ενός ενιαίου τακτικού στρατού, υπό τον έλεγχο της εξουσίας ήταν το έργο που έπρεπε να φέρει εις πέρας ο Καποδίστριας αλλά και η βαυαρική μοναρχία που τον διαδέχθηκε.

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα θα κάνει την εμφάνισή του στη νεοελληνική πολιτική και πνευματική ζωή ο Ιωάννης Καποδίστριας. Ο Καποδίστριας θέλησε να οικοδομήσει ένα κράτος αστικού τύπου σε μια προ-αστική κοινωνία. Επιχείρησε, δηλαδή, να αντιπαραθέσει στους τοπικούς παράγοντες πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ισχύος ένα ομοιογενές συγκεντρωτικό κράτος. Και επειδή δεν είχε τη δυνατότητα να στηριχθεί σε μία τάξη, υποχρεώθηκε να καταφύγει στην λύση ενός νομιμόφρονου στρατού, τον οποίο και χρησιμοποίησε εναντίον των τοπαρχών όταν οι πολιτικές λύσεις έπαυαν να είναι αποτελεσματικές⁸⁹. Ο πρώτος κυβερνήτης του ελληνικού κράτους είχε βρει μια χώρα χωρίς υποδομές, καταχρεωμένη, εξασθλωμένη και έρμαιο των πολιτικών διαμαχών και συγκρούσεων για τον έλεγχο της εξουσίας.

Οι πολιτικές αυτές προτεραιότητες του Καποδίστρια φάνηκαν και στον τομέα της εκπαίδευσης. Ευαίσθητος στις νέες πραγματικότητες που εμφανίστηκαν μετά τη Γαλλική επανάσταση, ο Καποδίστριας ήταν πεπεισμένος ότι οι έλληνες είχαν ανάγκη

⁸⁹ Για την ευρύτερη πολιτική δράση του Ι. Καποδίστρια βλ. Τ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Κυβερνήτη Καποδίστρια και ως τα χρόνια του Όθωνα*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1996, Γ. Δάφνης, *Ιωάννης Καποδίστριας, η γένεση του ελληνικού κράτους*, Ίκαρος, Αθήνα 1976, Γ. Αναπλιώτης *Ο Καποδίστριας χωρίς προσωπείο*, Αθήνα 1976.

μακρόχρονης εκπαίδευσης προτού μπορέσουν να αναγνωρίσουν σε ικανοποιητικό βαθμό τη νομιμότητα της Πολιτικής εξουσίας. Μάλιστα πίστευε ότι για να θεμελιωθεί σωστά ο θεσμός της παιδείας, έπρεπε να στηριχτεί πρώτα σε γερή στοιχειώδη εκπαίδευση. Το μεγάλο πάθος του Καποδίστρια στον τομέα της παιδείας, φαίνεται κυρίως, από μία επιστολή προς το φίλο του και φιλέλληνα Ελβετό τραπεζίτη Jean-Gabriel Eynard. Απευθυνόμενος στον Eynard ο Καποδίστριας παρουσίασε το σχέδιο ανασυγκρότησης της Ελλάδας μέσα σε λίγες λέξεις: «είμαι αποφασισμένος να στηρίξω την επανόρθωσιν της Ελλάδος εις δύο μεγάλας βάσεις, την εργασίαν και την στοιχειώδη εκπαίδευσιν»⁹⁰. Η ιδέα της «επανόρθωσης» επέτρεψε τη διείσδυση της πολιτικής στον καθορισμό του ίδιου του ατόμου. Το ρόλο αυτό ανέλαβε το σχολείο στο οποίο τα παιδιά έπρεπε, όπως ανέφερε λίγο αργότερα η *Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείσεως*, να «μαθητεύσωσιν [...] εις την δικαιοσύνην και χριστιανικήν ευσέβειαν, εις την ευταξίαν και φιλαλήθειαν, εις την φιλοπονίαν, εις την αγάπην του πλησίον, εις πάν ό,τι εν ενί λόγω είναι πρόσφορον να τους καταστήση ημέρους και τιμίους ανθρώπους, ιδίως προς εν έκαστον και εναρέτους και χρηστούς πολίτας κοινώς προς την πολιτείαν»⁹¹. Πάνω σ' αυτή τη θεωρητική βάση, ο Ιωάννης Καποδίστριας, αρχίζει την εφαρμογή των σχεδίων του για την εκπαίδευση, αμέσως μόλις φτάνει στην Ελλάδα. Τον Οκτώβριο του 1828, ιδρύει το *Ορφανοτροφείο*⁹² της Αίγινας, όπου περιέθαλψε 600 απροστάτευτα παιδιά από τον πόλεμο⁹³, ενσωμάτωσε τρία «Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία», τρία ελληνικά δημοτικά και πολλά *Χειροτεχνεία* (ξυλουργείο, σιδηρουργείο, τυπογραφείο κ.ά.). Τον Ιούνιο του 1829 άρχισε να λειτουργεί μέσα στο *Ορφανοτροφείο* της Αίγινας και *Πρότυπο Σχολείο* για όλους τους προχωρημένους μαθητές που προορίζονταν για δάσκαλοι στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Τέλος, τον Νοέμβριο του 1829 ιδρύεται στην Αίγινα το *Κεντρικό Σχολείο*⁹⁴, με τριετή φοίτηση, που θα προετοιμάζε όσους επιθυμούσαν ν' ακολουθήσουν στο μέλλον ανώτερες σπουδές. Ο ενθουσιασμός του

⁹⁰ Ε. Κούκου. «Η παιδεία». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. τομ. ΙΒ'. Η Ελληνική επανάσταση (1821-1832). Αθήνα 1975, σ.589.

⁹¹ Υπ. αριθ. 116 Εγκύκλιος, *Η επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείσεως Γραμματεία προς τους κατά την Επικράτειαν διδασκάλους*, Εν Αιγίνη, τη 10η Οκτωβρίου 1829.

⁹² *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 40(1829), σσ.155-156.

⁹³ Στις 9 Μαρτίου 1829 έφεραν τα πρώτα 66 ορφανά που εξαγόρασαν οι Γάλλοι στην Αλεξάνδρεια και τα είχε εγκαταστήσει η Κυβέρνηση ως τότε στη Φανερωμένη, το μετόχι της Χρυσολέντισσας. Την άλλη μέρα ήρθαν οι 160 ψυχογιόι απ' τον Πόρο. Σε λίγο μαζεύτηκαν 600 παιδιά. Γενικός έφορος του ιδρύματος στην αρχή διορίστηκε ο Βιάρος Καποδίστριας και δεύτερος ο Κερκυραίος λόγιος Λ. Μουστοζύδης.

⁹⁴ *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 7(1830), σ.25. Το σχολείο αυτό ιδρύθηκε σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα των *Ecoles Centrales* διατηρώντας ακόμη και το ίδιο όνομα.

Καποδίστρια με τις παιδαγωγικές κατευθύνσεις των Ελβετικών γεωργικών σχολών Howfyl⁹⁵, που συνδύαζαν την πνευματική με την χειρωνακτική εργασία, τον οδήγησαν στην προσπάθεια εφαρμογής αυτών των ιδεών στην Ελλάδα⁹⁶. Αποτέλεσμα των προσπαθειών αυτών ήταν η ίδρυση ενός *Πρότυπου Αγροκτηπίου* στην Τίρυνθα και η προσάρτηση σ' αυτό μιας μικρής γεωργικής σχολής⁹⁷.

Στη συγκυρία συγκρότησης του ελληνικού κράτους εμφανίστηκε, όπως προαναφέραμε, επιτακτική η ανάγκη οργάνωσης του στρατού και η επάνδρωσή του από στελέχη επαρκούς επαγγελματικής κατάρτισης⁹⁸. Έτσι η πρώτη προσπάθεια λειτουργίας στρατιωτικής σχολής έγινε από τον Καποδίστρια τον Ιούνιο του 1828 όταν τέθηκαν οι βάσεις του «Λόχου των προγυμναστών» ή «Λόχου των Ευελπίδων» που αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα της πρώτης ελληνικής στρατιωτικής σχολής⁹⁹. Η επόμενη προσπάθεια επιχειρείται στις αρχές του 1829, με την έγκριση του σχεδίου του Γάλλου λοχαγού Pauzie, για την οργάνωση ενός στρατού σύγχρονου με ευρωπαϊκά πρότυπα και στρατιωτική πειθαρχία. Για το λόγο αυτό κατέταξε στον ελληνικό στρατό προσωρινά σαράντα υπαξιωματικούς από το Γαλλικό εκστρατευτικό σώμα, του στρατηγού Maison, για την εκγύμναση του Τακτικού σώματος. Για τη σωματική ενδυνάμωση των στρατιωτών, αλλά και για την επίτευξη της στρατιωτικής ομοιομορφίας και πειθαρχίας, στις εισαγωγικές τάξεις της σχολής, γίνονταν «τακτικές ασκήσεις» και λαμβανόταν μέριμνα για τη σωματική άσκηση των υποψηφίων αξιωματικών¹⁰⁰. Ο τακτικός στρατός, από τη στιγμή της ίδρυσής του, έγινε «μηχανισμός εγκοινωνισμού στην υπό διαμόρφωση πολιτική παράδοση του νέου κράτους»¹⁰¹. Ο μηχανισμός αυτός στηριγμένος στην πειθαρχία, την

⁹⁵ Ο Καποδίστριας είχε επισκεφθεί την Ελβετία το 1814, ως Ρώσος διπλωμάτης και απεσταλμένος του τσάρου Αλέξανδρου, για να μελετήσει τη γεωργική σχολή Howfyl και τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να συμβάλει στη λαϊκή και γεωργική ανάπτυξη της Ρωσίας. Εκεί γνώρισε τον Pestalozzi και επηρεάστηκε από τις παιδαγωγικές του αρχές. Βλ. σχετικά Χρήστος Κάτσικας- Κώστας Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ.29.

⁹⁶ Α. Λαμπράκη-Παγαού, *Το υπόμνημα του Ι. Καποδίστρια για τα εκπαιδευτικά της Howfyl*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1989.

⁹⁷ Ι. Μπένος, *Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος*, www.apodimos.com.

⁹⁸ Βλ. Στ. Παπαγεωργίου, « Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια», *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1983, σ.171 κ.ε.

⁹⁹ Με τον ερχομό του Όθωνα η Στρατιωτική Σχολή ονομάστηκε «Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων».

¹⁰⁰ Για τη στρατιωτική εκπαίδευση την περίοδο του Καποδίστρια βλ. σχετικά Χ. Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο, διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, Αθήνα 1999, σσ. 385-388.

¹⁰¹ Π.Κιτρομηλίδης, «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια», *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εισαγωγή-επιμέλεια Θ Βερέμης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999, σσ.53-131, εδώ σ.76.

αυταπάρνηση, την ευρωστία, την υπακοή αλλά και την καρτερία- οι αρετές δηλαδή του καλού στρατιώτη- αποτέλεσε αργότερα το πρότυπο της συστηματικής σωματικής άσκησης ως τμήμα της εκπαίδευσης των αγοριών και ειδικότερα των νεαρών ανδρών. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο οι υπερασπιστές της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση τελικά τάχθηκαν υπέρ της αναδιοργάνωσης των κοινωνικών δομών μέσω των στρατιωτικών.

Πρόθεση, όμως, της κυβέρνησης του Καποδίστρια, που ακολουθούσε τις διατάξεις του συντάγματος του 1823, ήταν η συστηματική οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης που όριζε: «συστηματικώς να οργανισθή η εκπαίδευσις της νεολαίας, και να εισαχθή καθ' όλην την Επικράτειαν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος από την Διοίκησιν»¹⁰². Για το λόγο αυτό ανατέθηκε στην «Επιτροπή Προπαιδείας»¹⁰³, που συστήθηκε το 1830, η μελέτη των διδακτικών συστημάτων των ανεπτυγμένων χωρών και ο σχηματισμός πρότασης για την ενιαία οργάνωση των πρωτοβάθμιων σχολείων με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο ως μέθοδο διδασκαλίας¹⁰⁴. Τη σημαντικότητα της μεθόδου, στην κατεύθυνση των αρχών και των αξιών που η εκπαίδευση ήθελε να προβάλλει, υποστήριξε λίγο αργότερα και ο ίδιος ο Καποδίστριας τονίζοντας ότι «η ανάπτυξις των σωματικών και νοερών δυνάμεων, η ρύθμισις των ηθικών, δια των οποίων οι παίδες καθίστανται αγαθοί πολίται ωφέλιμοι εις εαυτούς και εις τους ομοίους»¹⁰⁵, είναι στοιχεία που μπορούν να προκύψουν μέσα από τη χρήση της συγκεκριμένης εκπαιδευτικής μεθόδου. Ένα καινούργιο στοιχείο εμφανίζεται λοιπόν στον θεσμοθετημένο εκπαιδευτικό χώρο και αυτό είναι η φροντίδα του σώματος ως τμήμα της εκπαίδευσης, αλλά και η πολιτική διάσταση που του αποδόθηκε. Ταυτόχρονα με την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου σε όλα τα στοιχειώδη σχολεία της χώρας, με το διάταγμα 1023/12 Ιουλίου 1830¹⁰⁶, εκδόθηκε το «Εγχειρίδιο δια τ' αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή οδηγός της αλληλοδιδασκτικής

¹⁰² Στο κεφάλαιο Ι' του Συντάγματος του 1823 που περιέχει τις "Ειδικές Διατάξεις", εδώ άρθρο πζ'.

¹⁰³ Η επιτροπή συστήθηκε από τον Καποδίστρια, με το διάταγμα αριθ. 45 του 1829, μέλη της οποίας ήταν ο Ι. Κοκκώνης, ο Νικητόπλος και ο Duitrone. Άτυπο μέλος αυτής ήταν και ο Α. Μουστοξύδης, πρόεδρος του Ορφανοτροφείου. Στόχος της ήταν να αποφανθεί για τα προβλήματα οργάνωσης του σχολικού δικτύου της χώρας. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 73(1829), σ. 294.

¹⁰⁴ Περισσότερα για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο βλ. Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα ...*, ό.π.

¹⁰⁵ Έγκρισις μεταφράσεως του εγχειριδίου του Σαραζίνου, ο Κυβερνήτης προς την επί της Προπαιδείας Επιτροπή, Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ.24, αριθ.472 17 Φεβρουαρίου 1830, Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., том 2, σ.792.

¹⁰⁶ Β. Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν*, Αθήνα 1939, και Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Κριτική, Αθήνα 1997, σσ. 89-91.

μεθόδου υπό του Σαραζίνου»¹⁰⁷. Αυτή είναι και η πρώτη προσπάθεια οργάνωσης του διδακτικού πλαισίου, ως άτυπο πρόγραμμα¹⁰⁸.

Προσπάθησε παράλληλα να δώσει μια ρεαλιστική διάσταση στο εκπαιδευτικό του έργο, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται σε μια χώρα κατεστραμμένη και αποδιοργανωμένη, αποσκοπώντας να δημιουργήσει συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης. Πρώτο στοιχείο που τέθηκε ήταν η ανάγκη βιοπορισμού, έτσι η εργασία απέκτησε σημαίνουσα θέση στην εκπαιδευτική πρακτική, καθώς μέσω αυτής θα προέκυπταν τα αναγκαία τόσο για το άτομο όσο και για την κοινωνία και το έθνος, αγαθά. Στην διαδικασία αυτή της μεταστροφής προέκυπτε η ανάγκη να αναπτυχθούν νέα πρότυπα συμπεριφοράς που, εν συνεχεία, θα διασφάλιζαν νέες κατηγορίες αξιών. Ο ορθολογισμός, λοιπόν, των πολιτικών στόχων συνοδεύτηκε από την ανάδυση νέων ηθικών και πολιτικών προτύπων που οδηγούσαν σταδιακά στη δημιουργία νέων αστικών αξιών¹⁰⁹. Στις συνθήκες αυτές το θέμα της υγείας, της ευταξίας, αλλά και της εργασίας ετίθετο ως βασική παράμετρος για την εφαρμογή των ορθολογικών αυτών πολιτικών σκέψεων και την ευημερία του έθνους. Η αξιολογική αυτή αντίληψη για την υγεία, είτε σε πραγματολογικό είτε σε μεταφορικό επίπεδο, αναδείκνυε την σωματική κίνηση και άσκηση και την οδηγούσε σταδιακά στο προσκήνιο του δημόσιου λόγου και χώρου.

Οι ανωτέρω επιδιώξεις κατεύθυναν τις πρώτες προσπάθειες για την εισαγωγή της γυμναστικής στην εκπαίδευση, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και το «Διδασκαλείο», κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Η λήψη εκπαιδευτικών μέτρων «...περί της αγωγής των νέων», υπό την επίδραση του «κλασικίζοντος» ευρωπαϊκού πνεύματος περί εκπαίδευσης, των έντονων θρησκευτικών αντιλήψεων που

¹⁰⁷ Το «Εγχειρίδιον δια τα Αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου... υπό Σαραζίνου», εκδόθηκε από τον Ιωάννη Κοκκώνη το 1830. Αποτέλεσε μετάφραση του γαλλικού εγχειριδίου του Charles Louis Sarazin, το οποίο εκδόθηκε στο Παρίσι το 1829.

¹⁰⁸ Ο «Οδηγός» της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου καθόριζε σε όλα τα σχολεία του κράτους τόσο το ημερήσιο όσο και το εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα αποκλείοντας οποιαδήποτε αλλαγή ή παρέκκλιση από τα προβλεπόμενα. Οι δασκάλιοι όφειλαν: «ν' ακολουθούν απαρεγκλίτως τον οδηγόν τούτον, έχοντες αυτών ως τύπον και κανόνα απαράβατον του καθ' ύλην διοργανισμού και του περί την διδασκαλία τρόπου, εάν δε τις των διδασκάλων νομίζει αναγκαίαν την κατά τι τροπολογίαν, χωρίς να κοινοτομή παντελώς, θέλει καθυποβάλει εις την Κυβέρνησιν τας παρατηρήσεις του, αι οποίαι δύναται να συντελέσωσιν εγκαίρως μετά των άλλων, εις την βελτίωσιν, της μεθόδου» βλ. Παπακωνσταντίνου Π.-Ανδρέου Α., *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της Παιδαγωγικής σκέψης (1875-1914)*, Οδυσσεύς, Αθήνα 1992, σελ 52 και Χρήστος Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1942, σ. 135. Το γεγονός αυτό του απέδιδε το ρόλο άτυπου αλλά θεσμοθετημένου προγράμματος. Στην αρχική του ύλη, αλλά και στις μετέπειτα εκδόσεις του 108, ο Κοκκώνης πρότεινε απασχόληση των μαθητών και με την γυμναστική (είτε το απόγευμα, από τις 5 έως τις 6, είτε μετά τα πρωινά μαθήματα, που γι' αυτό το λόγο γίνονταν νωρίς το πρωί, από τις 8 έως τις 11).

¹⁰⁹ Π. Λέκκας *Από τον Διαφωτισμό στην πολιτική σκέψη... ό.π.*, σ. 186.

κυριαρχούσαν στον Ελλαδικό χώρο, αλλά και οι κατευθύνσεις που ο Καποδίστριας είχε προσδώσει σε αυτήν, οδήγησαν σε μονοδιάστατες και μονολιθικές προσεγγίσεις της άσκησης του σώματος καθώς, όπως αναφέρει πολλά χρόνια αργότερα ο Ευάγγελος Παυλίνης: «το σώμα εξηκολούθει δια τους διανοούμενους να τίθεται εις κατωτέραν μοίραν [...] και η γυμναστική εχρησιμοποιήθει χάριν της υγείας, χάριν της ισχυροποιήσεως του σώματος, όχι ως μορφωτικόν μέσον»¹¹⁰.

Η εφαρμογή του εκπαιδευτικού σχεδίου του Καποδίστρια διέπεται από δυο συναφείς αρχές: ως πρώτη οριζόταν η γενίκευση της δημοτικής και της πρακτικής εκπαίδευσης, ενώ ως δεύτερη η διαμόρφωση πολιτισμένων, δηλαδή ηθικών και πειθαρχημένων, πολιτών μέσω της εκπαίδευσης. Βασικό όμως μέσο για το σκοπό αυτό δεν είναι η γνώση και ο «φωτισμός», αλλά η συστηματική έξωθεν επιβολή της πειθαρχίας και της ευταξίας. Φαίνεται πως τελικά οι ιδέες του διαφωτισμού υποκαταστάθηκαν στην πρακτική τους εφαρμογή από την ομοιομορφία, την πειθαρχία, τη σκληραγωγία και την ελεγχόμενη σταδιακή μάθηση.

Παράλληλα αποβλέποντας στη φροντίδα της υγείας των παιδιών ο Καποδίστριας πρότεινε την ενασχόληση των μαθητών με τη γυμναστική και τον περίπατο.

«Παραγγέλεσθε δε να επαγρυπνήτε και υμείς και οι υποεπιστάται, α΄. την καθαριότητα των παιδων, β΄. την υγείαν αυτών, και γ΄. την διαγωγήν. Και [...] πρὸς δε το δεύτερον, να τα ασκήτε είτε εις περίπατον είτε εις άλλο τι τακτικόν γυμνάσιον επί μίαν και ημίσειαν ώραν τουλάχιστον. Πρὸς δε το τρίτον, να κάμνωσι την προσευχήν των πρωί [...] έπειτα να τους δίδετε το πρόγευμα, κατόπι την γύμνασιν, μετά την οποίαν μέχρι του αρίστου θέλουσι καταγίνεσθαι εις έργον. Επιστρέφοντες από τον εσπερινόν περίπατον, κάμνουσι πάλιν την προσευχήν των έπειτα δειπνούσι, και εις ύπνον ατέρχονται». «Ταύτα θέλουσι τελείσθαι έως ότου φθάση και έμβη εις την διακονίαν αυτού ο διδάσκαλος περί ου φροντίζω, όστις και οροθετήση την τε διανομήν της ημέρας και τα των γυμνασμάτων»¹¹¹.

¹¹⁰ Ε. Παυλίνης, *Η Ιστορία της Γυμναστικής*, ό.π., σ.393.

¹¹¹ Καθηγήσεις προς τον Κ.Α. Παπαδόπουλον, Πόρω 14 Μαΐου 1828, βλ. σχετικά *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος: Διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831, / συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσι των Αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε. Α. Βετάν ... Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π. Δ. Στεφανίτου Λευκαδίου, Ιατρού, μεταφρασθείσαι εκ του Γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά, τ. Β΄ Αθήνησιν 1841, σσ. 89-90.*

Παρατηρούμε λοιπόν, την περίοδο αυτή, μια διαδικασία όσμωσης των εκπαιδευτικών ιδεών και νοοτροπιών του παραδοσιακού κόσμου με τις νέες μορφές εκπαίδευσης που κληροδοτήθηκαν στο Ελληνικό κράτος από τις διοικήσεις του *Αγώνα* στην κυβέρνηση του Καποδίστρια.

Στις συνθήκες αυτές εισάγεται σταδιακά ο λόγος περί σωματικής άσκησης. Ένας λόγος όμως που νομιμοποιούσε τη σωματική άσκηση χάριν της υγείας και της ευρωστίας, όχι ως μορφωτικό μέσο, αλλά και που ταυτόχρονα θα κανόνιζε μέσω της βιο-άσκησης και της μεθοδικής της προσέγγισης το νέο αξιακό χάρτη που ο Καποδίστριας προσδοκούσε από τους πολίτες. Στην πορεία, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις προσπάθειες της πολιτείας αλλά και των ανθρώπων του πνεύματος του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, να καταδείξουν την παιδαγωγική αξία της γυμναστικής στην εκπαίδευση. Μια παιδαγωγική η οποία έπρεπε να συνάδει με το γενικότερο χαρακτήρα και τις αρχές της εκπαίδευσης. Η «*Σχολειούπολη*» της Αίγινας, η οποία τελούσε υπό την κρατική προστασία του Καποδίστρια, αποτέλεσε πεδίο εφαρμογής νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός της λειτουργίας διαφόρων πρακτικών εργαστηρίων, των «χειροτεχνείων», μέσα στο ορφανοτροφείο, ενώ ταυτόχρονα ο Καποδίστριας, στο πλαίσιο των νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων, έδωσε ιδιαίτερη σημασία στη σωματική άσκηση των μαθητών. Η ανάγκη εισαγωγής της γυμναστικής στο πρόγραμμα των σχολείων, υπαγορεύτηκε και από τη συμβολή της στη δημόσια υγεία¹¹².

Στο *Κεντρικό Σχολείο* με την πάροδο του χρόνου παρατηρείται αύξηση των γνωστικών αντικειμένων¹¹³. Έτσι τα έντεκα θεσμοθετημένα μαθήματα της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1829 γίνονται δεκαοχτώ στο σχέδιο της 20^{ης} Νοεμβρίου που προωθούν οι Ι. Βενθύλος και Γ. Γεννάδιος. Το σχέδιο εγκρίνεται λίγες μέρες αργότερα από τον Καποδίστρια. Στη νέα δέσμη μαθημάτων που προωθεί το σχέδιο αυτό, στην προσπάθεια κατάρτισης του νέου προγράμματος των μαθημάτων του

¹¹² Το 1828 επικράτησε επιδημία πανώλης, μικρής όμως, έκτασης, που υποχρέωσε τον Καποδίστρια να λάβει πρόσθετα μέτρα για τον έλεγχο της επιδημίας. Η Ύδρα και οι Σπέτσες ήταν τα νησιά που είχαν πληγεί περισσότερο. Λόγω αυτής της κατάστασης ο προσωρινός διοικητής της Αίγινας διατάσσεται να επαγρυπνει για να προλάβει «την εισβολή της πανώλης», στο νησί, ενώ αποστέλλεται επιστολή προς τον Κ.Α. Παπαδόπουλο, που βρισκόταν στον Πόρο, να επαγρυπνει για την καθαριότητα και την υγεία των παιδιών, των οποίων είχε την επιμέλεια. Τονίζεται μάλιστα η ανάγκη τακτικής άσκησης των παιδιών για να ενισχυθεί η υγεία τους. Βλ σχετικά *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, ..., ό.π.*, σσ. 54, 81, 89-90.

¹¹³ Σχετικά με το *Κεντρικό Σχολείο* βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)*, ΙΑΕΝ-ΓΤΝΓ, Αθήνα 1997, αλλά και για την εκπαίδευση κατά την καποδιστριακή περίοδο βλ. Ε. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η παιδεία (1827-1832). Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αίγινας*, Ερμής, Αθήνα 1989.

Κεντρικού Σχολείου, εκδηλώθηκαν αρκετές διαφωνίες. Ενδιαφέρον για μας αποτελεί το γεγονός πως η γυμναστική εντασσόταν ανάμεσα στα δεκαοκτώ μαθήματα που προτάθηκαν, αλλά και - από ό,τι μας δείχνουν τα τεκμήρια - ανάμεσα στα εννέα μαθήματα που, τελικά, προκρίθηκαν και διδάχθηκαν¹¹⁴. Δάσκαλος της γυμναστικής εμφανίζεται, για την περίοδο 1830-1831, ο Γεώργιος Ρήγας¹¹⁵. Το μάθημα της γυμναστικής γίνονταν σε χώρο ειδικό, διαμορφωμένο σε γυμναστήριο και εφοδιασμένο με κατάλληλα γυμναστικά όργανα¹¹⁶. Η παρακολούθηση του τμήματος της γυμναστικής από τους μαθητές του σχολείου ήταν σχεδόν καθολική, όπως αναφέρει σε έκθεσή του ο πρόεδρος του ιδρύματος Α. Μουστοζύδης:

«Διαιρούντες δε τα μειράκια κατά διαφόρους διδασκαλίας, θέλουμεν ιδείν ότι [...] το της γυμναστικής [τμήμα περιλαμβάνει] σχεδόν όλους [τους μαθητές]»¹¹⁷.

Αν και μόνο το γεγονός της εισαγωγής του μαθήματος της γυμναστικής στο πρόγραμμα των σχολείων αιτιολογεί επαρκώς την αντίληψη περί της συμμετοχής του στη διαδικασία «εκπολιτισμού» της ελληνικής κοινωνίας, παρόλα αυτά η καθολικότητα της συμμετοχής των μαθητών σε αυτό κρυσταλλώνει αναμφισβήτητα την ιδιαίτερη σημασία που απέκτησε στην εκπαιδευτική πρακτική κατά την μεταβατική αυτή περίοδο.

Από τη μελέτη των διασωθέντων τεκμηρίων της περιόδου γίνεται φανερό πως η προσέγγιση της σωματικής άσκησης των μαθητών είχε λάβει ένα σημαντικό βαθμό, τηρουμένων των αναλογιών, διάδοσης στη στοιχειώδη εκπαίδευση, παρά την αντίθετη άποψη των ιστορικών. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σε σχολείο της Αρκαδίας, σύμφωνα με την αναφορά του Γεωργίου Μελλισσηνού, δασκάλου ο οποίος είχε μαθητεύσει στο *Κεντρικό Σχολείο* της Αίγινας¹¹⁸, προς τη Γραμματεία των

¹¹⁴ Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 20.11.1829, στο Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τ.Α', σ.505-507, και τ. Γ, σ. 2052, αλλά στην εφ. Αθηνά 133, 26 Ιουλίου 1833, σ. 535, επίσης αναφορά του Αντωνίου Ισηγόνη, «Στο Κεντρικόν Σχολείον [...] πλην των άλλων μαθημάτων της εγκυκλίου μορφώσεως εδιδάσκοντο [...] και η γυμναστική», Α. Ισηγόνη, *Ιστορία της Παιδείας*, εκδ. Β', Αθήνα 1964, σ. 234.

¹¹⁵ «Εις το ορφανοτροφείον υπήρχε και διδάσκαλος της γυμναστικής κατά τον Γερμανικόν τρόπον. Όλα σχεδόν τα ορφανά εγυμνάζοντο, και ο διδάσκαλος, και άλλως άνθρωπος χρηστός και τίμιος, εγνώριζε καλώς το έργον του, αλλ' απεβλήθη εις τέλος, [...] και εστερήθησαν ούτω τα ορφανά και της εις την υγιάν αναγκαίας γυμναστικής», *Αθηνά* 133, 26 Ιουλίου 1833, σ.535 στο Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις ...*, ό.π., σ. 49.

¹¹⁶ Ε. Κούκου, «Η παιδεία» ..., ό.π., σ.589.

¹¹⁷ Από την έκθεση του Μουστοζύδη, του προέδρου του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, 31 Δεκεμβρίου 1830, περί των μορφωτικών ιδρυμάτων Αιγίνης, Γενική Εφημερίς 1831, 18 Φεβρ., αρ.13, σ. 61-6 στο Απ.Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμ. 2, σσ.1583-1592 εδώ σ.1586.

¹¹⁸ Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ.27, αρθ.769, 18 Μαΐου 1830, Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., τόμ. 2, σσ. 946-947.

Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείως τονίζεται ότι μεταξύ των μαθημάτων που δίδασκε ήταν και η *γυμναστική*. Η πρακτική της προσέγγιση περιλάμβανε τις «τακτικές» ασκήσεις¹¹⁹, υπό τον όρο «μαθήματα τακτικού», σε συνδυασμό με τη χρήση χειροποίητων ξύλινων όπλων.

Σύμφωνα με τα όσα γράφει ο ίδιος ο δάσκαλος, στην αναφορά του προς την εκπαιδευτική του αρχή, οι μαθητές του:

«Εγυμνάσθησαν προς τούτοις συγχρόνως και γυμνάζονται τα αρχαριακά του λεγομένου **τακτικού** μαθήματα, το να ίστανται δηλ. καθώς η τάξις το απαιτεί, το να κλίνωσι δεξιά και αριστερά, το να κάνωσι μεταβολάς, το να περιπατούν διάφορα βήματα και όσα έπονται εις αυτό και συντόμως ειπείν μένει ακολουθώθω εις το να γυμνασθώσι και με όπλα, τα οποία θέλει κατασκευασθώσι ξύλινα»¹²⁰.

Από την αναφορά αυτή του δασκάλου προκύπτουν στοιχεία που μπορούν να διασαφηνίσουν περαιτέρω τα ειδοποιά χαρακτηριστικά των προσεγγίσεων στο μάθημα της γυμναστικής κατά την καποδιστριακή περίοδο. Καταρχήν το μάθημα φαίνεται να έχει μια τακτικότητα στη σχολική διαδικασία και να διδάσκεται σε τακτά χρονικά διαστήματα, όπως αναφέρει ο δάσκαλος: *εγυμνάσθησαν* και συνεχίζουν να *γυμνάζονται*. Η «όλη» του μαθήματος ήταν έτσι δομημένη ώστε να ανταποκρίνεται στο επίπεδο και στις δυνατότητες της παιδικής ηλικίας, έτσι διδάσκονταν τα *αρχαριακά μαθήματα*, δηλαδή τα απλά στοιχεία του *τακτικού* [στρατού]. Η δραστηριότητα είχε χαρακτήρα στρατιωτικής εκπαίδευσης μέσω της οποίας εγχαράσσονταν οι πρώτοι κώδικες συμπεριφοράς. Χαρακτηριστικό στοιχείο της δραστηριότητας ήταν η πειθαρχία, αφενός σε σχέση με την εκτέλεση των εντολών του δασκάλου, αφετέρου σε σχέση με την επιβολή της πειθαρχίας στο σώμα των μαθητών που έπρεπε «να ίστανται» «καθώς η τάξις το απαιτεί». Η πρακτική αυτή συνέβαλε ταυτόχρονα και στη δημιουργία ομοιογένειας και ομοιομορφίας εντός των σχολικών χώρων. Προς αυτή την κατεύθυνση βοήθεια προσέφερε η πειθαρχημένη εκτέλεση των διαφόρων ασκήσεων όπως: οι κλίσεις του σώματος αριστερά και δεξιά,

¹¹⁹ Ο όρος *τακτικές ασκήσεις*, θα εμφανιστεί αρκετά αργότερα στα προγράμματα της γυμναστικής εκπαίδευσης. Παρά ταύτα βλέπουμε πως ο όρος προϋπήρχε στη σωματική άσκηση των μαθητών και παρέπεμπε στις ασκήσεις που εκτελούσε ο τακτικός στρατός. Εξ' άλλου το ασησιολόγιο των «τακτικών ασκήσεων» περιελάμβανε αυτές ακριβώς τις στρατιωτικές ασκήσεις.

¹²⁰ Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ.32, 22 Οκτωβρίου 1830, Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., τόμ. 2, σσ. 1414-1415, (η έμφαση δική μου).

οι διάφορες μεταβολές καθώς και οι διάφοροι τύποι βηματισμού. Αν και δεν μας είναι γνωστά περισσότερα στοιχεία σχετικά με το περιεχόμενο της διδασκαλίας του μαθήματος, γίνεται σαφές πως η γυμναστική, σε άμεση συσχέτιση με τις εκπαιδευτικές κατευθύνσεις της περιόδου, ακολουθούσε το πνεύμα των πρώιμων γερμανικών γυμναστικών συστημάτων. Οι κατευθύνσεις της απέβλεπαν στην πειθάρχηση της παιδικής ηλικίας και την εισαγωγή, πρώτα σε σχολικό επίπεδο και στη συνέχεια σε επίπεδο κοινωνίας, της τάξεως και των κανόνων, στοιχεία τα οποία δανείζονταν από τις στρατιωτικές δομές, με στόχο τη διαμόρφωση συλλογικών συμπεριφορών και νοοτροπιών.

Τέλος η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για τη διδασκαλία του μαθήματος θα πρέπει να αντιστοιχούσε στην επικρατούσα αλληλοδιδασκτική μέθοδο, σύμφωνα πάντα με την περιγραφή του μαθήματος που αναφέρει ο Γεώργιος Μελισσηνός:

«Εις το αυτό μάθημα, αφ' ού οι πρώτοι των μαθητών μου
εγυμνάσθησαν αποχρώντως, γυμνάζωσι και τους λοιπούς όλους
συμμαθητάς των, συστήνοντας λόχους κατά τάξιν»¹²¹.

Σε ό,τι αφορά τη γενικευσιμότητα των πορισμάτων που προκύπτουν από την περίπτωση του Μελισσηνού, η διδασκαλία του μαθήματος φαίνεται ότι είχε λάβει σημαντικές διαστάσεις στην εκπαιδευτική πρακτική των νεοϊδρυθέντων αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Χαρακτηριστικό της έκτασης του φαινομένου μπορεί να θεωρηθεί ο «αντιπολιτευτικός» λόγος των παραδοσιακών φορέων της εκπαίδευσης, δηλαδή των ιερέων και καλόγερων, οι οποίοι καταδίκασαν τη νέα παιδαγωγική πολιτική της κυβέρνησης του Καποδίστρια καυτηριάζοντας ακριβώς τις δράσεις αυτές. Η εισαγωγή των σωματικών ασκήσεων στην εκπαίδευση συνάντησε την αντίδραση της Εκκλησίας η οποία, ως ενσυνείδητος υπερασπιστής της παραδοσιακής τάξης και των συμβατικών αξιών, είχε αναλάβει μαχητικές πρωτοβουλίες περιστολής των νέων ιδεών, τασσόμενη στην πλευρά των αντιπάλων του Διαφωτισμού. Οι προσπάθειές της να καταπνίξει τις τάσεις για πολιτισμική ανανέωση της ελληνικής κοινωνίας καταγράφονται και στις - με τρόπο καυστικό - συζητήσεις για το περιεχόμενο των σπουδών στα Αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Χαρακτηριστική ήταν η επιστολή που έστειλε ο *Γραμματέας επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Παιδείσεως*, Ν. Χρυσόγελος, προς τον Καποδίστρια παρουσιάζοντας

¹²¹ Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ.32, 22 Οκτωβρίου 1830, Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., τόμ. 2, σσ.1414-1415.

την κατάσταση που επικρατούσε στην εκπαίδευση στην περιοχή της Πελοποννήσου. Σε αυτή, μεταξύ άλλων, τόνιζε ότι:

«το χειρότερον από όλα είναι ότι πολλοί αμαθείς γραμματοδιδάσκαλοι καλόγηροι και παπάδες ήνοιζαν πολλά σχολεία μερικά [...] κηρύττοντες εις τους πατέρας, ότι οι παίδες των δεν διδάσκονται γράμματα εις το Αλληλοδιδασκτικόν [σχολείο], αλλά **τακτικήν** [...] αυτό τούτο συμβαίνει και εις Τριπολιτζάν, καθώς πληροφορεί ο δάσκαλος», «[...] αλλά είναι ανάγκη να προληφθή και το γραμματεμπόριον των αμαθών τούτων, το οποίον εμποδίζει την πρόοδον των αλληλοδιδασκτικών καταστημάτων και καταδικάζει τους παίδας των αμαθών εις αιώνιον αμάθειαν»¹²².

Ένα ακόμη στοιχείο που συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση είναι η επιστολή ενός ακόμη δασκάλου ο οποίος ζητά από τον τοποτηρητή της επαρχίας να του στείλει υλικά και βιβλία για την υποστήριξη του διδασκαλικού του έργου. Μεταξύ των διαφόρων άλλων βιβλίων που αναφέρει ζητάει και ένα βιβλίο της «τακτικής».

«υστερούμεθα των αναγκαίων μεθοδικών πινάκων και βιβλίων, ευδοκιμούσιν όμως οι πολλοί τα μέγιστα και κατά την Αλληλοδιδασκτικήν μέθοδον και κατά την **τακτικήν**, [...]» έτσι μεταξύ άλλων ζητά: «1 Σώμα βιβλ. της **τακτικήςς**»¹²³.

Από το πρώτο παράθεμα γίνεται, ήδη, εμφανής η πρώτη ρήξη της νεωτερικής εκπαίδευσης με τις παραδοσιακές δομές. Η παραδοσιακή κλασικιστική αντίληψη περί *εγγραμμάτων* έρχεται σε αντίθεση με τη νεωτερική αντίληψη περί προόδου. Η πρώτες νεωτερικές προσπάθειες οργάνωσης της ενιαίας και καθολικής δημόσιας εκπαίδευσης έρχονται σε ευθεία αντίθεση με την ιδιωτική ατομική παραδοσιακή εκπαίδευση. Από το δεύτερο παράθεμα προκύπτει ότι η καποδιστρική κυβέρνηση είχε εκδώσει, και παρείχε δωρεάν στα κρατικά και κοινοτικά σχολεία, ειδικά βιβλία για την εκπαίδευση. Το στοιχείο αυτό, που αποτελούσε σαφώς μια πολιτική της επιλογής, έδειχνε την πρόθεσή της να αναλάβει το κράτος τη μόρφωση των λαϊκών στρωμάτων του πληθυσμού. Στο πλαίσιο αυτών των εκδόσεων πρέπει να είχαν συγγραφεί και βιβλία σχετικά με τη διδασκαλία της «τακτικής», το οποίο και ζητάει ο δάσκαλος να

¹²² Επιστολή του Ν. Χρυσόγελου Γραμματέας επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Παιδείσεως προς τον Καποδίστρια Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ.25, αριθ.607, 25 Μαρτίου 1830, Απ. Δασκαλάκης, *Κείμενα*., ό.π., том 2, σ.856-857 (Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου).

¹²³ Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ.26, αριθ.66 17 Απριλίου 1830, Απ. Δασκαλάκης, *Κείμενα*., ό.π., том 2, σ.886-887, (η έμφαση δική μου).

του αποσταλεί. Η ένταξη ενός τέτοιου βιβλίου, στα επιλεγέντα προς έκδοση σχολικά βοηθήματα, τονίζει για μια ακόμη φορά εμφατικά τη σημασία που της απέδιδαν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η διδασκαλία, λοιπόν, των σωματικών ασκήσεων, είτε ως «τακτική», είτε ως «γυμναστική», συνδεόταν άμεσα με το νέο σχολείο και το ρόλο του στη διαδικασία διαπαιδαγώγησης των νέων.

Πέρα όμως από τις ασκήσεις του «τακτικού», σημαντικό ρόλο στη σωματική άσκηση των μαθητών φαίνεται να έπαιζε και η εργασία, προσέγγιση που ήταν ήδη διαδεδομένη στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Ευρώπης¹²⁴. Η καλλιέργεια και η περιποίηση του σχολικού κήπου φαίνεται να αποτελούν πάγιες ημερήσιες ασκητικές πρακτικές δράσεις των μικρών μαθητών του Ορφανοτροφείου της Αίγινας. Στην κατεύθυνση αυτή συνηγορεί η λήψη μέτρων για την ύπαρξη, κατά την διαδικασία οικοδόμησης του Ορφανοτροφείου και δίπλα από αυτό, κατάλληλου περιφραγμένου χώρου για την ανάπτυξη αυτών των δραστηριοτήτων:

«Από δε του οικοδομήματος έως εις την θάλασσαν, επεριτειχίσθη και επεριταφρεύθη το ήδη γεωργηθέν χωράφιον, διορισμένον εις κήπον, δια ν' ενασχολώνται εις αυτόν και να διασκεδάζωσι σωφρόνως οι υπότροφοι»¹²⁵.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παιδαγωγικό στοιχείο που προκύπτει από το συγκεκριμένο παράθεμα είναι η θέση όπου έπρεπε να κατέχει η εργασία στο θυμικό των παιδιών. Τονίζεται λοιπόν η αντίληψη πως η εργασία και γενικώς η ενασχόλησή τους με χειρωνακτικές δράσεις μπορούσε να συμβάλει στο να «διασκεδάσωσι σωφρόνως οι υπότροφοι» μαθητές. Φαίνεται λοιπόν πως η έννοια της διασκέδασης δεν περνούσε απαρατήρητη στην παιδαγωγική διαδικασία. Αντίθετα λαμβανόταν σοβαρά υπόψη η ψυχολογική ανάταση των παιδιών. Η διασκέδαση όμως έπρεπε να λειτουργεί παράλληλα με την εργασία και αναπόσπαστα από αυτή, στο πλαίσιο δηλαδή του ωφέλιμου και του συνετού. Η χαρά των παιδιών κατ' αυτή την έννοια θα έπρεπε να αντλείται μέσα από τις δημιουργικές ασχολίες που δεν «φθείρουν τον

¹²⁴ Η χειρωνακτική εργασία αποτελούσε σημαντική παράμετρο της εκπαιδευσεως καθώς συνέβαλλε στο να κατανοήσουν οι μαθητές τη συνεισφορά των διαφόρων τεχνών στην κάλυψη των βιοποριστικών τους αναγκών. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο «Περί ανατροφής» μεταφρασμένο από, αντίστοιχο γαλλικό, τον Σ.Κονδό, στο προεπαναστατικό περιοδικό *Η Μέλισσα*, στο οποίο ο συγγραφέας πρότεινε να δοθεί σε κάθε ένα από τους μαθητές ένα μικρό κομμάτι κήπου το οποίο κάθε ημέρα στις ώρες της διασκέδασης να καλλιεργεί. *Η Μέλισσα ή Εφημερίς Ελληνική. Τετράδιον Α'. Εν Παρισίσις εκ της τυπογραφίας του Α. Βοβαίου*, 1819, σ. 53-60. Επίσης χαρακτηριστική είναι η αναφορά του υπουργού των εσωτερικών της Γαλλίας, Lazare Garnot, προς τον Ναπολέοντα, για την ευεργετική επίδραση της εργασίας στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Βλ. σχετικά Α. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική...*, ό.π., σ.49.

¹²⁵ Απ.Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., τομ. 2, σ.1587.

πολύτιμον καιρόν» τους¹²⁶. Επίσης στο πρόγραμμα του ορφανοτροφείου η τάξη και η πειθαρχία αποτελούσαν αναπόσπαστες αξίες της σχολικής ζωής¹²⁷.

Ενώ, λοιπόν, στον *πολύτιμο*, ως προς την αξιοποίησή του, *καιρό* των μαθητών του Ορφανοτροφείου προβλέπονταν οι γεωργικές χειρωνακτικές ασχολίες, για τους μαθητές του Κεντρικού Σχολείου προβλεπόταν, όπως είδαμε, και η *γυμναστική*. Η «γυμναστική», ως νεωτερικό στοιχείο, στρατιωτικού χαρακτήρα και γερμανικής προσέγγισης, εντάχθηκε στο πρόγραμμα των μαθημάτων του Κεντρικού σχολείου που αποσκοπούσε στην προετοιμασία των μελλοντικών δασκάλων των μελλοντικών δηλαδή «Αποστόλων» αλλά και στελεχών μιας υπό διαμόρφωση κρατικής μηχανής που θα διαμόρφωναν τις συνθήκες για την αστική ανάπτυξη της Ελλάδας. Φαίνεται λοιπόν πως η σωματική άσκηση γενικά αλλά και η *γυμναστική* ειδικότερα αποτελούσε σημαντικό, και άρα άξιο διδασχής, πολιτικό και πολιτιστικό στοιχείο που μέσω της εκπαίδευσης στόχευε να δημιουργήσει τους νέους πολίτες. Αν θεωρήσουμε ότι η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια στόχευε, μέσω της εκπαίδευσης, στο να *φτιάξει Έλληνες, τότε* το μάθημα της γυμναστικής εμπλέκεται δυναμικά στην διαδικασία αυτή.

Από τα χρόνια ακόμη του Αγώνα η εκπαίδευση των κοριτσιών αποτέλεσε βασική φροντίδα του έθνους¹²⁸, γεγονός που πιστοποιεί ότι οι βασικές αρχές των προοδευτικών εκπαιδευτικών της Ευρώπης είχαν αρχίσει να επηρεάζουν τα ελληνικά εκπαιδευτικά δρώμενα. Έτσι παρά τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής, για τη μη αναγκαία μόρφωση των γυναικών, κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από

¹²⁶ Η φράση *πολύτιμος χρόνος* χρησιμοποιούταν συχνά από όσους αναφέρονταν στο χρόνο σπουδής στο Κεντρικό Σχολείο, που, σύμφωνα με τις εναρκτήριες ομιλίες του Μουστοξύδη και του Ιωάννη Βενθύλου για το Κεντρικό Σχολείο, προοριζόταν να συμβάλει στην επίτευξη στόχων με μεγάλη εθνική σημασία. *Σύμμικτα Ελληνικά*, Ι, Παρίσι 1831, σσ.7-36, βλ. αναφορά στο Γιάννης Κόκκωνας, «Ο "Πολύτιμος καιρός" των μαθητών του Κεντρικού Σχολείου», *Οι χρόνοι της ιστορίας, για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου, ΙΑΕΝ-ΓΤΝΓ, Αθήνα 1998, σσ.37-53.

¹²⁷ Ο Καποδίστριας, σε επιστολή του, τόνιζε την ανάγκη επιβολής πειθαρχικών δομών στους οικοτόρους μαθητές σε όλες τους δραστηριότητες ακόμη και στον εκκλησιασμό: «τας κυριακάς και αγίας εορτάς υπάγωσιν εις την θείαν λειτουργίαν ευτάκτως και ευλαβώς παριστάμενοι. Φροντίσατε δε να διαίρεσετε τους παίδας κατά δεκάδας, εξ αυτών εκλέγοντες και τους δεκαδάρχους και κατά δεκάδας να εκτάκτωνται εις την εκκλησίαν, και ουδεμία να αλλάση τόπον επί τε της λειτουργίας των κυριακών και των εορτών». *Καθηγήσεις προς τον Κ.Α. Παπαδόπουλον*, Επιστολαί Ι.Α.Καποδίστρια..., ό.π., τομ. Β', σ. 90. «Τας Κυριακάς και τα εορτασίμους ημέρας [οι παίδες] εξέρχονται στιχηρόν», Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά.

¹²⁸ Βλ. σχετικá Ν. Δραγούμης, Δικαιοσύνη, Παιδεία, Εκκλησία εν Ελλάδι (1821-1831), Αθήνα 1873, σσ.14-25. Απ. Δασκαλάκης, *Κείμενα ...*, ό.π., τομ. 3. Αλ. Δημαράς, «Τα εκπαιδευτικά κατά τον αγώνα», *Νέα Εστία*, αφιέρωμα στο εικοσιένα, 1043(Δεκέμβριος 1970), σσ. 51-59. Αλλά και Σιδηρούλα.Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ-ΓΤΝΓ, Αθήνα 1986. Ελένη Φουρνιάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910): ένα Ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ-ΓΤΝΓ, Αθήνα 1987.

τον Καποδίστρια ιδρύθηκε στην Αίγινα, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδος, «Σχολεία Κορασίδων» με 32 μαθήτριες¹²⁹. Σκοπό του σχολείου έθεταν: «να συνηθίσωμεν τα κοράσια εις την τάξιν και την σεμνοπρέπειαν, τα οποία ενεργούν τόσον εις τα χρηστά ήθη»¹³⁰.

Την ίδια περίοδο *σχολεία κορασίδων* λειτουργούσαν και στη Σύρο, στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των οποίων αναφέρεται και η άσκηση των μαθητριών στα εργόχειρα. Σε επιστολή του προς το γραμματέα των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου εκπαίδευσως ο, έκτακτος επίτροπος, Ν. Καλλέργης αναφέρει ότι:

«κατά τας 16 του αυτού [μηνός] έγιναν και αι εξετάσεις εις το σχολείον κορασιών [...] δεν εφάνησαν κατώτερα εις τας προόδους των τόσον κατά τα μαθήματα, όσον και εις τα εργόχειρα και την οικιακήν σπουδήν»¹³¹.

Να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι η εκπαίδευση των δύο φύλων γινόταν σε ξεχωριστά σχολεία, όπου αυτό ήταν δυνατό, και με διαφορετικές εκπαιδευτικές κατευθύνσεις. Η σωματική άσκηση των «κορασιών» περιλάμβανε, κατά την αλληλοδιδασκτική μέθοδο του Lancaster, την αποκαλούμενη και Αγγλική, τα εργόχειρα όπως για παράδειγμα το «ράψιμον», το πλέξιμο κ.α.¹³².

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι κατά την περίοδο διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831) τέθηκαν, έστω και σε περιορισμένη έκταση, οι βάσεις μιας πορείας που σταδιακά οδήγησε στη μετέπειτα θεσμοθέτηση της *γυμναστικής* στη στοιχειώδη-δημοτική εκπαίδευση του νέου

¹²⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΒ, εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1975, σ.589 Επίσης όπως αναφέρει η Ελένη Φουρνάρη: «Κατά την καποδιστριακή περίοδο, [...] αρχίζουν να ιδρύονται και χωριστά σχολεία για κορίτσια σε αστικές περιοχές. Είναι ενδεικτική, το 1829, η απόφαση του δήμου Ερμούπολης να ιδρυθεί ιδιαίτερο σχολείο για τα κορίτσια που συνεκπαίδευονταν με τα αγόρια στο αλληλοδιδασκτικό [...] Ως στόχος του σχολείου προβάλλεται η εξάσκηση των μαθητριών στα εργόχειρα...» Ε.Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*. ...,ό.π., σ.17. Επίσης και η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου αναφέρει: «Το 1830 αρχίζει να λειτουργεί αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων και στην Αίγινα με 32 μαθήτριες, που ίδρυσε και συντηρούσε, για μικρό διάστημα, η «Δουκίσσα της Πλακεντίας», η γνωστή φιλελληνίδα Σοφία ντε Μαρμπούα. [...] Από τον Οκτώβριο του 1830 [...] τα έξοδα του σχολείου άρχισε να πληρώνει η κυβέρνηση, γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι το σχολείο της Αίγινας είναι το πρώτο δημόσιο αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων της χώρας». Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών* ...,ό.π., σσ. 51-52.

¹³⁰ Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ.32, αριθ.528, 8 Οκτωβρίου 1830 στο Α. Δασκαλάκης, Κείμενα..., ό.π., τόμος 3, σ.1390.

¹³¹ Γ.Α.Κ. Υπ. Παιδ., φ.25, αριθ.6110, 24 Μαρτίου 1830, στο Α. Δασκαλάκης, Κείμενα..., ό.π., τόμος 2, σ. 855.

¹³² Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος εφαρμόστηκε στην Γαλλία στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα, στην συνέχεια εφαρμόστηκε στην Αγγλία όπου, που συστηματοποιήθηκε από τους Α. Bell και J. Lancaster ο οποίος και την σχηματοποίησε σε εκπαιδευτικό σύστημα, γι' αυτό ονομάστηκε και «Λανγκαστεριανή» μέθοδος. Βλ. περισσότερα στο Γ. Σακκά, *Γεώργιος Κλεόβουλος ο Φιλίππουπολιτής*, Αθήνα 1956, σσ. 22-24, Α. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιο περί της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου*, εν Αιγίνη 1830, σ.7 και Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας*...ό.π. σσ. 46-57.

ελληνικού κράτους. Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας έδωσε στην εκπαιδευτική του πολιτική χαρακτήρα φιλανθρωπικό και σωφρονιστικό, στοιχεία που επικρατούσαν στα περισσότερα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα της εποχής. Τα εκπαιδευτήρια που ίδρυσε στηρίζονταν στην αντίληψη ότι τα παιδιά που φοιτούσαν εκεί, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη, έπρεπε να διδάσκονται σε κοινό χώρο ώστε να αντιλαμβάνονται ότι η μια κοινωνική τάξη εξαρτάται από την άλλη και η μάθηση να προκύπτει μέσα από τις έμφυτες τάσεις του παιδιού, και όχι από τις επιθυμίες του περιβάλλοντος. Η πρώτη αυτή προσπάθεια συμβάδιζε με τις φιλελεύθερες παιδαγωγικές αντιλήψεις των πρώτων μηνυμάτων του ελληνικού διαφωτισμού αλλά και με τα κείμενα των πρώτων συνταγμάτων που αναφέρονταν στην εκπαίδευση¹³³. Οι πολιτικές, και ως εκ τούτου οι εκπαιδευτικές, αξίες του νέου κράτους, όπως αυτό προέκυψε μετά τις συνθήκες του 1832¹³⁴, άρχισαν να διαμορφώνονται σταδιακά από νέες ιδεολογικές αρχές και πολιτισμικούς προσανατολισμούς, διαφορετικούς από εκείνους που είχαν εμπνεύσει την ιδεολογία του απελευθερωτικού αγώνα. Η ανεξαρτησία του κράτους και η επιβολή της απόλυτης μοναρχίας σημείωνε και την εγκατάλειψη των ιδεών αυτών. Από την άλλη πλευρά η πορεία της σχολικής σωματικής άσκησης, υπό τον όρο Γυμναστική, εντάσσεται σε ένα πολυεπίπεδο πεδίο, όπου κοινωνικές, εκπαιδευτικές και πολιτικές διαδράσεις λειτούργησαν καθοριστικά στον πρακτικό προσδιορισμό και τη δομική διαμόρφωση του μαθήματος.

¹³³ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση ...*, τόμ Α', σ.κη'.

¹³⁴ Στις 25 Απριλίου /7 Μαΐου 1832 υπογράφηκε στο Λονδίνο συνθήκη μεταξύ των προστάτιδων Δυνάμεων Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας και Βαυαρίας. Η συνθήκη προέβλεπε την εκλογή του Όθωνα - του δευτερότοκου γιου του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου- ως βασιλιά της Ελλάδας. Με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (ή του Καλεντέρ Κιοσκ) στις 9/21 Ιουλίου 1832 η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώρισε την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους. Βλ. Α. Κουζοπούλου (επιμ.) *Γενικόν ευρετήριον Συνθηκών, Συμβάσεων και Συμφωνιών διμερών και πολυμερών 1832-1956 / Βασίλειον της Ελλάδος*, Β. Υπουργείον Εξωτερικών, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1956.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η Περίοδος της Αντιβασιλείας: οι Σωμασκίες στο νόμο του 1834

1. Η γενική κατάσταση στην εκπαίδευση από τη δολοφονία του Καποδίστρια έως την άφιξη του Όθωνα

Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια και κατά τη σύσταση των πρώτων εκπαιδευτηρίων, η σωματική άσκηση αντιμετωπίστηκε, πρωτίστως εκ μέρους των λογίων αλλά και δευτερευόντως εκ μέρους της πολιτείας, ως πρακτικό μέσο για την εξυπηρέτηση ποικίλων στόχων: εθνικών, οικονομικών, πολιτικών ή κοινωνικών. Ο «φωτισμός του έθνους», με την «αφομοίωση» του αρχαίου ελληνικού πολιτισμικού ιδεώδους και την αξιοποίηση της σύγχρονης ευρωπαϊκής γνώσης, αλλά και η ηθική και εθνική αγωγή των Ελλήνων απετέλεσαν για τον Καποδίστρια ύψιστη προτεραιότητα. Οι δύο αυτές κατευθύνσεις έλκουν την προέλευσή τους από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και εδράζονται στην αντίληψη για την κοινωνική χρησιμότητα της σωματικής άσκησης, αντίληψη την οποία στήριζαν με τους δικούς τους τρόπους και οι Βαυαροί.

Από τη δολοφονία του Καποδίστρια, το 1831, έως την άφιξη του Όθωνα Α' και της Αντιβασιλείας¹³⁵ στην Ελλάδα, στις αρχές Φεβρουαρίου του 1833, η πολιτική κατάσταση ήταν έκρυθμη¹³⁶. Ένα μεγάλο τμήμα των εκπαιδευτικών, και όχι μόνο, δομών και των υποδομών, που επί Καποδίστρια είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται, «κατέρρευσε». Από την έκθεση του Νικόλαου Χρυσόγελου, υπουργού Παιδείας του Ιωάννη Καποδίστρια, στις αρχές του 1831, πληροφορούμαστε πως λειτουργούσαν 121 σχολεία αλληλοδιδασκτικής με 9.246 μαθητές, ενώ άλλοι 5.000 μαθητές

¹³⁵ Τον Όθωνα, μέχρι την ενηλικίωσή του, συνόδευε ένα συμβούλιο Αντιβασιλείας αποτελούμενο από τον κόμη Armanberg, που ήταν και ο πρόεδρος του συμβουλίου, τον G.L.Mauger που ήταν υπεύθυνος για τα θέματα παιδείας, τον Karl Wilhelm von Heideck και βέβαια με την καθοδήγηση του Λουδοβίκου του Α' της Βαυαρίας. Ενδεικτικά για την περίοδο, Στ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, 1821-1862*, Παπαζήση, Αθήνα 2004, σσ. 310-313.

¹³⁶ Ο G.L.Mauger αναφέρει χαρακτηριστικά την περίοδο αυτή ως «περίοδο αναρχίας». Σχετικά Γ. Λ. Μαυρερ, *Ο Ελληνικός Λαός, Χαϊδελέβεργη 1835*, μτφ. Όλγα Ρουμπάκη, Τολιόη, Αθήνα 1976, σ. 525 και σσ. 733-768.

διδάσκονταν από ελεύθερους δασκάλους¹³⁷. Από τη δολοφονία όμως του Ιωάννη Καποδίστρια έως και τα τέλη του 1832 τα περισσότερα σχολεία διέκοψαν τη λειτουργία τους. Έτσι από τα 121 σχολεία που προαναφέραμε δεν απέμειναν παρά 60 και από αυτά τα περισσότερα στα νησιά του Αιγαίου¹³⁸. Μάλιστα ο Georg L. Maurer αναφέρει πως, με την έλευση των βαυαρών το 1833, τα μόνα επίσημα εκπαιδευτήρια που βρήκαν ήταν το Κεντρικό Σχολείο και το Ορφανοτροφείο της Αίγινας¹³⁹.

Την κατάσταση αυτή περιέγραψε και ο Βαυαρός Frederic Thiersch, καθηγητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο του Μονάχου και πρόεδρος της Βαυαρικής βασιλικής ακαδημίας επιστημών, ο οποίος συνέταξε έκθεση το 1833 αναπτύσσοντας τους όρους αλλά και τα μέσα με τα οποία θα μπορούσε το νέο Ελληνικό κράτος να ανοικοδομηθεί. Ο Thiersch ως «απεσταλμένος» του βασιλιά Λουδοβίκου του Α΄ της Βαυαρίας και «προπομπός» της έλευσης του Όθωνα, μελέτησε την κατάσταση στην Ελλάδα από το 1828-1833. Στην έκθεσή του προς τον βασιλιά Λουδοβίκο, αναφορικά με τον τρόπο της μελλοντικής οργάνωσης της ελληνικής εκπαίδευσης, πρότεινε εκτός των άλλων ότι: «...οι γυμναστικές ασκήσεις θα [πρέπει να] συμβαδίζουν με τις πνευματικές»¹⁴⁰ ενώ βασικό μέλημα της νέας ηγεμονίας θα έπρεπε να είναι η προσπάθεια να «...αναπτυχθούν ακόμη πιο πολύ». Τόνιζε επίσης ότι «το σώμα πρέπει να δυναμώνει με φροντίδα, ταυτόχρονα με την καλλιέργεια του πνεύματος κυρίως σ' αυτή τη χώρα, όπου το κλίμα είναι υγιεινό αλλά ευμετάβλητο, και όπου ο πνευματικός μόχθος μπορεί να γίνει και επικίνδυνος στον οργανισμό, αν η φυσική ανάπτυξη δεν συμβαδίζει με την ανάπτυξη του πνεύματος. Το ρητό “νους υγιής σε σώμα υγιές” αυτό χρειάζεται και, επειδή η νεολαία η αφιερωμένη στις σπουδές και τους στοχασμούς από αυτήν ακριβώς την αιτία βρίσκεται αποκλεισμένη από αυτές τις συνηθισμένες ασκήσεις που δυναμώνουν το σώμα του γεωργού, του στρατιώτου και του ναυτικού, το ίδιο το σχολείο πρέπει να αναλάβει να διορθώσει αυτή την έλλειψη»¹⁴¹. Για το λόγο αυτό οι σωματικές ασκήσεις έπρεπε να ενταχθούν στο πρόγραμμα όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που επρόκειτο να ιδρυθούν, από το δημοτικό σχολείο έως το Πανεπιστήμιο.

¹³⁷ Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, Παπαδήμας, Αθήνα 1990, σ. 47.

¹³⁸ Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, ό.π., σ.7.

¹³⁹ Γ. Α. Μαουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σσ. 527, 329-330.

¹⁴⁰ Φρειδερίκος Τίρς [Frederic Thiersch], *Η Ελλάδα του Καποδίστρια, η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1829-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τόμος Β΄, μετφ. Α.Σπήλιου, Τολίδης, Αθήνα 1972, σ.111.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ.129.

Κατάλληλες δραστηριότητες σωματικής άσκησης, ανέφερε ο Thiersch, ήταν οι γυμναστικές ασκήσεις, η άσκηση στο δίσκο, στην πάλη, το δρόμο, η κολύμβηση, ο χορός η υπασία και τέλος η οπασκία και οι στρατιωτικές ασκήσεις. Επίσης θεωρούσε ότι η επέκταση του ενδιαφέροντος και η επιρροή των δράσεων αυτών στην κοινωνία θα μπορούσε να επιτευχθεί με δημόσιους αγώνες¹⁴².

Οι επισημάνσεις αυτές του Frederic Thiersch αναδεικνύουν το γεγονός πως οι Βαυαροί έθεταν σε προτεραιότητα την ανάπτυξη διαφόρων γυμναστικών δραστηριοτήτων στην εκπαιδευτική πρακτική, λαμβάνοντας υπόψη τις παραμέτρους και τις συσχετίσεις που μπορεί να είχαν αυτές τόσο με τον εκπαιδευτικό όσο και με τον γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό χώρο. Παράλληλα καταδεικνύουν τη φιλοσοφική και πολιτική διάσταση που αποδιδόταν από το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα στις σωματικές ασκήσεις, γεγονός που δικαιολογεί τη βαρύνουσα θέση που είχε η γυμναστική σε αυτό¹⁴³.

Ερχόμενοι οι Βαυαροί στην Ελλάδα, διατήρησαν τις εναπομείνουσες εκπαιδευτικές δομές, επιχειρώντας παράλληλα να τις βελτιώσουν και να τις αναπτύξουν περαιτέρω¹⁴⁴. Για το λόγο αυτό συστήθηκε ειδική επιτροπή με σκοπό να περιγράψει «την αληθή στάσιν της» και να καταρτίσει προτάσεις για τον «διοργανισμό των περί της δημοσίου εκπαιδύσεως»¹⁴⁵.

Στις προτάσεις της η επιτροπή ενέκρινε, εκτός των άλλων, την πρόταση της αντιβασιλείας για την «καθίδρυση» Δημοτικών σχολείων, κατά το γερμανικό

¹⁴² Στο ίδιο. Αξίζει μάλιστα στο σημείο αυτό να τονίσουμε ιδιαίτερα ότι ο Χορός, ως φυσικές κινήσεις οργανωμένες σε σχήματα στο χώρο και στο χρόνο, ήταν ήδη ευρέως διαδεδομένος στην Ευρώπη των αρχών του 19^{ου} αιώνα και για τα δύο φύλα. Αποτελούσε βέβαια προσφιλή ενασχόληση του ελεύθερου χρόνου κυρίως του θήλεος φύλου. Τα κείμενα μάλιστα για το χορό στηρίζονταν στην ευρωπαϊκή πνευματική παράδοση και είχαν την τάση να κάνουν διάκριση του χορού από τα άλλα συστήματα του οργανωμένου γυμναστικού κινήματος, όπως για παράδειγμα τα κλασσικά αγωνίσματα, τα αθλήματα, τα στρατιωτικά γυμνάσια αλλά και την εργασία, προσδίδοντάς του καλλιτεχνική διάσταση. Βλ. σχετικά Terri J. Gordon, «Fascism and the Female Form: Performance Art in the Third Reich», *Journal of the History of Sexuality*, (Ιανουάριος /Απρίλιος 2002), σ.164-200.

¹⁴³ Βλ. L.Papadakis, *Teaching the Nation, Greek Nationalism and Education in Nineteenth century Macedonia*, Institute for Balkan studies, Thessaloniki 2006, σ.171.

¹⁴⁴ Ίδρυσαν σχολεία θηλέων μετέφεραν το ορφανοτροφείο στο Ναύπλιο «όπου τα παιδιά μπορούσαν το καθένα με την προτίμησή του να εξασκηθεί σε κάτι απ' όλα αυτά» που το κοντινό αροκλήπι της Τίρυνθας είχε ως δραστηριότητες. Υποστήριξαν την ιδιωτική αμερικανική σχολή των Ρόμερτσον και Χιλλ, που από την Τήνο ήρθε τελικά στη Αθήνα και η οποία ίδρυσε το πρώτο νηπιαγωγείο «απ' όπου βγήκαν αργότερα πλήθος από άξιες διδασκάλισσες και παιδαγωγοί» Γ.Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σσ. 527, 529, 532-533 Βλ. και Φ. Τίφς, *Η Ελλάδα ...*, ό.π., σ.107.

¹⁴⁵ Η επιτροπή συστήθηκε με το Βασιλικό Διάταγμα της 22 Μαρτίου (3 Απριλίου) 1833, Ε.τ.Κ., 11(Ναύπλιο 31 Μαρτίου 1833), σσ. 70-72. Μέλη της επιτροπής ήταν: ο τότε υπουργός παιδείας Κ. Σχινάς ως πρόεδρος και μέλη οι Αναστ. Πολυζωίδης, Αλέξ. Σούτσος, Ι. Κοκκώνης, Θ. Βενθίλος και ο Dr. Franz. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των μελών ήταν οι γερμανικές σπουδές των περισσότερων. Βλ. Γ.Λ.Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ.332. Επίσης Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ.64 Χ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, ό.π., σ.7.

πρότυπο¹⁴⁶. Όσον αφορά τις κατευθύνσεις των δημοτικών σχολείων πρότεινε ως σκοπό τους την «παιδομάθεια» και ως στόχο τους οι μαθητές «εξερχόμενοι στον κοινωνικό βίο» «να ήναι [...] προικισμένοι με τας αναγκαιοτάτας προς το εύ ζην αφορμάς»¹⁴⁷. Οι δάσκαλοι θα έπρεπε να καλλιεργούν, στους μαθητές τους, αξίες και αρετές, όπως την «συμπάθεια, φιλανθρωπίαν, πόθον της αρετής, και προπάντων την μητέρα πασών των αρετών την δικαιοσύνην»¹⁴⁸. Η επιτροπή πρότεινε επίσης τη λειτουργία σχολείων «και δια τα κοράσια» στο πρόγραμμα των οποίων έπρεπε να συμπεριλαμβάνεται και η διδασκαλία των εργόχειρων, από ηλικιωμένες γυναίκες. Αλλά και σχετικά με το πρόγραμμα των μαθημάτων η επιτροπή θεωρούσε ότι: «εις τα Δημοτικά σχολεία δεν πρέπει να αμελήται η σωμασκία όθεν δε γυμνάζωνται οι παίδες εις την πάλην, το πήδημα και τον δρόμον»¹⁴⁹.

Σύμφωνα με την επιτροπή, όλα τα μαθήματα έπρεπε να διδάσκονται υποχρεωτικά σε όλα τα δημοτικά σχολεία. Μάλιστα στα σχολεία των κωμοπόλεων και των χωριών πρότεινε να διδάσκονται, επιπλέον, τα μαθήματα της γεωπονίας. Επίσης, οι μαθητές θα έπρεπε να ασκούνται στα γεωργικά εργαλεία, όπως και να εκπαιδεύονται στην εκμάθηση κι άλλων βιοτεχνικών τεχνών (πλέξιμο καλαθιών, ψάθας κ.ά.)¹⁵⁰.

Να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι κατά την περίοδο αυτή συναντάμε στα πανεπιστήμια της Ευρώπης νέους της ανερχόμενης αστικής τάξης, αλλά και της ελληνικής διασποράς, που σπουδάζουν παιδαγωγικά. Το εκπαιδευτικό αυτό μεταναστευτικό ρεύμα συνεχίζεται και μετά το 1830. Βασικό πόλο έλξης αποτελούσαν τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα, όπου υπήρχαν δραστήριες ελληνικές παροικίες¹⁵¹. Το φαινόμενο αυτό συνεχίστηκε και εντάθηκε μετά τον ερχομό των

¹⁴⁶ Με διαβιβαστικό της έγγραφο «*Η επί του διοργανισμού των περί την δημοσίον Εκπαίδευσιν Επιτροπή, προς την επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίον Εκπαιδευσεως Βασιλικήν Γραμματεϊαν της Επικρατείας*» κατέθετε, έστω και καθυστερημένα, όπως τονίζει στο βιβλίο του ο G.L.Mauger, τις απόψεις της στις 3/15 Ιουλίου 1833. Περισσότερα για το σχέδιο και τις προτάσεις τις επιτροπής βλ. Αρχείο Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίον Εκπαιδευσεως, ενότητα 141, 3 Παιδείας Διοργανισμός, ΚΛ. Β´, 14, φ. 9, αριθ. εγγράφου 8 και 10γ. Αριθμός πρωτοκόλλου Γραμματείας 3/15 Ιουλίου 1833, παρατίθεται στο Δαυίδ Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, Πατάκης, Αθήνα 1992.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 43.

¹⁴⁸ Στο ίδιο

¹⁴⁹ Στο ίδιο.

¹⁵⁰ Στο ίδιο.

¹⁵¹ Ο Κοραΐς, εκφράζοντας την ανησυχία του γι' αυτή την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, αλλά ιδιαίτερα για τα παιδιά που στερούνταν την εκπαίδευση την περίοδο αυτή, θα τονίσει την ανάγκη μόρφωσης ικανού αριθμού δασκάλων: «Αύτη η έξω περιπλάνησις [...] μου σπαράσσει την ταλαίπωρον ψυχήν, νύκτα και ημέραν, ως μεγάλη δυστυχία, απειλούσα αυτήν σας την πολιτικήν ύπαρξιν. Οι αυτού δεν έχετε πώς να αναβρέψετε τα τέκνα σας, ενόσω τάρασσεται η Ελλάς, και τα αναθρεμμένα σας κινδυνεύουν να βαδίσωσι « Σκολιάς οδούς», οδούς του Γλ. και των ομοίων του. Τα εις Τεργέστην

Βαυαρών στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα οι γερμανικές σπουδές, που ήδη απολάμβαναν διεθνούς αναγνώρισης, να αποκτήσουν σταδιακά μεγαλύτερη αίγλη και να καταστούν βασικός άξονας του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο Μάουρερ αναφέρει, μάλιστα, ότι ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας θέσπισε σημαντικό αριθμό υποτροφιών για τους ελληνόπαιδες έτσι ώστε «να σπουδάσουν» στα βαυαρικά σχολεία. Παράλληλα έδωσε την ευκαιρία «και [σε] άλλους Έλληνες κάποιας μεγαλύτερης ηλικίας να συνεχίσουν ανώτερες σπουδές στα γερμανικά Πανεπιστήμια». Στόχος τους ήταν «το αυριανό διδακτικό προσωπικό των ελληνικών σχολείων να αφομοιώσει τη γερμανική μόρφωση»¹⁵², ενέργειες οι οποίες αποσκοπούσαν ουσιαστικά στον «εκβαυαρισμό» της ελληνικής εκπαίδευσης.

Η εκπαίδευση των ελλήνων πάροικων αποτέλεσε σημείο αναφοράς για πολλές, από τις νεότερες εκπαιδευτικές τάσεις και ιδέες που ενέκυσαν στον ελλαδικό χώρο από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ουσιαστικά όμως από την καποδιστριακή περίοδο και μετά. Από τη διαδικασία αυτή δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί και η «μετεκένωση» ανάλογων προσεγγίσεων σχετικά με τη γυμναστική, καθώς αυτές αποτελούσαν βασική εκπαιδευτική συνιστώσα των αστικών ευρωπαϊκών κοινωνιών. Στο πλαίσιο των διεργασιών οικοδόμησης των εκπαιδευτικών μηχανισμών θα πρέπει να προστεθεί και μια άλλη διάσταση που δείχνει την επιρροή των ευρωπαϊκών κέντρων, κυρίως όμως της Γερμανίας, καθιστώντας την έτσι διττή. Η «πρόσληψη» ξένων δασκάλων αποτέλεσε σημαντική πρακτική αναβάθμισης της ελληνικής εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα νέα μοναρχικά πρότυπα. Ο Βαυαρός παιδαγωγός F. Thiersch ήταν ο πρώτος που ανέπτυξε την υπόθεση «εκβαυαρισμού» της ελληνικής εκπαίδευσης. Στην έκθεσή του για την ελληνική εκπαίδευση τόνιζε: «δεν θα φοβόμουν να προσλάβω για αυτά τα σχολεία νέους Γερμανούς δασκάλους συγκροτημένους στα καλύτερά μας ιδρύματα, βέβαιος ότι με τον τρόπο αυτό θα καταφέρναμε να μεταφέρουμε στην Ελλάδα τη μέθοδο και την πειθαρχία των σχολείων μας, αφού τα εξελληνίσουμε»¹⁵³. Η πρακτική αυτή, εφαρμοσμένη κυρίως στα ιδιωτικά σχολεία, συνέβαλε ιδιαίτερα στην ανάπτυξη της σχολικής σωματικής άσκησης, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

τρεπόμενα, οδούς Μετερνικίας, τα εις την Αγγλίαν, οδούς πλεονεξίας Αγγλικής. Τα εις Ρωσίαν οδούς φονέων και ληστών. [...] δεν έμεινεν δια σας άλλη σωτηρίας οδός[...] αν χρειασθήτε και την αναγκαίαν προσθήκην της Ευρωπαϊκής παιδείας [...]να αναθρέψωσι τα τέκνα των ανατροφών ελεύθερον και Ελληνικήν, να τα στέλλωσιν εις το εδώ Ελληνικόν Λύκειον». Επιστολή του Αδαμάντιου Κοραή από το Παρίσι προς τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο που διέμενε στο Ναύπλιο, τον Δεκέμβριο του 1831. Παρατίθεται στο: *Αλληλογραφία Κοραή*, Ο. Μ. Ε. Δ., τ. ΣΤ'. Αθήνα 1984, σσ. 248-249.

¹⁵² Γ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σσ. 531-532.

¹⁵³ Φ. Τίρς, *Η Ελλάδα ...*, ό.π., σ.116.

Κατά τον 19^ο αιώνα, συγκροτούνται λοιπόν δύο εκπαιδευτικά πλαίσια, το ένα οργανώνεται εντός του ανεξάρτητου κράτους και το άλλο διαμορφώνεται από τις παροικιακές κοινότητες έξω από τα όριά του. Η αδιάκοπη επικοινωνία μεταξύ τους, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την ανάπτυξη των ελληνικών εκπαιδευτικών μηχανισμών, στο πλαίσιο των οποίων εντάσσεται και η σωματική άσκηση. Δεδομένου ότι η ανάλυση του ρόλου της εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο δεν μπορεί παρά να λάβει υπόψη της και την ανάπτυξη των σχολικών μηχανισμών που βρίσκονται έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους στην ενότητα που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε μια, έστω και συνοπτική, παρουσίαση της ένταξης των σωματικών ασκήσεων στους σχολικούς μηχανισμούς των ευρωπαϊκών παροικιακών κέντρων.

2. Η σωματική άσκηση στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων στα ευρωπαϊκά σχολεία

Οι καταβολές του ευρωπαϊκού «γυμναστικού κινήματος», σχετικά με τη σχολική σωματική άσκηση όπως είδαμε, εντοπίζονται στην περίοδο του Διαφωτισμού. Η ένταξή της, όμως, στη σχολική πραγματικότητα έγινε σταδιακά και κυρίως στα εκπαιδευτικά ιδρύματα των ανώτερων κοινωνικά τάξεων, εμπλουτισμένη με μια ποικιλία κινητικών δραστηριοτήτων. Με αυτές τις, ποικίλες γυμναστικές, εκπαιδευτικές προτάσεις ήρθαν σύντομα σε επαφή οι Έλληνες, κυρίως εύποροι, νέοι μετά τη μαζική αποδημία σπουδαστών προς τα ευρωπαϊκά και βαλκανικά κέντρα ανώτερης παιδείας, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα¹⁵⁴. Κύριοι προορισμοί τα «παιδαγωγεία» της Αυστρίας, Ρουμανίας, Γαλλίας, Ελβετίας και Γερμανίας¹⁵⁵, στα οποία οι αντίστοιχες ελληνικές παρειακές είχαν έντονη παρουσία. Τα σχολεία αυτά, αποδέχτες των διαφωτιστικών μηνυμάτων «περί σώματος», είχαν εντάξει στο παιδαγωγικό τους πρόγραμμα και τη σωματική άσκηση, αποσκοπώντας έτσι στην ολόπλευρη μόρφωση και ανάπτυξη των μαθητών τους.

Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε τις περιπτώσεις πέντε σχολών, δημοφιλών προορισμών των νέων Ελλήνων, στις οποίες η σωματική άσκηση ήταν ενταγμένη στην εκπαιδευτική διαδικασία. Πρώτη χαρακτηριστική περίπτωση ανάπτυξης των σωματικών ασκήσεων αποτελεί η Βαυαρία. Ο βασιλιάς Λουδοβίκος της Βαυαρίας, γνωστός φιλέλληνας, φίλαθλος και κλασικιστής, υποστήριξε τις εκπαιδευτικές προσπάθειες του Ελληνικού *Λυκείου* στο Μόναχο. Ο Μάουρερ, μάλιστα, το αναφέρει ως *Ελληνική Παιδαγωγική Ακαδημία* που είχε ως επιθεωρητή τον F. Thiersch και στο οποίο φοίτησαν πολλοί νέοι Έλληνες υπότροφοι (τουλάχιστον 54 άτομα αναφέρει ο Μάουρερ). Σκοπός του ιδρύματος αυτού ήταν η προετοιμασία, με άξονα τη γερμανική παιδεία¹⁵⁶, των μελλοντικών διδασκάλων των ελληνικών σχολείων. Ειδικά κατά την περίοδο της αντιβασιλείας και, λόγω της μεγάλης «έλλειψης άξιων Ελλήνων δασκάλων», ο Λουδοβίκος προσέφερε επτά υποτροφίες σε ελληνόπαιδες, εκ των οποίων η μια «για την αγωγή μιας Ελληνίδος κόρης» στο Λύκειο αυτό. Τα «έξοδα και αι άλλαι αναγκαίαι δαπάναι εις την άλλην δίαίταν του μαθητευομένου Έλληνος» τα αναλάμβανε ο ίδιος με σκοπό την μόρφωσή τους «και την επιστροφήν αυτών εις την

¹⁵⁴ Βλ. σχετικά Π.Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός... Διαφωτισμός*, ό.π., σ.391.

¹⁵⁵ Γ.Α.Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ.332.

¹⁵⁶ Γ.Α.Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ.531.

πατριδα»¹⁵⁷. Στο εκπαιδευτήριο αυτό η σωματική άσκηση των μαθητευομένων ήταν συχνή και ακολουθούσαν την ήδη αναπτυγμένη γερμανική γυμναστική μέθοδο. Ήταν εξάλλου γνωστή η αγάπη του βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας για τον αθλητισμό, τη γυμναστική αλλά και την κλασική Ελλάδα¹⁵⁸.

Αλλά και στο Αυστριακό «Παιδευτήριο», που είχε ιδρυθεί το 1807, «προσετέθη [το 1813] ιδιαίτερα κλάσις δια τους Γραικούς», όπως αναφέρεται στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*. Στους μαθητές που φοιτούσαν στο «Παιδευτήριο» τόνιζε ο, εμφανιζόμενος ως υπεύθυνος του σχολείου, Κάρολος Ελλμάουερ ότι εκτός των άλλων μαθημάτων διδασκόταν επίσης ο «χορός», η «μεταχειρίσις των όπλων [αλλά], και άλλαι γυμναστικά ασκήσεις»¹⁵⁹.

Στο ελληνικό σχολείο που είχε ιδρυθεί στο Βουκουρέστι με την ονομασία «Λύκειο»,¹⁶⁰ το πρόγραμμα των μαθημάτων ήταν ευρύ και τα διδασκόμενα μαθήματα παραδίδονταν από ειδικευμένους, κατά μάθημα, δασκάλους¹⁶¹. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχαν ειδικοί δάσκαλοι για την ανάπτυξη των γυμναστικών δραστηριοτήτων, γνωρίζουμε όμως ότι η σωματική άσκηση ήταν προσφιλής δραστηριότητα μεταξύ των διαφόρων ασχολιών των μαθητών¹⁶². Επίσης, στο πνεύμα της ηθικής και της εθνικής αφύπνισης των ελληνοπαίδων, γινόταν συχνά αναφορά στη γυμναστική των αρχαίων και στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Υπήρχε διάχυτη η θεώρηση πως από τη γυμναστική των Αρχαίων Ελλήνων πήγαζαν μεγάλα ηθικά και πολιτικά πλεονεκτήματα, ικανά να αφυπνίσουν και να ξεσηκώσουν τον ελληνισμό. Έτσι θέλοντας να τονίσουν το δύσκολο και επίπονο αγώνα των ελληνοπαίδων, οι δάσκαλοι, παράλληλίζαν τους μαθητές του *Λυκείου* με τους αρχαίους Ολυμπιονίκες, ενώ χρησιμοποιούσαν την προτροπή:

¹⁵⁷ Γ.Α.Κ, *Γεν. Εφημ. έτ. Ε', (1830) αρθ.58, σ.234, 29 και 11 Μαρτίου 1830*, στο Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., том Β', σσ. 1090-1093.

¹⁵⁸ Περισσότερα για την γυμναστική και αθλητική δράση του Λουδοβίκου της Βαυαρίας Βλ. Ι. Χρυσάφη, *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, εν Αθήναις 1930, том Α, σσ. 18-20.

¹⁵⁹ Κάρολος Ελλμάουερ, «Είδησις περί τινός Παιδευτηρίου των νέων συσταθέντος κατά το 1807 έτος δι αδείας καισαρβασιλικής, εις το οποίον προσετέθη νεωστίν και ιδιαίτερα κλάσις δια τους Γραικούς», *Ερμής ο Λόγιος*, 10(1813), σσ.162-164.

¹⁶⁰ Ιδρύθηκε το 1679 από τον ελληνορωμανικής καταγωγής πρίγκιπα Σερμπάν Καντακουζηνό, ενώ ένα νέο καταστατικό της σχολής εκδόθηκε το 1776 με χρυσόβουλο του Αλέξ. Υψηλάντη. Δίδαξαν σε αυτό μεγάλοι δάσκαλοι του Γένους όπως ο Λάμπρος Φωτιάδης που επί της σχολαρχίας του η Ακαδημία γνώρισε ημέρες άνθισης, ο μετέπειτα σχολάρχης Κωνσταντίνος Βαρδάλιαχος, ο Ιώσηπος Μοισιοδάκας, ο Μανασσής Ηλιάδης, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Δωρόθεος Πρώτος, ο Νεόφυτος Δούκας, ο Βενιαμίν ο Λέσβιος, ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Στέφανος Κομμητάς, και ένα πλήθος άλλων δασκάλων. Τ. Ευαγγελίδη, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Διονυσίου Νότη Καραβία, τ. 2, Αθήνα 1992, σσ. 401 – 410.

¹⁶¹ Α. Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 319.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 323.

«Είθε, Είθε να σας ίδη η Πατρίς μιαν ημέραν δαφνηφορούντες! Είθε να λάβουν δια σας οι γονείς σας και οι συμπολίται σας την ιδιαν χαράν και ευχαρίστησιν, οπού ελάμβανον άλλοτε οι γονείς και οι συμπολίται των Ολυμπιονικών! Είθε να είπη η Πατρίς δια σας: ‘Τοιούτοι είθε μοι και άλλοι πολλοί εἰεν υἱες Αχαιών’»¹⁶³.

Στη Γαλλία, σημαντικό επίσης παροικιακό κέντρο του ελληνισμού ιδρύθηκε από τη Φιλελληνική Εταιρεία των Παρισίων, το 1830, το «Ελληνικό Λύκειο» «συναινούντος του Κοραή [...] εις αγωγήν των Ελλήνων παιδων»¹⁶⁴. Τα μαθήματα στο πρόγραμμα του σχολείου, όπως αναφέρει ο «διοικητής» του Λυκείου κόμης Lasteyrie, ήταν «ισοδύναμα με τα παραδιδόμενα εις τα σχολεία της Ευρώπης». Η εκπαίδευση και η ανατροφή των παιδιών σε αυτό, αναφέρει ο Lasteyrie σε επιστολή του προς τον Καποδίστρια¹⁶⁵, εκτός των άλλων, «είναι αρρενωδής και ολίγον μάλιστα αυστηρά κατά την θεραπείαν των φυσικών χρειών»¹⁶⁶. Κάνει μάλιστα ιδιαίτερη αναφορά στην πρόνοια που έλαβαν για τη σωματική άσκηση των μαθητών τονίζοντας πως «αναγκαίον δε να τους εξασκώμεν εις τα παίγνια της γυμναστικής»¹⁶⁷.

Ο Κόμης Lasteyrie, που θεωρούσε τον εαυτό του «επιστάτη της Ελλάδας» στην ανατροφή των παιδιών, σε αναφορά του για την πρόοδό τους, λίγο αργότερα, τόνιζε:

«Ανεπτύχθη ομοίως και η φυσική των του σώματος κατάστασις με παντός είδους γυμνάσια, και με τους διαιτητικούς κανόνας, εις τους οποίους υπόκεινται. Ο καθ’ αυτό σκοπός της Κυβερνήσεως του επιστάτου είναι να μορφώσει άνδρας χρηστούς, χαρακτήρος σταθερού και στολιζομένου με γενναία φρονήματα, ικανούς να παραδώσωσιν εις την πατρίδα των ως διδάσκαλοι τας επιστημονικάς γνώσεις, ή να τας εφαρμόσωσιν εις τας χρείας της [...] έκρινα ωφέλιμον να εισάξω τας διδακτικάς μεθόδους, των οποίων την υπεροχήν απέδειξεν η πείρα, και να ενασχολώ τους παίδας (μετά την καθημερουσίαν κατάπαυσιν των μαθημάτων) εις σωματικά γυμνάσματα και

¹⁶³ *Ερμής ο Λόγιος*, 1 Φεβρουαρίου 1811, σ.48.

¹⁶⁴ Η σχολή αυτή συστήθηκε από την Ελληνική Επιτροπή της Κέρκυρας, που συστήθηκε από την αρχή της Ελληνικής επαναστάσεως, με τη συμβολή των Γάλλων φιλελλήνων της *Φιλελληνικής Εταιρείας των Παρισίων*. Βλ. Κωνσταντίνος Μαλαφώτης, *Η παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Πορεία, Αθήνα 2001, σ.39. «Εις την οποίαν [σχολή] τα Ελληνικά μεράκια λαμβάνωσιν επιστημονικήν και φύλογικήν παιδείαν.» *Γ.Α.Κ, Γενική Εφημερίς*, ΣΤ΄, 43(Δεκεμβρίου 1831), σ.245, στο Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., том Γ΄, σσ. 1515-1517.

¹⁶⁵ Η πατρότητα της επιστολής αυτής αποδίδεται στον Αδαμάντιο Κοραή που ήταν και ο «καθοδηγητής» του σχολείου. Βλ. σχετικά στο Βίκυ Πάτσιου, «Η προκήρυξη του Ελληνικού Λυκείου του 1830/31», *Τετράδια Εργασίας*, 10, (1988), σσ. 231-235.

¹⁶⁶ *Γ.Α.Κ. Γενική Εφημερίς* έτ. Ε΄, 35(14 Φεβρουαρίου 1830), σ.140, στο Α.Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., том Β΄, σσ. 737-741.

¹⁶⁷ Στο ίδιο.

την οικιακήν οικονομίαν, δια να φυλάσῃσιν την υγιάν των και να λάβωσιν τινας αρχάς της πολιτικής οικονομίας»¹⁶⁸.

Στην εκπαίδευση των μαθητών διατηρούνταν το πνεύμα του Διαφωτισμού και της Γαλλικής επανάστασης «με παιδείαν επιμελή και ελευθέριον». Ο προσδοκώμενος σκοπός του σχολείου, το να διαμορφώσει δηλαδή «άνδρας χρηστούς, χαρακτήρος σταθερού και στολισμένου με γενναία φρονήματα» που θα προετοίμαζαν «τον πολιτισμό και την μέλλουσα ευδαιμονίαν της Ελλάδος»¹⁶⁹, περνούσε μέσα από το υψηλό επίπεδο της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Βασικό μέλημα της εκπαίδευσης αυτής ήταν να αναπτύξει στους μαθητές ένα νέο σύστημα γενικών αξιών που θα συνέβαλε στο να τους διαμορφώσει σε κοινωνικά πρότυπα. Η σωματική άσκηση εντάσσεται στα μέσα διαπαιδαγώγησης με άξονα νομιμοποίησης την υγεία των μαθητών. Το γεγονός, επίσης, πως δεν ήταν ένα αμιγώς ελληνικό σχολείο καταδεικνύει ότι οι παιδαγωγικές του προσεγγίσεις παραπέμπουν σε μια γενικότερα αποδεκτή, από τη Γαλλική εκπαίδευση, αγωγή που ήθελε τη σωματική άσκηση ενταγμένη στην παιδαγωγική της «φαρέτρα»¹⁷⁰.

Ανάλογες αναφορές έχουμε και για το σχολείο που λειτουργούσε στο κομιτάτο «εν Βάλη της Ελουητίας [στη Βασιλεία της Ελβετίας]», στο οποίο φοιτούσαν ελληνόπαιδες. Σε επιστολή που απέστειλε το εκπαιδευτήριο προς τον Καποδίστρια και στην οποία κοινοποιούσε το πρόγραμμα των «εν αυτό διδασκόμενων μαθημάτων» τόνιζε ότι «αι ώραι της διασκεδάσεως αφιερώνονται εις γυμναστικάς ασκήσεις, εις παρπάτους και εις την γεωργίαν»¹⁷¹. Στο κείμενο αυτό, μπορούμε να εντοπίσουμε δύο ουσιαστικά στοιχεία, για τη θέση και τη φύση των γυμναστικών δραστηριοτήτων στην ευρωπαϊκή εκπαίδευση. Πρώτο στοιχείο είναι η διαπίστωση ότι στο σχολείο αυτό, και κατ' επέκταση στον ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό χώρο, είχε εισαχθεί η αντίληψη του χρόνου «της διασκεδάσεως» στην εκπαιδευτική διαδικασία, και ο εμπλουτισμός του χρόνου αυτού με διάφορες κινητικές δραστηριότητες. Η μεταβολή αυτή στη χρήση του εκπαιδευτικού χρόνου, αλλά και η εισαγωγή της

¹⁶⁸ Γ.Α.Κ, Γεν. Εφημ. έτ. ΣΤ', 43(α' Δεκεμβρίου 1830), σ.245, στο Α. Δασκαλάκης, Κείμενα..., ό.π., том Γ', σσ. 1515-1516.

¹⁶⁹ Στο ίδιο και στο *Αλληλογραφία Κοραή*, ό.π., σσ. 248-249.

¹⁷⁰ Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί πως η εκπαίδευση, στο γαλλικό παροικιακό εκπαιδευτήριο, θεωρούνταν ανώτερη από την παρεχόμενη στις άλλες χώρες. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κόμης Lasteyrie: «εις τα Παιδαγωγεία της Ελβετίας, της Βαυαρίας, ή όσοι υπάγουν εις την Ιταλίαν, ακόμη και εις την Αγγλίαν» δεν έχουν να ωφεληθούν καθώς «η ανατροφή των πλειοτέρων παιδαγωγείων και σχολείων της Ευρώπης δεν συμφέρει καθόλου ούτε εις την Ελληνικήν ούτε εις την εντόπιον νεολαίαν» στο Α. Δασκαλάκης, Κείμενα..., ό.π. том Γ', σ. 1516.

¹⁷¹ Γ.Α.Κ. Γεν. Εφημ. έτ. Ε', 39(13 Απριλίου 1830), σ.156, στο Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., том Β', σσ. 926-927.

σωματικής άσκησης, ως στοιχείο ελεύθερου εκπαιδευτικού χρόνου, μαρτυρεί μια βαθύτερη πολιτισμική αλλαγή που σχετίζεται γενικότερα με τη ρύθμιση του χρόνου¹⁷². Μολονότι ο χρόνος της «διασκαδάσεως» ορίζεται αντιθετικά προς το χρόνο σχολικής εργασίας, παρά ταύτα και ο χρόνος αυτός έπρεπε να υπακούει σε κάποιες πειθαρχικές δομές. Έπρεπε, δηλαδή, να είναι οργανωμένος και θεσμοθετημένος μέσα στα όρια του σχολικού χρόνου και να αντιλαμβάνεται ως αλλαγή δραστηριότητας και όχι ως άσκοπο χρόνο. Κάτω από αυτή την αντίληψη η διασκέδαση έπρεπε να είναι ορθολογική, να προετοιμάζει, εν προκειμένω, το σώμα και το πνεύμα για την εργασία και να μην είναι αυτοσκοπός. Η σωματική, λοιπόν, άσκηση συνδέονταν με αυτήν ακριβώς την έννοια της νεοτερικότητας, στοιχείο της οποίας ήταν και η νέα αντίληψη του εκπαιδευτικού χρόνου.

Από το κείμενο προκύπτει, επίσης, μια ποικιλία αναπτυσσόμενων κινητικών δραστηριοτήτων στις οποίες περιλαμβάνονταν: οι ειδικές γυμναστικές ασκήσεις, ο περίπατος αλλά και οι γεωργικές εργασίες. Βλέπουμε ότι ο ελεύθερος χρόνος αφιερωνόταν σε δραστηριότητες που είχαν ως κοινά στοιχεία τη συμβολή τους στη σωματική άσκηση αλλά και τη διαφοροποίησή τους από την πνευματική εργασία των μαθητών. Η σωματική ενδυνάμωση των μαθητών, ώστε να γίνουν «άνδρες ρωμαλέου» αποκτά διπλή σημαντικότητα. Αφενός στο επίπεδο που αυτή συνδέεται με την υγεία των μαθητών και αφετέρου στο πλαίσιο συγκρότησης δύο ταυτοτήτων: της αρρενωπότητας και του πατριώτη. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούσαν έναν ικανό συνεκτικό ιστό, των διαφορετικών κατά τα άλλα πρακτικών, που επέτρεπε την χρήση τους στην διαδικασία διαπαιδαγώγησης των νέων όλων των τάξεων.

Επίσης, το «απλούν και επιτήδειον σύστημα του παιδαγωγείου», όπως αναφέρει στη συνέχεια η επιστολή, επιτελούσε και μια ακόμη κοινωνική λειτουργία. Μέσα από τις ιδιαίτερες αυτές δραστηριότητες και πρακτικές προσπαθούσε να μάθει στους νέους να συμμορφώνονται σε νέους κοινωνικούς κανόνες. Οι αυξημένες, όμως, σωματικές απαιτήσεις, αλλά και οι νέες πειθαρχίες που προέκυπταν από αυτές τις δραστηριότητες, είχαν ως αποτέλεσμα τη διακοπή της φοίτησή τους, από ορισμένους μαθητές. Ειδικότερα το κείμενο ανέφερε ότι: «το απλούν και επιτήδειον να κάμνη άνδρας ρωμαλαίους σύστημα του παιδαγωγείου τούτου δεν ήρμοζεν εις τας πρώτας των [μαθητών] έξεις», ενώ στη συνέχεια τόνιζε ότι οι «οι απελθόντες» μαθητές «ήσαν

¹⁷² Σχετικά με τον «ελεύθερο χρόνο» και τη σωματική άσκηση, ως δραστηριότητα που λειτουργούσε συμπληρωματική της εργασίας, κατά τον 19^ο αιώνα, βλ. Νόρμπερτ Ελίας- Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και Ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, επιμ.-εισαγωγή Παντελής Κυπριανός, εκδ. Δρομέας, Αθήνα 1998, σ. 91-167.

εξ οίκων μάλλον ή ήττον ευπορούντων»¹⁷³. Η εγκατάλειψη του σχολείου από τους εύπορους γόνους, σε συνδυασμό με τους λόγους που αυτό συνέβη, αντανακλά τις μορφές κοινωνικότητας, σε επίπεδο στάσεων και νοοτροπιών σχετικά με τη σωματική άσκηση, την εργασία αλλά και των αξιών, που δομούσαν τη ζωή των ανώτερων τάξεων. Έτσι η εργασία και η αυστηρή πειθαρχία, που αποτελούσαν διακριτά στοιχεία συμπεριφοράς των τάξεων αυτών, αποτέλεσαν και πεδίο ταξικής σύγκρουσης και ρήξης. Οι γόνι των τάξεων αυτών αρνούνται την επιβολή των νέων συστημάτων αξιών και των νέων μορφών σωματικής άσκησης που θεωρούσαν ότι άρμοζε στις κατώτερες τάξεις, αποχώρησαν.

Σκιαγραφώντας γενικότερα τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στον ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό χώρο σχετικά με την σωματική άσκηση παρατηρούμε ότι στα ιδρύματα αυτά η φοίτηση αγοριών και κοριτσιών ήταν διαφοροποιημένη. Αυτή η διαφοροποίηση μεταφραζόταν και σε διαφορετικού τύπου αξίες, σχετικά με την εκπαίδευση αλλά και τη σωματική άσκηση των δύο φύλων, οι οποίες συγκροτούσαν ιδεολογικές κατασκευές των έμφυλων διαφορών. Ειδικότερα, βλέπουμε στα εκπαιδευτικά αυτά ιδρύματα να αναπτύσσεται ένα σενάριο σχετικό με τη χαμένη αρρενωπότητα των νέων και την ανάγκη επανάκτησής της. Βλέπουμε επίσης ότι οι γυμναστικές δράσεις που αναπτύσσονται σε αυτά είναι συνδεδεμένες με τις προσπάθειες αλλαγής αυτής της κατάστασης, στο πλαίσιο της οποίας η ανδροπρέπεια καταγράφεται ως ένα νέο σύστημα σωματοποιημένων αξιών. Έτσι η χαμένη ανδροπρέπεια ταυτίζεται με το φιλάσθενο σώμα και τη σωματική αδυναμία, τις υπερβολικές ευαισθησίες αλλά και την έλλειψη θάρρους. Στο επίπεδο όμως που η εκπαίδευση προσδοκούσε να «φτιάξει» νέου τύπου πολίτες, η ανάγκη απόκτηση νέων αξιών άρα και νέας έμφυλης ταυτότητας φαντάζει επιτακτική. Κάθε λοιπόν έθνος που επιθυμούσε να καταστεί ισχυρό έπρεπε να αποβλέπει στη συγκρότηση μιας ισχυρής ανδρικής ταυτότητας, εξορίζοντας την «ευαισθησία» από την σωματική άσκηση στην εκπαίδευση των νέων¹⁷⁴. Στην κατεύθυνση αυτή εγγράφεται και η ανάπτυξη ποικίλων

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 926.

¹⁷⁴ Ενδεικτικά για τις διαφοροποιημένες πρακτικές σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση των δύο φύλων και τον τρόπο συγκρότησης των έμφυλων ταυτοτήτων των αρχών του 19^{ου} αιώνα βλ. G. Mosse, *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*, University of Wisconsin Press, Madison 1985. G. Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1996. A. Rotundo, *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era*, Νέα Υόρκη 1993. JA Mangan and J. Walvin, eds., *Manliness and Morality: Middle-Class Masculinity in Britain and America, 1800–1940* (Manchester, 1987). K. R. Dutton, *The Perfectible Body: The Western Ideal of Male Physical Development* (New York, 1995).

δράσεων σωματικής άσκησης με χαρακτηριστικά γνωρίσματα τη σκληραγωγία, την πειθαρχία, την αντοχή - ταυτόσημα χαρακτηριστικά με αυτά της προετοιμασίας του καλού στρατιώτη. Εκτός από τις σημαντικές αυτές κοινωνικές αλλαγές, η ανάπτυξη των σωματικών ασκήσεων στην εκπαίδευση αποτελεί και έναν επιπλέον παράγοντα που συνδέεται με τις ταξικές διακρίσεις. Αρχικά εγγράφονται στην προσπάθεια ένταξης όλων των μαθητών, όλων των τάξεων, σε μια κοινή διαδικασία διαπαιδαγώγησης. Στην κατεύθυνση αυτή όλες οι παιδαγωγικές δράσεις, έτσι και οι ασκητικές του σώματος, έπρεπε να είναι κοινές. Το γεγονός αυτό ερχόταν σε σύγκρουση με τις, μέχρι τότε, ταξικά διαφοροποιημένες πρακτικές σωματικής άσκησης, προορισμένες για τις εύπορες τάξεις. Διακρίνουμε, λοιπόν ένα ακόμη νεότερο στοιχείο, την προσπάθεια ένταξης όλων των τάξεων σε μια εθνική διαταξική διαδικασία εκπαίδευσης, με κοινές δράσεις, κοινούς στόχους και κοινές αξίες.

Οι νέοι αυτοί αποτελούσαν διαύλους μετάδοσης των νεοτερικών αυτών ιδεών και εκπαιδευτικών αντιλήψεων. Μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα προορίζονταν να διδάξουν τις νέες αυτές «εμπειρίες», στις οποίες εντάσσονταν και οι σωματικές ασκήσεις, στα σχολεία που θα ιδρύονταν. Καθοριστικά, όμως στη διαδικασία αυτή, συνέβαλε η εγκαθίδρυση της μοναρχίας του Όθωνα, κατευθύνοντας την εκπαίδευση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους προς τα βαναρικά φιλοσοφικά πρότυπα και ιδεώδη. Οι προσπάθειες της αντιβασιλείας εντοπιζόνταν κυρίως στην «ανασυγκρότηση» του ελληνικού κράτους¹⁷⁵, την αναστροφή του υπάρχοντος αρνητικού κοινωνικοπολιτικού κλίματος¹⁷⁶, στην κοινωνική αποδοχή αλλά και στην ομαλή μετάβαση της Ελλάδας στα μοναρχικά πρότυπα. Στην προσπάθειά «μετασχηματισμού» της ελληνικής κοινωνίας η εκπαίδευση θα υποστεί όλες τις απαραίτητες αλλαγές για να προσαρμοστεί στις νέες κατευθύνσεις¹⁷⁷. Στις

¹⁷⁵ Η διαμόρφωση της κεντρικής και της περιφερειακής διοίκησης του νεοσύστατου κράτους παγιώθηκε και προσέλαβε την οριστική της μορφή στα χρόνια που ακολούθησαν. Ιδίως με το θεσμικό και οργανωτικό καταγισμό διαταγμάτων και νόμων τον Απρίλιο του 1833, συγκροτήθηκε εκ θεμελίων το σύνολο σχεδόν των βασικών θεσμών του κράτους, περιλαμβανομένων των βασικών κεντρικών υπηρεσιών της διοίκησης, της περιφερειακής οργάνωσης του κράτους, με τη διαίρεσή του σε 10 νομούς και 47 επαρχίες, καθώς και με την κατάργηση των παραδοσιακών κοινοτήτων και την αντικατάστασή τους από νέους δήμους τριών τάξεων, ανάλογα με τον πληθυσμό τους, στο πρωτοβάθμιο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Βλ. Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδη, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού, από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892*, εν Αθήναις 1892, σσ.266-267.

¹⁷⁶ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., τομ. Α', Αθήνα 2006.

¹⁷⁷ Γ.Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικό Λαός, ό.π.*, σσ.526-527.

μεταρρυθμιστικές αυτές εκπαιδευτικές προτάσεις η σωματική άσκηση κατέχει το δικό της ιδιαίτερο ρόλο.

3. Η οργάνωση της ελληνικής εκπαίδευσης την περίοδο της αντιβασιλείας του Όθωνα: ο νόμος «Περί δημοτικών σχολείων» του 1834 και οι Σωμασκίες στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων

Ο νόμος «Περί δημοτικών σχολείων» του 1834

Οι βάσεις του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος τέθηκαν, επί Βαυαρών, ταυτόχρονα και σε συνάρτηση με την εγκαθίδρυση του γενικότερου θεσμικού πλαισίου του κράτους¹⁷⁸. Το εκπαιδευτικό οικοδόμημα που συγκροτήθηκε με το νόμο «Περί δημοτικών σχολείων» του 1834¹⁷⁹ αποτελεί αντίγραφο του αντίστοιχου γαλλικού εκπαιδευτικού νόμου¹⁸⁰, ο οποίος είχε επηρεαστεί σημαντικά από τον αντίστοιχο γερμανικό. Αξίζει εδώ να τονιστούν δύο στοιχεία που καθιστούν περισσότερο κατανοητή την αποδοχή του στην Ελλάδα. Πρώτον, ότι το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα την εποχή εκείνη ήταν ευρύτερα αποδεκτό και, δεύτερον, ότι το εκπαιδευτικό αυτό σύστημα προερχόταν από την πατρίδα της Ελληνικής μοναρχίας, τη Βαυαρία.

Ωστόσο η αναζήτηση των ιδιαίτερων εκείνων στοιχείων που χαρακτήριζαν το συγκεκριμένο νόμο, θα προκύψει από το συσχετισμό των αντιλήψεων των ανθρώπων που συνέταξαν το συγκεκριμένο νόμο και προσδιόρισαν το περιεχόμενο του σχολικού προγράμματος. Με βάση αυτή την αφετηρία, καθίσταται πρόδηλη η συσχέτιση των βαυαρικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και των προτάσεων που κατέθεσε η *Επιτροπή επί της διοργανώσεως της δημοσίας εκπαίδευσως* που ορίστηκε το 1833

¹⁷⁸ Για την αρχική συγκρότηση των σχολικών μηχανισμών (εκπαιδευτική ιδεολογία, στόχοι, οργάνωση, λειτουργία και παιδαγωγικές σχέσεις) που καθόρισε και τη φυσιογνωμία της ελληνικής εκπαίδευσης μέχρι στις μέρες μας, βλ. Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1987, σσ. 34-35 και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαράγωγή. ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

¹⁷⁹ Ε.τ.Κ, 11/νόμος της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1834, «Περί δημοτικών σχολείων».

¹⁸⁰ Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, που υπηρέτησε σε ανώτερη θέση του υπουργείου επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαίδευσως, σχολιάζοντας τα νομοθέτηματα έγραψε: *«ταχέως ανεγνώρισα αυτούς ως απλήν και κατεπευσαμένην αντιγραφήν των βαυαρικών κανονισμών, μετ' ελαχίστων μεταρρυθμίσεων, ίνα φανώσιν ως νέον νομοθέτημα δήθεν»*. Αιών, 854 (10 Μαρτίου 1848), σ. 3. «Όσο για το νόμο των δημοτικών σχολείων που φαινομενικά είχε διαφορετική προέλευση, αφού ακολουθούσε πιστά τον αντίστοιχο γαλλικό (συντάχθηκε το 1833 με υπουργό το Francois Guizot και έμεινε στην ιστορία με το όνομα του υπουργού αυτού. Ο πλήρης τίτλος του νόμου ήταν: *Loi Sur l' instruction primaire*, 28 juin – 1 juillet 1833 – Monarchie Const-Luis-Phillipe 1er), πρέπει να σημειωθεί πως δεν εξέφραζε αλλιώτικο πνεύμα, γιατί ο Γάλλος νομοθέτης χρησιμοποίησε ως άμεση πηγή πρωσοικά πρότυπα», Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τομ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 485, «*δία την στοιχειώδη εκπαίδευσιν ελήφθη ως βάσις ο Γαλλικός Νόμος της 28 Ιουλίου 1833, τροποποιημένος όσον αφορά εις την επιθεώρησιν των σχολείων κατά το πνεύμα των βαυαρικών οδηγιών*», Χ. Λέφας, *Ιστορία ...*, ό.π., σ.10.

από τη αντιβασιλεία¹⁸¹. Στο πλαίσιο των πορισμάτων της για «την αληθή στάσιν της δημοσίου εκπαιδύσεως»¹⁸² η επιτροπή κατέθεσε προτάσεις, ως «σημειώσεις-παρατηρήσεις», με τις οποίες μεταξύ άλλων πρότεινε: «όλα τα μαθήματα [να] διδάσκονται υποχρεωτικώς σε όλα τα δημοτικά σχολεία, αλλά στα σχολεία κωμοπόλεων και χωριών [να] διδάσκονται επιπλέον τα μαθήματα της Γεωπονίας και Οικονομίας και [να] γίνεται από τους μαθητές πρακτική άσκηση στη χρήση των γεωργικών εργαλείων καθώς και εκμάθηση και άλλων βιοτεχνικών έργων»¹⁸³.

Η επιτροπή πρότεινε, επίσης, τη λήψη μέτρων για τη σωμασκία των μαθητών, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Εις τα δημοτικά σχολεία δεν πρέπει να αμελείται η σωμασκία, όθεν δε γυμνάζονται οι παίδες εις την πάλην, το πήδημα και τον δρόμον»¹⁸⁴. Η αναφορά της επιτροπής στη *σωμασκία*, καθώς και η περιγραφή των δράσεων που θα έπρεπε να αναπτύσσονται, παραπέμπουν στις γυμναστικές ασκήσεις της αρχαιότητας. Όποιος και αν ήταν ο λόγος για την υιοθέτηση των συγκεκριμένων προτάσεων, αυτό που μας ενδιαφέρει στο σημείο αυτό ήταν η αποδοχή της σωματικής άσκησης ως παιδαγωγικού μέσου και, ως εκ τούτου, ως εκπαιδευτικού αντικειμένου για τη νέα δομή της δημοτικής εκπαίδευσης. Οι γενικότερες όμως νομοθετικές πρωτοβουλίες των Βαυαρών, οι οποίες απέβλεπαν στην δημιουργία ενός σύγχρονου συγκεντρωτικού κράτους σύμφωνα με τα βαυαρικά πρότυπα, ήρθαν αντιμέτωπες με την πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας, ουσιαστικά διαφορετικής από την αντίστοιχη βαυαρική¹⁸⁵. Ωστόσο η περίοδος αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα σημαντική για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση γενικά, αλλά και ειδικότερα για τη σχολική σωματική άσκηση που μας ενδιαφέρει.

Στο νόμο του 1834, που ήρθε να ρυθμίσει θέματα σχετικά με την οργάνωση των δημοτικών σχολείων, περιλαμβάνονταν άρθρα που αφορούσαν: τη διδακτέα ύλη, τις διαδικασίες ελέγχου, τη μόρφωση των κοριτσιών, τους τρόπους ίδρυσης και οικονομικής ενίσχυσης των σχολείων καθώς και τον τρόπο «διοργάνωσης» του διδακτικού προσωπικού. Γενικώς το εκπαιδευτικό μοντέλο των Βαυαρών ήταν

¹⁸¹ Ο διορισμός της επιτροπής έγινε με το Βασιλικό Διάταγμα της 22 Μαρτίου και 3 Απριλίου 1833.

¹⁸² Για τις παρατηρήσεις της επιτροπής βλ. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού ...*, ό.π., σ. 96.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 43.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 94.

¹⁸⁵ Την κατάσταση αυτή θα σχολιάσει, με γλαφυρό τρόπο, αρκετά χρόνια αργότερα ο Χρήστος Λέφας στην *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*: «Ημείς ελάβομεν εν τεμάχιον ενός οικοδομήματος το εθέσαμεν αδεξιώς επί τεμαχίων άλλου οικοδομήματος και απηρτίσαμεν το εκπαιδευτικό μας σύστημα, το οποίο επί μιαν εκατονταετίαν σχεδόν κατετυράνησε τον ελληνικόν λαόν». Βλ. σχετικά, Χ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, ό.π., σ.10.

βασισμένο σε ένα γραφειοκρατικό και συγκεντρωτικό μοντέλο οργάνωσης, παρότι εμφάνιζε κάποιες φιλελεύθερες αστικές τάσεις και επιρροές από τα ιδεολογικά ρεύματα της γαλλικής επανάστασης¹⁸⁶.

Ωστόσο, παρά τον εμφανή γενικό προσανατολισμό των άρθρων του νόμου προς τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά πρότυπα, στο πρώτο αυτό νομικό κείμενο για την εκπαίδευση είναι ορατή η απουσία σαφούς περιγραφής των σκοπών και των ειδικών στόχων του δημοτικού σχολείου αλλά και των μαθημάτων που διδάσκονταν σε αυτό. Προσεγγίζοντας όμως τα άρθρα του νόμου, βάση της «φιλοσοφίας» τους, αλλά και συσχετίζοντάς τα με τα νομοθετήματα για τη μέση εκπαίδευση, που ψηφίσθηκαν λίγα χρόνια αργότερα, προκύπτει ότι το σύστημα αξιών και ιδεών των Βαυαρών εστίαζε την προσοχή του «στο βαρύ έργο της αναμόρφωσης της Ελλάδας»¹⁸⁷. Το δημοτικό σχολείο προοριζόταν να προσφέρει τις βασικές μόνο γνώσεις στη μεγάλη «μάζα» του ελληνικού λαού, η οποία ουσιαστικά θα παρέμενε μορφωτικά στάσιμη. Η τεκμηρίωση των απόψεων αυτών προκύπτει από το άρθρο 1 του νόμου στο οποίο γίνεται λόγος για «σχολεία του λαού», όρος ο οποίος χρησιμοποιείται για να καταδείξει τη μαζικότητα στην οποία προσέβλεπε ο νόμος για το επίπεδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ενώ από την άλλη πλευρά το δημοτικό σχολείο δεν είχε ακόμη συνδεθεί με τη μέση ή ανώτερη εκπαίδευση, καθώς το βασιλικό διάταγμα για τη ίδρυση της μέσης εκπαίδευση θα ψηφισθεί λίγο αργότερα, το 1836¹⁸⁸.

Στις συνθήκες αυτές η εκπαίδευση δε θα μπορούσε να στοχεύει σε τίποτα άλλο παρά στο να συμβάλλει στη θεμελίωση των απαραίτητων σχολικών μηχανισμών που θα στήριζαν μελλοντικά προγράμματα αναδόμησης της ελληνικής κοινωνίας. Το πλαίσιο αυτό ενέτασσε, στο πρόγραμμα των μαθημάτων και στην εκπαιδευτική πρακτική, τη σωματική άσκηση ως *Σωμασκίαι*. Η ένταξη του μαθήματος αυτού στο σχολικό πρόγραμμα πρέπει να θεωρείται ως μέσον για την επίτευξη σημαντικών σκοπών της εκπαίδευσης. Η αποσαφήνιση όμως του πεδίου οργάνωσης και λειτουργίας των *σωμασκιών* στην εκπαιδευτική πρακτική χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση των άρθρων του νόμου και των ρυθμίσεων που αυτός εισάγει.

¹⁸⁶ Paul Kipper, *Η Ιστορία της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, μετφ. Δημ. Αυξεντιάδου, εν Αθήναις 1906, σσ. 51-53.

¹⁸⁷ Γ.Α.Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ. 529.

¹⁸⁸ Ε.τ.Κ. 87/Βασιλικό διάταγμα 31 Δεκεμβρίου του 1836, «Περί του κανονισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων».

Οι Σωμασκίες στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων

Στην ενότητα αυτή θα εστιάσουμε την προσοχή μας στο τμήμα εκείνο των άρθρων του νόμου του 1834 που καθορίζουν το πρόγραμμα των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου¹⁸⁹. Από τα 70 άρθρα που περιέχονται στο σώμα του νόμου, στο πρόγραμμα των μαθημάτων των δημοτικών σχολείων αναφέρονται αυτά του Α' κεφαλαίου με τον τίτλο «Γενικοί όροι». Στο κεφάλαιο αυτό, τα προβλεπόμενα μαθήματα εντάσσονται σε δύο ξεχωριστά άρθρα του νόμου. Η επιλογή αυτού του τρόπου διατύπωσης δείχνει τα αξιολογικά κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία επελέγη και οργανώθηκε η ακολουθία του προγράμματος. Έτσι, στο πρώτο και στο δεύτερο άρθρο αναφερόταν:

Άρθρ. 1. «Εις έκαστον δημοτικόν, ή του λαού σχολείον θέλουν διδάσκεσθαι τα εξής: Κατήχησις, στοιχεία της Ελληνικής, ανάγνωσις, γραφή, αριθμητική, η γνώσις των κατά τους νόμους παραδεδεγμένων σταθμών και μέτρων, η γραμμική ιχνογραφία και η φωνητική μουσική, ει δυνατόν δέ, και στοιχεία της γεωγραφίας, της Ελληνικής ιστορίας, και εκ των φυσικών επιστημών τα αναγκαϊότερα».

Άρθρ. 2. Εκτός τούτου, θέλουν γίνεσθαι υπό την εποπτεϊαν του διδασκάλου δις της εβδομάδος *σωματικά γυμνασία (σωμασκίαι)*, και θέλει διδάσκεσθαι πρακτικώς η άγρονομία, η κηπουρική και κυρίως η δενδροκομία, η βομβυκοτροφία και η μελισσοτροφία.

Εις κορασιών σχολεία (άρθρ. 58) θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα¹⁹⁰.

Παρατηρούμε λοιπόν τα «θεωρητικά» μαθήματα να εντάσσονται στο πρώτο άρθρο, ενώ τα «πρακτικά» μαθήματα στο δεύτερο άρθρο του προγράμματος των

¹⁸⁹ Η ανάλυση των άρθρων του νόμου αλλά των προγραμμάτων που ακολουθούν στη συνέχεια της διατριβής, γίνεται από την οπτική των «πρακτικών» δράσεων που προτείνουν και που αποτελούν την τελική επιλογή των θεσμών, ως των καταλληλότερων δράσεων για την εκπαιδευτική διαδικασία. Η επιλογή των στοιχείων αυτών δείχνει καθαρά ότι το θέμα του περιεχομένου, εμπεριέχει αξίες οι οποίες και υπαγορεύουν την επιλογή του. Σχετικά με το περιεχόμενο και τις ιδεολογικές προεκτάσεις, της σχολικής γνώσης βλ. Kohlberg, L. & Mayer, R., «Development as the aim of education», *Harvard Educational Review*, 42(1972), σσ. 449-496. M.W. Apple, *Ideology and Curriculum*. Routledge, Νέα Υόρκη 1990. I. Βρεττός & Α. Καψάλης, *Αναλυτικά προγράμματα*, Art of Text, Θεσσαλονίκη 1994.

¹⁹⁰ Νόμος «Περί δημοτικών σχολείων», ό.π., τμήμα Α' *περί διδασκαλίας*, άρθρ.1 & 2, σ. 73 (η έμφαση δική μου).

σχολείων¹⁹¹. Στα πρακτικά μαθήματα περιλαμβάνεται και η σχολική σωματική άσκηση η οποία αναφέρεται ως «σωματικά γυμνασία (σωμασκία)». Στο ίδιο άρθρο (άρθρο 2) ο νόμος αναφέρει τον εβδομαδιαίο χρόνο διδασκαλίας του μαθήματος των *σωμασκιών*. Αξίζει να τονιστεί εδώ πως πρόκειται για τη μοναδική αναφορά του νόμου σε διδακτικό χρόνο, καθώς για κανένα από τα άλλα μαθήματα δεν προσδιορίζεται ο απαιτούμενος διδακτικός χρόνος στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα. Στο τέλος του ίδιου άρθρου, και κατ' αντιστοιχία με τις αναφορές για την εκπαίδευση των αγοριών, για τα σχολεία των *κορασίων* ο νόμος αναφέρει πως «θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα».

Στη συνέχεια, ο νόμος, στο κεφάλαιο «Περί διδασκάλων των δημοτικών σχολείων», αναφέρεται στη *διαίρεση* των δασκάλων σε τρεις τάξεις¹⁹², ανάλογα με τις γνώσεις που κατείχαν. Η *γυμναστική* εντασσόταν στις προαπαιτούμενες γνώσεις, μόνο της Α' τάξης των δασκάλων¹⁹³. Από την άλλη πλευρά, οι πρακτικές γνώσεις της «αγορονομίας» και της «κηπουρικής» απαιτούνταν για όλες τις τάξεις δασκάλων και ήταν μετά την ανάγνωση, τη γραφή και την αριθμηση, στο βασικό κορμό των απαραίτητων γνώσεων. Η κατηγορία στην οποία κατατασσόταν ο κάθε δάσκαλος καθόριζε και την κατανομή τους στα σχολεία¹⁹⁴. Έτσι οι δάσκαλοι Α' κατηγορίας προορίζονταν να καταλάβουν θέσεις σε σχολεία στις πρωτεύουσες των νομών και των επαρχιών, ενώ οι υπόλοιπες τάξεις δασκάλων θα καταλάμβαναν θέσεις σε σχολεία αγροτικών δήμων α', β' και γ' κατηγορίας.

Στα άρθρα 24 και 25, του νόμου, ο νομοθέτης θα δώσει και μια άλλη διάσταση των πρακτικών μαθημάτων.

Άρθρ. 24. «Εκτός του σταθερού μηνιαίου θέλει παραχωρείσθαι εις έκαστον δημοδιδάσκαλον ανέξοδος κατοικία, και δύο στρέμματα τουλάχιστον κήπου η καλλιεργησίμου γης προς επικαρπίαν του [...]»

¹⁹¹ Οι όροι *θεωρητικά* και *πρακτικά* μαθήματα δε χρησιμοποιούνται, ακόμη. Αναφέρονται εδώ για να καταδείξω τους όρους της διδακτικής προσέγγισης των μαθημάτων αυτών.

¹⁹² Νόμος «Περί δημοτικών σχολείων», τμήμα Β', κεφ. Β' «Περί διδασκάλων...», αρ. 8, σ. 75.

¹⁹³ Ο νόμος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι ως δάσκαλοι Α' τάξεως θεωρούταν οι «...έχοντες ήδη όλη την προς απαρτισμόν τελείου δασκάλου δημοτικού σχολείου απαιτουμένην ικανότητα...» Νόμος «Περί δημοτικών σχολείων», τμήμα Β', κεφ. Β' «Περί διδασκάλων των δημοτικών σχολείων», άρθρ. 9, σ. 74. Ο νόμος έδινε την δυνατότητα και σε «ξένους» δασκάλους να ενταχθούν στην ελληνική εκπαίδευση, αρκεί να είχαν τα απαιτούμενα προσόντα. Η εισαγωγή μιας τέτοιας παραμέτρου άνοιγε ακόμη περισσότερο το δρόμο της «μετεκένωσης» των ιδεών και εν προκειμένω των αντιλήψεων που επικρατούσαν για τη γυμναστική στην Ευρώπη. Νόμος. «Περί δημοτικών σχολείων», τμήμα Β', κεφ. Β', αρ. 13, σ. 75.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, κεφ. Β', αρθ. 8, σ. 74.

Άρθρ. 25. «Ο κήπος ή η καλλιεργήσιμος γή, θέλει χρησιμεύει ενταυτώ και προς τον εις το 2 αρθρ. προσδιοριζόμενον σκοπόν»¹⁹⁵.

Ο σχεδιαστής του νόμου, λοιπόν, προέβλεψε το συσχετισμό ανάμεσα στις βιοποριστικές ανάγκες των δασκάλων και για την εκτέλεση των κινητικών δράσεων των πρακτικών μαθημάτων, νομοθετώντας τη χρήση των καλλιεργούμενων εκτάσεων με σκοπό την οικονομική στήριξη των δημοσυντήρητων δασκάλων¹⁹⁶, αλλά και ως μέσο για τον *προσδιοριζόμενο σκοπό των διδασκόμενων πρακτικών μαθημάτων*, στα οποία εντάσσονταν, όπως είδαμε, και οι «σωμασκίες».

Οι επισημάνσεις αυτές μας οδηγούν στη διατύπωση ορισμένων ερωτημάτων όπως για παράδειγμα: γιατί το πρόγραμμα των μαθημάτων αναπτύσσεται σε δύο ξεχωριστά άρθρα του νόμου; Ποιοι είναι οι λόγοι που οδήγησαν στην ένταξη των σωμασκιών στο πρόγραμμα των σχολείων; Ποιοι είναι οι λόγοι για τους οποίους το μάθημα ονομάζεται «σωμασκία»; Γιατί υπάρχει ο διευκρινιστικός όρος *σωματικά γυμνασία*; Ποιες οι δράσεις του μαθήματος και ποια η σχέση των *δύο στρεμμάτων κήπου ή καλλιεργήσιμης γης* με αυτές; Με ποια κριτήρια επιλέχθηκαν οι δράσεις του μαθήματος και πώς διαφοροποιούνται αυτές για τα δύο φύλα; Γιατί αναφέρεται ο όρος *γυμναστική* (όχι *σωμασκία*) και θεωρείται απαραίτητο γνωστικό εφόδιο των δασκάλων της πρώτης μόνο κλάσης; Γιατί χρησιμοποιούνται δύο διαφορετικοί όροι για το μάθημα;

Η διερεύνηση των ερωτημάτων αυτών, όπως και άλλων που προκύπτουν από το συσχετισμό τους, μας οδηγεί κατ' αρχάς στην εξέταση της μορφής που έλαβε το μάθημα των *σωμασκιών* στη σχολική πρακτική και, κατόπιν, στην απόπειρα ερμηνείας των λόγων που επέβαλαν τη συγκεκριμένη μορφή και δομή του μαθήματος στο σχολικό πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων της περιόδου της οθωνικής αντιβασιλείας.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, τμήμα Β', κεφ.Γ, «Περί μισθοδοσίας των δημοδιδασκάλων», αρθ.24 & 25, σ.77.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, κεφ. Β', αρθ. 24 και 30, σ.77.

4. Ο προσανατολισμοί και οι ιδεολογικές αφετηρίες των «Σωμασκιών»

Οι προσανατολισμοί των Σωμασκιών

Οι προσανατολισμοί της αντιβασιλείας σχετικά με την εκπαίδευση στηρίζονταν σε συγκεκριμένες ιδέες και αξίες, τις οποίες θα επιχειρήσουμε να ανασυγκροτήσουμε μέσα από τις προτάσεις του Frederic Thiersch και τις αφηγήσεις του G.L.Maurer. Η βαρύνουσα θέση των μαρτυριών των F. Thiersch και G.L.Maurer στο συσχετισμό που προτείνουμε ανάγεται στον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτισε ο καθένας τους στην διαδικασία ανοικοδόμησης του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο της αντιβασιλείας. Ο F. Thiersch μελέτησε τις δομές του ελληνικού κράτους ως απεσταλμένος του πατέρα του Όθωνα, Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας, ενώ G.L.Maurer, ένας από τους εξέχοντες Βαυαρούς νομομαθείς του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, είχε διοριστεί μέλος της ελληνικής αντιβασιλείας¹⁹⁷. Γίνεται φανερό πως το σύστημα αυτό των θέσεων και απόψεων καθόρισε τον προσανατολισμό, το σχεδιασμό και την εφαρμογή του προγράμματος που προέκυψε από το νόμο του 1834 για τα δημοτικά σχολεία. Συγκρίνοντας τις φιλοσοφικές και ιδεολογικές παραμέτρους των προαναφερόμενων πηγών με τα άρθρα του νόμου *Περί δημοτικών σχολείων*, οδηγούμαστε στην διασαφήνιση των προσανατολισμών και των κατευθύνσεων του προγράμματος των δημοτικών σχολείων. Οι ιδεολογικές αυτές κατευθύνσεις είχαν άμεση σχέση με τα μαθήματα και τις εκπαιδευτικές δράσεις, όπως ήταν και οι *σωμασκίες*, που συνέθεταν το πρόγραμμα των μαθημάτων.

Η προσοχή των Βαυαρών εστιαζόταν, στις συνθήκες αυτές, στο «έργο της αναμόρφωσης της Ελλάδας», με την εκπαίδευση να συμβάλλει καθοριστικά σε αυτή την προσπάθεια. Η «αναμόρφωση» αυτή, όμως, προϋπέθετε ριζικές αλλαγές στην κοινωνία, χωρίς να παραβλέπεται και η ικανοποίηση των βασικών της αναγκών. Επομένως το περιεχόμενο του προγράμματος και των μαθημάτων που το αποτελούσαν, ως γνώσεις και δεξιότητες, έπρεπε να διευκολύνουν αυτή την διαδικασία. Στην κατεύθυνση αυτή, οι *σωμασκίες* που εντάχθηκαν στις «πιο απαραίτητες για τη λαϊκή μόρφωση γνώσεις»¹⁹⁸, υπηρετούσε τους στόχους της

¹⁹⁷ Σχετικά με τη βαυαρική αντιβασιλεία βλ. John A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Princeton, N.J. 1968 [ελλ. μτφρ. *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1844*, ΜΙΕΤ, Αθήνα τομ. Α΄ 1985, τομ. Β΄ 1986. Οι παραπομπές στην ελληνική έκδοση], σσ.185-202.

¹⁹⁸ Γ.Α.Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ.535.

εκπαίδευσης μέσα από ένα δευτερεύοντα ρόλο. Αυτό καταδεικνύουν δύο τουλάχιστον στοιχεία του νόμου: το πρώτο είναι η αναγραφή των δράσεων των *σωμασκιών* στο δεύτερο άρθρο του νόμου και το δεύτερο είναι ο παιδαγωγικός όρος που χρησιμοποίησε ο συντάκτης του νόμου για την ένταξη των σωματικών αυτών δραστηριοτήτων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Έτσι, η αναφορά στις *σωμασκίες* υποστηρίζεται από την προτροπή «θέλουν γίνεσθαι υπό την εποπτείαν του διδασκάλου».

Η χρήση του παιδαγωγικού όρου «θέλουν γίνεσθαι», για την προσέγγιση των *σωμασκιών*, αλλά και των «γεωργικών δραστηριοτήτων» του δεύτερου άρθρου, σε αντιδιαστολή με το όρο «θέλουν διδάσκεσθαι» που χρησιμοποιείται για τα μαθήματα που προβλέπονται στο πρώτο άρθρο, παραπέμπει σε δράση, δηλαδή σε *πρακτική* προσέγγιση. Τα «πρακτικά» λοιπόν μαθήματα του άρθρου 2, άρα και οι *σωμασκίες*, παρά του ότι θεωρούνταν υποχρεωτικά, είχαν έναν λανθάνοντα προαιρετικό χαρακτήρα και συνεπώς ένα δευτερεύοντα ρόλο στην παιδαγωγική διαδικασία. Ο G.L.Maurer βέβαια, αναφερόμενος στο νόμο του 1834, διευκρίνιζε ότι τα μαθήματα του πρώτου άρθρου καθιερώθηκαν «σαν υποχρεωτικά μαθήματα στα σχολεία», ενώ αναφερόμενος στις δραστηριότητες του άρθρου 2, τόνιζε ότι «επιπλέον, σαν υποχρεωτικές καθιερώθηκαν και οι γυμναστικές ασκήσεις καθώς και η πρακτική διδασκαλία καλλιέργειας κήπων και αγρών. [...] τα κορίτσια μάλιστα, θα έπρεπε να μάθουν και κέντημα»¹⁹⁹. Ο σκοπός των *σωμασκιών*, αλλά και το συγκεκριμένο περιεχόμενό τους, ορίζονταν με μια επεξηγηματική παρένθεση, *σωματικά γυμνασία*, που παρέπεμπε γενικά σε «δραστηριότητες που στόχο είχαν την άσκηση του σώματος»²⁰⁰. Ο όρος, μάλιστα, εμφανίζεται στον πληθυντικό (*σωμασκία*), στοιχείο που δείχνει την πολλαπλότητα των πιθανών προσεγγίσεων αλλά και το ανοικτό τους πλαίσιο, αφού αυτές παρέμεναν ουσιαστικά απροσδιόριστες. Ο νόμος προέβλεπε ότι έπρεπε να γίνονται «*υπό την εποπτείαν του διδασκάλου*». Αν όμως συγκρίνουμε τη ρύθμιση αυτή με τα προσόντα των δασκάλων του άρθρου 9, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μόνο οι δάσκαλοι της Α΄ κλάσης θα μπορούσαν να υλοποιήσουν τη διάταξη αυτή, καθώς ήταν οι μόνοι που διέθεταν γνώσεις γυμναστικής.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ.535.

²⁰⁰ «Σωμασκία», λήμμα στο Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Εκδοτικό Κέντρο Λεξικολογίας, Α΄ έκδοση, Αθήνα 1998, σ.1750. Στο λεξικό αναφέρεται μάλιστα λαθεμένα ότι δεν συναντάται ο όρος στον πληθυντικό αριθμό, μολονότι η πρώτη αναφορά του όρου, στη νεότερη Ελλάδα, γίνεται ακριβώς στον πληθυντικό αριθμό ως «σωμασκία».

Κάτι τέτοιο όμως ήταν έξω από τη φιλοσοφία των συντακτών, καθώς θα οδηγούσε στην περιθωριοποίηση ουσιαστικά των *σωμασκιών* στα περισσότερα σχολεία. Ίσως εδώ ακριβώς να έγκειται ο πληθυντικός αριθμός των *σωμασκιών*, δηλαδή στη δυνατότητα του σχολείου να προσεγγίζει τη σωματική άσκηση των μαθητών κατά βούληση και με διάφορα μέσα. Το άρθρο 25 του νόμου, το οποίο ανέφερε ότι «ο κήπος ή η καλλιεργήσιμος γη, θέλει χρησιμεύει ενταυτώ και προς τον εις το 2 αρθρ. προσδιοριζόμενον σκοπόν.»²⁰¹, πιθανόν να μας δίνει την απάντηση. Οι γεωργικές ασκήσεις, μια υποχρεωτική γνώση για τους δασκάλους όλων των κλάσεων, θα έδινε διέξοδο στην ανάπτυξη των ούτως ή άλλως πολλαπλών προσεγγίσεων, των *σωμασκιών*, επιτυγχάνοντας την άσκηση του παιδικού σώματος.

O F. Thiersch τόνισε ξεκάθαρα τους λόγους που επέβαλαν την ένταξη των σωματικών ασκήσεων στην εκπαίδευση: «το σώμα πρέπει να δυναμώνει με φροντίδα, ταυτόχρονα με την καλλιέργεια του πνεύματος» καθώς «ο πνευματικός μόχθος μπορεί να γίνει και επικίνδυνος στον οργανισμό». Παράλληλα, η σταδιακά αυξανόμενη αστική συγκέντρωση οδηγούσε τη νεολαία «να βρίσκεται αποκλεισμένη από αυτές τις συνηθισμένες ασκήσεις που δυναμώνουν το σώμα του γεωργού, του στρατιώτου και του ναυτικού». Έτσι το ίδιο το σχολείο έπρεπε μέσω των γυμναστικών ασκήσεων «να αναλάβει να διορθώσει αυτή την έλλειψη»²⁰². Οι διαπιστώσεις αυτές του Thiersch, καταδείκνυαν το ρόλο που η σωματική άσκηση έπρεπε, κατά τους Βαυαρούς, να διαδραματίσει στη νεοσύστατη ελληνική εκπαίδευση. Η σωματική ενδυνάμωση των μαθητών έπρεπε να λειτουργήσει ως αντίβαρο στην έντονη πνευματική άσκηση που θα επέβαλε το σχολείο και στις αρνητικές συνέπειες που θα επέφερε η ίδια η αστική εξέλιξη στον τρόπο ζωής τους.

Οι διαπιστώσεις αυτές σχετικά με τη σωματική άσκηση των νέων δε θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη και τη γυναικεία εκπαίδευση. Όπως προέβλεπε ο νόμος, «εις κορασιών σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα»²⁰³. Οι δραστηριότητες αυτές ήταν ήδη γνώριμες από τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των

²⁰¹ Νόμος, «Περί δημοτικών σχολείων», τμήμα Β', κεφ.Γ, «Περί μισθοδοσίας των δημοδιδασκάλων», αρθ.24 &25, σ.77.

²⁰² Φ.Τίτς, *Η Ελλάδα ... ό.π.*, σ.129.

²⁰³ Ο όρος *εργόχειρο* παρέπεμπε, αυτονομία, σε κάθε έργο (δραστηριότητα) που γίνονταν με τα χέρια. Στην προκειμένη περίπτωση, η αναφορά του όρου φαίνεται να παραπέμπει σε επιλεγμένες ωφελμιστικές χειρωνακτικές δραστηριότητες που στόχο είχαν τη διατήρηση της υγείας των μαθητών και την εξάσκησή τους με χρήσιμες «*δια τον πρακτικόν βίον*» δραστηριότητες. Κάτι ανάλογο αναφέρεται άλλωστε και στις κατευθύνσεις που δίνονται δύο χρόνια αργότερα μέσα από το εγχειρίδιο του Γεωργίου Παγώντα, *Περίληψις της γυμναστικής προς χρήσιν των δασκάλων*, εν Αθήναις, 1837, σ. 33.

κοριτσιών της καποδιστριακής περιόδου, στα οποία καλλιεργούνταν «αι αναγκαίαι γυναικείαι τέχναι καθώς και ράψιμον»²⁰⁴. Η επιλογή των δράσεων αυτών για τα κορίτσια ακολουθούσε την ίδια πρακτική λογική με την καλλιέργεια των κήπων για τα αγόρια, λαμβανόταν όμως υπόψη η «γυναικεία φύση» και η κοινωνική θέση της γυναίκας. Γενικά φαίνεται πως η εργασία την περίοδο αυτή κατέχει βαρύνουσα θέση στην εκπαίδευση των μαθητών, τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών.

Από την άλλη πλευρά, σημαντικό στοιχείο του νόμου ήταν και ο καθορισμός του απαραίτητου εβδομαδιαίου χρόνου ανάπτυξης των δράσεων των *σωμασκιών*, «διδ της εβδομάδος». Η σημαντικότητα του στοιχείου αυτού φαίνεται από το γεγονός ότι στο πρόγραμμα δεν υπάρχει ανάλογη αναφορά στον ημερήσιο ή και τον εβδομαδιαίο χρόνο διδασκαλίας των άλλων μαθημάτων. Ενδεχομένως, αυτός ο προσδιορισμός, να φανερώνει την προσπάθεια του νομοθέτη να αποδώσει ιδιαίτερη σημασία στις *σωμασκίες*.

Ο προσδιορισμός του αναγκαίου διδακτικού χρόνου δημιουργεί, δυνητικά τουλάχιστον, την υποχρέωση στον δάσκαλο να εντάξει τις κινητικές αυτές δραστηριότητες στην περιοδικότητα του σχολικού χρόνου. Η κατανομή αυτή του χρόνου στο σχολικό πρόγραμμα, αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο βαθμό που οι *σωμασκίες* καθίστανται αναγκαίες και επιθυμητές σε σχέση με τον πνευματικό μόχθο της σχολικής εργασίας²⁰⁵.

Η βούληση για διακοπή της συνέχειας της πνευματικής εργασίας προβλέπει την ανάγκη ξεκούρασης του νου από τον πνευματικό μόχθο για δύο φορές την εβδομάδα, με τις κινητικές δραστηριότητες των *σωμασκιών*. Για να δανειστούμε τα λόγια του Georges Vigarello, πρόκειται για μια «παιδαγωγική του χρόνου η οποία θέλει να διακόψει τους ρυθμούς της καθημερινότητας για να ενισχύσει τον έλεγχο και την ανάκτηση των δυνάμεων» των μαθητών²⁰⁶. Η αντίληψη αυτή δεν προέκυπτε βέβαια από την ελληνική εμπειρία, καθώς αυτή δεν υφίσταται, αν και υπολανθάνουν ψήγματα της ήδη από την καποδιστριακή περίοδο και τα οποία γίνονται λίγο περισσότερο εμφανή στα χρόνια της βαυαρικής αντιβασιλείας.

Οι συντάκτες του προγράμματος θεώρησαν πως ορισμένα μαθήματα συντελούν περισσότερο, ή με διαφορετικό τρόπο από κάποια άλλα, στη διαδικασία

²⁰⁴ Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...* ό.π., τόμ. Α', σ. 166.

²⁰⁵ Ο Frederic Thiersch στη μελέτη του τόνισε πως «ο πνευματικός μόχθος μπορεί να γίνει και επικίνδυνος στον οργανισμό» των μαθητών. Φ. Τίρς, *Η Ελλάδα...* ό.π., σ. 129.

²⁰⁶ Georges Vigarello, *Από το παιχνίδι στο αθλητικό θέαμα, η γέννηση ενός μύθου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 75.

αναμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας. Η αντίληψη αυτή διέκρινε τα μαθήματα ως προς την σημαντικότητά τους, αλλά και ως προς τον κοινωνικοποιητικό τους ρόλο. Με βάση αυτό το κριτήριο και αναλύοντας τη λειτουργία μιας τέτοιας διάκρισης, μπορούμε να ανιχνεύσουμε καταρχήν την ύπαρξη μιας κεντρικής ιδεολογικής αναφοράς στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων. Είδαμε κατ' αρχήν ότι τα μαθήματα κατατάσσονται στο πρόγραμμα σε δύο διακριτές κατηγορίες (γενικής παιδείας και σωμαστικές), σε δύο διαφορετικά άρθρα του νόμου. Ποιος είναι όμως ο λόγος για τον οποίο η σωματική άσκηση αναφέρεται με τον όρο *σωμασκία* και όχι *γυμναστική*. Η διαφοροποίηση των δύο όρων δεν παραπέμπει σε σαφείς ορισμούς που να αποδίδουν το τι ήταν η *γυμναστική* και τι οι *σωμασκίες* στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων. Το ζήτημα του περιεχομένου και της επιλογής των όρων αυτών, φαίνεται ότι ανάγεται σε ευρύτερα ιδεολογήματα της βαυαρικής μοναρχίας σχετικά με τους κοινωνικούς προσανατολισμούς του ελληνικού βασιλείου.

Οι ιδεολογικές βάσεις των Σωμασκιών: από τη Γυμναστική στις Σωμασκίες

Η αλλαγή του όρου αναφοράς των σχολικών σωματικών ασκήσεων από το *Γυμναστική* σε *Σωμασκία* δε θα πρέπει να θεωρείται μια απλή και μόνο γλωσσική αλλαγή²⁰⁷. Αντίθετα ο νέος όρος αναδεικνύει την εισαγωγή νέων πολιτικών και κοινωνικών περιεχομένων στο χώρο του δημοτικού σχολείου, που συνεπάγεται και την εισαγωγή νέων ιδεών και αξιών σε αυτό.

Η σημασία των στοιχείων που διαφοροποιούν τους δύο όρους δε βρίσκεται μόνο στο επίπεδο ενός σαφούς πλαισίου που θα απέδιδε με ακρίβεια τις κινητικές δραστηριότητες που αναπτύσσονταν με τη *Γυμναστική* ή με τις *Σωμασκίες* στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων. Πέρα από τα καθαυτό κινητικά στοιχεία που διαφοροποιούσαν τους δύο όρους, η διάκριση αυτή παραπέμπει και σε πολιτισμικά κριτήρια, γεγονός που συναρτάται με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των σωματικών ασκήσεων στο πλαίσιο της δημοτικής εκπαίδευσης κατά την περίοδο αυτή. Η διερεύνηση της ιδιοτυπίας τους αυτής θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε από πρακτική άποψη, μέσα από τα περιεχόμενα και τους ιδιαίτερους στόχους των κινητικών τους προσεγγίσεων, τον ιδεολογικό ρόλο των εμπειριών που

²⁰⁷ Σχετικά με τις έννοιες και τα κοινωνικά τους συμφοραζόμενα βλ. Q. Skinner, «Γλώσσα και κοινωνική αλλαγή», *Ιστορία των εννοιών*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 2006, σ. 97-124.

προσδοκούσαν να αποκτήσουν οι μαθητές με τις δράσεις των σωματικών ασκήσεων είτε ως *Σωμασκίες*, είτε ως *Γυμναστική*.

Στο νόμο του 1834 η καταγραφή του μαθήματος έγινε με τη χρήση δύο στοιχείων: με την περιγραφική παρουσίαση των δράσεων, «σωματικά γυμνασία», αλλά και τη χρήση ενός όρου, «σωμασκία». Είδαμε, εξάλλου, ότι στο νόμο του 1834 διατηρήθηκε και ο όρος *Γυμναστική*, στα άρθρα όπου ο νομοθέτης περιγράφει τις απαιτούμενες εκπαιδευτικές γνώσεις των δασκάλων της Α΄ κλάσης. Ο νέος όρος των *Σωμασκιών* που εμφανίζεται, πρωτόγνωρος σύμφωνα τουλάχιστον με τις πηγές μας, θέτει ζητήματα σχετικά με κοινωνικά χαρακτηριστικά που αποδίδονταν στους μαθητές και την ιεράρχηση των σχολείων ανάλογα με το μέγεθος των πόλεων και των χωριών.

Μετά τον αγώνα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας και κατά την περίοδο της διακυβέρνησης Καποδίστρια, η εκπαίδευση απέκτησε την πρώτη της μορφή. Ο Ιωάννης Καποδίστριας, επηρεασμένος βαθύτατα από τα Ελβετικά παιδαγωγικά πρότυπα και τις παιδαγωγικές αρχές του Pestalozzi, στήριξε το εκπαιδευτικό του σύστημα στα πρότυπα και τις αρχές αυτές. Αναγνώρισε την ανάγκη διεξαγωγής σχολικών σωματικών ασκήσεων και την ένταξη του μαθήματος της *Γυμναστικής* στην εκπαιδευτική διαδικασία. Καθώς ο σκοπός του σχολείου ήταν έντονα μαθησιοκεντρικός, η *γυμναστική* χρησιμοποιήθηκε χάριν της υγείας, για την ενδυνάμωση του σώματος, και όχι ως μορφωτικό μέσον.

Παράλληλα όμως αναπτύχθηκαν διάφορες χειροτεχνικές δραστηριότητες με σκοπό την εκμάθηση ενός βιοποριστικού «έργου» από τους μαθητές, ενώ ιδρύθηκε ειδικό σχολείο στην Τίρυνθα για την εκμάθηση της γεωργικής. Οι τελευταίες αυτές δραστηριότητες είχαν προκαλέσει το θαυμασμό του Ι. Κοκκώνη, σημαντικού παράγοντα της εκπαίδευσης και στενού συνεργάτη του Καποδίστρια²⁰⁸, μετά από επίσκεψή του στο *αγροκήπιο* της Τίρυνθας, ως μέλος της *Επί της Προπαιδείας Επιτροπής*. Έτσι, στην έκθεσή του προς την *επί των Εκκλησιαστικών και της*

²⁰⁸ Ο Ιωάννης Κοκκώνης διετέλεσε μέλος της *Επί της προπαιδείας επιτροπής* το 1830, μέλος της επιτροπής του 1833 της αντιβασιλείας, που συστήθηκε με σκοπό να περιγράψει «την αληθή στάση της εκπαίδευσως», εισηγητής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στην Ελλάδα, διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών και γενικός επιθεωρητής των Δημοτικών σχολείων, συνιδρυτής αργότερα της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας. Ήταν ένα σημαντικό στέλεχος για τα εκπαιδευτικά πράγματα. Είχε επηρεαστεί από τις εξελίξεις στην Ευρώπη, καθώς είχε σπουδάσει παιδαγωγικά στην Γαλλία κοντά στον Sarazin. Φυσικά είχε επηρεαστεί και από τον Αδαμάντιο Κοραή, με τον οποίο ήρθε σε επαφή, όταν σπούδαζε στη Γαλλία. Πρέσβευε ότι οι διανοητικές δυνάμεις είναι εκείνες από τις οποίες πηγάζουν οι ηθικές, γεγονός που δείχνει την επιρροή των διαφωτιστών στο έργο του. Το 1830 μετέφρασε τον Οδηγό του Sarazin. Περισσότερα, βλ. Μαρία Αμαριώτου, *Ιω. Π. Κοκκώνης, Ο πρώτος μας παιδαγωγός*, Αθήνα 1937.

Δημοσίου Παιδείσεως Γραμματεία, αναφερόμενος στους νέους του αγροκτηπίου, τόνιζε μεταξύ άλλων ότι «οι μαθηταί κατά το παρόν είναι 28, οίτινες σπουδάζουσιν εις το σχολείον και γυμνάζονται εργαζόμενοι και εις το αγροκτηπίον. Της γυμνάσεως ταύτης τα καλά αποτελέσματα φαίνονται εκ της ευεξίας και της ευρωστίας του σώματος αυτών, ώστε ευχής έργον ήτο να εγίνετο η τοιαύτη γύμνασις και εις τα άλλα δημόσια σχολεία»²⁰⁹.

Το έντονο ενδιαφέρον του Κοκκώνη για τα αποτελέσματα των γεωργικών ασκήσεων στην υγεία και την ευρωστία των μαθητών, φάνηκε ουσιαστικά λίγο αργότερα. Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Αιγιναία*, αναφέρει ότι η αγωγή των μαθητών έχει μεγαλύτερη αξία από τα πλούτη: «η κοινή ημών εκπαίδευσις [πρέπει] να περιλάβη όλας τας αναγκαίας γνώσεις, αι οποίαι είναι χρήσιμα προς την παιδείαν, ευπορίαν και πολιτικήν ευτυχίαν του έθνους μας»²¹⁰. Πρότασή του, λοιπόν, ήταν να περιλαμβάνεται στο πρόγραμμα των μαθημάτων και να διδάσκεται γνώση «βιωφελής και χρήσιμη εις πάσαν μιαν τάξιν των πολιτών», έτσι ώστε οι μαθητές «να εξέρχονται εις τον κόσμον εφοδιασμένοι με τας αναγκαιοτάτας [...] γνώσεις [...]. Διότι η παιδεία δεν ωφελεί ουδέ τον παιδευόμενον ιδίως, ουδέ την πολιτείαν κοινώς, αν δεν γίνεται καταλλήλως και αρμοζόντως εις την τάξιν και το επάγγελμα καθενός πολίτου»²¹¹. Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Κοκκώνης εισάγει νέα στοιχεία που αναπροσδιορίζουν τους σκοπούς της εκπαίδευσης, η οποία θα έπρεπε να διέπεται από πρακτικό πνεύμα και να ακολουθεί «καταλλήλως και αρμοζόντως την τάξιν και το επάγγελμα καθενός πολίτου». Εισάγει μια διαφορετική από την μέχρι τότε οπτική, θέτοντας θέμα κοινωνικής διαφοροποίησης της παρεχόμενης σχολικής γνώσης, σύμφωνα με την τάξη αλλά και το επάγγελμα των πολιτών. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή ο μαθητής δε θεωρείται μόνο ως μια μονάδα που χρήζει μόρφωσης και ηθικοποίησης, αλλά και ως ένα άτομο που οφείλει να λειτουργήσει μέσα σε συγκεκριμένο κοινωνικό, ως ταξικότητα, χώρο και πλαίσιο. Φαίνεται, λοιπόν, πως το όραμα του Καποδίστρια για παροχή ίσων ευκαιριών μόρφωσης σε όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από την τάξη που ανήκαν, δεν είχε την πλήρη αποδοχή από τους διανοούμενους της εποχής.

Η δολοφονία, όμως, του Καποδίστρια και εν συνεχεία η έλευση του Όθωνα, άνοιξε νέο κεφάλαιο στην εκπαίδευση του ελληνικού βασιλείου. Η έλευση της βαναρικής αντιβασιλείας και οι μακρόπνοοι σχεδιασμοί της συνοδεύτηκαν από τη

²⁰⁹ Γ.Α.Κ., Υπ. Παιδ., φ. 34, αρ.14, 1830 στο Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ό.π., τόμ. 2, σ. 1577.

²¹⁰ *Η Αιγιναία*, 15 Ιουλίου 1831, σ.154.

²¹¹ Στο ίδιο, σ.182.

μελέτη της εκπαιδευτικής κατάστασης. Στη σχετική επιτροπή του 1833 συμμετείχε και ο παιδαγωγός Ι. Κοκκώνης, με σημαντική συνεισφορά στη συγκρότηση των πορισμάτων αλλά και των προτάσεων που αυτή κατέθεσε. Ειδικότερα, στα πορίσματά της η επιτροπή πρότεινε ως κύριο σκοπό του δημοτικού σχολείου την *παιδομάθεια*, για τον σκοπό αυτό έπρεπε:

«όλα τα μαθήματα [να] διδάσκονται υποχρεωτικώς σε όλα τα δημοτικά σχολεία, αλλά [ιδιαίτερα] στα σχολεία των κωμοπόλεων και χωριών [έπρεπε να] διδάσκονται επιπλέον τα μαθήματα της Γεωπονίας και της Οικονομίας, και [να] γίνεται από τους μαθητές πρακτική άσκηση στη χρήση γεωργικών εργαλείων, καθώς και εκμάθηση και άλλων βιοτεχνικών έργων (πλέξιμο καλαθιών, ψάθας κ.ά.)».

Η επιτροπή επανέφερε την ανάγκη μιας κοινωνικά διαφοροποιημένης σχολικής γνώσης, προσδιορισμένης σύμφωνα με τη κοινωνική, πολιτική και οικονομική σχέση μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Παράλληλα η επιτροπή θεωρούσε απαραίτητη την εισαγωγή της σωματικής άσκησης: «εις τα Δημοτικά Σχολεία [στα οποία] δεν πρέπει να αμελήται η σωμασκία όθεν ας γυμνάζονται οι παίδες εις την πάλην, το πήδημα και τον δρόμον»²¹².

Αντίθετα στις προτάσεις της, σχετικά με τη σωματική άσκηση, τόνιζε την ανάγκη για καθολική εξάσκηση των μαθητών. Το περιεχόμενο των ασκήσεων αυτών περιλάμβανε διάφορα κλασικά αγωνίσματα, ενώ ο όρος που πρότειναν γι' αυτές ήταν ο όρος *σωμασκία*. Η αποδοχή του όρου *σωμασκία* αντί του ήδη επικρατούντος, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη, όρου *Γυμναστική* συνδέεται, πιθανά, με την τελευταία πρόταση που περιλάμβανε η έκθεσής της:

«Περί μόνον δε των ονομάτων φρονούμεν αναγκαίον να σημειώσωμεν, ότι αν και καινοφανή ως προς την σημασίαν ταύτην, τα παραδέχθημεν μολοντούτο ομοφώνως θέλοντες ν' αποφύγωμεν την παρά των νεωτέρων Εθνών ακαταλήλως παρεισαχθείσαν ονοματοθεσίαν, και να επαναγάγωμεν εις την κοινήν χρήσιν όλας τας περί των καταγωγέων της φιλοσοφίας των τεχνών και επιστημών εκφράσεις των παλαιών, εφαρμόζοντες εις νέας ιδέας λέξεις αρχαίας, εμφανιούσας όχι μεν το αυτό, αλλ' όμοιον αντικείμενον»²¹³.

²¹² Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές ...*, ό.π., σ. 94.

²¹³ Στο ίδιο, σ 90.

Είναι λοιπόν πιθανό η πρόταση αυτή της επιτροπής να παραπέμπει στις προτάσεις του Αδαμάντιου Κοραή, για τον υπαρκτό κίνδυνο απώλειας της μητρικής γλώσσας των ελληνικών «ηθών και εθνών»²¹⁴. Έτσι προτείνουν έναν όρο που συναντάμε στα έργα των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, τον όρο *σωμασκία*, και με περιεχόμενα αρχαιοελληνικά αγωνίσματα. Τα πορίσματα, όμως, της επιτροπής δεν μας είναι γνωστό εάν και κατά πόσο ελήφθησαν υπόψη στο σχεδιασμό του εκπαιδευτικού συστήματος από τους βουαρύς. Αυτό που μας είναι γνωστό είναι το γεγονός της ταύτισης, σε μεγάλο βαθμό, του νόμου του 1834 με τον νόμο του F.Guizot στη Γαλλία, που είχε ως άμεσες πηγές του τα πρωσικά πρότυπα, για τη δημοτική εκπαίδευση. Ένα όμως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα του προγράμματος διδασκαλίας στο ελληνικό δημοτικό σχολείο αποτελούσε η αναφορά του στην πρακτική άσκηση των μαθητών στην αγρονομία, στην κτηπουρική κ.α.²¹⁵. Οι δραστηριότητες αυτές εντάχθηκαν στα πρακτικά μαθήματα του άρθρου 2 του νόμου μαζί με τις *σωμασκίες*.

Η παρουσίαση των μέχρι τώρα στοιχείων μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε ότι οι *σωμασκίαι* εντάχθηκαν στο «σχολικό πρόγραμμα», ώστε να υπηρετήσουν πολλαπλούς εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ο όρος, όπως εξηγεί και η περιγραφή που τον συνοδεύει, παραπέμπει στην άσκηση και εκγύμναση του σώματος²¹⁶. Κύριος στόχος των συντακτών των «πρώτων προγραμμάτων» ήταν η εισαγωγή στα *εγκύκλια μαθήματα* εκείνων των γνώσεων που θα ήταν απαραίτητες για τον βιοπορισμό των μαθητών αλλά και την ενίσχυση της, κλονισμένης από τις επιδημίες, υγείας τους. Η ανάπτυξη των *σωμασκιών* θεωρούταν επιβεβλημένη, καθώς αποτέλεσαν τη σύζευξη της πρακτικής διδασκαλίας της γεωργικής και της γυμναστικής, που είχαν ως κοινή συνιστώσα την άσκηση του σώματος.

Αξίζει, τέλος, να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι ο «εκβαρυσμός» της ελληνικής κοινωνίας, ή ακόμη καλύτερα ο εξελληνισμός του βουαρικού κοινωνικού μοντέλου, περνούσε μέσα από την ανάπτυξη νέων κοινωνικών σχέσεων. Βασικός άξονας εισαγωγής αυτών των σχέσεων ήταν η εκπαίδευση. Μια εκπαίδευση όμως η οποία είχε τα δικά της κοινωνικά χαρακτηριστικά αλλά και τους δικούς της ρόλους να

²¹⁴ Σχετικά με τους λόγους του Κοραή, βλ. Α. Κοραή, Προλεγόμενα της πρώτης εκδόσεως (1802) στο έργο: Βεκκαρίου, *Περί αδικημάτων και ποινών, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Δ', εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1995.

²¹⁵ Εμ. Κ. Φυριπική *Ευρωπαϊκή επίδραση στην Ελληνική εκπαιδευτική πολιτική κατά τον 19^ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1997, σ.179.

²¹⁶ «Σωμασκία», Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, έκδοση Α', Αθήνα 1998, σ.1750.

επιτελέσει. Πρωταρχική σχέση που ανακύπτει είναι η αντίθεση μεταξύ πόλεως και υπαίθρου²¹⁷. Η σχέση αυτή αποκτά αντιθετικό και ανταγωνιστικό χαρακτήρα που εκφράζεται σε διάφορα επίπεδα όπως η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, της εκπαίδευσης, του πολιτισμού, του επιπέδου και του τρόπου ζωής.

²¹⁷ Χαρακτηριστικό των τάσεων αυτών αποτελούν οι αναφορές του γερμανού φιλόσοφου Wilhelm Traugott Krug, ο οποίος χωρίζει τα σχολεία του λαού σε χωρικά και σε κοινά: «Ταύτα λοιπόν διδακτήρια θέλομεν ονομάση με μιαν γενικήν έκφρασιν σχολεία του λαού, ενώ αυτά είναι προσδιωρισμένα δια το πλείστον μέρος του λαού, το οποίον και απλώς λαός ονομάζεται, και αναφέρονεν εις αυτά τόσον τα εις τα χωρία ονομαζόμενα χωρικά σχολεία ή κομοσχολεία, όσον και τα εις τας πόλεις (εις μερικήν σημασίαν) κοινά των πολιτών σχολεία». W. T. Krug, *Der Staat und die Schule, Oder: Politik und Pädagogik in ihrem gegenseitigen Verhältnisse zur Begründung einer Staatspädagogik dargestellt*, Leipzig 1810, το βιβλίο μεταφράστηκε το 1834 από τον Ι. Τζηντζίφα, Βιλ. Τρ. Κρούγιου, *Η πόλις και το σχολείον, μετφρ. Ιωάννου Αναστ. Τζηντζίφα, εν Βιέννη της Αουστρίας, 1834*, αναφορές σχετικά με τη στρατιωτική εκπαίδευση συναντάμε στις: σ. 59 αλλά και σ. 92-94.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η περίοδος των Οδηγών Αλληλοδιδασκτικής: η Βαυαροκρατία (1834-1862) και οι αδράνειες της μεταοθωνικής περιόδου (1862-1879)

1. Η Εκπαίδευση και τα Εγχειρίδια προς «χρήσιν των δημοτικών σχολείων»

Η εκπαίδευση

Με τους νόμους για την οργάνωση των δημοτικών σχολείων, του 1834, και την οργάνωση των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων, του 1836, η αντιβασιλεία ξεκίνησε την προσπάθεια μιας «ριζικής αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος»²¹⁸. Το νέο ελληνικό εκπαιδευτικό οικοδόμημα στηρίχθηκε στην ίδρυση τριών σχολικών τύπων: τα τετρατάξια *Δημοτικά της στοιχειώδους εκπαίδευσης*, που κάλυπταν όλες τις πόλεις και τα χωριά, τα *Ελληνικά σχολεία* στις επαρχιακές πόλεις και τα *τετρατάξια Γυμνάσια* στις πρωτεύουσες των νομών για τη μέση εκπαίδευση. Η δομή αυτή του εκπαιδευτικού μηχανισμού διατηρήθηκε, ουσιαστικά, η ίδια για ολόκληρο το 19^ο και μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα²¹⁹.

Η στοιχειώδης εκπαίδευση αποσκοπούσε στην παροχή των βασικών γνώσεων και έδινε την δυνατότητα μετάβασης στη μέση εκπαίδευση, η οποία με τη σειρά της αποτελούσε το μηχανισμό παραγωγής δημοσίων υπαλλήλων, αλλά και ενδιάμεσο στάδιο για την πανεπιστημιακή μόρφωση²²⁰. Η οικοδόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος από τους Βαυαρούς είχε ως συνέχεια, μετά τη θεσμοθέτηση του

²¹⁸ Γ.Α.Μαουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ.534.

²¹⁹ Βλ. σχετικά Α. Ισηγόνης, *Η Ιστορία της παιδείας*, Αθήναι 1964, σ. 226 και Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.50.

²²⁰ Μολονότι ο νόμος του 1834 αλλά και το βασιλικό διατάγματα του 1836 δεν θέτουν ουσιαστικά σκοπούς για την κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα, παρά ταύτα το διάταγμα του 1836, στο άρθρο 2, αναφέρει ότι «πρώτιστος σκοπός των Ελληνικών Σχολείων είναι να προετοιμάζουν δια τα Γυμνάσια» ενώ στο άρθρο 64 αναφέρει ότι «σκοπός του Γυμνασίου είναι η προπαρασκευή των μαθητών, όσοι μέλλον να σπουδάσωσιν ανωτέρας επιστήμας εις το Πανεπιστήμιον». Ε.τ.Κ. 87/Β. Δ. της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836 «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων».

δημοτικού σχολείου, την οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης²²¹. Η μέση εκπαίδευση, παρά τις προσπάθειες της αντιβασιλείας για την οικοδόμησή της, από το 1833²²², οργανώθηκε τελικά το 1836²²³ σε δύο κύκλους: με το τριτάξιο Ελληνικό σχολείο και το τετρατάξιο Γυμνάσιο. Μετά το 1857, και την συμπλήρωση διαφόρων ρυθμιστικών διατάξεων, η μέση εκπαίδευση παρέμεινε στα βασικά της τουλάχιστον σημεία αναλλοίωτη μέχρι το 1929²²⁴.

Η ανίχνευση βέβαια κεντρικών ιδεολογικών κατευθύνσεων για την ελληνική εκπαίδευση την περίοδο αυτή είναι δυσχερής, καθώς τα μέτρα εφαρμόζονται κατά συνθήκη και δεν συγκροτούν μια κεντρική και ενιαία εκπαιδευτική πολιτική²²⁵. Όμως, βασική παράμετρο στην εξέλιξη της εκπαίδευσης αποτέλεσε ο προορισμός της στη διαμόρφωση μιας ενιαίας εθνικής (ελληνικής) συνείδησης, η ηθοποίηση και η κοινωνική ανέλιξη των νέων Ελλήνων πολιτών. Τις διαστάσεις αυτές της ελληνικής εκπαίδευσης σχολίαζε ο καθηγητής της Νομικής Σχολής, Κωνσταντίνος Φρεαρίτης: «Και αληθώς, τις εστί σήμερα ο εθνικός χαρακτήρ του Έλληνο; τις έστιν η ιδέα η κατακυριεύουσα αυτού, ην εκλήθη υπό του θεού πραγματοποιήσαι; Ημείς τουλάχιστον αγνοούμεν. Εξετάζοντες δε ευρίσκομεν πανταχού εν τη κοινωνία ημών άτομα και ατομικούς χαρακτήρας πολλούς, ουδένα δε κοινόν εθνικόν, και ουδεμίαν ιδεάν διερχομένην απάσας αναξαιρέτως τας τάξεις του λαού [...] Το θλιβερόν δε τούτο φαινόμενον εστί αποκλειστικώς συνέπεια της παντελούς ελλείψεως κοινής Ελλήνων εθνικής αγωγής»²²⁶.

Η κοινή εθνική αγωγή των Ελλήνων καθίσταται βασικός σκοπός του βασιλείου και η ουσιαστική ευθύνη γι' αυτήν ανατίθεται στην εκπαίδευση. Έτσι η γενική εκπαίδευση, στις συνθήκες αυτές, ανάγεται σε πρωταρχικό μηχανισμό και αίτημα, ενώ η ανάγκη οργάνωσης και επαναπροσδιορισμού των κατευθύνσεών της αλλά και της εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής, έγινε περισσότερο επιτακτική.

Σε αυτές τις συνθήκες το σχολικό δίκτυο, της δημοτικής εκπαίδευσης, συνεχίζει να αναπτύσσεται και από τα 60 αλληλοδιδασκτικά σχολεία του 1833 θα οδηγηθούμε

²²¹ Γ.Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ. 527.

²²² Στο ίδιο, σσ. 527-528.

²²³ Ε.τ.Κ.87/Β. Δ. της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836 «Περί του κανονισμού...», ό.π.

²²⁴ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)*, τομ. Α' 1821-1894, Αθήνα 1986, σ. κθ' και στο Κ. Παπαπάνου, *Χρονικό-Ιστορία της ανώτατης μας εκπαίδευσης*, Αθήνα 1970, σ.40.

²²⁵ Ε. Σκοπετέα. *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ.140.

²²⁶ Από τη βιβλιοκρισία του Κωνσταντίνου Φρεαρίτη για το βιβλίο, «Το μέλλον ήτοι περί ανατροφής και παιδεύσεως, υπό Δ.Σ. Στρούμπου, Καθηγητού», *Πανδώρα*, τ.Ε', 18(1855), σ.529, παρατίθεται στο Ε. Σκοπετέα. *Το «πρότυπο βασίλειο»...*, ό.π., σ.142-143.

σταδιακά στα 1172 δημοτικά σχολεία, όπως φαίνεται από την απογραφή του 1879²²⁷. Παράλληλα αυξάνεται και το ποσοστό φοίτησης των παιδιών σε αυτά. Ο αριθμός των παιδιών που φοιτούν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση από το 1830 έως το 1878 ακολουθεί μια διαρκώς ανοδική πορεία. Από τους 6.000 μαθητές το 1830 (που αντιπροσωπεύει το 8% των παιδιών σχολικής ηλικίας της εποχής) θα οδηγηθούμε στους 79.000 μαθητές (που αντιπροσωπεύει το 40% των παιδιών σχολικής ηλικίας της εποχής)²²⁸.

Το δίκτυο της μέσης εκπαίδευσης, όπως και της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, εξαπλώθηκε με γρήγορους ρυθμούς σε όλο το ελληνικό βασίλειο. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα τα ποσοστά φοίτησης στη μέση εκπαίδευση είχαν φτάσει σε υψηλά επίπεδα²²⁹. Η εξέλιξη αυτή αντικατόπτριζε ουσιαστικά την πορεία ανάπτυξης του δικτύου των *Ελληνικών Σχολείων*, καθώς τα *Γυμνάσια* ιδρύονταν κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Έτσι η επιλογή φοίτησης στη μέση εκπαίδευση συνιστούσε τη «σημαντικότερη τομή στη διαδικασία της κοινωνικής επιλογής, επιλογής που αναπαρήγαγε σε μεγάλο βαθμό και άμεσα τη διαίρεση του πληθυσμού σε τάξεις»²³⁰. Εξάλλου, η φοίτηση στη μέση εκπαίδευση διέκοπτε ουσιαστικά τις σχέσεις των μαθητών με τις παραδοσιακές οικογενειακές και κοινωνικές δομές, τους αποσπούσε από τις αγροτικές κυρίως εργασίες και εξασφάλιζε την κοινωνική κινητικότητα.

Τη σταθερότητα που παρατηρήσαμε στη διείσδυση του σχολικού δικτύου της μέσης εκπαίδευσης στην Ελλάδα, τη διακρίνουμε και στο θεωρητικό, κλασικιστικό, χαρακτήρα των σπουδών που παρείχε και ο οποίος κυριάρχησε σε όλο σχεδόν τον 19^ο αιώνα. Ο θεωρητικός αυτός προσανατολισμός των σπουδών στη μέση εκπαίδευση έγινε φανερός από την αρχή της θεσμοθέτησής της. Ο σκοπός των *Ελληνικών Σχολείων* και των *Γυμνάσιων* οριζόταν μέσα από τη σύνδεσή τους με την ανώτατη εκπαίδευση. Έτσι η προετοιμασία των μαθητών στο Ελληνικό σχολείο για την εισαγωγή τους στο Γυμνάσιο και η προπαρασκευή των μαθητών του Γυμνασίου για την είσοδό τους στο Πανεπιστήμιο, ήταν η βάση της λειτουργίας τους.

²²⁷ Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 412.

²²⁸ Dendrinou- Andonakaki, *Greek education*, Νέα Υόρκη 1955, σ.22, από αναφορά στο Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, ό.π., σσ.392, 397.

²²⁹ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ.397.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 399. Χαρακτηριστική είναι επίσης και η αναφορά του ανώνυμου, στο περιοδικό η Νέα Πανδώρα, «Η δε μέση εκπαίδευσις δεν αφορά, ως η δημοτική άπαν το έθνος αμέσως, αλλά τινάς μόνον τάξεις αυτού, τας επιθυμούσας να υψωθώσιν εις ανώτερον κοινωνικό βαθμόν». [Ανώνυμος], «Περί εκπαίδευσεως, *Νέα Πανδώρα*, τ.6, 126(1855), σ.125.

Η παρουσίαση των εκπαιδευτικών δρώμενων στην Ελλάδα, οφείλει να λάβει υπόψη και την κοινωνική θέση των φύλων την περίοδο αυτή. Αξίζει, δηλαδή, στο σημείο αυτό, να τονιστεί ότι τα εξαγόμενα συμπεράσματα για τη διάχυση της εκπαίδευσης και την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στην Ελλάδα πρέπει να περιοριστούν, ή ποσοστιαία να αποδοθούν, στο πλαίσιο της φοίτησης των αγοριών, καθώς η φοίτησή τους είχε άλλη κοινωνική δυναμική και σημασία από εκείνη που είχε η φοίτηση των κοριτσιών. Η διάσταση αυτή «μεταφράζει» ουσιαστικά, κατά τον Κώστα Τσουκαλά, την λειτουργική πλευρά της εκπαίδευσης μέσα στη διαδικασία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας όπου το σύνολο των θέσεων, που προϋποθέτουν ένα ελάχιστο επίπεδο εκπαίδευσης, μονοπωλείται από τους άντρες²³¹. Δεδομένης της περιθωριακής θέσης των γυναικών στο πλαίσιο του ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας κατά την περίοδο αυτή, η εκπαίδευση των γυναικών πρέπει να προσεγγιστεί κάτω από μια διαφορετική οπτική²³².

Σύμφωνα με την έως τώρα επιχειρηματολογία, γίνεται φανερό πως, η εκπαίδευση ενέπιπτε στη διαδικασία εμπλοκής ποικίλων κοινωνικών, πολιτικών και εκπαιδευτικών διαδράσεων που της προσέδιδαν, κατά συνθήκη, διαφορετική δυναμική και προοπτική. Οι διαδράσεις αυτές, όπως επίσης οι στόχοι και τα προτάγματα της πολιτείας, σχηματοποιούνταν μέσα στο περιεχόμενο και τις παιδαγωγικές δραστηριότητες της εκπαιδευτικής πράξης. Η σωματική άσκηση στη διαδικασία αυτή απέκτησε σημαντικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες μπορούν να ιδωθούν με μεγαλύτερη σαφήνεια και να γίνουν κατανοητές, αν λάβουμε υπόψη τον ειδικό ρόλο που διαδραμάτισε στη γενική εκπαιδευτική πράξη. Η εξέταση των ειδικών συνθηκών, που βρίσκονται στη βάση ένταξης των σωματικών ασκήσεων στην ελληνική εκπαίδευση, φωτίζει πτυχές που ήταν συνυφασμένες με τη δομική διαμόρφωση και ανάπτυξη των κινητικών δράσεων των σωμασκιών στη Δημοτική εκπαίδευση.

²³¹ Στο ίδιο, ό.π., σ.425.

²³² Περισσότερα για την γυναικεία εκπαίδευση Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση Εκπαίδευση ...*, ό.π. και Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα Ανθολόγιο, 1987.

Οι «Οδηγοί της Αλληλοδιδασκτικής» μεθόδου και «Περί των βιβλίων των εις χρήσιν των δημοτικών Σχολείων»

Με την εγκύκλιο 1032 της 12^{ης} Ιουλίου του 1830²³³, πρωτοκυκλοφόρησε το εγχειρίδιο του Sarazin σε μετάφραση του Ι. Κοκκώνη και έγινε γνωστό στον ελληνικό χώρο ως *Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου* ή απλά ως *Οδηγός*. Η υποχρεωτική εφαρμογή του *Οδηγού της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου* σε όλα τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία της επικράτειας τον καθιστούσε βασικό στοιχείο επικοινωνίας των κεντρικών εκπαιδευτικών υπηρεσιών με το δάσκαλο.

Η δομή του οδηγού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς στα περιεχόμενά του συμπεριλαμβανόταν ένα άτυπο ωρολόγιο πρόγραμμα του σχολείου, αναλυτική παρουσίαση της ύλης των μαθημάτων, οι βασικοί κατευθυντήριοι εκπαιδευτικοί άξονες της δημοτικής εκπαίδευσης, αλλά και παραινέσεις και συμβουλές για τη στάση και τη θέση του δασκάλου στην εκπαιδευτική διαδικασία. Χαρακτηριστικό ήταν το γεγονός της συμπερίληψης του νομικού πλαισίου (εγκύκλιοι διατάγματα, νόμοι κ.τ.τ.) που ήταν απαραίτητο για την εύρυθμη λειτουργία αλλά και την τακτικότητα και ομοιομορφία της δημοτικής εκπαίδευσης²³⁴.

Έως την πρώτη επίσημη προσπάθεια καθορισμού της ύλης κάθε μαθήματος και τη σύνταξη ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος για τη δημοτική εκπαίδευση, οι *Οδηγοί* λειτούργησαν ως σημεία αναφοράς της διδακτικής πράξης αλλά και των σχέσεων μεταξύ δασκάλου και του Υπουργείου επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Ο νόμος του 1834 και οι νέες διατάξεις και κατευθύνσεις που αυτός εισήγαγε στη δημοτική εκπαίδευση υπαγόρευαν την ανάγκη τροποποίησής του *Οδηγού*. Από το 1834 μέχρι το 1841 έγιναν προσπάθειες για ταυτόχρονη ένταξη, εκτός της ήδη εφαρμοζόμενης αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, που είχε προτείνει η «*Επί της Προπαιδείας Επιτροπή*», και της Συνδιδασκτικής μεθόδου²³⁵,

²³³ *Εγχειρίδιον διαν τα' Αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*, Εν Αιγίνη 1830, σσ. γ' - ε'.

²³⁴ Η Μαρία Αμαριώτου αναφερόμενη στους *Οδηγούς της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου* τόνιζε ότι: «τα βιβλία αυτά διαμορφώθηκαν σ' ένα είδος γενικής παιδαγωγικής και διδακτικής μαζί, τόσο ειδικής όσο και γενικής. Τα θέματα που πραγματεύονται αφορούν: το σκοπό της αγωγής και τα μέσα της, και προπάντων της διδασκαλίας: σχολικά κτίρια, επίπλωση, προγράμματα και μεθόδους». βλ. σχετικά Μ. Αμαριώτου, *Ιω. Π. Κοκκώνης*..., ό.π., σ.80.

²³⁵ Η *Συνδιδασκτική μέθοδος*, επηρεασμένη από τη γερμανική εκπαίδευση και συγκεκριμένα την «ερβαρτιανή διδασκαλία», αποτελούσε ένα είδος σύνθεσης της ατομικής μεθόδου, από την οποία δανειζόταν τη διδασκαλία που γινόταν άμεσα από το δάσκαλο, και της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, από την οποία κρατούσε το συλλογικό χαρακτήρα της διδασκαλίας αυτής. Το ιδεατό σχήμα που βρισκόταν στη βάση της νέας αυτής μεθόδου ήταν η κατευθείαν διδασκαλία από έναν δάσκαλο, χωρίς

την οποία πρότασε ως καταλληλότερη η γερμανική εκπαίδευση και ως εκ τούτου η μοναρχία. Η παράλληλη εφαρμογή και των δύο μεθόδων φάνηκε τελικά, το 1841, πως ήταν ανέφικτη²³⁶. Έτσι το 1842 εκδόθηκε ο «νέος [τροποποιημένος] Οδηγός» του Κοκκώνη, ο οποίος ανατυπώθηκε άλλες δύο φορές²³⁷, που εκτός των άλλων προσπαθούσε να εντάξει στο σώμα του τις προβλεπόμενες διατάξεις του νόμου του 1834. Μία απ' αυτές τις διατάξεις προέβλεπε τις κινητικές δραστηριότητες των *σωμασκιών*, στοιχείο που δεν συμπεριλαμβανόταν στον πρώτο «Οδηγό αλληλοδιδασκτικής» του 1830. Ο «Νέος Οδηγός» επιχειρούσε να οριοθετήσει τον τρόπο διοργάνωσης και διδασκαλίας των μαθημάτων του σχολείου, παρέχοντας ικανά, κύρια μεθοδολογικά, στοιχεία για την υποστήριξη του έργου των δασκάλων.

Οκτώ χρόνια αργότερα, το 1850, αποφασίστηκε η επανέκδοση²³⁸ του «Νέου Οδηγού» με τον ίδιο ακριβώς τίτλο, ενώ το 1860 ακολούθησε και τρίτη έκδοση. Στο διάστημα αυτό, η σύγχυση που επικρατούσε στη δημοτική εκπαίδευση είχε συνέπειες βέβαια στην καθημερινή ζωή των μαθητών αλλά μεταφέρθηκε κιόλας στη δομή του Οδηγού. Στον Οδηγό αυτό έκανε την εμφάνιση του ένα ακόμη κεφάλαιο με τίτλο, «Εισαγωγικά γνώσεις. Περί παιδαγωγίας και διδακτικής και των μέσων προς εκτέλεσιν αυτών μέσων»²³⁹, όπου εξηγείται και επισημαίνεται ο σκοπός του δημοτικού σχολείου.

Συγκρίνοντας τις επανεκδόσεις του «Νέου Οδηγού» του Κοκκώνη, γίνεται αντιληπτό πως οι διάφορες αλλαγές που προέκυπταν εντάσσονταν εμβόλιμα στον *Οδηγό*, χωρίς ανασύνταξη των κειμένων, με αποτέλεσμα να γίνουν δυσνόητοι και δύσχρηστοι²⁴⁰. Οι ανωτέρω λόγοι οδηγούσαν στην ανάγκη συγγραφής ενός νέου *Οδηγού* για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Στις απαιτήσεις αυτές προσπάθησε να

την παρεμβολή πρωτόσχολων, ενός περιορισμένου αριθμού μαθητών που έχουν όλοι το ίδιο μέσο επίπεδο σε όλα τα μαθήματα. Βλ. σχετικά Α. Δημαρά, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τ. Α', σ. 242-243.

²³⁶ Λυδία Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Δωδώνη, 1992, σ.125.

²³⁷ Ο Οδηγός έτυχε δύο ανατυπώσεων, το 1850 και το 1860, με ελάχιστες μεταξύ τους διαφορές. Βλ. στο ίδιο, ό.π., σ.144. Όσον αφορά το αντικείμενο των *σωμασκιών* δεν εντοπίζονται αλλαγές στις επανεκδόσεις αυτές. Στη μελέτη μας χρησιμοποιήσαμε την επανέκδοση του *Οδηγού* που έγινε το 1850, Ι.Π.Κοκκώνη, *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου Νέος, προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1850.

²³⁸ Ο Οδηγός εγκρίθηκε να επανακυκλοφορήσει το 1850 και έλαβε τον ίδιο αριθμό έγκρισης με αυτόν του *Οδηγού* του 1842, «εκδοθείς κατά το υπ' αριθ. 2000 (24 Ιουλίου 1841) Βασιλικό Διάταγμα». τυπώνεται η δεύτερη έκδοση του νέου Οδηγού με τον ίδιο ακριβώς τίτλο που είχε και ο Οδηγός του 1842.

²³⁹ Α. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος...*, ό.π., σ.140.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 144.

ανταποκριθεί ο παιδαγωγός Γρηγόριος Παπαδόπουλος²⁴¹ με το εγχειρίδιο: «Δοκίμιον πρακτικών παιδαγωγικών οδηγιών προς τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στοιχειωδών σχολείων των αρρένων και των κορασίων», που εκδόθηκε το 1866²⁴². Η έκδοση *Οδηγού* αποτελούσε πρωτοβουλία του ίδιου του Παπαδόπουλου, καθώς ο *Οδηγός* «ούτε υπό υπουργικών εγκυκλίων δορυφορείται»²⁴³, όπως αναφέρει ο συγγραφέας στον πρόλόγό του. Το ενδιαφέρον του υπουργείου επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου εκπαίδευσεως εκδηλώθηκε με την προκήρυξη διαγωνισμού για τη συγγραφή νέου *Οδηγού*²⁴⁴. Τα υποβληθέντα όμως χειρόγραφα δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις με αποτέλεσμα να γίνει, το 1868, ανάθεση συγγραφής στο Γ. Κωνσταντινίδη²⁴⁵, από τον τότε υπουργό επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου εκπαίδευσεως Αντ. Μαυρομιχάλη.

Έτσι προέκυψε ο «Οδηγός αλληλοδιδακτικής μεθόδου συνταχθείς κατά το από 24 Φεβρ[ουαρίου] πρόγραμμα του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσεως Υπουργείου προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων»²⁴⁶. Οι συγγραφείς των *Οδηγών* πρότειναν και διάφορα άλλα εγχειρίδια τα οποία θεωρούσαν ότι μπορούσαν να συντελέσουν στη συμπλήρωση των ειδικών κυρίως γνώσεων των διδασκάλων. Στην κατηγορία αυτή των *αναγκαιοτάτων βιβλίων*, εκτός των άλλων, συγκαταλέγονταν εγχειρίδια με μοναδικό τους αντικείμενο την σωμασκία, αλλά και εγχειρίδια γενικού ενδιαφέροντος που όμως ένα σημαντικό τους τμήμα αφορούσε και την ανάπτυξη των *σωμασκιών*.

²⁴¹ Ο Γ. Παπαδόπουλος είχε ιδρύσει ιδιωτικό σχολείο το «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» στην Αθήνα από το 1849. Σε αυτό υπήρχαν όλες οι βαθμίδες (Προπαιδευτήριον [Δημοτικό]-Ελληνικό σχολείο-Γυμνάσιο) Ακολουθούσαν πρωτοποριακές εκπαιδευτικές κατευθύνσεις για την εποχή, ενώ στο πρόγραμμα των μαθημάτων υπήρχε το μάθημα της γυμναστικής. Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...ό.π., τ.Α'*, σσ.118-119. Στο *Ελληνικό Εκπαιδευτήριο* το μάθημα της γυμναστικής, όπως εμφανίζεται στο πρόγραμμά του, γίνονταν τρεις φορές την εβδομάδα (Δευτέρα, Τετάρτη, Παρασκευή) και στις ενδιάμεσες ημέρες την ίδια ώρα γινόντουσαν περίπατοι. Η ώρα των δραστηριοτήτων αυτών ήταν 4-5 μ.μ., ενώ γυμναστής του εκπαιδευτηρίου ήταν ο Ανδρέας Δημητριάδης.

²⁴² Γρηγόριος Παπαδόπουλος, *Δοκίμιον Πρακτικών Παιδαγωγικών Οδηγιών προς τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στοιχειωδών σχολείων των αρρένων και των κορασίων*, Αθήνησι 1866.

²⁴³ Στο ίδιο, στον πρόλογο.

²⁴⁴ Α. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος...*, ό.π., σ. 146.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 147.

²⁴⁶ Στη μελέτη μας χρησιμοποιούμε την έκδοση του Γ. Κωνσταντινίδου, *Οδηγός ήτοι εγχειρίδιον της προκαταρκτικής διδασκαλίας προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων*, εν Αθήναις 1873.

Περί Σωμασκιών στα Σχολικά Εγχειρίδια

Το ρόλο αυτό, των εγχειριδίων, τόνιζαν και οι συγγραφείς των *Οδηγών*. Ο Κωνσταντινίδης, μάλιστα, ανέφερε εμφιατικά στον *Οδηγό* του ότι «τα βιβλία ταύτα, ως αναγκαιότατα τοις κυρίοις διδασκάλοις και ταίς κυρίαίς διδασκάλισσαις συνιστώ θερμώς, διότι δεν είναι δυνατόν εν βιβλίω συντόμω, ως είναι το παρόν, να συμπεριληφθώσιν όλαι αι περί σωμασκίας οδηγίαι»²⁴⁷. Τα βιβλία αυτά θεωρήθηκαν σημαντικά για τη στήριξη του διδακτικού έργου. «πρός επαύξησιν των ιδίων του [δασκάλου] γνώσεων και προς την τελειότεραν ενέργειαν των του επαγγέλματος»²⁴⁸. Η έκδοσή τους υπαγορεύτηκε από την έλλειψη επαρκών γνώσεων αλλά και την ανάγκη συνεχούς υποστήριξης του διδακτικού έργου των δασκάλων. Τα βιβλία που προτεινόταν ήταν εγκεκριμένα από το Υπουργείο επί των Εκκλησιαστικών και της δημοσίου Εκπαιδύσεως και ακολουθούσαν τη γραμμή της εκπαιδευτικής της πολιτικής: «Τα εισακτέα εις τα σχολεία [...] πρέπει να ήναι εκ των εγκεκριμένων προς τούτο παρά της Κυβερνήσεως, καθώς και αι προς διδασκαλίαν παραδεκτέαι μέθοδοι».²⁴⁹ Κύρια πηγή των εγχειριδίων αυτών αποτέλεσαν τα ευρωπαϊκά συγγράμματα και οι κατευθύνσεις που θεωρήθηκαν σημαντικές για την ανάπτυξη της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Ένα τέτοιο εγχειρίδιο ήταν το «Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των Παιδαγωγούντων»²⁵⁰ του Λέοντος Μελά που εκδόθηκε το 1871 και αποτελεί πραγματεία περί της «Παιδαγωγίας» στην οποία ο συγγραφέας προσπάθησε να «συγχωνεύσει» διάφορα γαλλικά συγγράμματα. Στο βιβλίο αυτό περιέχει και ένα κεφάλαιο σχετικό με την παιδαγωγική διάσταση της σωματικής άσκησης.

Το πρώτο όμως εγχειρίδιο που κυκλοφόρησε σχετικά με τη γυμναστική εκπαίδευση ήταν το εγχειρίδιο του Γεωργίου Παγώντα «Περילהψις της Γυμναστικής»²⁵¹ που εκδόθηκε το 1837. Ο βασικός κορμός του εγχειριδίου, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει, στηριζόταν στη μετάφραση ενός μεγάλου μέρους του

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 82.

²⁴⁸ Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός* 1850, σ. 277.

²⁴⁹ Στο ίδιο.

²⁵⁰ Λέοντα Μελά, *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των Παιδαγωγούντων*, εν Αθήναις 1871.

²⁵¹ Η συγγραφή του πρέπει να εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο παραγωγής βοηθημάτων για το διδασκαλείο αρένων, επί διεύθυνσεως Ι. Κοκκώνη και μετά από δική του προτροπή, το 1836-1837. Ο Γεώργιος Παγώντας λόγιος και παιδαγωγός, ήταν ήδη καθηγητής του βασιλικού διδασκαλείου πριν αναλάβει και γυμναστής του, στο συγγραφικό του δε έργο περιλαμβάνονται και άλλα εγχειρίδια προς χρήση των δημοδιδασκάλων. Η συγγραφή του εγχειριδίου της γυμναστικής πρέπει να άρχισε μετά την επιστροφή του από την Γερμανία, όπου και σπούδασε τη γυμναστική. Ι.Χρυσάφης, *Οι Σχοληνοί Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σσ.15-16.

γερμανικού γυμναστικού συστήματος των J. Guts-Muths και F.L. Jahn αλλά και «ολίγα τινά» του Γαλλικού εγχειριδίου του D.F. Amoros²⁵². Το εγχειρίδιο συμπληρώθηκε με την ένταξη στην ύλη του διάφορων εκπαιδευτικών κατευθύνσεων, που υποστήριζε η ντόπια διανοήση και προέβλεπαν τα άρθρα του νόμου του 1834.

Η πραγματεία αυτή θεωρήθηκε από την πολιτεία βασικό «εργαλείο» για τους δασκάλους και η μελέτη του προτεινόταν, από τους «Οδηγούς» του Κοκκώνη (του 1842, του 1850 αλλά και του 1863).

«Τούτο το εγχειρίδιον, καθώς και το μετ' αυτού εκδοθέν προβληματολόγιον, πρέπει να έχωσιν οι δάσκαλοι ανά χείρας δια να οδηγώνται εις την κατάταξιν και διδασκαλίαν τούτου του μαθήματος»²⁵³.

Τμήματα, μάλιστα, του εγχειριδίου περιλαμβάνονταν και στην ύλη του πρώτου παιδαγωγικού εντύπου, ο *Παιδαγωγός*, που εξέδιδε ο Ηλίας Χριστοφίδης με κύριο συνεργάτη τον Κοκκώνη²⁵⁴, ενέργεια η οποία τονίζει την προσπάθεια διάδοσης της γυμναστικής. Η συγγραφή του εγχειριδίου, από τον Παγώντα, συνιστούσε την πρώτη προσπάθεια εξοικείωσης των δασκάλων με τη νεότερη γυμναστική και τις τάσεις που είχαν ήδη αναπτυχθεί στην Ευρώπη. Το 1872 εκδόθηκε, με πρωτοβουλία του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων», δεύτερο γυμναστικό εγχειρίδιο, το «Εγχειρίδιον Υγιεινής σωμαστικής»²⁵⁵, σε μετάφραση του Ιουλίου

²⁵² Γ. Παγώντας, *Περίληψις της Γυμναστικής*, εν Αθήναις 1837, σσ. α'β'. Το εγχειρίδιο στο οποίο αναφέρεται ο Παγώντας είναι το: Francisco Amoros, *Manuel d'éducation physique, Gymnastique et morale*, Roret, 1834. Στο εγχειρίδιο αυτό ο Amoros υμνολογούσε τη γυμναστική ως εξής: «Γυμναστική είναι η επιστήμη που εξηγεί τις κινήσεις μας και τη σχέση τους με τις αισθήσεις μας, τη νοημοσύνη μας, τα συναισθήματά μας, την ηθική μας και αναπτύσσει όλες τις ικανότητές μας».

²⁵³ Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός του 1850*, σ. 202 και σε υποσημείωση στην ίδια σελίδα.

²⁵⁴ Σχετικά με το περιοδικό *Ο Παιδαγωγός* βλ. Θ.Γ. Παπακωνσταντίνου, *Ο Παιδαγωγός, Πηγές Ιστορίας της Παιδείας Περιοδικά 19^{ου} αι.*, ΠΑΕΠΠ, Αθήνα 1982.

²⁵⁵ Το *Εγχειρίδιον υγιεινής σωμαστικής* ήταν μεταφρασμένο και τροποποιημένο από τον Ιούλιο Έννιγγ κατά το σύστημα του γιατρού D.G.M.Schreber, όπως στο ίδιο το εγχειρίδιο αναφέρεται. Το εγχειρίδιο ήταν Πρωσικής προέλευσης. Στο αυτό εμφανίζεται χαρακτηριστικά η τάση της σύγκλισης του σώμα και του πνεύματος, προς μια βασική παιδαγωγική συνιστώσα, αυτή της γυμναστικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, καθόσον τα γυμναστικά ρεύματα συνέχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στη μεθοδική προσέγγιση της γυμναστικής, η ύλη του εγχειριδίου προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στην κρατούσα, ακόμη, γερμανική αντίληψη περί γυμναστικής αλλά και στην νεοεμφανιζόμενη σουηδική. Πρέπει εδώ να αναφέρουμε πως η πρωσική γυμναστική είχε επηρεαστεί από τη σουηδική γυμναστική. Όπως αναφέρει ο Ι.Φωκιανός στο εγχειρίδιό του *Εγχειρίδιον Γυμναστικής*, οι Πρώσοι ήταν από τους πρώτους που έστειλαν, το 1847, παιδαγωγούς και ιατρούς «εις Σουηδία, όπως παραλάβωσιν εκ των ιδεών και των έργων του Αιγγίου τα σφώτερα και ωφελμώτερα. [...] Από ταύτης δε της εποχής άρχεται ο ενθουσιώδης έρωσ προς την γυμναστικήν». Θεώρησαν όμως πως δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της παιδικής ηλικίας «ουδαμώς όμως ανταπεκρίνετο εις τας ανάγκας των πρώτων ηλικιών» «διό εδέησεν[...] να μεταρρυθμισθή». Τη μεταρρύθμιση έκανε ο Α.Spiess εισάγοντας την τάξη και την πειθαρχία μέσω των τακτικών και ελευθέρων ασκήσεων, που εκτελούνταν με μουσικό ρυθμό. (Ι.Φωκιανού, *Εγχειρίδιον Γυμναστικής*, εν Αθήναις 1883, σσ.15-16) γι' αυτό και ο Έννιγγ σπεύδει, με λεπτούς όμως χειρισμούς στο κείμενο του εγχειριδίου του, να θεθεί υπέρ της Γερμανικής γυμναστικής. «Η ενεργητική αυτή σωμασσία ονομάζεται γερμανική προς διάκρισιν της σουηδικής».

Ένιγγ. Η ύλη του εγχειριδίου είχε προκύψει από τη μετάφραση του «Νέου εγχειριδίου δια την παράδοσιν της γυμναστικής εν ταις σχολαίς του πρωσσικού Λαού»²⁵⁶ και την προσαρμογή του στα ελληνικά δεδομένα, όπως αναφέρει ο συγγραφέας.

Στον *Οδηγό* του 1873, σε σημείωση, ο Γεώργιος Κωνσταντινίδης γράφει σχετικά με τις αναφορές του στη γυμναστική και τη γεωργική:

«Τα ανωτέρω περί γυμναστικής και γεωργικής ηρανίσθη, κατ' επιτομήν του υπό του μ. Κοκκώνη, εκδοθέντος Οδηγού της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου μετά ελαχίστων λεκτικών μεταβολών. Μετά την δημοσίευσιν δε του Οδηγού εκείνου, συνέγραψαν και άλλοι περί γυμναστικής, εν οίς ο κύριος Γ.Γ. Παπαδόπουλος εν τω δοκιμίω πρακτικών και παιδαγωγικών οδηγιών προς τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στοιχειωδών σχολείων των αρρένων και κορασίων, [...] έτι δε ο κύριος Λέων Μελάς εν τω Παιδαγωγικώ Εγχειρίδιω προς χρήσιν των παιδαγωγούντων. Ο δε παρ' ημίν διδάσκαλος της γυμναστικής κ. Ιούλιος Ένιγγ συντάξας εις την ημετέραν γλώσσαν Εγχειρίδιω σωμαστικής κατά το σύστημα D.G.Schreber [...] τα βιβλία ταύτα, ως αναγκαϊότατα τοις κυρίοις διδασκάλοις και ταις διδασκαλίσσαις συνιστώ θερμώς»²⁵⁷.

Σημαντικά στοιχεία μας προσφέρουν επίσης μια ξεχωριστή κατηγορία βιβλίων, που προτεινόταν στους δασκάλους, και τα οποία απευθύνονταν «εις το της Υγιεινής και Διαιτητικής» μάθημα. Σε αυτή την κατηγορία αναφέρονται τα «Υγιεινά παραγγέλματα υπό Καραθεοδωρή»²⁵⁸, τα «Διαιτητικά Παραγγέλματα δια τους μαθητάς υπό Δ. Κ[οκκώνη]»²⁵⁹ και τέλος το εγχειρίδιο «Διαιτητικά παραγγέλματα ή Οδηγία προς ανάπτυξιν της ευρωστίας του σώματος και διατήρησιν της υγείας» του Ι. Κοκκώνη²⁶⁰. Στο εγχειρίδιο του Κοκκώνη, *Διαιτητικά παραγγέλματα*, το πρώτο μέρος αποτελούσε μετάφραση αντίστοιχου γαλλικού εγχειριδίου, ενώ στο δεύτερο μέρος προστέθηκαν, από τον συγγραφέα, διάφορα ιστορικά διηγήματα. Στα βιβλία αυτά περιέχονταν επίσης οδηγίες και παραινέσεις «επί της καθημερινής διαίτης ενώ

²⁵⁶ Ι. Ένιγγ, *Εγχειρίδιω υγιεινής σωμαστικής*, ό.π., σ. α'.

²⁵⁷ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός του 1873*, σ.82.

²⁵⁸ Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή, *Υγιεινά παραγγέλματα, εν Παρισίοις 1829*.

²⁵⁹ Ο Δημήτριος Κοκκώνης ήταν γιος του Ιωάννη Κοκκώνη. Για την έκδοση του εγχειριδίου *Διαιτητικά Παραγγέλματα δια τους μαθητάς υπό Δ. Κ[οκκώνη]*, γίνεται αναφορά από τον *Οδηγό του 1850*, σ. 251.

²⁶⁰ Ι. Κοκκώνη, *Διαιτητικά παραγγέλματα ή Οδηγία προς ανάπτυξιν της ευρωστίας του σώματος και διατήρησιν της υγείας*, εν Αθήναις 1861.

αφιερωνόταν σημαντικό τμήμα της ύλης στα περί ασκήσεων, ή περί κινήσεως και αναπαύσεως»,²⁶¹ στους τρόπους δηλαδή εξάσκησης του σώματος καθώς και στα ευεργετικά αποτελέσματα που προέκυπταν από αυτήν.

Τέλος, την περίοδο αυτή, συγγράφηκαν βιβλία αφηγηματικού χαρακτήρα, καθώς η ύλη τους αναπτυσσόταν γύρω από τη συνεχή αφήγηση ενός κεντρικού προσώπου, τα οποία χρησιμοποιούνταν συχνά ως αναγνωστικά βιβλία των δημοτικών σχολείων, όπως για παράδειγμα ο «Γεροστάθης» του Λέοντα Μελά²⁶². Η συγγραφή και η χρήση τέτοιων βιβλίων ακολουθούσε μια, ήδη, πάγια ευρωπαϊκή τακτική, καθώς τα ευρωπαϊκά πρότυπα βιβλία μεταφράζονταν και προσαρμόζονταν στις κοινωνικοπολιτικές κατευθύνσεις της ελληνικής εκπαίδευσης²⁶³. Τα συγγράμματα αυτά, που εντάχθηκαν στην εκπαίδευση ως σχολικά αναγνωστικά, συνιστούν, την περίοδο αυτή, το βασικότερο μέσο διοχέτευσης γνώσης και εγχάραξης ιδεολογίας στο μαθητικό πληθυσμό. Αξίζει μάλιστα, στο σημείο αυτό, να αναφέρουμε ότι κάποια από τα κεφάλαια του «Γεροστάθη», με έντονο ηθικοπλαστικό χαρακτήρα, αναφέρονταν στη *σωμασκία* των μαθητών, της οποίας οι γενικές κοινωνικές και ιδεολογικές επιδιώξεις, που είναι διάχυτες στα σχετικά κεφάλαια του έργου, μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: α) Ο έντονος ηθικοδιδασκισμός που

²⁶¹ Στο ίδιο, σσ.50-54.

²⁶² Ο «Γεροστάθης» τυπώθηκε από το Λέοντα Μελά το 1858, στο Λονδίνο, στο πνεύμα, της διαπαιδαγώγησης του έθνους. Το ανάγνωσμα αυτό, αναφέρει στην *Ιστορία* του ο Α. Ισιγώνης, μετά το 1868 είχε «ευρείαν διάδοσιν ανά το πανελλήνιο» λόγω του ότι «η μεν γλώσσα ήτο η απλή και ομαλή καθαρεύουσα, το δε περιεχόμενον ηθικοπλαστικόν». (Α. Ισιγώνης, *Η ιστορία της παιδείας*, ό.π., σ.231). Ο Γεροστάθης που χρησιμοποιήθηκε και ως αναγνωστικό του δημοτικού σχολείου για πολλά χρόνια, έτυχε θερμής υποδοχής από το αναγνωστικό κοινό αλλά και από την κριτική (βλ. Ν. Δραγούμης, «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, 9(1859), σσ. 495 - 496). Γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις και κατά τη δεκαετία 1870-1880 ο *Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* το απέστειλε σε διάφορα Δημοτικά Σχολεία της Ελλάδας αλλά και των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (βλ. Κ. Μπονιδής, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869 - 1914)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη/ Αθήνα 1996,σσ. 247-248). Το βιβλίο είχε ως κεντρικό θέμα τις αναμνήσεις ενός μαθητή από τη σχολική του ζωή και το δάσκαλό του, το *Γεροστάθη*. Το βιβλίο ήταν δομημένο σε αυτοτελή κείμενα στο τέλος των οποίων υπήρχε ένα σύντομο επιμύθιο το οποίο διατύπωνε ένα ηθικό δίδαγμα. Στα κείμενα του βιβλίου γινόταν εκτενής αναφορά στην αξία της *σωμασκίας* και της *γυμναστικής*: από τη σκοπιά της υγιεινής στην ενότητα *Αι κόκκινα παρειαί*, από εθνική σκοπιά στην ενότητα *Η Μήτηρ της υγείας και της ανδρείας* και τέλος από τη σκοπιά της ηθικής μέσω του περιπάτου και «των καλών συνηθειών» στην ενότητα *Ζωή και Θάνατος*.

²⁶³ Πρότυπο του «Γεροστάθη» αποτέλεσε το γαλλικό σύγγραμμα «Simon de Nantua του Pierre Laurent de Zussieu», το οποίο γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία και ως σχολικό σύγγραμμα. (βλ. Σ. Στουραϊτής, *Ο Λέων Μελάς: Το Εθνικόν και Παιδαγωγικόν έργον αυτού*, Αθήναι 1924, σ. 17). Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο «Ο Ροβινσώνας Κρούσος» του D.Defoe, το οποίο έλαβε διάφορες εκδοχές, μια από τις οποίες είναι και το μυθιστόρημα του Μιλτιάδη Βρατσάνου ο «*Αποστόλης ο Θαλασσιός ή νέος Ροβινσώνας, προσημοσμένον εις τα ήθη και έθιμα, την ιστορίαν και την γεωγραφίαν της Ελλάδος προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων*», εν Αθήναις 1883, (παρπέμπεται στο Α.Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1997, σσ. 141-143).

αποβλέπει στην κοινωνικοποίηση των παιδιών, μέσω της σωματικής άσκησης αλλά και της εργασίας. β) Ο πατριωτισμός με την έννοια της καλλιέργειας του εθνικού φρονήματος αλλά και της φιλοπατρίας γενικότερα, μέσω των αναφορών στη γυμναστική και αγωνιστική παιδεία των αρχαίων ελλήνων. γ) Ο υγιεινισμός που αποσκοπεί στην εγχάραξη νέων αστικών ιδεωδών στη συνείδηση των παιδιών. Στο αξιακό σύστημα του *Γεροστάθη* κυριαρχούν οι αστικές αξίες, με επικρατέστερες την ευνομία, τον αλληλοσεβασμό, την παιδεία, την κοινωνική αλληλεγγύη, αλλά και την καθαριότητα, την υγεία, την ευρωστία. Οι αξίες αυτές προβάλλονται ως αναγκαίες ιδεολογικές παράμετροι, οι οποίες συγκλίνουν σε έναν κοινό στόχο: τη διαμόρφωση του χρηστού πολίτη ως βασική προϋπόθεση της εθνικής αναγέννησης.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι για μια μεγάλη περίοδο, από το 1842 και την έκδοση του νεότερου Οδηγού αλληλοδιδασκτικής του Ι. Κοκκώνη έως το 1873 με την έκδοση του Οδηγού του Κωνσταντινίδη, στην ύλη των *Οδηγών* αναπαράγονταν οι αντιλήψεις και οι κατευθύνσεις σχετικά με τις δραστηριότητες των σωμασκιών του Γ. Παγώντα. Σταδιακά όμως ενισχύεται το ενδιαφέρον της πολιτείας για τη *σωμασκία* και η έννοιά της ταυτίζεται πλέον με τη *Γυμναστική* ενώ προτείνονται στους διδασκάλους, μέσω των *Οδηγών*, νέα εγχειρίδια που εισάγουν τις νέες αντιλήψεις περι γυμναστικής. Τα εγχειρίδια αυτά εντάσσονται στην κατηγορία των ευρωπαϊκών εκείνων εγχειριδίων που προσδιόριζαν με κάθε λεπτομέρεια τις διάφορες κινήσεις-ασκήσεις και που στηρίζονταν σε παραγγέλματα στρατιωτικού χαρακτήρα²⁶⁴. Η νέα μορφή γύμνασης εισήγαγε μια νέα οπτική για τη σχολική σωματική άσκηση. Έτσι από την ταξικά προσδιορισμένη *σωμασκία* οδηγούμαστε στη *γυμναστική* της διαταξικής συνεκτικότητας.

²⁶⁴ Jacques Defrance, «Esquisse d'une histoire sociale de la gymnastique (1760-1870)», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 6(1976), σσ. 22 – 46 εδώ σ. 29, επίσης Ε. Φουρναράκη, «Η σωματική αγωγή...», ό.π., υποσ. 3, σ.296.

2. Η Γυμναστική στη Μέση εκπαίδευση και στην εκπαίδευση των Διδασκάλων

Η Γυμναστική στη Μέση εκπαίδευση των αρρένων

Οι εκπαιδευτικές αυτές κατευθύνσεις του Γαλλοβουαρικού εκπαιδευτικού συστήματος, ενισχυμένες από την κλασικιστική παιδεία, μέσω της οποίας οι Έλληνες «έπρεπε να καλύψουν μόνιμες ανάγκες του εθνικού ιδιώματος»²⁶⁵, οδήγησαν στην περιθωριοποίηση κάθε πρακτικής σχολικής δράσης. Έτσι στο πρόγραμμα που περιλαμβάνονταν στο ιδρυτικό διάταγμα του 1836, η γυμναστική εντασσόταν στο πλαίσιο του ελεύθερου σχολικού χρόνου. «Εις το διάστημα των ωρών της αναπαύσεως και των ημερών της διακοπής», ανέφερε ειδικότερα το διάταγμα, «οι μαθηταί επιδίδονται υπό την επίβλεψιν των διδασκάλων εις γυμναστικές και άλλας ασκήσεις. Επί τούτω θέλει παρασκευάζεσθαι ανηκόντως εντός του καταστήματος του σχολείου, ή και αλλαχού τόπος τις»²⁶⁶. Με τη διάταξη αυτή το μάθημα της γυμναστικής εντάχθηκε στο περιθώριο της εκπαίδευσης και του σχολικού της χρόνου, δηλαδή στο χρόνο της «αναπαύσεως» των μαθητών. Με τον τρόπο αυτό η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής, στο πλαίσιο ενός δυνητικού, και κατ' ουσία ανύπαρκτου, εκπαιδευτικού χρόνου οδηγήθηκε στην περιθωριοποίηση και την απαξία.

Η αποσπασματική χρήση των γυμναστικών δραστηριοτήτων στη μέση εκπαίδευση, παρά τον νομιμοποιητικό λόγο περί υγείας και ευρωστίας που προσέφεραν ιατροί²⁶⁷, παιδαγωγοί και λόγιοι²⁶⁸ της εποχής, συνεχίζεται μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Στο διάστημα αυτό έγιναν διάφορες προσπάθειες για την

²⁶⁵ Για τους Έλληνες «η παιδεία υπηρετούσε, εκτός από την συνείδηση της ταυτότητας, και τη συνείδηση της επαφής ή την προοπτική της εξομοίωσης με την Ευρώπη», βλ. σχετικά Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»....., ό.π., σσ.135-158* εδώ σσ.136-137.

²⁶⁶ Βασιλικό διάταγμα της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836, «*Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων*», ΕτΚ, φ.87, άρθρο.14.

²⁶⁷ Η σωματική άσκηση «δίδει δύναμιν και χάριν εις το σώμα, προξενεί σταθεράν υγείαν, συνειθίζει τον άνθρωπον εις τους κόπους, και εις τας μεταβολάς του καιρού». Γρηγόριος Καλλιρόης, *Παραγγέλματα περί υγείας και μακροβιότητος Έτι δε και πρόχειρον θεραπείαι συνήθων τινών και αιφνιδίων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων*. Βενετία 1829, σ.246 « Ημείς μιν τα γράμματα υπέρ παν άλλο έχοντες, και ταύτα μόνα ποθούντες, εγκλείομεν επι τω σκοπώ τούτω τα τέκνα ημών, έτι απαλά έχοντα τα σώματα και όλως ασυμπαγή [...] Οι αρχαίοι προνοούντες [...] ισχυροί δε τα σώματα γίγνοντο, από των τιθών και των παιδαγωγών έπεμπον τους εαυτούς παίδας εις τα γυμνάσια [...] το τε σώμα και τον νούν άμα ασκούμενοι γυμνασίοις και μαθήμασιν», Γεώργιος Μακκάς, *Λόγος περί γυμναστικής του σώματος ως μέρος της κατά τους αρχαίους τελείας παιδείας*, εν Αθήναις 1855, σ. 10.

²⁶⁸ «Αλλ' η σωμασμία ουχι μόνον σωματικώς, αλλά και διανοητικώς και ηθικώς ωφελεί τους παίδας», Λέοντος Μελά, *Παιδαγωγικόν εχειρίδιον προς χρήσιν των Παιδαγωγόντων*, εν Αθήναις 1871, σ. 40.

εισαγωγή της «καταλλήλου γυμναστικής εις άπαντα τα σχολεία του κράτους»²⁶⁹, οι οποίες όμως παρέμειναν για πολλά χρόνια ατελέσφορες. Επίσημα το μάθημα της γυμναστικής εισάγεται με το ψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1862²⁷⁰.

Παρά το γεγονός ότι έγιναν προσπάθειες οργάνωσης σχολικών υποδομών, «εγκαταστάθηκαν γυμναστικά όργανα εις τας αυλές πολλών εκ των σχολείων της Μέσης εκπαίδευσως» και οργανώθηκαν γυμναστήρια για την ενίσχυση της γυμναστικής στον εκπαιδευτικό αλλά και το γενικότερο δημόσιο χώρο, οι νεότερικές αντιλήψεις της γυμναστικής διαδόθηκαν ελάχιστα κατά την περίοδο αυτή²⁷¹. Στα τέλη μάλιστα της περιόδου, το 1871, με διάταγμα εισήχθησαν οι στρατιωτικές ασκήσεις, ως υποχρεωτικές δραστηριότητες των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης, για να συμπληρώσουν το έργο της γυμναστικής²⁷². Την εκπαίδευση των μαθητών σε αυτές είχαν αναλάβει ανθυπασιστές του στρατού. Το 1877 όμως οι στρατιωτικές ασκήσεις διακόπηκαν, εξαιτίας των αναγκών του στρατού²⁷³.

Οι κινητικές δραστηριότητες που γίνονταν στα Ελληνικά σχολεία και τα Γυμνάσια της περιόδου παραπέμπουν στις γυμναστικές ασκήσεις του γαλλογερμανικού συστήματος γύμνασης, το οποίο περιελάμβανε «*ανόργανο και ημιοργανική*» γυμναστική. Η μεν ανόργανη γυμναστική περιλάμβανε ένα σύστημα «*κινήσεων χειρών και ισάριθμων των ποδών, καθώς και άσκησις τις καλουμένη πυρρίχιος*»²⁷⁴. Η δε ημιοργανική, διάφορες ασκήσεις «*δια κινητών οργάνων, αλτήρων, κορνών κ.τ.τ.*», ενώ στα σχολικά γυμναστήρια που ιδρύθηκαν για τη γύμναση των μαθητών διέθεταν και σταθερά όργανα, όπως το δίζυγο, το μονόζυγο.

Την ανάπτυξη των γυμναστικών δράσεων είχαν αναλάβει κατά τα πρώτα χρόνια «*γυμναστές*» από τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ελβετία, καθώς και

²⁶⁹ Το 1848 ο Όθωνας προσκάλεσε τον υπουργό επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσως να συντάξει σχέδιο διατάγματος «*περί καταλλήλου γυμναστικής εις άπαντα τα σχολεία του κράτους*». Η πρόκληση περιείχε και στοιχειώδης οδηγίες, ως προς τον χαρακτήρα αυτής της εκπαίδευσης «*κεκείνα τα γυμνάσματα μόνον, τα οποία συντείνουσι μεν εις την διατήρησιν καλής υγείας και ισόμερον ανάπτυξιν απάντων των μελών του σώματος, [...] ή την καλήν των παιδών αγωγήν*» Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο φ.66, στο Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις ...*, ό.π., σ. 51.

²⁷⁰ Πέτρος Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγία κλπ. ... μέρος Β'*, Αθήνα 1869, σσ. 302-304 και Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ), Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τ. Γ', Αθήνα 1989, σσ. 93-94.

²⁷¹ Ι. Χρυσάφης, *Οι Σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ.22.

²⁷² Ε.τ.Κ., 7/βασιλικό διάταγμα της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1871, «*Περί στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών*», και Εγκύκλιος 1235, 1784/25^{ης} Μαρτίου 1871 «*Περί στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών*», στο Δ.Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης ...*, ό.π., τομ. Α', σσ.194-195.

²⁷³ Εγκύκλιος 7865/25^{ης} Οκτωβρίου 1877, «*Περί διακοπής των στρατιωτικών ασκήσεων*», στο Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης ...*, ό.π., τομ. Α', σ. 222.

²⁷⁴ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις της νεότητος και η ενδεικνυομένη οργάνωσις αυτών*, εν Αθήναις 1925, σ.15.

μετεκπαιδευμένοι, κυρίως στη Γερμανία, δάσκαλοι-γυμναστές. Η ουσιαστική ένταξη του μαθήματος στη μέση εκπαίδευση, μετά το 1862, δημιούργησε σταδιακά ανάγκες σε ειδικευμένο διδακτικό προσωπικό. Όμως η έλλειψη διδασκαλείου εκπαίδευσης γυμναστών αλλά και εκπαιδευμένων στην Ευρώπη γυμναστών, οδήγησαν στη διδασκαλία του μαθήματος από τους στρατιωτικούς, οι οποίοι είχαν ήδη εντάξει τη γυμναστική στη βασική εκπαίδευσή τους. Οι στρατιωτικές ασκήσεις, με όλο το ιδεολογικό και ηθοποιητικό αξιακό τους σύστημα, όπως για παράδειγμα την πειθαρχία, τη συλλογικότητα, τον πατριωτισμό και την αρρενωπότητα, αποτελούσαν το βασικό κορμό του μαθήματος. Η κατάσταση άλλαξε σταδιακά από το 1880, με την υποχρεωτική διδασκαλία της γυμναστικής και την ίδρυση το 1882 και 1884 σχολής γυμναστών²⁷⁵.

Οι κατευθύνσεις της δεύτερης αυτής περιόδου, αρχής γινομένης από το ψήφισμα της προσωρινής κυβέρνησης του Δ. Γ. Βούλγαρη το 1862, θα πρέπει να αποδοθούν στην πρόθεση των μετα-οθωνικών κυβερνήσεων για την επιβολή τάξης και πειθαρχίας στη νέα γενιά πολιτών, χωρίς βέβαια να παραμελούν, το αντίθετο μάλιστα, τη σύνδεσή της με τα αρχαιοελληνικά και ευρωπαϊκά πρότυπα ως ιδεολογικές σταθερές της σύγχρονης ελληνικής συνείδησης. Η πολιτική του Κουμουνδούρου, η οποία ήταν «φιλοπολεμική», οδήγησε πιθανώς στην ψήφιση του νόμου του 1871(25/3/1871) για τις στρατιωτικές ασκήσεις, που δημοσιεύτηκε τρεις μόλις μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του (3/12/1870)²⁷⁶. Στη συνέχεια, λόγω του Κρητικού ζητήματος, υπήρξε συναίνεση μεταξύ των δύο κομμάτων για την εσωτερική τάξη και έτσι οι στρατιωτικές ασκήσεις συνεχίστηκαν. Είναι η περίοδος κατά την οποία οι Δεληγιαννικοί ζητούσαν επιτακτικά την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας, ελπίζοντας ότι η προσπάθεια για αυτές τις αλλαγές θα εκπολιτίζε τους υπηκόους του βασιλείου, θα βελτίωνε τα πολιτικά ήθη και θα έφερνε την ευδαιμονία του λαού. Πίστευαν επίσης ότι η εσωτερική τάξη, η ευημερία και η δύναμη ήταν οι προϋποθέσεις για τα μεγάλα εθνικά εγχειρήματα. Όμως το 1877 οι στρατιωτικές ασκήσεις διακόπηκαν, ενέργεια συνδεδεμένη με τη συγκυρία της «ανατολικής κρίσης» και την αύξηση των αναγκών του στρατού σε ανθρώπινο δυναμικό.

²⁷⁵ Βασιλικό διάταγμα της 9^{ης} Ιουνίου 1884 «Περί προσωρινής σχολής γυμναστών». ΕτΚ, φ.241, στο Μαρία Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση (1862-1990) και ιδρύματα εκπαίδευσεως γυμναστών (1882-1982)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000, σ.121.

²⁷⁶ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα ...*, ό.π., σσ. 482-487.

Η συνεχιζόμενη όμως αρνητική πολιτική κατάσταση συνδεδεμένη με τα ιδεολογήματα της «Μεγάλης Ιδέας»²⁷⁷ αποτέλεσαν ένα εκρηκτικό μίγμα που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ποικίλων αναταραχών στον κοινωνικό χώρο, με κύριους εκφραστές τους φοιτητές. Αυτή η κατάσταση οδήγησε την «Προσωρινή Κυβέρνηση» του Βούλγαρη να καταθέσει ψήφισμα με σκοπό να «θεραπεύσει» «την μεγίστην βλάβην της σπουδαζούσης νεολαίας, ην κατεδίκασε στο παρελθόν να διάγη βίον αντίθετον προς τον προορισμόν του ελευθέρου πολίτου και επιβλαβή εις τας σπουδάς του μαθητού»²⁷⁸. Σύμφωνα με το ψήφισμα αυτό εισαγόταν η οπλασκία στο Πανεπιστήμιο και η γυμναστική στα «κατώτερα εκπαιδευτήρια» την οποία θα δίδασκαν στρατιωτικοί, «μέχρις ου εκπαιδευθώσι διδάσκαλοι της γυμναστικής». Με το ίδιο ψήφισμα οργανώθηκε, επίσης, η φάλαγγα του Εθνικού Πανεπιστημίου.

Θεώρησαν, λοιπόν, ότι η λύση θα προέκυπτε μέσω στρατιωτικών δομών και προτύπων, (στρατιωτικές ασκήσεις, φοιτητική φάλαγγα, ομοιόμορφες στρατιωτικού τύπου στολές), αλλά και με την ενίσχυση μιας νεοελληνικής ταυτότητας, στηριγμένη στο συνεχές του ελληνικού πολιτισμού, μέσω αγώνων με κλασικά αρχαιοελληνικά αγωνίσματα. Διαφαινόμενος σκοπός ήταν η πειθαρχία των μαθητών, η ένταξή τους σε ομοιόμορφες πειθαρχημένες συλλογικότητες αλλά και η ανάπτυξη πατριωτικού συναισθήματος. Χαρακτηριστικό στοιχείο των αντιλήψεων αυτών αποτελεί η κριτική του καθηγητή Κ. Φρεαρίτη, σχετικά με την «ανατροφή και παιδεία» των νέων. Η γυμναστική, έλεγε ο Φρεαρίτης, είναι απαραίτητη «υπό έποψιν πολιτικήν και

²⁷⁷ Το δόγμα της «Μεγάλης Ιδέας» διατυπώθηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη, τον Ιανουάριο του 1844, σε αγόρευση του στην Εθνοσυνέλευση η οποία καταγινόταν με τη δημιουργία συντάγματος. Η παρέμβαση του Κωλέττη αφορούσε το τρίτο άρθρο του συντάγματος, που θα προσδιόριζε το περιεχόμενο της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη. Η *Μεγάλη Ιδέα* βρήκε ευρύτερη απήχηση στις λαϊκές μάζες εκφράζοντας ένα δυνατό εθνικιστικό μήνυμα που απαιτούσε αφοσίωση στο εθνικό ιδεώδες και που ήθελε την Ελλάδα κληρονόμο της έκτασης του κλασικού αρχαίου κόσμου. Βλ. σχετικά Κ.Θ. Δημαράς, «Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας», *Ιατρολογιοτεχνική Στέγη*, Ανοιξη 1970, Αθήνα, σ.8, παρατίθεται στο Θ. Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εισαγωγική-επιμέλεια Θ Βερέμης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999, σ.29.

²⁷⁸ Η προσωρινή κυβέρνηση, του 1862, καθοδηγούμενη από τις αυταρχικές τάσεις του Βούλγαρη, «ως πολιτικός της τάξης και της ασφάλειας», και στηριγμένη σε μια ευρεία μαζική υποστήριξη, από τους δυσαρεστημένους της μοναρχικής περιόδου, προσπάθησε με διάφορα μέτρα να επιβάλει την ηρεμία, την τάξη, και να προλάβει ταραχές, στην ήδη τεταμένη πολιτική και κοινωνική σκηνή της περιόδου. Από το 1857 αλλά και το 1859-1860, οι μαθητές και οι φοιτητές πρωτοστατούν σε ποικίλες πολιτικές δράσεις. Ε. τ. Κ. 19/Ψήφισμα της 18^{ης} Δεκεμβρίου του 1862 «Περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της οπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις της γυμναστικής». Βλ. επίσης Α. Δημαράς *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., σσ. 157-170 τεκμήρια 44 έως 48. Τα μέτρα σχετικά με τη γυμναστική και την τάση στρατικοποίησής της θα πρέπει να εντάσσονται σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο. Τα μέτρα ήταν γνωστά και από την εφαρμογή τους, για τους ίδιους λόγους, στη Γαλλική εκπαίδευση. Την τακτική αυτή προσπάθησαν να ακολουθήσουν και μετέπειτα πολιτικά σχήματα, ανεξάρτητα από τα όποια αποτελέσματα. Περισσότερα για την πολιτική κατάσταση της περιόδου στο G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα ...*, ό.π., σσ. 367-393.

καθαρώς πατριωτικήν» καθώς αυτή «επενεργεί επί του σώματος του πολίτου»²⁷⁹, ενώ θεωρούσε ότι συνδέονταν με βασικές έννοιες όπως για παράδειγμα «την αγωγή των ελευθέρων» και την ανάπτυξη του πατριωτικού αισθήματος. Το αυταρχικό κυβερνητικό σχήμα της περιόδου θεώρησε απαραίτητες τις αξίες αυτές ώστε να αποτελέσουν τα νέα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των νέων πολιτών.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι σημαντικό αίτιο για τη στασιμότητα, στην πορεία ένταξης της γυμναστικής στο σχολικό μηχανισμό, ήταν εκτός των άλλων η έλλειψη «ειδικών και μορφωμένων δασκάλων της γυμναστικής»²⁸⁰, αλλά και ο *άκρατος της εποχής εκείνης λογιολατρισμός* που είχε καλλιεργηθεί στην ελληνική κοινωνία²⁸¹. Την αδράνεια, όμως, της οθωνικής περιόδου, σχετικά με τη γυμναστική στη μέση εκπαίδευση, διαδέχθηκε η τάση ένταξής της με έντονα στρατιωτικά χαρακτηριστικά, από το 1862 και μετά. Οι γυμναστική και οι στρατιωτικές ασκήσεις που την πλαισιώναν εντάσσονταν στο πνεύμα της πειθάρχησης και της αποδοχής των νέων κοινωνικών αξιών. Η διαφαινόμενη όμως, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και κυρίως μετά το 1880, οικονομική ανάπτυξη, που ακολούθησε ως αποτέλεσμα της βιομηχανικής επανάστασης, είχε ανάγκη ενός *λόγου* για το σώμα, που να αφορά την οικονομική του κυρίως χρησιμότητα. Η γενικότερη σύλληψη της ευθείας και της υπακοής, που συνδεόταν αξεδιάλυτα με τη χρησιμότητα του σώματος, θεωρήθηκε ότι επιτυγχάνεται περισσότερο με την εσωτερική πειθάρχηση που προέκυπτε από τη γυμναστική παρά με τις εξωτερικές επιβολές των στρατιωτικών ασκήσεων²⁸². Έτσι ο νέος *λόγος*, που

²⁷⁹ Βιβλιοκρισία του Κωνσταντίνου Φρεαρίτη για το βιβλίο του Δ.Σ.Στρούμπου, *Το μέλλον, ήτοι περι ανατροφής και παιδείσεως*, Αθήνα 1854, σσ. 526-527, παραπέμπεται στο Ε. Φουρναράκη, «Η σωματική αγωγή ...», ό.π., σσ.293-315 εδώ, σ.302.

²⁸⁰ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις ...*, ό.π., σ.11.

²⁸¹ Τις συνθήκες και τις αντιλήψεις αυτές τόνισε και ο Ι. Χρυσάφης λέγοντας ότι την περίοδο αυτή «το λοιπόν διδακτικόν προσωπικόν, [...] εθεώρει την γυμναστικήν ως τι αποδιοπομπαίον και ασύμφωνον προς τον σκοπόν της Εκπαιδεύσεως και ου μόνον δεν ενίσχυε τας υπέρ αυτής προσπαθείας του κράτους, αλλ' από συστήματος αντενήργει κατά παντός μέτρου». Στο ίδιο, σ. 12.

²⁸² Όπως αναλυτικά έχει αποδείξει ο Foucault, (M. Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Harmondsworth: Penguin 1977) το σώμα είναι η επιφάνεια πάνω στην οποία αρθρώνονται μηνύματα εξουσίας με το πιο σαφή τρόπο, ενώ, σύμφωνα με τον Feldman, είναι το πεδίο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα και αποκτά νόημα η πολιτική βία. (A. Feldman, *Formations of Violence: The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*, University of Chicago Press, Σικάγο 1991). Μάλιστα ο Bourdieu, αναπτύσσοντας την έννοια του *habitus*, απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στο σώμα καταδεικνύοντας ότι όχι μόνο περιέχεται στον κοινωνικό κόσμο αλλά και ότι το σώμα περιέχει τον κοινωνικό κόσμο. (P. Bourdieu, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Στάχυ, Αθήνα 1999. P. Bourdieu & Wacquant, J.L., *An Invitation to Reflexive Sociology*, University of Chicago Press, Σικάγο 1992. Αλλά και D. Reay, «It's all becoming a habitus»: beyond the habitual use of habitus in educational research, *British Journal of Sociology of Education*, vol. 25, 4(2004), σσ. 431-444) Το *habitus*, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι η «εσωτερικευση εξωτερικών δομών», η σωματικοποίηση δηλαδή των κοινωνικών δομών από τα άτομα. Με πιο συγκεκριμένους όρους η προσέγγιση αυτή προβάλλει emphatica τη γυμναστική ως σημείο εκκίνησης απόκτησης του *habitus*, δηλαδή της εντατικής διαμόρφωσης των ελληνικών παιδικών σωμάτων μέσα από την αλληλεπίδραση μεταξύ κρατικής πολιτικής, ταξικών συμφερόντων και ιστορικών

σταδιακά αναπτύχθηκε, για το σώμα και την άσκησή του συνδέθηκε με υψηλού βαθμού προσωπική υπευθυνότητα και λογοδοσία για τη διατήρηση της υγείας και της καλής φυσικής κατάστασης του ατόμου²⁸³.

Η Γυμναστική στην εκπαίδευση των δημοδιδασκάλων

Η επέκταση του σχολικού δικτύου οδήγησε στην αυξημένη ζήτηση ικανών εκπαιδευτικών για τη στελέχωση των νέων σχολικών μονάδων. Από τα πρώτα κιόλας βήματα της ελληνικής εκπαίδευσης τέθηκε θέμα ικανότητας των δασκάλων καθώς δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες του νέου συστήματος. Η αναβάθμιση όμως της εκπαίδευσής τους, μολονότι ήταν επιβεβλημένη, φάνταζε ουτοπική καθώς τα διδασκαλεία αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στο απαιτούμενο επίπεδο σπουδών. Η έλλειψη ικανών καθηγητών, ο περιορισμένος χρόνος φοίτησης στα διδασκαλεία, η εκπαίδευση στα απολύτως αναγκαία, αλλά και η εμμονή για την εκπαίδευση των δασκάλων σε έναν μηχανιστικό τρόπο διδασκαλίας, όπως αυτός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, σε ένα στείο κλίμα κλασικισμού, λειτούργησαν καταλυτικά στη διαμόρφωση του διδασκαλικού σώματος. Οι αλληπάλληλες προσπάθειες για τον «εκσυγχρονισμό» της εκπαίδευσης των διδασκάλων, όπως και όλες σχεδόν οι εκπαιδευτικές προσπάθειες της εποχής, δεν κατάφεραν να αποδώσουν τα προσδοκώμενα.

Από την πρώτη στιγμή η έλλειψη κατάλληλα εκπαιδευμένου διδακτικού προσωπικού απέκτησε ιδιαίτερα μεγάλη σημασία στην προσπάθεια αλλαγής του εκπαιδευτικού κλίματος. Η πρώτη προσπάθεια μορφοποίησης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος από τον Καποδίστρια, αλλά και αργότερα η αναμόρφωσή της από τους Βαυαρούς, έδινε βασική προτεραιότητα στην εκπαίδευση ικανών δασκάλων²⁸⁴. Από τα πρώτα διδασκαλεία της Αίγινας, επί Καποδίστρια, η γυμναστική εντάσσεται στα διδακτικά αντικείμενα των υποψηφίων δασκάλων, αποδίδοντάς της έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το παραπάνω στοιχείο κατοπτρίζεται με σαφήνεια και αργότερα στο νόμο του 1834

πολιτισμικών δομών στο χρόνο της μελέτης αυτής. Όπως επίσης σημειώνει ο Foucault, η εξουσία με την άμεση εγγραφή δεξιοτήτων στο σώμα συγκροτεί κάθε φορά το άτομο εκμεταλλεζόμενη λόγους και μορφές σώματος που η ίδια επιβάλλει. (M. Foucault, *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, Ύψιλον, Αθήνα 1991)

²⁸³ Βλ. σχετικά I. Culpan, «Physical Education: Liberate or confine it to the Gymnasium», *Delta: Policy and Practice in Education*, τομ.48, 2(1996), τομ. 49, 1(1997), σσ.203-220.

²⁸⁴ Γ.Α. Μαουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., σ. 534.

«Περί δημοτικών σχολείων», που όριζε εκτός των άλλων μαθημάτων και τη *Γυμναστική* ως απαραίτητο γνωστικό πεδίο για το διορισμό δασκάλων στα δημοτικά σχολεία του κράτους. Στην πρώτη επίσημη διάκριση των γνωστικών περιοχών, η *Γυμναστική* κατέχει για πρώτη φορά θέση ανάμεσα στα απαραίτητα, για την προετοιμασία των δασκάλων, διδακτικά αντικείμενα.

Στις 14 Απριλίου 1834 άρχισε να λειτουργεί στο Ναύπλιο το Διδασκαλείο, όπως προέβλεπε ο νόμος του 1834, στο πρόγραμμα μαθημάτων του οποίου, σύμφωνα πάντα με τον νόμο, εντασσόταν και η *Γυμναστική*. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε, στο Ναύπλιο, το πρώτο γυμναστήριο για την υποστήριξη της εκπαίδευσης των μαθητών του διδασκαλείου στο μάθημα της γυμναστικής. «περιλάβον και όλα τα γυμναστικά όργανα (δίζυγα, μονόζυγα, τραπέζια, αιώρας κ.τ.τ.) του καινοφανούς ακόμη τότε γερμανικού γυμναστικού συστήματος»²⁸⁵. Τη διεύθυνση τόσο του διδασκαλείου όσο και του γυμναστηρίου του ανέλαβε ο Christian Ludwig Kork, Γερμανός γιατρός και Αγγλικανός ιεραπόστολος, μέλος της υπό τον Κιγκ αμερικανικής ιεραποστολής στην Ελλάδα²⁸⁶.

Με τη μεταφορά του διδασκαλείου στην Αθήνα το 1835, όταν αυτή έγινε πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, έκλεισε και το γυμναστήριο στο Ναύπλιο και ιδρύθηκε νέο στην πρωτεύουσα, κοντά στο ναό της Μητροπόλεως. Τη διεύθυνση του νέου διδασκαλείου ανέλαβε, από το 1835 έως το 1852, ο Ιωάννης Κοκκώνης, ενώ την διεύθυνση του γυμναστηρίου ο δάσκαλος του μαθήματος της γυμναστικής, από το 1836, Γεώργιος Θ. Παγώντας²⁸⁷. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι πρώτοι απόφοιτοι του διδασκαλείου είχαν λάβει τα απαραίτητα εφόδια για να διδάξουν τη γυμναστική στα

²⁸⁵ Ι. Χρυσάφης, *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ.15.

²⁸⁶ Ο Christian Ludwig Kork (1800-1842), πρωτοεμφανίζεται το 1830 στη Σύρο όπου δίδασκε στα σχολεία που είχε ιδρύσει η αμερικανική ιεραποστολή. *Γενική Εφημερίς*, έτος Ε, 31 Δεκεμβρίου 1830, αρ. 102, σ. 479. Πρβλ. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1920, σ.207- Τιμολεόντας Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Ερμούπολει 1874, σ.632-633. Το ίδιο έτος (1830) παντρεύτηκε την Ελληνίδα Μαρία Φιλαλήθους, η οποία ασχολήθηκε επίσης με την εκπαίδευση στη Σύρο, στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια το οποίο είχε συσταθεί το φθινόπωρο του 1829. *Γενική Εφημερίς*, έτος Δ', 9 Οκτωβρίου 1829, σ. 279.

²⁸⁷ Ο Γεώργιος Θ. Παγών διδασκε, από το 1837 έως το 1854, ταυτόχρονα στο βασιλικό Διδασκαλείο εκτός από το μάθημα της Γυμναστικής, Γενική Παιδαγωγική καθώς και Διδακτική. Στον Παγώντα ανατέθηκε, όταν ακόμη ήταν δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας και της ιστορίας των ελληνοπαίδων στο Μόναχο και το Βερολίνο, να μελετήσει και να εντυπώσει στη σωματική αγωγή των νέων. Βλ. σχετικά Ι. Χρυσάφης, *Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σσ. 15-16. Ο Παγώντας, όπως αναφέρεται επίσης σε άρθρο στην εφημερίδα *Εμπρός*, «ου μόνον δ' εδίδασκε, αλλά και δια του ιδίου παραδείγματός προσέβαθε να καταδείξη την ευεργετικήν επί της υγείας επίδρασιν της σωμαστικής. Διότι και πεζοπόρος ακούρατος ήτο και κολυμβητή, συχνά δ' εξήρχετο εις ζκδρομάς μακράς μετά των μαθητών του», βλ. άρθρο του Ι. Κονδυλάκη το οποίο υπογράφει με το ψευδώνυμο [Ι.Ακτιμών], «Αναβίσις της Γυμναστικής», *Εμπρός* 13 Ιανουαρίου 1897, σ.1.

παιδιά του δημοτικού σχολείου. Πράγματι, όπως προκύπτει από τα άρθρα των εφημερίδων της εποχής, τα: «παραδοθέντα μαθήματα εις το κατάστημα τούτο [και εννοεί το διδασκαλείο των Αθηνών] από τας αρχάς του παρελθόντος Νοεμβρίου [το 1835] μέχρι της 25 Σεπτεμβρίου [1836] είναι τα εξής: [...] Γνώσεις τινές περι Γεωργικής, Γυμναστικής και Ιχθυογραφία»²⁸⁸. Δεν υπάρχουν όμως πλήρη και ακριβή στοιχεία για το αν συνεχίστηκε η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής στο Διδασκαλείο των Αθηνών²⁸⁹. Βέβαια, με βάση τους προϋπολογισμούς των δαπανών για τη μισθοδοσία του διδακτικού προσωπικού την περίοδο αυτή, εμφανίζονται δαπάνες και για τη μισθοδοσία δασκάλων της γυμναστικής όπως και της γεωργικής²⁹⁰. Με βάση τα στοιχεία αυτά έχουμε ενδείξεις ότι η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής πρέπει να συνεχίστηκε στο διδασκαλείο, τουλάχιστον μέχρι το 1860. Εν τούτοις, όταν συγκλήθηκε η Εθνοσυνέλευση του 1864, θεωρήθηκε ότι το διδασκαλείο δεν μπορούσε να επιτύχει το σκοπό του, και συνεπώς αποφασίστηκε η προσωρινή αναστολή της λειτουργίας του²⁹¹, ενώ ταυτόχρονα έκανε σύσταση στην κυβέρνηση για την αναδιοργάνωσή του. Κάτι τέτοιο όμως δεν έγινε εφικτό, με αποτέλεσμα κατά το διάστημα 1864-1878 το διδασκαλείο να μη λειτουργήσει και οι ανάγκες σε δασκάλους, που ήταν μεγάλες λόγω της ανάπτυξης του σχολικού δικτύου, να καλύπτονται από επιτυχόντες σε δημόσιες εξετάσεις που διοργάνωναν ανά την Ελλάδα ειδικές επιτροπές. Οι υποψήφιοι στις εξετάσεις αυτές, εκτός των άλλων μαθημάτων, εξετάζονταν και στη γυμναστική²⁹². Η ένταξη της γυμναστικής στη δημοτική εκπαίδευση φαίνεται ότι αποτελούσε καθ' όλη αυτή την

²⁸⁸ «Περί των δημοσίων εξετάσεων του εν Αθήναις Βασ[ιλικού] Διδασκαλείου», *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, 48(Παρασκευής 6 Νοεμβρίου 1836), Παράρτημα, σ.219-220, παρατίθεται στο Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης ...*, ό.π., σ.226.

²⁸⁹ Πραγματεία της εποχής, αναφερόμενη στην κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης, τονίζει για την εκπαίδευση των δασκάλων ότι «εις την Γυμναστικήν μόνον επιθυμούμεν να ενασκώνται επίσης καθ' όλον το διάστημα τούτου του χρόνου, διότι ευχής έργον είναι εις όλας τα πόλεις και τας κόμας της Ελλάδος να υπάρχωσι τα το σώμα και επομένως και την ψυχήν ῥωννύοντα. παρά τοις προγόνοις ἡμῶν τοσούτον εκτιμώμενα, και ἤδη εν Γερμανία μάλιστα εκ νέου γενικῶς εισαχθέντα γυμναστικά καταστήματα, και ο τας σωμαστικὰς της νεολαίας διευθύνων πρέπει να εἶναι ο δημοδιδάσκαλος». Η αναφορά αυτή καταδεικνύει μια αποσπασματικότητα στη γυμναστική εκπαίδευση των δασκάλων και όχι την παντελή απουσία αυτής. Βλ. [Ανώνυμος], «Περί εκπαίδευσως», *Νέα Πανδώρα*, τ. 6, αρ.124, 1855, 88-89.

²⁹⁰ *Παράρτημα των πρακτικῶν συνεδριάσεων της βουλῆς*: έτος 1845, σ.138, *παράρτημα των πρακτικῶν συνεδριάσεων της βουλῆς*: έτ. 1846, σ.76 και Ν.ΤΠΔ' «Περί κυρώσεως των ἐξόδων της χρήσεως 1856» σ. ρστ, κτλ. Παρατίθεται στο Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης ...*, ό.π., σ.229 καθώς και στους προϋπολογισμούς των ετών 1845 και μετά το 1856 και το 1859 όπως φαίνεται υπήρχε μισθοδοσία δασκάλου γυμναστικής. Απ. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων (1878-1911)*, διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης της Παιδαγωγικής σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 1990, σ.151.

²⁹¹ Η διακοπή λειτουργίας του διδασκαλείου δεν έγινε δια νόμου, αλλά με την απαλοιφή του σχετικού κονδυλίου, για τις οικονομικές του ανάγκες, από τον κρατικό προϋπολογισμό.

²⁹² Ε.τ.Κ., 22/Διαταγή 3155 της 29^{ης} Απριλίου 1868.

περίοδο ένα από τα ζητούμενα της πολιτείας, όμως οι ελλιπείς γνώσεις αλλά και η απροθυμία των δασκάλων συνέχιζαν να λειτουργούν ως βασικός ανασταλτικός παράγοντας.

Η εγκυρότητα όμως αυτών των επιτροπών και των εξετάσεων που διεξήγαγαν αμφισβητήθηκε²⁹³, μετά από έντονες διαμαρτυρίες φιλολογικών συλλόγων, λογίων αλλά και του τύπου. Θεωρήθηκε ότι οι επιτροπές αυτές εξυπηρετούσαν πολιτικά συμφέροντα και αδιαφορούσαν για το επίπεδο των γνώσεων των υποψηφίων. Για το λόγο αυτό συστήθηκε μια μόνιμη, πλέον, εξεταστική επιτροπή με έδρα την Αθήνα²⁹⁴.

Οι επιτροπές αυτές, πέρα από τη εξυπηρέτηση των όποιων πολιτικών συμφερόντων, προσπαθούσαν να καλύψουν πάγιες ανάγκες της στοιχειώδους εκπαίδευσης και βέβαια η γνώση της προσέγγισης των σωμαστικών δε θα πρέπει να αποτελούσε βαρύνον κριτήριο για την επιλογή των μελλοντικών δασκάλων. Έτσι ήταν αυτονόητο το γεγονός της ελλιπούς γνώσεως της γυμναστικής προσέγγισης από τους δασκάλους που επιτύγχαναν στις εξετάσεις αυτές.

Η κατάσταση αυτή, που συνεχίστηκε έως το 1878, εισήγαγε στο διδασκαλικό κλάδο - και κατά συνέπεια στη δημοτική εκπαίδευση - ένα σώμα δασκάλων ανέτοιμων να αντιμετωπίσουν τα μεγάλα προβλήματα της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το 1878 με το νόμο ΧΘ²⁹⁵ ιδρύθηκε στην Αθήνα το *Διδασκαλείο Αρρένων*. Τα διδακτικά αντικείμενα τα οποία εντάχθηκαν και εμπλούτισαν το πρόγραμμα του διδασκαλείου ήταν προσαρμοσμένα «προς τας τότε κρατούσας θεωρίας της παιδαγωγικής επιστήμης»²⁹⁶. Στο νέο πρόγραμμα των μαθημάτων του διδασκαλείου συμπεριλαμβανόταν το μάθημα της Γυμναστικής μαζί με την Υγιεινή²⁹⁷.

Η κατανομή των μαθημάτων στα διδασκαλεία, σύμφωνα με το βασιλικό διάταγμα του 1878, προέβλεπε, για το τριτάξιο διδασκαλείο, στην Α' τάξη την ταυτόχρονη προσέγγιση της γυμναστικής και της κηπουρικής για δύο ώρες την εβδομάδα, στη Β' τάξη δύο ώρες για τη γυμναστική και μία για την κηπουρική, ενώ

²⁹³ «Πολάκις μη έχουσάν και συνείδησιν του μεγάλου κακού όπερ εις το έθνος προυξένουν, [...]» χρηστήκαν δάσκαλοι «αμαξηλάται, υπηρέται, χειρώνακτες [...] άνθρωποι ανάξιοι και παντελώς άχρηστοι» [P.Kirper, *Ιστορία της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαίδευσσεως*, μετφ. Δημ. Αυξεντιάδου, εν Αθήναις 1906, σ.58, «εν η εποχή πανταχού του πεπολιτισμένου κόσμου πυρρετωδώς ειργάζοντο προς αναδιοργάνωσιν των διδασκαλείων, προς ίδρυσιν νέων τοιοούτων [...]» στο Φ. Γεωργαντάς, «Τα διδασκαλεία αλλαγού και παρ' ημίν», *Εθνική Αγωγή*, 6(1899), σ.82.

²⁹⁴ Με το διάταγμα της 12ης Σεπτεμβρίου 1872.

²⁹⁵ Ε.τ.Κ 7/νόμος ΧΘ' της 11^{ης} Ιανουαρίου 1878, «Περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις».

²⁹⁶ «Εκυριάρχησεν εν αυτώ η αρχή του εγκυκλοπαιδισμού δηλ. πολλά και ποικίλα μαθήματα». βλ. σχετικά Δημήτρης Γ. Μωραΐτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1953, σ.280.

²⁹⁷ Εν τω διδασκαλείω διδάσκονται τα εξής:[...] 13. Γυμναστική, 14. Υγιεινή. Νόμος ΧΘ', 1878, άρθ. 3.

στη Γ΄ τάξη η γυμναστική γινόταν για μία ώρα και εισάγονταν το μάθημα της Υγιεινής για δύο ώρες²⁹⁸.

Κλείνοντας την αναφορά μας στην εκπαίδευση των δασκάλων πρέπει να αναφερθούμε και σε αυτή που τελούταν εκτός των συνόρων του Ελληνικού βασιλείου. Συγκεκριμένα από τις αρχές της δεκαετίας του 1870²⁹⁹, περίοδος κατά την οποία είχε ανασταλεί η λειτουργία του διδασκαλείου της Αθήνας, ο *Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*³⁰⁰ ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη διδασκαλείο, με διευθυντή τον Χ. Παπαμάρκου. Στο πρόγραμμα του διδασκαλείου περιλαμβανόταν και η γυμναστική, ενώ ο χρόνος ενασχόλησης με αυτήν, συγκριτικά με τον αντίστοιχο του διδασκαλείου Αθηνών, ήταν αυξημένος. Έτσι στην Α΄ τάξη το μάθημα της γυμναστικής διδασκόταν τέσσερις ώρες, στη Β΄ τάξη τρεις ώρες και στη Γ΄ τάξη δύο ώρες, ενώ παράλληλα η διδακτέα ύλη του μαθήματος, όπως και για όλα τα άλλα μαθήματα στο πρόγραμμα του διδασκαλείου, ήταν λεπτομερής και αναλυτική³⁰¹. Τη διδασκαλία της γυμναστικής στο διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης είχε αναλάβει, για τέσσερα περίπου χρόνια, από το 1875-1876 μέχρι και το 1879, ο Ι. Φωκιανός³⁰². Η προσέγγιση του μαθήματος ακολουθούσε τη γερμανική μεθοδική, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα δινόταν στην ανάπτυξη των γερμανικών συμπλεγμάτων (*turneigen*)³⁰³. Το 1879 τροποποιήθηκε το πρόγραμμα του διδασκαλείου χωρίς όμως να αλλάξει η ποσοστιαία κατανομή των μαθημάτων σ' αυτό.

Καθοριστικός ήταν ο ρόλος, στην εκπαίδευση των δασκάλων αλλά και στην γενικότερη ανάπτυξη της ελληνικής εκπαίδευσης, μιας σειράς ομίλων που δρουν ήδη στην Αθήνα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και που προάγουν τον εξαστισμό της εκπαίδευσης και της κοινωνίας, αποτέλεσμα του οποίου ήταν και οι ίδιοι³⁰⁴. Χαρακτηριστικές είναι οι δραστηριότητες του *Συλλόγου προς διάδοσιν των*

²⁹⁸ Βασιλικό διάταγμα της 25^{ης} Μαΐου 1878, «Περί κατανομής των διδακτέων μαθημάτων εν τω διδασκαλείω», αρθ.1-3, ΕτΚ α.φ. 33.

²⁹⁹ *Κανονισμός του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου*, Αθήνα 1872, σσ. 3-42 και από το: *Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος, Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων*, Αθήνα 1878, σσ.171-225 στο Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης ...*, ό.π., σσ. 64-79.

³⁰⁰ Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ιδρύθηκε το 1863.

³⁰¹ Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος, *Έκθεσις των κατά το 1876 και 1877 πεπραγμένων*, Αθήνα 1878, σσ.53-58.

³⁰² Ι. Χρυσάφης, *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σσ.112-113, 118.

³⁰³ Στην Θεσσαλονίκη ο Ιωάννης Φωκιανός μυήθηκε στην μέθοδο των γερμανικών συμπλεγμάτων (*Turneigen*) από το Γερμανό δάσκαλο των τεχνικών του διδασκαλείου Gebauer. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα «προσεχώρησεν ολοψύχως εις αυτήν» στο ίδιο σ. 118.

³⁰⁴ Χαρακτηριστική είναι η «συλλογικοποίηση» της ελληνικής πνευματικής ζωής, όπως την ονομάζει η Έλλη Σκοπετέα. Από τη δεκαετία του 1870 η εμφάνιση συλλόγων, κυρίως εκπαιδευτικών και πολιτιστικών, γίνεται πιο έντονη καταδεικνύοντας αυτή ακριβώς την δυναμική που αναδύεται από τον αστικό κοινωνικό χώρο. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο ...*, ό.π., σ.155.

Ελληνικών Γραμμάτων με τις οποίες στήριξε την μετεκπαίδευση των δασκάλων στις νέες παιδαγωγικές κατευθύνσεις³⁰⁵, συνέβαλε στην αλλαγή της παρωχημένης αλληλοδιδασκτικής μεθόδου με την προκήρυξη ειδικού διαγωνισμού³⁰⁶, ενώ σημαντική ήταν επίσης η συμβολή του συλλόγου με την έκδοση βιβλίων για τη στήριξη του διδασκαλικού έργου, μεταξύ των οποίων ήταν και εγχειρίδια για τη σωματική άσκηση των νέων³⁰⁷. Τα εγχειρίδια, που χρηματοδοτούσε ο σύλλογος να συγγραφούν ή να μεταφράσουν οι συνεργαζόμενοι συγγραφείς, έφεραν το στίγμα της νέας αστικής οπτικής. Ειδικότερα, όσον αφορά τη γυμναστική επελέγησαν να μεταφραστούν εγχειρίδια τα οποία πρόβαλλαν την αστική οπτική του μαθήματος, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη μεταστροφή των αντιλήψεων περί *σωμασκιών* και καθιστώντας καθολική και αποκλειστική τη διδασκαλία της νεοτερικής γυμναστικής στη δημοτική, και όχι μόνο, εκπαίδευση.

Οι έμφυλες διαφορές των Σωμασκιών

Μολονότι ο νόμος του 1834 προέβλεπε την εκπαίδευση δασκάλων και διδασκαλισσών στα διδασκαλεία³⁰⁸, αυτά κατέληξαν διδασκαλεία μόνο δασκάλων με αποτέλεσμα τη δημιουργία σημαντικού κενού στη στελέχωση της εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου. Όμως παρά το περιορισμένο ενδιαφέρον της πολιτείας για την εκπαίδευση των γυναικών και την παράλληλη παραμέληση της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών, η μόρφωση και η κατάρτισή τους ακολούθησε μια παράλληλη πορεία με αυτή των δασκάλων. Μπορεί λοιπόν το 1834 να θεσμοθετήθηκε η υποχρεωτική εκπαίδευση και διδασκαλισσών στα διδασκαλεία, όμως η ελληνική πραγματικότητα, σχετικά με την κοινωνική θέση της γυναίκας είχε μεγαλύτερη δυναμική. Έτσι η εκπαίδευση των διδασκαλισσών δεν είχε τον ίδιο βαθμό ανάπτυξης.

³⁰⁵ Έστειλε το 1871 τρεις υποτρόφους στη Γερμανία για να μελετήσουν τα νέα παιδαγωγικά ρεύματα. Αυτοί ήταν οι Χαρίσιος Παπαμάρκου, ο Σ. Μωραϊτης και Π. Οικονόμου. Μετά την επιστροφή τους, το 1874, έγιναν οι εισηγητές της συνδιδασκτικής μεθόδου και κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στην εκπαίδευση. Χρήστος Κάτσικας-Κώστας Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης ...*, ό.π., σσ. 66-68.

³⁰⁶ «Ποία αι ελλείψεις της κατωτέρας και μέσης δημοσίας Παιδείας εν Ελλάδι; Πόθεν εκάστη αυτών προέρχεται, αν εκ των νόμων, εκ της εφαρμογής ή εξ άλλων λόγων; Ποία τα άμεσα αποτελέσματα των ελλείψεων τούτων εις την διανοητικήν ανάπτυξιν και εις την ηθικήν διάπλασιν της νεολαίας; Και τις η επιρροή αμφοτέρων επί της καταστάσεως της κοινωνίας; Τέλος ποία τα καταλληλότερα θεραπευτικά μέσα;» Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 51.

³⁰⁷ Ένα από αυτά ήταν και το εγχειρίδιο του Ι. Ένιγγ *Η Υγιεινή Σωμασκία*, εν Αθήναι 1868.

³⁰⁸ Νόμος, *Περί δημοτικών σχολείων*, Ε.τ.Κ. αρ. 11, 3 Μαρτίου 1834, τμήμα Πέμπτο, κεφ. Α' *Περί του διδασκαλείου εν γένει*, αρθ. 66 «σκοπός του διδασκαλείου είναι να σχηματίζη ικανούς διδασκάλους και διδασκάλισσας».

με αυτή των διδασκάλων. Παρά ταύτα από πολύ νωρίς έγιναν δειλιά, αλλά ουσιαστικά, βήματα προς την κατεύθυνση αυτή.

Από την περίοδο ακόμη της διακυβέρνησης του Καποδίστρια ιδρύθηκαν ιδιωτικά σχολεία³⁰⁹ σε αρκετές, κυρίως νησιωτικές, περιοχές στα οποία πολλά κορίτσια απέκτησαν την αναγκαία κατάρτιση για το διδασκαλικό επάγγελμα. Η εκπαίδευση όμως των διδασκαλισσών αρχίζει, ουσιαστικά, το 1837 με την ίδρυση διδασκαλείου γυναικών από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία³¹⁰, το οποίο μονοπόλησε για πολλά χρόνια τη γυναικεία εκπαίδευση. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας για τη γυναικεία εκπαίδευση οδήγησε σταδιακά στη σύσταση άλλων τριών διδασκαλείων στην Πάτρα, στην Κέρκυρα και στη Λάρισα μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα³¹¹.

Η εκπαίδευση των διδασκαλισσών ήταν υποβαθμισμένη σε σχέση με την αντίστοιχη των ανδρών δασκάλων, κυρίως σε ότι αφορούσε την παιδαγωγική τους κατάρτιση. Από τα πρώτα προγράμματα του διδασκαλείου φαίνεται πως αποδιδόταν ιδιαίτερη βαρύτητα στη *διδασκαλία τόσο των Αρχαίων Ελληνικών όσο και στη διδασκαλία των ειδικών και πρακτικών μαθημάτων*, που κατά την επικρατούσα τότε κοινωνική άποψη θεωρούνταν κατάλληλα για τη γυναικεία κοινωνική θέση αλλά και φύση³¹². Το μάθημα της γυμναστικής δεν εντασσόταν στο πρόγραμμα του Παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του.

Η εκπαίδευση όμως των κοριτσιών, η οποία ήταν διετής, συμπληρωνόταν με διάφορες κινητικές και χειροτεχνικές δραστηριότητες όπως ο χορός και τα *Εργόχειρα*³¹³. Σύμφωνα μάλιστα με την Ελένη Φουρναράκη, ιδιαίτερα ο χορός

³⁰⁹ Πιο συγκεκριμένα στη Σύρο, στην Τήνο, στο Άργος και στη Μάνη. Τα μακροβιότερα από αυτά τα ιδιωτικά σχολεία ήταν το «Φιλελληνικό Παιδαγωγείο» Σύρου και η Σχολή Hill στην Αθήνα. Σ.Γ. Τζουμλέα- Π.Δ. Παναγόπουλου, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια* Αθήνα 1933, σσ.118-119.

³¹⁰ Ο πρώτος που οραματίστηκε αυτή την ιδέα ήταν ο Ιωάννης Κοκκώνης (1796 – 1864), διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων όλης της Ελλάδας. Την 25^η Ιουλίου 1836 συνέρχονται σε συνεδρίαση, επικυρώνουν το κείμενο του πρώτου «Διοργανισμού τής Εταιρείας» και ιδρύουν την «Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία», σκοπός της οποίας είναι «η πρόδος των Δημοτικών Σχολείων και η στοιχειώδης εκπαίδευσις του λαού». Τον επόμενο χρόνο το 1837 η Φ.Ε. εγκαθιάνει το σοβαρότερο μέρος τής ενεργού δράσεώς της με την ίδρυση σχολείου θηλέων, του πρώτου παρθεναγωγείου τής Φ.Ε.

³¹¹ Βλ. σχετικά Ε.Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 23.

³¹² Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης...*, ό.π., σσ.238-239.

³¹³ Ο τότε «Γραμματεὺς» τής Παιδείας Ν. Θεοχάρης, σε αναφορά του σχετικά με τη λειτουργία του Παρθεναγωγείου, υπογεγραμμένη και από τον Αλ. Ραγκαβή, που υπηρετούσε ως το 1840 στο Υπουργείο Παιδείας, τονίζει ότι: «Τα μαθήματα που προτείνονται για το σχολείο αυτό [ανώτερο σχολείο κορασιών] είναι: Ελληνική γλώσσα και φιλολογία, Γαλλικά, Κατήχηση, Γεωγραφία, Ιστορία, Αριθμητική, Καλλιγραφία, Ζωγραφική, Μουσική (Κύμβαλον). Χορός. Χειροτεχνήματα», Ν.

προβαλλόταν ως το καταλληλότερο μέσο «για την ανάδειξη της φυσικής «χάριτος» του γυναικείου σώματος, είτε σε αντιδιαστολή προς τη γυμναστική είτε, συχνότερα, απλώς ως μια γυναικεία δεξιότητα, ανάμεσα σε τόσες άλλες»³¹⁴. Οι δραστηριότητες αυτές αποτελούσαν τις μοναδικές κινητικές δραστηριότητες, που θεωρούνταν «κατάλληλες» να συμπεριλαμβάνονται στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Ιδιαίτερα τα *Εργόχειρα* αποτελούσαν την πλέον διαδεδομένη και πολύωρη απασχόληση των μαθητριών «κατά τας λοιπάς εργασίμους ώρας»³¹⁵. *Εργόχειρα* ήταν τα διάφορα χειροτεχνήματα όπως το «ράψιμον, πλέξιμον και κεντήματα και μετέπειτα ψαθοπλεκτική (των γυναικείων καπέλων)»³¹⁶. Οι δραστηριότητες αυτές, μάλιστα, φαίνεται ότι εντάσσονταν και στην εξεταστική διαδικασία των μαθητριών καθώς όπως αναφέρεται στην εφημερίδα ο *Ελληνικός Ταχυδρόμος* : «αι μαθήτριαι του σχολείου τούτου εξητάσθησαν εις [...] και διάφορα εργόχειρα οίον, ραπτικήν, κέντισμα, άνθη κήρινα κτλ»³¹⁷.

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα τίθεται επιτακτικά η ανάγκη βελτίωσης της γυναικείας εκπαίδευσης, καθώς πληθαίνουν οι φωνές, κυρίως των παιδαγωγών, προς την κατεύθυνση αυτή. Το 1856 η έλλειψη διδασκαλισσών υποχρεώνει το υπουργείο *επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως*, να αποστείλει εγκύκλιο προς τους νομάρχες, με την οποία τους συνιστούσε να δώσουν εντολή σε κάθε Δήμο της περιοχής τους να αποστείλει από μια κοπέλα στο διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας για την εκπαίδευσή της³¹⁸. Σε μια τέτοια προοπτική, και με την εισαγωγή των γυμναστικών ασκήσεων στο πρόγραμμα και των γυναικείων διδασκαλείων, τόσο η γυναικεία εκπαίδευση όσο και η σωματική άσκηση σε αυτήν απέκτησαν νέα δυναμική.

Στην πορεία αυτή ήταν αναγκαία η αλλαγή των αντιλήψεων σχετικά με την άσκηση του γυναικείου φύλου. Έτσι οι γνωστές, μέχρι τότε, πρακτικές σωματικής

Θεοάρης, «Περί ανωτέρου εκπαιδευτηρίου των κορασιών», έγγραφο με ημερομ. 8 Μαρτίου 1840, Γ.Α.Κ., ό.π., φ. 7. Βλ. σχετικά Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση Εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 112.

³¹⁴ Ε. Φουρνάρη, «Η σωματική αγωγή...», ό.π., σ. 311.

³¹⁵ Αναφέρεται στο πρόγραμμα μαθημάτων του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στα 1842 δίπλα από το μάθημα των Χειροτεχνημάτων, βλ. σχετικά *Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, Αθήναι 1842, σσ. 3-7.

³¹⁶ βλ. Εγκυβλιόρρυσις του Σχολείου των κορασιών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1837, σσ. 14-15 και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 89.

³¹⁷ *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, 45(Κυριακή 26 Ιουνίου 1838), σ.428 παρατίθεται στο Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.238.

³¹⁸ Εγκύκλιος διαταγή υπουργείου επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου εκπαίδευσως, αριθ. 1334, Αθήναι 12 Μαρτίου 1856, στο Χ. Λέφας, *Ιστορά...*, ό.π., σ.191.

άσκησης έπρεπε να εμπλουτιστούν με νέα γυμνάσματα, όπως συμβούλευε άλλωστε και ο παιδαγωγός Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος:

«Αντί δε χορού ευρωπαϊκού σκοπιμώτατον θα ήτο αν εγυμνάζοντο εντός αυλής αρμόδια γυμνάσια προς ευρωστίαν και ευρυθμίαν του σώματος, ήτις μηδόλως να παραμελήται ή να ολιγορήται συμφέρει ένεκα της πνευματικής μορφώσεως Διότι του γυναικείου σώματος η υγιής ανάπτυξις και μόρφωσις το ευπρεπές ορθόν και μετά χάρητος στάσιμον και βάδισμα είνε σπουδαιότατον πράγμα»³¹⁹.

Τη νομιμοποίηση, στις νέες προτάσεις για τη σωματική άσκηση, έδινε εκτός από τη διασφάλιση της υγείας και η συμβολή της στην τόνωση των ιδιαίτερων γυναικείων σωματικών χαρακτηριστικών.

Έτσι το 1858 με απόφαση του διοικητικού συμβουλίου εισάγεται το μάθημα της *Γυμναστικής* στο Αρσάκειο³²⁰, πρωτοβουλία εξαιρετικά προοδευτική για την εποχή εκείνη. Το μάθημα εντάσσεται κανονικά στο πρόγραμμα και των υπολοίπων σχολείων τής Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, πιο συγκεκριμένα το 1862³²¹, χρονιά που τα σχολεία αυτά θα αναγνωριστούν επίσημα ως διδασκαλεία από το κράτος.

Η αναστολή λειτουργίας του διδασκαλείου αρρένων, το 1864, προκάλεσε την αναστολή και της λειτουργίας των διδασκαλείων των θηλέων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας³²², καθώς ο τότε Υπουργός, επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου εκπαίδευσως, Κωνσταντίνος Λομβάρδος, θεώρησε πως η απόφαση της Εθνοσυνέλευσης αφορούσε και τους δύο τύπους εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Τα Διδασκαλεία θηλέων, όμως, επανήλθαν και πάλι σε λειτουργία με διάταγμα το 1867³²³, αλλά έως ο 1869 δεν έχουμε αναφορές για το αν και με ποιο τρόπο διδάχθηκε το μάθημα της γυμναστικής σε αυτά. Στο πρόγραμμα του 1870 το μάθημα της γυμναστικής αναγράφεται και πάλι.

³¹⁹ Κ. Ξανθόπουλος, *Πρώτη και Μέση εκπαίδευσις ...*, ό.π., σ.274.

³²⁰ Το παρθενιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας μετονομάστηκε σε Αρσάκειο, προς τιμήν του δωρητή του Απόστολου Αρσάκη. Ο Ηπειρώτης γιατρός, λόγιος και πολιτικός Απόστολος Αρσάκης (1792-1874), από το 1850 αναλαμβάνει να συνεχίσει την ανέγερση των Σχολείων τής Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ενισχύοντας γενικότερα το έργο της. Ο Απόστολος Αρσάκης ενστερνίσθηκε τη σημασία τής μόρφωσης των γυναικών ως παράγοντα πνευματικής και κοινωνικής ανάκαμψης τής Ελλάδας και στήριξε επί ένα τέταρτο του αιώνα (1850-1874) το έργο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Βλ. σχετικά <http://archive.arsakeio.gr/allhistory.pdf>.

³²¹ Στο ίδιο.

³²² Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 149.

³²³ Γ. Βενθόλος, *Θεσμολόγιο...*, ό.π., τ. Α', μέρος Β', σ. 79 διάταγμα της 11ης Μαΐου 1867, και Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης ...*, ό.π., τ.Β', σσ.43-44.

Στο πρόγραμμα του διδασκαλείου του σχολικού έτους 1876-1877³²⁴, στο οποίο γινόταν αναλυτική καταγραφή τη ύλης των μαθημάτων, το μάθημα της γυμναστικής εμφανίζεται να διδάσκεται στις τέσσερις πρώτες τάξεις του εκπαιδευτηρίου, όπου η φοίτηση ήταν πενταετής, ενώ τα εργόχειρα διδάσκονταν πέντε (5) ώρες την εβδομάδα σε κάθε τάξη. Στο πρόγραμμα της επόμενης χρονιάς, το 1877³²⁵, η γυμναστική διδασκόταν σε όλες τις τάξεις. Στην πρώτη και στην τρίτη τάξη το μάθημα διδασκόταν δύο φορές την εβδομάδα από μισή ώρα, ενώ στις υπόλοιπες τάξεις μία φορά την εβδομάδα από μία ώρα. Όσον αφορά τις ώρες διδασκαλίας των χειροτεχνημάτων (εργόχειρων), αυτές παρέμεναν οι ίδιες. Στο πρόγραμμα του 1882-1883 η γυμναστική παραλείπεται από το πρόγραμμα, ενώ μειώνονται και οι ώρες των εργόχειρων. Το 1883-1884 το μάθημα επανέρχεται σε όλες τις τάξεις με αύξηση των ωρών του σε δύο την εβδομάδα. Από το 1884 το μάθημα της γυμναστικής θα σταθεροποιηθεί στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο του προγράμματος του 1884 ήταν η σύνδεση του μαθήματος της υγιεινής με το μάθημα της γυμναστικής, στοιχείο που συναντήσαμε και στην εκπαίδευση των δασκάλων.

Η σταδιακή ανάπτυξη, από τα μέσα και κυρίως προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, του σχολικού δικτύου των κοριτσιών αφενός και η ταυτόχρονη μεταστροφή των αντιλήψεων για τη γυναικεία εκπαίδευση αφετέρου βοήθησαν στην ένταξη και τη διδασκαλία της σωματικής άσκησης στα σχολεία θηλέων. Η μονομερής δραστηριότητα των *εργοχειρών*, που ο νόμος του 1834 ενέτασσε στο πλαίσιο των γυναικείων σωμασκιών στα σχολεία θηλέων, αντικαταστάθηκαν σταδιακά ή τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό και έτσι παραχώρησαν εβδομαδιαίο σχολικό χρόνο στη *γυμναστική*.

Σημαντικό επίσης ρόλο στην πορεία αυτή διαδραμάτισε η ένταξη της *γυμναστικής* και στην εκπαιδευτική κατάρτιση των διδασκαλισσών στα διδασκαλεία. Η επάρκεια των διδασκαλισσών στην προσέγγιση των γυμναστικών ασκήσεων τις βοήθησε στο να δώσουν ώθηση στη νέα, για το γυναικείο φύλο, κινητική δράση στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Η πορεία όμως αυτή ήταν αργή και δε θα ολοκληρωθεί πριν τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό στοιχείο της πορείας αυτής είναι η ανυπαρξία αναφορών για τη γυναικεία εκπαίδευση στους *Οδηγούς αλληλοδιδασκτικής*. Η πρώτη αναφορά, και αυτή μόνο ως *επίμετρον*, εμφανίζεται μετά το 1870, λόγω της

³²⁴ Αναφορά στο πρόγραμμα.

³²⁵ Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης ...* ό.π., τ.Β', σσ.48-49.

έλλειψης ιδιαίτερου *Οδηγού* για την εκπαίδευση των κοριτσιών. Στην μικρή αναφορά του *Οδηγού* (περίπου μιάμιση σελίδα), με τίτλο: *περί σχολείων κορασίων*, τονίζεται ότι η διδασκαλία των μαθημάτων είναι ίδια με αυτή των αγοριών, ενώ καταναλώνεται επαρκής χώρος για να επισημανθεί η μη παραμέληση των χειροτεχνημάτων (εργόχειρων) και ο ιδιαίτερος τρόπος διδασκαλίας τους. Ο δρόμος προς τη γυμναστική των κοριτσιών ήταν ακόμη μακρύς.

3. Οι «Σωμασκίαι» στους «Οδηγούς της Αλληλοδιδασκτικής» μεθόδου: το τερπνόν μετά του ωφελίμου

Οι Συζυγίες των Σωμασκιών

Οι *σωμασκίαι*, ως δραστηριότητες που εντάχθηκαν στον «κορμό» των βασικών μαθημάτων του δημοτικού σχολείου, με τον νόμο του 1834 «Περί δημοτικών σχολείων», αποτελούσαν εκπαιδευτικό αντικείμενο που έλαβε ιδιαίτερης προσοχής και ανάπτυξης στην ύλη των Οδηγών. Ειδικότερα στο «νέο Οδηγό» του 1842, αφού παρουσιάζονταν εν συντομία οι τροποποιήσεις που είχαν προκύψει σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου του 1834, στη συνέχεια επιχειρούνταν να οριοθετηθούν οι παράγοντες που καλούνταν να συμβάλουν στην καλύτερη οργάνωση των δημοτικών σχολείων. Η οργάνωση που όριζε ο Οδηγός είχε δύο άξονες: έναν ως προς τη διδασκαλία των μαθημάτων και έναν ως προς τον τρόπο εφαρμογής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Στα νέα του κεφάλαια, μεταξύ άλλων, εντάσσονταν για πρώτη φορά οι κινητικές δραστηριότητες των *σωμασκιών*. Το αξιοσημείωτο βέβαια δεν ήταν αυτή καθ' αυτή η συμπερίληψη των *σωμασκιών* στον κορμό των πρακτικών μαθημάτων, αλλά το περιεχόμενο καθώς και η πρακτική τους εφαρμογή. Συγκεκριμένα στο τμήμα Γ' με τον τίτλο «Διδασκαλία» παρουσιάζει το πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων. Στο τμήμα αυτό, αφού πρώτα αναφέρει τα προβλεπόμενα από τον νόμο του 1834 μαθήματα, στη συνέχεια τα κατατάσσει σε κατηγορίες ανάλογα με τη μέθοδο διδασκαλίας που ενδείκνυται για την προσέγγισή τους. Ο Οδηγός, δηλαδή, ανέφερε ποια από τα μαθήματα αυτά θα έπρεπε να διδάσκονται σύμφωνα με την αλληλοδιδασκτική και ποια σύμφωνα με την συνδιδασκτική μέθοδο.

Στο κεφάλαιο Η' του Οδηγού του 1850 γίνεται αναφορά «Περί σωμασκιών, ή περί γυμναστικής και περί κηπουρικής»³²⁶, όπου αναπτύσσονται οι σκοποί της *Παιδαγωγίας*, δηλαδή της σχολικής εκπαίδευσης, καθώς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να «κινήθει» το μάθημα, ο ρόλος και ο σκοπός των σωμασκιών, ο χρόνος και τα μέσα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατά τη διδασκαλία του. Οι σωμασκίαι αναπτύσσονται σε τρεις παραγράφους: στην πρώτη αναφέρονται οι σωματικές ασκήσεις που γίνονται «*δια της γυμναστικής*», στη δεύτερη παράγραφο του

³²⁶ Ι. Κοκκώνης, Οδηγός του 1850, σ. 201.

ίδιου κεφαλαίου αναφέρονται τα «Περί ανεξόδων και ολιγοεξόδων ειδών γυμναστηρίων, γυμνάσεων και γυμνασμάτων, εξών τινά μεν εκτελούνται εις ακίνητα γυμναστήρια, τινά δε δια των κινητών»³²⁷. Γίνεται ακόμα εκτενής αναφορά στα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο δάσκαλος, ανάλογα με τους πόρους που διαθέτει το σχολείο, για την ανάπτυξη του μαθήματος της γυμναστικής. Ενώ στην τρίτη παράγραφο του ίδιου κεφαλαίου με τίτλο «Περί των δια της καλλιέργειας της γής σωμασκιών», υπάρχει εκτενής αναφορά (καταλαμβάνει τρεις σελίδες) στις αναπτυσσόμενες δράσεις και στις σωμασκιές που γίνονται μέσω της καλλιέργειας της γης (καταλαμβάνει εννέα σελίδες).

Η ίδια τακτική ακολουθείται και στον «Οδηγού Αλληλοδιδασκτικής» του 1863³²⁸, όπου οι αναφορές σχετικά με τις *σωμασκιές* παρουσιάζονταν συνοπτικότερα σε σχέση με την προηγούμενη έκδοση και περιέχονταν σε ένα μόνο παράρτημα (παράρτημα 6) με τίτλο: «Περί Σωμασκιών». Στον «Οδηγό» αυτό οριζόταν επίσης ως σκοπός του μαθήματος: «Αι σωμασκία αποβλέπουσι την του σώματος ευρωστίαν και υγεία εκτελούνται δε δια της Γυμναστικής και δι' ασκήσεων γεωργικών»³²⁹. Στον «Οδηγό» του 1873, και παρά την αναγραφή στην παράγραφο 5 στοιχείων «Περί σωμασκιών, ή περί γυμναστικής και περί Γεωργικής», γινόταν εμφανής στροφή των δράσεων των σωμασκιών προς τη «γυμναστική», παραπέμποντας για πρώτη φορά σε «Παιδαγωγική Γυμναστική». Αξιοσημείωτο, τέλος, στοιχείο του «Οδηγού» είναι η αναφορά στα περί της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Στο τέλος του και κάτω από τον τίτλο «Επίμετρον περί σχολείων κορασιών»³³⁰, παραθέτει κάποιες συνοπτικές οδηγίες για τα μαθήματα, τη μέθοδο και τις αναπτυσσόμενες χειροτεχνικές δράσεις που ενδείκνυνται για τα σχολεία αυτά.

Τις ίδιες αντιλήψεις περί των σωμασκιών παρουσίαζε ο Λ. Μελάς στο μυθιστόρημα-αναγνωστικό ο *Γεροστάθης*³³¹, ενώ διαφορές εμφανίζονταν στα εγχειρίδια που γράφθηκαν την εποχή εκείνη ανάμεσα σε αυτό του Γεωργίου Παγώντα και του Ιουλίου Έννιγγ για τη γυμναστική. Ειδικά όμως στο εγχειρίδιο του Παγώντα πρέπει να αναφέρουμε πως η χειροπονία, ως γεωργικού τύπου δραστηριότητα, και τα

³²⁷ Στο ίδιο, σ. 204.

³²⁸ Ο νέος *Οδηγός* γνώρισε τέσσερις εκδόσεις 1842, 1850, 1863 και 1864. Ο *Οδηγός* του 1863 κυκλοφόρησε ανεξάρτητα από τους *Οδηγούς* αλληλοδιδασκτικής.

³²⁹ Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός* του 1863, σ. 499.

³³⁰ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός* του 1873, σ. 116.

³³¹ Περισσότερα για τον Λέοντα Μελά και το έργο του στο Μιχαήλ Χατζηγεωργίου, *Η Σύρα και οι νεοέλληνες λογοτέχνες (1827-1945)*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Δήμου Ερμούπολης, Ερμούπολη 2003, σ.50 κ.ε.

χειροτεχνήματα, ως εργόχειρα, μολονότι θεωρούνταν σημαντικές κινητικές δράσεις σωματικής άσκησης για τους μαθητές, παρά ταύτα δεν αποτελούσαν δόκιμες δράσεις των γυμναστικών μεθόδων, καθώς αυτές δεν υπηρετούσαν τους σκοπούς της *Γυμναστικής*³³².

Είμαστε ακόμη στις αρχές της συγκρότησης των εκπαιδευτικών μηχανισμών και μάλλον ήταν οι κοινωνικές συνθήκες που επέβαλλαν αυτές τις κατευθύνσεις. Παρόλα αυτά στις *σωμασκίες* των δημοτικών σχολείων δόθηκαν, ως στοιχείο γένους, δύο διαφορετικές διαστάσεις-κατευθύνσεις κατά συνθήκη: «Αι σωμασκία εκτελούνται και δια της Γυμναστικής, ήτις αρμόζει μάλλον εις τους παίδας των πόλεων εις δε τους των αγροτικών δήμων παίδας είναι προσφεύστεραι και ωφελιμώτεραι αι αγορονομικαί, ως προς τον βίον αυτών και τον προορισμόν»³³³, ευνοώντας άλλοτε την *γυμναστική* και άλλοτε τις *γεωργικές ασκήσεις*.

Η μελέτη των Οδηγών αλληλοδιδασκτικής, ως πρώιμα προγράμματα της δημοτικής εκπαίδευσης, καθώς επίσης και των εγκυκλίων και των σχετικών εγχειριδίων που συγγράφηκαν *προς χρήση των δημοτικών σχολείων* μας οδηγούν σε κάποιες επισημάνσεις. Η πιο σημαντική από αυτές αφορά τη σύνθεση του περιεχομένου των *σωμασκιών*. Βλέπουμε λοιπόν ότι τη σωμασκία συνθέτουν δύο βασικές κατευθύνσεις η *Γυμναστική* και η *Γεωργική*. Οι δύο αυτές προσεγγίσεις των *σωμασκιών* συνιστούν για το πολιτισμικό περιβάλλον του 19^{ου} αιώνα δύο διαφορετικές οπτικές της σωματικής άσκησης. Παραπέμπουν σε διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές θεωρήσεις και διεκδικούν με διαφορετικό τρόπο την αναγκαιότητα της σωματικής άσκησης στη δημοτική εκπαίδευση του σύγχρονου ελληνικού βασιλείου.

Η Γυμναστική

Οι κινητικές δραστηριότητες της *γυμναστικής* έπαιζαν σαφώς πρωτεύοντα ρόλο στην παιδαγωγική πρακτική των *σωμασκιών*. Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι στην ύλη των *Οδηγών*, όπου παρουσιαζόταν ο σκοπός του δημοτικού σχολείου αλλά και των δραστηριοτήτων της σωμασκίας, αναφέρονταν τα εξής:

³³² Χαρακτηριστικά ο Γ. Παγώντας στο εγχειρίδιό του σχολίαζε ότι: «Ναι μεν η χειροπονία γυμνάζει το σώμα, αλλ' υπάρχει μονομερές επειδή δεν γίνονται κατά τον ολομερή της γυμναστικής σκοπόν», Γ. Παγών, *Περίληψις της ...*, ό.π., σ.1.

³³³ Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός του 1863*, σ.199.

«Η παιδαγωγία δεν σκοπεύει μόνον την ανάπτυξιν των διανοητικών και ηθικών δυνάμεων του ανθρώπου, αλλά και την των σωματικών δια να ενοική υγιής νούς εις υγιές σώμα Όθεν και ο τα της παιδαγωγίας αναδεχόμενος διδάσκαλος χρεωστέι να έχη υπ' όψιν, όχι μόνον την ψυχικήν ανατροφήν, αλλά και την φυσικήν. Και η μέν ψυχική κατορθούται δια της διδασκαλίας προς απόκτησιν γνώσεων και καλών έξεων η δε φυσική δια των μέσων, τα οποία είναι κατάλληλα εις το να διατηρώσι την υγείαν και εις το ν' αποκαταστήσωσι το σώμα υγιές και εύρωστον. Και προς μεν την διατήρησιν της υγείας συντελεί η διαιτητική, [...] εις δε την ευρωστίαν του σώματος συντείνουσιν αι σωμασκίαι, αι διά της γυμναστικής γινόμεναι. Δια τούτο και ο νόμος συμπεριλαμβάνει και τας σωμασκίας μεταξύ των λοιπών μαθημάτων»³³⁴.

Οι κινητικές δράσεις της *Γυμναστικής*, στο πλαίσιο των *σωμασκιών*, προτεινόταν περισσότερο για τη σωματική δραστηριότητα των μαθητών των αστικών περιοχών. Σύμφωνα λοιπόν με τις κατευθύνσεις των Οδηγών «αι σωμασκίαι εκτελούνται και δια της γυμναστικής ήτις αρμόζει μάλλον εις τους παίδας των πόλεων»³³⁵. Αυτό, βέβαια, δε σήμαινε πως οι γεωργικές εργασίες αποκλείονταν από τις κινητικές ασχολίες των μαθητών στα σχολεία των πόλεων.

Για τη *σωμασκία*, μέσω της *Γυμναστικής*, ήταν απαραίτητη η δημιουργία ειδικών χώρων, ως «πρόχειρων» γυμναστηρίων, εξοπλισμένων με τα κατάλληλα γυμναστικά, *κινητά και ακίνητα, όργανα* ³³⁶. Χώροι υπαίθριων γυμναστηρίων μπορούσαν να δημιουργηθούν στις αυλές των σχολείων ή σε «άλλον τόπον παράμερο της πόλεως». Είναι εμφανής η γερμανική επιρροή στον τρόπο γύμνασης των μαθητών που πρότεινε ο Κοκκώνης στους Οδηγούς του από το 1842 έως το 1860. Το πεδίο άντλησης των αντιλήψεών του αυτών του Κοκκώνη, θα πρέπει να αναζητηθεί στις γυμναστικές αντιλήψεις και προτάσεις του δασκάλου και συναδέλφου του στο βασιλικό διδασκαλείο, του Γ. Παγώντα ³³⁷. Εξάλλου η περαιτέρω ανάπτυξη των γυμναστικών γνώσεων των δασκάλων περνούσαν μέσα από τα εγχειρίδια του Παγώντα, όπως προκύπτει από τους Οδηγούς.

³³⁴ Στο ίδιο, σ. 201.

³³⁵ Στο ίδιο, σ. 199.

³³⁶ Αναφορές στα είδη των οργάνων που έπρεπε να κατασκευαστούν για τα σχολικά γυμναστήρια συναντάμε στους Οδηγούς. 1850: σ.203, 1863: σσ.202-203, 1873: σ. 79, αλλά και στο έργο του Α.Μελά, *Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας, Ο Γεροστάθης*, ό.π., σ. 46.

³³⁷ Μ. Αμαριώτου, *Ιω. Π. Κοκκώνης...*, ό.π., σ.120.

Ο Γρ. Παπαδόπουλος, το 1866, πραγματευόμενος τα *Περί φυσικής Αγωγής*, στο ομώνυμο κεφάλαιο³³⁸ των «Δοκιμίων πρακτικών και παιδαγωγικών οδηγιών», θα δώσει μια νέα διάσταση: Στη «Γυμναστική [η οποία] διαιρείται σήμερον εις παιδαγωγικήν, υγιεινήν, θεραπευτικήν και αθλητικήν, ήτοι αγωνιστικήν. Η παιδαγωγική γυμναστική περιλαμβάνει εκείνα τα γυμνάσια και παίγνια, δι' ών μετά τέρψεως ασκείται το σώμα του παιδός. [...] Η παιδαγωγική γυμναστική [και οι πρακτικές της ..] σκοπόν έχουσας να επιρρώσωσι το μυωνικόν σύστημα, και να παρασκευάσωσιν ευκινήσιαν και δεξιότητα. [...] ουσιωδώς σχετίζεται μετά της υγιεινής, διότι και εκείνη σκοπεύει εις την υγείαν».

Στις παιδαγωγικές γυμναστικές ασκήσεις ο Παπαδόπουλος περιλάμβανε: «ορχηστρικάς κινήσεις άνευ μηχανημάτων [...] και όσον το δυνατόν και εκφράσεις πράξεως τινός ούτω π.χ. αι κινήσεις του γεωργού θερίζοντος, λικνίζοντος σίτον κ.τ.λ., [...] δρομικάς κινήσεις, [...] μεταξύ των γυμναστικών ασκήσεων περιλαμβάνομεν και τους περιπάτους και τας εκδρομάς». Τονίζει τέλος πως «πρέπει να εισαχθώσιν εθνικοί τινες, δραματικοί και εν γένει παραστατικοί χοροί». Ενώ ο Γ. Κωνσταντινίδης στις δικές του αναφορές, το 1873, αποδεχόμενος τις γυμναστικές κατευθύνσεις του Παπαδόπουλου τόνιζε πως η γυμναστική «περιλαμβάνει εκείνα τα γυμνάσια και παίγνια δι' ών μετά τέρψεως ασκείται το σώμα του παιδός κατά σύμμετρα διαλείμματα, και δι' ών παρασκευάζεται αυτό ζωηρότης και ευκινήσια, και ευοδούται η φυσική αυτού ανάπτυξις»³³⁹.

Διαπιστώνεται λοιπόν μια στροφή προς την παιδαγωγική γυμναστική η οποία είχε ήδη αρχίσει από τον *Οδηγό* του Παπαδόπουλου το 1866 και συνεχιζόταν στον *Οδηγό* του Κωνσταντινίδη το 1873 και υποστηριζόταν από τη θετική στάση απέναντι στο ρόλο των παιγνιδιών στη σχολική σωματική άσκηση και τη συμβολή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Κάνουν δειλιά επίσης την εμφάνισή τους τα στοιχεία της *τέρψεως* και των *συμμέτρων διαλειμμάτων*. Ένα άλλο ενδεικτικό στοιχείο της στροφής αυτής ήταν η απουσία από τα *βιβλία των εις χρήσιν των δημοτικών σχολείων* του εγχειριδίου του Παγώντα και η αντικατάστασή του με το εγχειρίδιο του Ιουλίου Ένιγγ³⁴⁰, στο οποίο όμως και πάλι αναπτυσσόταν η γερμανική, πρωσσική γυμναστική. Σημαντική

³³⁸ Γ. Παπαδόπουλος, *Δοκίμιον πρακτικών παιδαγωγικών οδηγιών ...*, ό.π., σσ.8-13.

³³⁹ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός του 1873*, σ. 78.

³⁴⁰ Το εγχειρίδιο του Ιουλίου Ένιγγ προέκυψε από τη μετάφραση του αντίστοιχου πρωσσικού που εκδόθηκε το 1868 και απεστάλη από την πρωσσική κυβέρνηση στην Ελληνική. Τη μετάφρασή του στήριξε ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Σχετικά βλ. Ι. Ένιγγ *Εγχειρίδιον της Υγιεινής σωμαστικής κατά το σύστημα του D.G.M.Schreber*. Αθήνησι 1872, σ. α'.

διαφορά μεταξύ των δύο εγχειριδίων την οποία τονίζει ο Ένιγγ ήταν: « κατά το πρώτον βλέμμα όπερ τις ρίπτει επ' αμφοτέρα τα εγχειρίδια, εδύνατο να υποπτευθή, ότι εις την σύνταξιν του εγχειριδίου της υγιεινής γυμναστικής είχαν οδηγόν το της Πρωσσίας, αλλ' ακριβέστερα παραβάλλον αμφοτέρα προς άλλα θέλει ταχέως πεισθή, ότι η μεγάλη μεταξύ αυτών υπάρχουσα διαφορά προκύπτει εκ της τάσεως του μεν πρωσσικού εγχειριδίου, να προετοιμάξη τον Πρώσσον εις την στρατιωτικήν υπηρεσίαν, του δε ελληνικού εγχειριδίου να αναπτύσσει και να διατηρή την υγείαν και την ωραιότητα του σώματος του Έλληνοσ. Η δε πειθαρχία και η τόσον ωφέλιμος συνήθεια της νεολαίας του να εκτελή, συμπράτουσα συγχρόνως μετά πολλών, ευθύσ ευτάκτως και επιτηδείωσ το υπό του ανωτέρου προς επιτυχίαν γενικού ωφελίμου σκοπού δοθέν παράγγελμα, υπήρξε κύριον μέλημα του συγγράψαντοσ το ελληνικόν εγχειρίδιον, όσον υπήρξε και του συγγράψαντοσ το πρωσσικόν»³⁴¹.

Άλλεσ κινητικέσ δραστηριότητεσ που προτεινόταν στην ύλη των σωμασκιών με διπλό όφελοσ, γυμναστικό και φυσιογνωστικό, ήταν οι περίπατοι³⁴². «Και εις περίπατον δ' εκτόσ της πόλεωσ δύναται να τουσ εκβάλλη ομοίωσ, διότι και ο περίπατοσ είναι αξιόλογοσ σωμασκία και ωφελιμωτάτη εις την υγείαν. Η δε ώρα του περιπάτου όλη δεν πρέπει να ξοδεύηται εις σωμασκίασ και εις παιγνίδια. [...] Τοιουτοτρόπωσ οι μαθηταί και κατ' αυτάσ τασ ώρασ της διασκεδάσεωσ διδασκόμενοι, και κατά τασ ώρασ της από των μαθημάτων αναπαύσεωσ απασχολούμενοι με τασ σωμασκίασ, θέλουσ διασκεδάξει ευχαρίστωσ, ωφελούμενοι και κατά το σώμα και κατά το νού»³⁴³.

Εισάγεται έτσι η αγάπη για τη φύση και επιδιώκεται η ανάπτυξη κινητικόν δραστηριοτήτων σ' αυτή. Μια τακτική που, έλκοντασ τισ καταβολέσ της από τισ ευρωπαϊκέσ εκπαιδευτικέσ πρακτικέσ, ακολουθει τισ ιδέεσ του διαφωτισμού σχετικá με το σώμα και τη φύση. Τέλοσ, αναφερόμενοι επίτησ στην ύλη των σωμασκιών, τόνιζαν ότι οι δάσκαλοι μπορούσαν να εντάξουν σε αυτέσ τισ «καθαρώσ υγιεινάσ ασκήσεισ, ωσ προκαταρκτικά και ωσ πρόσθετα ασκήσεισ και εκείναι, όσαι είναι

³⁴¹ Στο ίδιο. σσ. γ', δ'.

³⁴² Η αντίληψη ότι ο περίπατοσ ήταν από τισ πλέον κατάλληλεσ κινητικέσ δραστηριότητεσ, η οποία παρουσιάζεται και ωσ αντίδοτο της μαλθακότητασ αλλά και τισ ελλιπούσ κινήσεωσ, επιβεβαιώνει μια σημαντική αλλαγή στην αντιμετώπιση της σωματικέσ άσκησισ, η οποία γίνεται περισσότερο φανερή κυρίωσ από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. «Ο περίπατοσ είναι η καλλίστη σωμασκία, συνειθισε να περιπατήσ μακρότατα. Ο άνθρωποσ καυχάται, ότι καθυπέταξε τον ίππον, αλλά αμφιβάλλω αν εκ της χρήσεωσ του ζώου τούτου εκέρδισε περισσότερον, παρ' όσον έχασεν. Ο αυτόχθων Αμερικανόσ περιπατεί τόσον μακράν εις μίαν ημέραν πεζόσ, όσον ο ησθηνέμενοσ Ευρωπαίοσ έφιπποσ. Μικρόσ περίπατοσ ημισείασ ώρασ το πρωί, όταν σηκωθή τισ, είναι ωφελιμωτάτοσ. Αποτινάσσει τον ύπνον, και επιφέρει άλλα καλά αποτελέσματα εις την ζωικήν οικονομίαν» *Εφημερίσ των Παίδων*, τ.4, 42(1871), σ. 167.

³⁴³ I. Κοκκώνησ, Οδηγόσ του 1863, σσ.203-204.

απαραιτήτως αναγκαία εις την σύνταξιν, συμβάδισιν και εν γένει σύγχρονον σύμπραξιν πολλών μαθητών»³⁴⁴. Προς ενίσχυση των κατευθύνσεων αυτών ο Κοκκώνης παρέθετε στον «Οδηγό», ασκήσεις και παραγγέλματα «τακτικών» ασκήσεων που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στη διδασκαλία του μαθήματος.

Στον «Οδηγό» του 1873, και παρά την αναγραφή στην παράγραφο 5 στοιχείων «Περί σωμασκιών, ή περί γυμναστικής και περί Γεωργικής», γινόταν εμφανής στροφή των δράσεων των σωμασκιών, προς τη «γυμναστική», παραπέμποντας για πρώτη φορά σε «Παιδαγωγική Γυμναστική». Την ίδια κατεύθυνση ακολουθούσαν και τα προτεινόμενα εγχειρίδια, αν και το σωστότερο θα ήταν να λέγαμε πως ότι οι *Οδηγοί* ακολουθούσαν τις κατευθύνσεις των γυμναστικών εγχειριδίων³⁴⁵.

Οι βασικές τους αρχές ήταν οι εξής: οι κατευθύνσεις της γυμναστικής σωμασκίας, όπως και ολόκληρης της εκπαίδευσης την περίοδο αυτή, επηρεάζονταν από τα γερμανικά και γαλλικά εκπαιδευτικά μοντέλα. Διατηρείται για το μάθημα ο όρος και οι δράσεις της «σωμασκίας», όπως αυτός αναπτύχθηκε στα άρθρα του νόμου του 1834, με σταδιακή μετατόπιση προς τη νεότερη *γυμναστική* και των δράσεων που τη συνθέτουν κατά τα τέλη της περιόδου. Ενώ στην αρχή της περιόδου τονίζεται κυρίως ο υγιεινιστικός ρόλος του μαθήματος της *σωμασκίας*, προς τα τέλη της περιόδου παρατηρείται μια σαφής στροφή προς τον παιδαγωγικό ρόλο που αυτή θα πρέπει να διαδραματίζει στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Η πειθαρχία αποτελούσε τη βασική συνιστώσα του μαθήματος. Το γεγονός αυτό οδήγησε την πολιτεία στο να αποδώσει στη γυμναστική σημαντικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία και να καταβάλει προσπάθειες για τη μόνιμη εισαγωγή του σ' αυτήν. Σταδιακά, και προς τα τέλη του αιώνα, εισάγεται πιο επιτακτική και η ανάγκη γύμνασης των κοριτσιών, καθώς αυτή είχε παραμεληθεί από τα πρώτα κιόλας στάδια ανάπτυξης της εκπαίδευσης³⁴⁶. Αλλά και στο «Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των Παιδαγωγούντων» του Λέοντα Μελά στο κεφάλαιο περί «Σωματικής Παιδαγωγίας», ο συγγραφέας τονίζει κυρίως την παιδαγωγική διάσταση των σωμασκιών. Αναφέρει μάλιστα πως η «σωματική παιδαγωγία διδάσκει τα μέσα, δι' ών ενισχύονται και τελειοποιούνται αι σωματικά ή φυσικά δυνάμεις, όπως το

³⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 3.

³⁴⁵ Οι *Οδηγοί* ήταν γραμμένοι από παιδαγωγούς, ενώ τα εγχειρίδια γυμναστικής από δασκάλους, γυμναστικής και μη, που είχαν αντιγράψει ή και εντυπώσει στο συγκεκριμένο αντικείμενο. Αυτόνομοι ήταν λοιπόν οι συγγραφείς των *Οδηγών* να αντιγράψουν ή να ενστερνιστούν τις απόψεις των «ειδικών» σχετικά με την γυμναστική.

³⁴⁶ Βέβαια από την άλλη πλευρά, η ποσοστιαία κατανομή της εκπαίδευσης των κοριτσιών σε σχέση με αυτή των αγοριών είναι σε πολύ χαμηλά επίπεδα κατ' αυτή την περίοδο.

σώμα, όπερ είναι ο υπηρέτης της ψυχής, κατασταθή και διατηρήται υγιές και εύρωστον»³⁴⁷.

Η παιδαγωγική λοιπόν γυμναστική θεωρούταν, σχεδόν απ' όλους τους παιδαγωγούς, αναγκαία και «εις τας νεάνιδας της Ελλάδος» και ως εκ τούτου έπρεπε να συμπεριληφθεί στην εκπαίδευσή τους, με στόχο την ανάπτυξη όλων των μελών του σώματος με σκοπό την ευρωστία των κοριτσιών. Πάντως η γυμναστική πρέπει να αποτελούσε μια σχολική δραστηριότητα η οποία, παρότι δεν εφαρμοζόταν πιθανώς ιδιαίτερα στην πράξη, αποτελούσε γνώριμη διδακτική πρακτική, όπως φαίνεται από και το υπόμνημα του διδασκαλικού συλλόγου το 1874 σχετικά με την ικανότητα των ιερέων για τη διδασκαλία των μαθητών στο δημοτικό σχολείο³⁴⁸.

Τέλος, η γυμναστική στο δημοτικό σχολείο, όπως βλέπουμε στους *Οδηγούς*, δεν έπρεπε να λαμβάνει στρατιωτικό χαρακτήρα. Αντίθετα «το βάδισμα, βήμα, βραδύ ή φυσικόν γινόμενον κατά τους κανόνες τους εις την Περίληψιν της γυμναστικής σελ. 36, όχι το στρατιωτικόν, αλλά το φυσικόν»³⁴⁹. Έτσι η γυμναστική στη δημοτική εκπαίδευση δεν αποσκοπούσε στη στρατιωτική προετοιμασία αλλά στο «να αναπτύσση και να διατηρή την υγιάν» των μαθητών της. Τέλος από τις αναφορές τους, η άσκηση και η υγιεινή ανάγονται σε κυρίαρχα πολιτισμικά στοιχεία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, θεωρώντας ότι τα στοιχεία αυτά θα συμβάλουν στην ανάπτυξη της Ελλάδας και τη σύγκληση του νεοελληνικού πολιτισμού με τα πρότυπα των χωρών της Ευρώπης.

Οι Γεωργικές ασκήσεις και τα Εργόχειρα

Η δεύτερη διάσταση - κατεύθυνση - κινητικών δραστηριοτήτων των *σωμασκιών* ήταν οι γεωργικές ασκήσεις. Στα κείμενα των *Οδηγών* με τον τίτλο: «Περί των δια της καλλιέργειας της γής σωμασκιών» αναπτύσσονταν οι δραστηριότητες των γεωργικών εργασιών. Μολονότι οι «νεοί Οδηγοί» συνιστούν, στο γενικό τους πνεύμα, διασκευές του «Οδηγού» του 1830, ώστε να ανταποκρίνονται στις ρυθμίσεις

³⁴⁷ Λέων Μελάς, *Παιδαγωγικών Εγχειρίδιον προς χρήση των Παιδαγωγούντων*, 1871, σ.19.

³⁴⁸ Το 1874 ο διδασκαλικός σύλλογος, στην αντιπαράθεση του με την εκκλησία, που ζητούσε την ανάληψη της διδασκαλίας στη δημοτική εκπαίδευση από τους ιερείς, πρόταξε μεταξύ άλλων και το μάθημα της γυμναστικής, ως μη δυνάμενο να διδαχθεί από άλλους παρά από τους εκπαιδευμένους στα διδασκαλεία διδασκάλους. Στην αντιπαράθεση αυτή ο πρόεδρος του πανεπιστημίου και καθηγητής θεολογίας Παναγιώτης Ρομπότης απάντησε πως: *δύναται να διδάξει και την γυμναστικήν, διότι δεν πρόκειται περί αθλητικής γυμναστικής, αλλά περί υγειονομικής*. Αλ. Δημηράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...ό.π.*, τόμ Α', σσ. 218, 220-221.

³⁴⁹ Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός του 1850*, σ. 204.

του νόμου του 1834³⁵⁰, παρά ταύτα η προσθήκη του νέου αυτού στοιχείου, αποτελεί μια σημαντική απόδειξη για τις προσπάθειες που κατέβαλε η πολιτεία για τον εμπλουτισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά και την αποδιδόμενη βαρύτητα που είχε η *σωμασκία* στην «παιδείση» και αγωγή των μαθητών. «Άλλαι σωμασκίαι επίσης διασκεδαστικά [στον Οδηγό του 1873 το διασκεδαστικά έγινε ψυχαγωγικά] ³⁵¹ και ωφέλιμα, εις τους παίδας μάλιστα των χωρικών, είναι αι κηπουρικά και γεωργικά εργασία»³⁵². Έτσι η γεωργική εκπαίδευση στην πραγματικότητα δεν αντιμετωπίστηκε με την ανάλογη με τη χρησιμότητά της στην Ελλάδα προσοχή. Χαρακτηριστικό της αντίληψης αυτής ήταν το γεγονός ότι αποτέλεσε μέρος του μαθήματος της γυμναστικής και για τους αγροτικούς δήμους³⁵³.

Σε αντιστοιχία με τη *Γυμναστική*, η οποία ήταν περισσότερο για τους μαθητές των πόλεων, οι *γεωργικές ασκήσεις* ήταν για τους μαθητές των αγροτικών περιοχών. Οι δραστηριότητες αυτές λάμβαναν χώρα στα προορισμένα από τον νόμο του 1834 *δύο στρέμματα καλλιεργησίμου γης διά κήπον*. Με αυτές τις δραστηριότητες οι μαθητές *θέλουσι γυμνάζεσθαι εις το σκάπτειν, φυτεύειν, σκαλίζειν, ποτίζειν κτλ.*³⁵⁴ Στην ανάπτυξη αυτής της δράσης και ελλείψει ανάλογων γνώσεων από το δάσκαλο θα μπορούσε να βοηθήσει επικουρικά κάποιος έμπειρος τοπικός γεωργός. Παράλληλα, στους μεγαλύτερους μαθητές, ο δάσκαλος μπορούσε να αναπτύξει και να εμβαθύνει σε θέματα σχετικά με την καλλιέργεια των φυτών, την κτηνοτροφία κτλ. Μπορούσε δηλαδή να αναπτύξει όσα ακόμα μαθήματα προβλέπονται στο άρθρο 2 του νόμου του 1834.

Η αντίληψη που κόμιζαν οι επιλογές αυτές συνίστατο στο ότι οι μαθητές με τις δραστηριότητες αυτές των σωμασκιών «συνεθίζονται εις την φιλοπονίαν, θέλουσι μάθει να εκτιμώσι το εκ της εργασίας και της φιλοπονίας όφελος, την αξίαν των προϊόντων της γης και της ιδιοκτησίας»³⁵⁵. Οι *Οδηγοί* πρότειναν, ως μέσο ενθάρρυνσης των μαθητών, τη βράβευση των προσεκτικών και επιμελών μαθητών με την προσφορά από τον δάσκαλο καρπών ή «δέσμηνη ανθέων, τα οποία θέλουν φέρει εις την οικίαν των ως προϊόν της ίδιας των εργασίας».

³⁵⁰ Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος...*, ό.π., σ.130.

³⁵¹ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός του 1873*, σ. 80.

³⁵² Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός του 1863*, σ. 205.

³⁵³ Χρήστος Τζίκας, *Ι.Π. Κοκκώνης ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999, σ. 152.

³⁵⁴ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός του 1873*, σ. 80 και Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός του 1863*, σ. 205, Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός του 1863*, σ. 200.

³⁵⁵ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός του 1873*, σ. 81.

Εκτός από την ευρωστία και την ατομική ικανοποίηση που θα αντλούσαν οι μαθητές από τις αγροτικές αυτές σωμασκίες, οι πολιτικές αυτές προσέβλεπαν και σε άλλους στόχους. Οι προσεγγίσεις αυτές απέβλεπαν και στη στήριξη και ανάπτυξη «της γεωργικής παρ' ημίν, ήτις είναι το θεμέλιον της ευτυχίας παντός έθνους και κυρίως της Ελλάδος». Γι' αυτό και οι σωμασκίες αυτές «εις δε τους των αγροτικών δήμων παίδας είναι προσφυέστεραι και ωφελιμώτεραι αι αγρονομικαί, ως προς τον βίον αυτόν και τον προορισμόν»³⁵⁶. Για την κάλυψη λοιπόν των αναγκών των παιδιών για κίνηση αλλά και για τη στήριξη των παραδοσιακών οικονομικών δομών κρίθηκε ωφέλιμο οι μαθητές των σχολείων των αγροτικών αυτών περιοχών να ασχολούνταν με την καλλιέργεια των αγρών και των κήπων.

Οι καιρικές όμως συνθήκες, που αποτελούσαν βασικό ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη των *σωμασκιών*, δεν έπρεπε να αναστέλλουν την ευχαρίστηση και τη δράση των μαθητών. Για τον λόγο αυτό ο Γ. Παπαδόπουλος πρότεινε: «Όταν ο καιρός αποβαινίη λίαν δυσχείμερος, αι τοιαύται ασκήσεις πρέπει να γίνωνται εν υποστέγοις ευαέροις [...] Αλλ' ότε ο καιρός είναι αφόρητος, πλίν των εν δωματίοις γυμναστικών παιγνίων, εφαρμόζονται και άλλα δυνάμενα να γίνωνται υπό των παιδιών καθημένων. Εκ των πολυειδών τούτων παιγνίων αναφερόμεν μόνο τα πλέγματα»³⁵⁷.

Έτσι εισήγαγαν στην πρακτική των σωμασκιών και τα εργόχειρα, «δια την νοερά του νεανίσκου διασκέδασην, [...] υπάρχουσι δε [...] πολλά ωφέλιμα εργόχειρα και αρμόζοντα συγχρόνως εις την ηλικίαν των παιδων[...]»³⁵⁸. Στην κατηγορία αυτή των εργόχειρων εντάσσονταν και αυτά των κοριτσιών, καθώς ήταν από τις δραστηριότητες που τις χαρακτήριζε η ευπρέπεια αλλά και η ωφέλεια που ταυτιζόταν με τον κοινωνικό προορισμό των κοριτσιών της εποχής. Ο Ι. Κοκκώνης από το περιοδικό «Παιδαγωγός», αναφερόμενος στην ανατροφή και την εκπαίδευση των κοριτσιών, συμβούλευε τους δασκάλους: «Εις τα δημοτικά των κορασίων σχολεία, καθ' ημέραν εργάσιμον, μετά μεσημβρίαν τα κοράσια αντί γραμμάτων διδάσκονται χειροτεχνήματα»³⁵⁹. Η θέση αυτή στηριζόταν στα κοινωνικά οφέλη που προέκυπταν από τα μέτρα αυτά: «αι δε δια των παντοδαπών εργοχείρων γυμνάσεις

³⁵⁶ Ι. Κοκκώνης, Οδηγός του 1863, σ.199.

³⁵⁷ Γ. Παπαδόπουλος, *Δοκίμιον πρακτικών παιδαγωγικών οδηγιών...*, ό.π., σ.10.

³⁵⁸ Γ. Παγώντας, *Περίληψις της Γυμναστικής...*, ό.π., σ.33.

³⁵⁹ Ο *Παιδαγωγός*, 13-14 και 15(1 Ιουλίου έως 15 Αυγούστου 1839), Πειραιεύς, σ. 228.

ενδυναμώνουσι μεν το σώμα, προξενούσι δε ενταυτώ ωφέλιμον τινά ενέργειαν, και εμποδίζουσι και την βαρυθυμίαν, την πολλάκις εκ της αεργίας προερχόμενη»³⁶⁰.

Αλλά και η Μαρία Αμαριώτου, φωτίζοντας την περίοδο αυτή, ανέφερε: «επειδή όμως τα κορίτσια απασχολούνται με τα χειροτεχνήματα και δεν τους μένει πολύς καιρός για άλλα μαθήματα, φυσικό είναι να έχουν ελαττωμένο το διδακτικό πρόγραμμα. Μα για τη φυσική τους ανάπτυξη θα ήταν καλό «να γυμνάζωνται τα κοράσια από την 5 έως την 6 ώρα τα κατάλληλα δια τα κοράσια μαθήματα της γυμναστικής (όπου τα σχολεία έχουν προαύλιο) προς σωμασκιάν των» από την πρώτη Απριλίου έως το τέλος του Σεπτεμβρίου. Τα σχετικά γυμνάσματα τα έπαιρναν οι δασκάλες από τη «Γυμναστική» του Γ.Θ. Παγώντα που δίδασκε το μάθημα αυτό στο Β. Διδασκαλείο»³⁶¹.

Γίνεται λοιπόν φανερό πως υπό τον γενικό όρο *Σωμασκιές* συστεγάζονταν δύο διαφορετικές κινητικές δραστηριότητες, ως κατευθύνσεις. Η πρώτη κατεύθυνση αφορούσε τη γεωργική πρακτική και ως εκ τούτου την *χειροπονία*. Η δεύτερη αφορούσε την νεότερη κατεύθυνση της Γυμναστικής, που αντιπαραβαλλόταν με την παραδοσιακή άσκηση μέσω της εργασίας και συνηγορούσε προς την αστική κατεύθυνση της σωματικής άσκησης των «πεπολιτισμένων» ευρωπαϊκών κρατών. Η έννοια της *Γυμναστικής* ταυτιζόταν σιωπηρά με τις κινητικές δραστηριότητες των σχολείων των αστικών κέντρων, κατά κύριο λόγο βέβαια της Αθήνας και μερικών ακόμη σημαντικών εμπορικών περιφερειακών κέντρων, όπως για παράδειγμα της Σύρου, ενώ στα σχολεία της υπαίθρου «αποσιωπούσαν».

Πρόκειται για ένα διαφορετικό επίπεδο έκφρασης του αντιθετικού και ανταγωνιστικού χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ πόλης και υπαίθρου, ενός ταξικού κατά βάση διαχωρισμού που η βυζαντινή μοναρχία εισήγαγε στην ελληνική κοινωνία. Ο λειτουργικός διαχωρισμός του ελληνικού πληθυσμού με άξονα τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος προσδιοριζόταν και γεωγραφικά, ήταν πολωμένος ανάμεσα στη χειρωνακτική και πνευματική εργασία. Και ενώ η πρώτη εμφανίζεται στην ύπαιθρο και η δεύτερη στην πόλη, εκδηλώνεται παράλληλα και μια σχέση πολιτικής κυριαρχίας της δεύτερης έναντι της πρώτης, που εμφανίζεται με τη μορφή της «ανώτερης» παιδείας η οποία παρέχεται στις αστικές περιοχές. Έτσι η μέση και βέβαια η ανώτερη εκπαίδευση ήταν δομημένη ακριβώς πάνω σε αυτό το

³⁶⁰ Γεώργιου Παπασωτηρίου, «Περί Σωματικής ανατροφής» *Ο Παιδαγωγός*, ό.π., σσ.215-221.

³⁶¹ Μ. Αμαριώτου, *Ιω. Π. Κοκκώνης*..., ό.π., σ.142.

δίπολο, με τα ελληνικά σχολεία και τα γυμνάσια αλλά και το Πανεπιστήμιο να αποτελούν ιδρύματα καθαρά αστικών και μεγαλοαστικών περιοχών.

Τα στοιχεία αυτά είδαμε να εισάγονται και στο λόγο σχετικά με την εκπαίδευση των λόγιων της εποχής, όπως του Κοκκώνη το 1831 αλλά και της επιτροπής του 1833. Κάτω από αυτή την αντίληψη, η συγκρότηση της συλλογικής ζωής των επιμέρους αυτών τάξεων έπρεπε να προκύπτει και μέσω της εμπειρικής και μορφολογικής διαφοροποίησης της εκπαίδευσής τους³⁶². Το φαινόμενο των *σωμασκιών* συγκροτείται, λοιπόν, κάτω από αυτήν ακριβώς τη σχέση: παρέχοντας στα σχολεία των γεωργικών περιοχών την απαραίτητη σωματική άσκηση των μαθητών τους, κυρίως μέσω των γεωργικών εργασιών, βοηθώντας τους με τον τρόπο αυτό να συγκροτήσουν την ταυτότητα της τάξης στην οποία ανήκουν αλλά και εμποδίζοντάς τους παράλληλα να επικοινωνήσουν με την άλλη κοινωνική τάξη, των πόλεων. Από την άλλη πλευρά οι μαθητές στα σχολεία των πόλεων, οι οποίοι ήταν «αποκομμένοι από τις εργασίες του γεωργού», θα ασκούσαν κυρίως το σώμα τους με τη νεότερη Γυμναστική, συγκροτώντας την δική τους αστεακή κοινωνική ταυτότητα. Σε αυτό το επίπεδο εγγράφεται και η απαραίτητη γνώση της γυμναστικής, όπως όριζε ο νόμος του 1834, για τους δασκάλους των αστικών περιοχών.

Η κοινωνική αυτή διαφοροποίηση των προσεγγίσεων στη σωματική άσκηση των μαθητών, ήδη ανεπτυγμένη στην Ευρώπη³⁶³, επέβαλε και τις ανάλογες διαφοροποιήσεις στο επίπεδο των αξιών. Έτσι μολονότι η συγκρότηση νέων πολιτών είχε τα χαρακτηριστικά του εύρωστου, υγιούς πατριώτη, παρά ταύτα οι πολίτες αυτοί έπρεπε να αποκτήσουν τα ιδιαίτερα ταξικά τους χαρακτηριστικά. Αυτά για τους μαθητές της υπαίθρου ήταν η εργατικότητα, η υπομονή, η επιμονή αλλά και η γνώση ενός βιωφελούς έργου, ενώ οι μαθητές των αστικών περιοχών έπρεπε να μάθουν να πειθαρχούν, να είναι δραστήριοι, δυνατοί και αρρενωποί και όχι αδύναμοι και καχεκτικοί

³⁶² Σχετικά με τη συμβολή της εκπαίδευσης στη μορφοποίηση υπάκουων και χρήσιμων σωμάτων της εργατικής τάξης μέσα από την εργασία, βλ. Shilling, C. «Physical capital and situated action: a new direction for corporeal sociology», *British Journal of Sociology of Education*, τ. 25, 4(2004), σσ. 473-487.

³⁶³ Ο Ι. Ραγκαβής, σε πραγματεία του για την εκπαίδευση στην Ευρώπη, ανέφερε ότι: «Εις Πρωσίαν τα σχολεία διαιρούνται εις σχολεία στοιχειώδη και σχολεία αστικά[*burgerschulen*]. Τα στοιχειώδη σχολεία περιλαμβάνουσιν [...] και τας γυμναστικές ασκήσεις έτι δε τα απλούστερα εργόχειρα και τινάς διδασκαλίας περί των αγροτικών εργασιών, κατά την βιομηχανίαν εκάστου τόπου, η διδασκαλία των αστικών σχολείων είνε υψηλοτέρα, και περιλαμβάνει [...] και την γυμναστικήν». Ι. Ρ. Ραγκαβής, «Εκπαίδευσις. Η εις τα διάφορα μέρη της Ευρώπης παρούσα στάσις της προκαταρκτικής (δημοτικής) εκπαίδευσως», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, τ. 1, 4(1840), σ. 407.

Ο Χρόνος, η Μέθοδος διδασκαλίας και οι Εξετάσεις των Σωμασκιών

Ανεξάρτητα, όμως, από το αν διδάχθηκαν οι *Σωμασκίες* ή όχι, οι κατευθύνσεις του μαθήματος παρέμειναν σταθερές για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, σχεδόν πενήντα χρόνια από τη στιγμή που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα των Δημοτικών σχολείων. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί σε πολλαπλούς λόγους, οι οποίοι κινούνται ανάμεσα στη μη διευκρινισμένη στόχευση του μαθήματος, έως την αδυναμία προσέγγισής του από τους δασκάλους. Οι παράγοντες αυτοί απαξίωσαν το μάθημα με αποτέλεσμα τον τελικό περιορισμό της διδασκαλίας του. Βάσει του χαρακτήρα, της δομής αλλά και των θεσμικών πλαισίων διδασκαλίας του μαθήματος της *σωμασκίας*, στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε το ρόλο που αυτό έπαιξε, ή τουλάχιστον στόχευε να παίξει, στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού μηχανισμού της δημοτικής εκπαίδευσης καθώς και να ανιχνεύσουμε τους λόγους που ευνοούσαν στην κατεύθυνση αυτή. Παραφράζοντας τα λόγια του Vigarello, μπορούμε να πούμε πως η χρονική προσέγγιση, ως αποδιδόμενος σχολικός χρόνος στο ωρολόγιο πρόγραμμα, μπορεί να μας δείξει πολύ καλύτερα από άλλα θέματα, τη θέση που κατείχε η σωματική άσκηση μεταξύ των καθημερινών σχολικών πρακτικών³⁶⁴.

Ο νόμος του 1834 όριζε ότι η διδασκαλία των σωμασκιών έπρεπε να γίνεται «δix της εβδομάδος», που στον Οδηγό του 1863 «έγινε τρίς της εβδομάδος». Ο χρόνος αυτός δεν εντάσσονταν όμως στην τακτικότητα του ωρολογίου προγράμματος, που περιλαμβανόταν στους *Οδηγούς* αλληλοδιδασκτικής. Στο τέλος μόνο των προγραμμάτων αυτών και στις αναφορές για των *μετά μεσημβρίαx παραδόσεων* αναφερόταν ότι: «Αι σωμασκίαι γίνονται εκτός των ενταύθα ωρισμένων ωρών, εκλέγοντος του διδασκάλου τον αρμόδιον καιρόν κατά τας ώρας του έτους»³⁶⁵, ενώ σε άλλο σημείο ανέφεραν ότι «η γυμναστική γίνεται κατά τας ώρας των διασκεδάσεων»³⁶⁶.

Η ευθύνη και η μέριμνα για την αφιέρωση χρόνου στο μάθημα των *σωμασκιών* και ειδικότερα της *γυμναστικής* αποδίδονταν από την πολιτεία στους δασκάλους. Οι Οδηγοί επισήμαιναν γι' αυτό το θέμα «ότι κατά χρείος πρέπει να έχη εισηγημένον [ο δάσκαλος] το μάθημα της γυμναστικής εις το σχολείον του»³⁶⁷. Οι φράσεις αυτές επαναλαμβάνονταν σε όλους σχεδόν τους «Οδηγούς» από το 1842 έως το 1873,

³⁶⁴ G. Vigarello, *Από το παιχνίδι στο αθλητικό θέαμα...*, ό.π., σ.71.

³⁶⁵ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός του 1873*, ό.π., σ.77.

³⁶⁶ Η αναφορά αυτή γίνεται σε υποσημείωση του *Οδηγού*, Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός 1863*, ό.π., σ. 39.

³⁶⁷ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός 1873*, ό.π., σ.79.

κατατείνοντας στην άποψη πως οι σωμασκίες δεν ήταν μία από τις συνήθεις δράσεις στο δημοτικό σχολείο, επειδή η πολιτεία δεν τις όριζε ως τέτοιες, αλλά και πως αυτές δεν ήταν από τα προσφιλή για τους δασκάλους διδακτικά αντικείμενα. Αν μάλιστα αναλογιστούμε την αντίληψη «περί του ωφέλιμου χρόνου» της εποχής, για τη μη σπατάλη δηλαδή του χρόνου των μαθητών σε ανώφελα πράγματα, στοιχείο που έθιγε και ο Παγώντας στους προβληματισμούς του για την εισαγωγή της γυμναστικής στο σχολείο: «Δεν έχομεν καιρόν επειδή πρέπει να τον μεταχειριζόμεθα εις τα αναγκαία και ωφέλιμα πράγματα. [...] και τι θέλουσιν ειπή ο λαός εις τούτο;»³⁶⁸ τότε μπορούμε να συμπεράνουμε τον περιθωριακό χαρακτήρα που λάμβανε και στον εκπαιδευτικό χρόνο και πρακτική.

Όλα αυτά όμως φαντάζον λίγο αντιφατικά καθώς η πολιτεία αφενός ορίζει το σχολείο να έχει κατεύθυνση κυρίως μορφωτική, το μάθημα των σωμασκιών να έχει πρακτικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία με τον δάσκαλο να αποφασίζει πότε θα λαμβάνει χώρα το μάθημα, και αφετέρου να απαιτεί από τους δασκάλους να το εντάξουν στην εκπαιδευτική πρακτική.

Οι *Σωμασκίες*, ως διδακτικό αντικείμενο, αναπτύσσονταν σε υπαίθριους χώρους. Αυτό και μόνο το γεγονός πιθανά να «υποχρέωσε» το νομοθέτη του 1834, αλλά και τους συγγραφείς των *Οδηγών* στη συνέχεια, να το εντάξουν στο πρόγραμμα με ένα «ανοικτό» χρονικό πλαίσιο, που θα μπορούσε να τροποποιηθεί από το δάσκαλο ανάλογα με τις εκάστοτε καιρικές συνθήκες. Την θέση αυτή έρχονται να υποστηρίξουν οι αναφορές των *Οδηγών* για τις σχετικές τροποποιήσεις στο πρόγραμμα του μαθήματος:

«το μεν θέρος μετά το τέλος, [των μαθημάτων] τον δε χειμώνα πρό της Μ.Μ. παραδόσεως»³⁶⁹ ή «τον μεν χειμώνα σπανιώτεροι ότε συγχωρεί ο καιρός τας δε λοιπάς ώρας του έτους, ότε ο καιρός και αι ημέραι είναι μακρότεροι, θέλουσι γίνεσθαι Μ.Μ. τακτικώτεροι και συχότεροι.»³⁷⁰ ή «[...] τον μεν χειμώνα άπαξ ή δις της εβδομάδος, ή και τας εορτάς μετά την θεία λειτουργίαν, όπως συγχωρεί ο καιρός τας δε λοιπάς ώρας του έτους, ότε ο καιρός και αι ημέραι είναι μακρότεροι, θέλουσι γίνεσθαι Μ.Μ. τακτικώτεροι και συχότεροι»³⁷¹.

³⁶⁸ Γ. Παγώντας, *Περίληψις της Γυμναστικής*, ό.π.,σ.11.

³⁶⁹ Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός 1850*, σ.202.

³⁷⁰ Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός 1863*, σ.203.

³⁷¹ Γ. Κωνσταντινίδης, *Οδηγός 1873*, σ.81.

Γίνεται λοιπόν εμφανές πως οι καιρικές συνθήκες ήταν, πιθανώς, ο σημαντικότερος λόγος που οδήγησε στη μη καθιέρωση του ημερήσιου διδακτικού χρόνου αλλά και στη μη αναγραφή του μαθήματος στο ημερήσιο πρόγραμμα, αφήνοντας τη διδασκαλία του στη διακριτική ευχέρεια του δασκάλου, όχι ως προς την υποχρεωτικότητα της διδασκαλίας του, αλλά ως προς την εκλογή του κατάλληλου χρόνου. Μια τέτοια προσέγγιση ανατρέπει και την άποψη περί δευτερεύουσας θέσης των *σωμασκιών*. Έτσι λοιπόν δεν ήταν η αξιολογική θέση των *σωμασκιών* που ανάγκαζε τους δασκάλους να αμελούν τη διδασκαλία του μαθήματος, αλλά η έλλειψη, από τους περισσότερους, των κατάλληλων γνώσεων ώστε να μπορούν να το προσεγγίσουν επαρκώς, αλλά και ο φόβος της λογοδότησης προς την κοινή γνώμη για την κατασπατάληση του σχολικού χρόνου με ανώφελα, «καινοφανή», πράγματα. Μάταια ο Παγώντας προσπαθούσε να τους πείσει ότι «δι' αυτό τούτο ως καινοφανές δεν πρέπει να αποβάλληται»³⁷². Οι παραδοσιακές αντιλήψεις και ο «λογοισατισμός» αποτελούσαν σημαντική ακόμη τροχοπέδη για τη γυμναστική.

Οι ιδιαιτερότητες των δράσεων, *γυμναστική* και *γεωργικές ασκήσεις*, των *σωμασκιών* τις εξαίρεσαν από την ακαμψία του διδακτικού χρόνου της αλληλοδιδακτικής μεθόδου. Οι ιδιαιτερότητες αυτές ενέταξαν τις *σωμασκίες* στο πλαίσιο ενός χρόνου, στο χρόνο των *διασκεδάσεων* όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στα κείμενα των *Οδηγών*, έξω από τις πάγιες εκπαιδευτικές διαδικασίες και ως εκ τούτου έξω από την ψυχολογική επένδυση που απαιτούσαν προκειμένου να αποδώσουν.

Η αλληλοδιδακτική ήταν η μέθοδος που επικρατούσε κυρίως από το 1830 έως και τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, μολοντί το 1880 καταργήθηκε επίσημα και αντικαταστάθηκε από τη συνδιδακτική μέθοδο. Ο μεγάλος αριθμός των παιδιών, που φοιτούσαν σε κάθε σχολείο την περίοδο αυτή, απαιτούσε ως βασική αρχή για την διδασκαλία του μαθήματος την πειθάρχηση των μαθητών. Αυτό τόνιζε και ο Παγώντας στις οδηγίες προς τους δασκάλους που περιλαμβάνονταν στο εγχειρίδιό του: «Όταν οι γυμναστικοί είναι πολυάριθμοι [...] τότε κατεξοχήν πρέπει να τους διευθύνει η στρατιωτική πειθαρχεία»³⁷³. Η πειθαρχία μάλιστα έπρεπε να φτάνει μέχρι την απόλυτη τακτικότητα και κανονικότητα του στρατού, μια γνώριμη πρακτική της σωματικής άσκησης από την καποδιστριακή ακόμη περίοδο.

³⁷² Γ. Παγώντας, *Περίληψις της Γυμναστικής*, ό.π., σσ.11-12.

³⁷³ Στο ίδιο, σ.111.

Η κανονικότητα αυτή συναντούσε την τακτικότητα και την πειθαρχηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου: «Εις τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των αρρένων [...] διδάσκονται αλληλοδιδασκτικώς [...] και η Μουσική μετά της Γυμναστικής»³⁷⁴. Η διαδικασία που έπρεπε να ακολουθείται, σύμφωνα πάντα με τους *Οδηγούς*, στο μάθημα της *Γυμναστικής* ήταν η εξής: «[...] απέρχονται εις το γυμνάσιον όλοι οι μαθηταί, τεταγμένοι κατά χορείας, συστηνομένας καθ' ηλικίας, και οδηγούμενοι υπό πρωτοσχόλων ηλικιωμένων, και ικανών εις τούτο το μάθημα, δια να γυμνασθώσιν εις τα διάφορα γυμναστήρια υπό την εποπτείαν του διδασκάλου, όστις χρεωστέι να προσέχη εις το να προλαμβάνη πάντα κίνδυνον[...] οι διάφοροι τρόποι των γυμνάσεων, η κατάταξη των γυμναζομένων περιγράφονται λεπτομερώς εις την περιλήψιν της γυμναστικής[...] υπό του[...] κ. Παγώνος»³⁷⁵.

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ατμόσφαιρας που έπρεπε να επικρατεί κατά τη διάρκεια του μαθήματος ήταν η τακτικότητα, η κανονικότητα και η αυστηρή πειθαρχία. Η μέθοδος η οποία χρησιμοποιούταν για να «υποτάξωσι τον δύσηιον χαρακτήρα των παιδιών»³⁷⁶ χρησιμοποιήθηκε για να «υποτάξει» και να πειθαρχήσει και αυτό το σώμα των μαθητών. Τίποτα λοιπόν δεν έμενε έξω από τη λογική του σωφρονισμού. Όλα κατέτειναν σε μια κοινή αρχή, την ηθική - είτε στην ψυχική της διάσταση, ως ανατροφή, είτε στη φυσική της, ως σώμα.

Ο ρόλος του δασκάλου στη διδακτική διαδικασία περιοριζόταν στην υψηλή εποπτεία του μαθήματος με σκοπό την προσοχή των ασκούμενων και την πρόληψη ατυχημάτων. Ήταν όμως και ρυθμιστικός ο ρόλος του, καθώς αποφάσιζε για το εάν και πότε θα γινόταν το μάθημα, με ποια μέσα, καθώς και με ποιο περιεχόμενο. Ο ρυθμιστικός αυτός ρόλος τον καθιστούσε απόλυτα υπεύθυνο για τη διδασκαλία του μαθήματος αλλά και την ποιότητά του, ως περιεχόμενο.

Η ασαφής αυτή κατάσταση υποχρέωνε κατά καιρούς την πολιτεία να λαμβάνει μέτρα για την αντιμετώπισή της. Διαμήνυε λοιπόν στους δασκάλους σε διάφορους τόνους, άλλοτε επικαλούμενη τη θέση τους και την αποστολή τους ως παιδαγωγών και άλλοτε την υπαλληλική τους ιδιότητα και την υποχρέωση εφαρμογής των νόμων

³⁷⁴ Ι.Κοκκώνης, *Οδηγός του 1850*, σ. 85.

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 202.

³⁷⁶ Ι.Κοκκώνης, *Οδηγός του 1860*, σ. 77.

και των εγκυκλίων, την ανάγκη εισαγωγής και διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής στο δημοτικό σχολείο³⁷⁷.

Η αδυναμία αλλά και η ολιγωρία των δασκάλων για την προσφορά ενός ικανοποιητικού επιπέδου μόρφωσης στους μαθητές τους, αλλά και η αδυναμία εποπτείας των σχολείων και των πρακτικών τους από την πολιτεία, πιθανώς να αποτελούσε έναν ακόμη λόγο για την ανάγκη διεξαγωγής δημόσιων εξετάσεων. Σε αυτές ο δάσκαλος έπρεπε να δείξει, στην τοπική κοινότητα άλλα και τους τοπικούς άρχοντες που στήριζαν την λειτουργία του σχολείου, το εκπαιδευτικό του έργο και την ικανότητά του να μορφώσει πολλαπλά τους μαθητές του, σ' έναν ικανοποιητικό βαθμό.

Το διάταγμα του 1830 όριζε ότι την 1^η Αυγούστου κάθε έτους θα έπρεπε να γίνονται δημόσιες εξετάσεις των μαθητών, μπροστά σε γονείς και τοπικούς άρχοντες, στις οποίες οι πρωτεύσαντες έπρεπε να τιμώνται με ειδικό βραβείο³⁷⁸. Αλλά και ο νόμος του 1834 προέβλεπε επίσης τη διεξαγωγή αυστηρών εξετάσεων κάθε εξάμηνο για τον έλεγχο της προόδου των μαθητών και καθιέρωνε βραβεία για τους καλύτερους μαθητές. (άρθρα 56,57 και 63).

Οι εξετάσεις, λοιπόν, συνιστούν το βασικό μέσο αξιολόγησης των μαθητών στους διάφορους τομείς της μόρφωσής τους αλλά και προβολή του έργου των σχολείων στην τοπική κοινωνία. Το μορφωτικό επίπεδο άρχισε να παίζει σημαντικό ρόλο από τη στιγμή που παρείχε στο άτομο κοινωνικά δικαιώματα σε μια ελεύθερη κοινωνία, όπως αυτή που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια. Αξιοσημείωτη είναι η ένταξη και των *σωμασκιών* σ' αυτή την διαδικασία. Στον «Οδηγό» του 1850 και ειδικότερα στο επισυναπτόμενο έντυπο της «φόρμας» καταγραφής των εξεταζόμενων μαθημάτων, αναγραφόταν και το μάθημα της *Γυμναστικής* ανάμεσα στα άλλα εξεταζόμενα μαθήματα. Η αναγραφή αυτή αναδύει δύο καίρια ερωτήματα: α. ήταν τόσο σημαντικό το μάθημα, ώστε να συμπεριληφθεί στον πίνακα των εξεταζόμενων μαθημάτων και β. αν ναι, γιατί το μάθημα αναγράφεται ως «γυμναστική» και όχι ως «σωμασκία»;

Πριν απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα ακόμη πιο σημαντικό είναι να δούμε εάν και κατά πόσο τελέστηκαν τέτοιες εξετάσεις κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα θα απαντούσε και στο ερώτημα κατά πόσο

³⁷⁷ Εγκύκλιος 8960/25⁹⁵ Οκτωβρίου 1876, «Περί διδασκαλίας της σωμασκίας εν τοις δημοτ. Σχολείοις» στο Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1883-1887*, том Β', σσ. 213-214.

³⁷⁸ Χ. Κάτσικας - Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης.*, ό.π., σ.31.

διδασκόταν το μάθημα των *σωμασκιών*. Την απάντηση τη λάβαμε από την εφημερίδα *Η Μέλισσα των Κυκλάδων* που εκδιδόταν στην Ερμούπολη της Σύρου. Σε άρθρο της εφημερίδας, το οποίο σχολίαζε τις εξετάσεις των Δημοτικών σχολείων που είχαν πραγματοποιηθεί κατά την λήξη του σχολικού έτους 1844-1845, αναφέρονταν τα εξής:

«την 17 [Ιουλίου] εξετάσθησαν οι μαθηταί του υπό του κυρίου Εμμανουήλ Μαγκάκη διευθυνομένου παλαιού δημοτικού Σχολείου των αρρένων, περιέχοντος μαθητάς 341. Τα μαθήματα ήσαν τα αυτά με τα ανωτέρω, εκτός της Σκιαγραφίας και Γυμναστικής, τα οποία εις το έτερον σχολείον δεν παραδίδονται»³⁷⁹.

Αυτό που προκύπτει χαρακτηριστικά από την αναφορά αυτή είναι η σταθερή αίσθηση ότι το μάθημα της *γυμναστικής* διδασκόταν έστω και αποσπασματικά στα σχολεία των αστικών περιοχών. Ξεπερνώντας το σκόπελο της λόγιας παράδοσης, που λειτουργήσε ανασταλτικά στην ένταξη του μαθήματος στη δημοτική εκπαίδευση, αποτέλεσε τη νέα πρόκληση στην κατεύθυνση της πολιτισμικής και κοινωνικής αλλαγής. Η πρόκληση αυτή στηρίχθηκε σε δύο επιμέρους όψεις του μαθήματος. Από τη μια τη στρατιωτική τυποποίηση και ιδεολογικοποίηση της Γυμναστικής αλλά και την σχέση του μαθήματος με τις νέες κοινωνικές δυνάμεις που σταδιακά βρέθηκαν στην εξουσία³⁸⁰. Είδαμε, επίσης, ότι στο πρόγραμμα των εξετάσεων περιλαμβανόταν μόνο η «Γυμναστική» κατεύθυνση των *σωμασκιών* και όχι αυτή της «Γεωργικής». Η επιλογή αυτή βρισκόταν καθ' οδόν προς την αναγωγή του μαθήματος της *Γυμναστικής* σε καθοριστικό στοιχείο του κοινωνικού και συμβολικού πλαισίου της ζωής στην ελληνική πόλη, λίγο πριν τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Ειδικότερα, οι *σωμασκίες* αποτελούσαν ένα συζευκτικό κρίκο ανάμεσα στη χειροπονία και τη νεοτερική γυμναστική. Από τα στοιχεία που μας δίνουν οι «Οδηγοί», και τα οποία αναλύθηκαν πιο πάνω, γίνεται εμφανής η «διαστρωματική» προσέγγιση, καθώς η Χειροπονία απευθυνόταν κύρια σε σχολεία αγροτικών περιοχών και η *Γυμναστική* σε αντίστοιχα αστικών. Η απάντηση λοιπόν, πιθανά, να στηρίζεται σε αυτή ακριβώς την κοινωνική διάκριση. Η χειροπονία δε θα είχε λόγο ένταξης στο εξεταστικό πρόγραμμα του σχολείου, καθώς οι δραστηριότητες και τα μέσα με τα οποία αυτή αναπτυσσόταν δεν επέτρεπαν ούτε την ασφαλή αξιολόγηση της επίδοσης

³⁷⁹ «Αι εξετάσεις των Αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Ερμούπολης», *Η Μέλισσα των Κυκλάδων*, τ. Α', 9(Αύγουστος 1845), σ.142.

³⁸⁰ Jacques Defrance, « Esquisse d'une histoire sociale de la gymnastique (1760-1870) », Actes de la Recherche en Sciences Sociales, n° 6, décembre 1976, σσ. 22-46, εδώ σ.28-29.

των μαθητών, ούτε και τον έλεγχο της επίτευξης των σκοπών του μαθήματος. Εξάλλου, η παιδαγωγική διάσταση της ανταμοιβής και της επικύρωσης μιας επιτυχούς δραστηριότητας στο πλαίσιο των γεωργικών ασκήσεων της *σωμασκίας* ήταν συνδεδεμένη άμεσα με το αποτέλεσμα της, το παραγόμενο προϊόν. Έτσι οι «Οδηγοί» προέτρεπαν τους δασκάλους να αμείβουν τους εργατικούς και επιμελείς μαθητές στις συγκεκριμένες δραστηριότητες, με μέρος των προϊόντων της εργασίας τους: «οι προσεκτικότεροι και επιμελέστεροι εις την εργασίαν ανταμείβεσθαι ενίοτε λαμβάνοντες οπωρικά και λαχανικά, ή δέσμη ανθέων κατά τα εορτάς των γονέων των, [...] ως προϊόν της ίδιας των εργασίας»³⁸¹.

Είναι εμφανή τα πολιτισμικά στοιχεία που εμφανίζονται σε αυτές τις διεργασίες, όπως επίσης και το γεγονός ότι η αξιολόγηση της προσπάθειας του μαθητή ήταν άμεση και δεν αναγόταν στην κατάκτηση κάποιου γνωστικού επιπέδου που θα μπορούσε εκ των υστέρων να αξιολογηθεί. Από την άλλη πλευρά, πιθανόν να μην ήταν αναγκαίο να αξιολογηθεί, καθώς η κατάκτηση της γνώσης είχε μόνο πρακτικό ενδιαφέρον, το οποίο προέκυπτε μέσα από την ίδια την διαδικασία.

Η *γυμναστική* όμως διαδραμάτιζε ένα διαφορετικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία, κυρίως όμως σε ένα διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον, όπως ήταν το περιβάλλον της ελληνικής πόλης. Η αξιολόγησή της, λοιπόν, θα έπρεπε να είχε και διαφορετικό σκοπό. Οι δρόμοι, τα άλματα ή οι διάφορες ασκήσεις με όργανα, που προβλέπονταν στο περιεχόμενό της, είχαν το χαρακτήρα μιας θεατρικής παράστασης, κατά την οποία ο εξεταζόμενος έπρεπε να δώσει σε καθορισμένη χρονική στιγμή τον «καλύτερό του εαυτό». Να αποδείξει, δηλαδή, μέσα από μια διαδικασία σωστής ή αποτελεσματικής εκτέλεσης των προβλεπόμενων από το πρόγραμμα δραστηριοτήτων ότι διέθετε τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες. Έτσι οι δράσεις που αναπτύσσονταν στο πλαίσιο της *γυμναστικής* δε θα μπορούσαν να αξιολογηθούν παρά μέσα από μια «θεατρική» εξέταση. Μια τέτοια προσέγγιση ήταν και η μόνη που θα μπορούσε να ενταχθεί σε μια διαδικασία δημόσιας εξέτασης καθώς, όπως είναι γνωστό, οι εξετάσεις προβλέπονταν να διεξάγονται ενώπιον της «τοπικής εξεταστικής επιτροπής» αλλά και ενός κοινού που το συνέθεταν και οι γονείς των μαθητών.

Δεχόμενοι λοιπόν τις υποθέσεις αυτές οδηγούμαστε στη θέση πως οι εξετάσεις της *γυμναστικής* γίνονταν ή θα μπορούσαν να γίνονται, κατά κύριο λόγο, σε αστικές περιοχές. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η *γυμναστική* λαμβάνει και μια άλλη,

³⁸¹ Ι. Κοκκώνης, *Οδηγός του 1850*, σσ. 206-207.

γενικότερη αυτή τη φορά, κοινωνικοποιητική διάσταση. Οι γυμναστικές επιδείξεις αυτές εγγράφονται στη «δυναμική» μιας πρακτικής όπου το εκπεφρασμένο και το υποδηλούμενο είναι εγγεγραμμένα στους ίδιους τους τρόπους του πράττειν και της μετάδοσής του. Μια πρακτική η οποία άπτεται ποικίλων πολιτισμικών διαδικασιών και που ανάγεται σε παιδαγωγικό αντικείμενο αγωγής των πολιτών. Η συμμετοχή δηλαδή του τοπικού κοινού σε τέτοιες διαδικασίες λειτουργούσε και ως «διαδικασία εκπολιτισμού»³⁸², καθώς προαγόταν και σταδιακά εδραιωνόταν στην κοινωνική συνείδηση, κυρίως του αστιακού χώρου. η νεωτερική αντίληψη περί σωματικής άσκησης και γυμναστικής.

³⁸² Ν. Ελιάς, *Η Διαδικασία του Πολιτισμού*, μετάφ. Θεόδωρος Λουπασάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

4. Σωμασκίες στην εκπαίδευση των «κορασίων»

Ένα από τα βασικά σημεία του νόμου του 1834, που στην ουσία έμεινε ανενεργό, ήταν η υποχρεωτική φοίτηση των μαθητών. Ο ανεφάρμοστος υποχρεωτικός χαρακτήρας της δημοτικής εκπαίδευσης, χωρίς διάκριση για τα δύο φύλα, είχε ως αποτέλεσμα το πολύ μικρότερο ποσοστό φοίτησης των κοριτσιών, σε σχέση πάντα με αυτό των αγοριών³⁸³, για όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Ο Ι. Κοκκώνης μας πληροφορεί πως: «εις το τέλος του 1837 υπήρχον εν ενεργεία 151 σχολεία εξ ων 18 είναι των κορασίων ιδιαιτέρως»³⁸⁴. Η διαπίστωση αυτή του μικρού αριθμού σχολείων κοριτσιών ισχύει καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου}, αλλά και αργότερα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, αιώνα.

Σύμφωνα με το άρθρο 58 του νόμου του 1834, τα κορίτσια μπορούσαν να φοιτήσουν στα σχολεία των αγοριών, εάν δεν υπήρχαν ιδιαίτερα σχολεία θηλέων. Όμως η διαφορετική αντιμετώπιση της εκπαίδευσης των αγοριών και των κοριτσιών εκ μέρους των γονέων, αρμοδίων κατά τον νόμο για την απόφαση φοίτησης των παιδιών στο σχολείο³⁸⁵, η «ηθικολογικού τύπου» απαγόρευση της συμφοίτησης αγοριών και κοριτσιών, ανεκτή κατά τα πρώτα χρόνια και αυστηρά απαγορευμένη με εγκύκλιο από το 1852³⁸⁶, δημιούργησαν τις συνθήκες που οδήγησαν στην υποβάθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης και στον περιορισμένο αριθμό, κυρίως ιδιωτικών, σχολείων κοριτσιών³⁸⁷. Έως τα 1893, τα δημόσια δημοτικά σχολεία για κορίτσια ήταν σχεδόν ανύπαρκτα και η φοίτησή τους περιοριζόταν στα ιδιωτικά «Παρθεναγωγεία», τα οποία αναγνωρίζονταν από την πολιτεία ως Σχολεία θηλέων Μέσης εκπαίδευσεως. Αλλά και για την εκπαίδευση των διδασκαλισσών η πολιτεία δε μερίμνησε για την ίδρυση δημόσιου Διδασκαλείου, μολονότι αναγνώριζε την ανάγκη ύπαρξής τους. Γενικά, κατά τη χρονική περίοδο 1830-1880, η πολιτεία δεν ανέπτυξε καμιά ιδιαίτερη πρωτοβουλία για την επίλυση των προβλημάτων της

³⁸³ Συγκριτικοί πίνακες της ανδρικής και γυναικείας εκπαίδευσεως, βλ. σχετικά Κ.Τσουκαλά, *Εξάρτηση...*, ό.π., σσ. 471-472.

³⁸⁴ Άρθρο ανωνύμου με τίτλο: «Κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσεως εις τα τέλη του 1837», *Ο Παιδαγωγός*, 1 και 2(31 Ιανουαρίου 1839) Πειραιεύς, σ.19.

³⁸⁵ Νόμος, *Περί δημοτικών σχολείων*, άρθ.6, σ.74.

³⁸⁶ Εγκύκλιος 4077/1852, «Περί αποχωρίσεως των αρρένων από τα κοράσια εις τα δημοτικά σχολεία», του υπουργού Σ. Βλάχου, στο Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαίδευσεως, τόμος Α'*, εν Αθήναις 1883, σ. 199.

³⁸⁷ Ο Ι. Κοκκώνης σε άρθρο του στο περιοδικό «Ο Παιδαγωγός», το 1839, αναφέρει ότι «εις το τέλος του 1837 υπήρχον εν ενεργεία 151 σχολεία εξ ων 18 είναι των κορασίων ιδιαιτέρως». Ι. Κοκκώνης, «Η Κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσεως εις τα τέλη του 1837», *Ο Παιδαγωγός*, ό.π., σ.19.

γυναικείας εκπαίδευσης. Το ενδιαφέρον της περιοριζόταν μόνο στην αναγνώριση των ενεργειών διαφόρων ιδιωτικών φορέων για τη σύσταση εκπαιδευτηρίων στα αστικά κέντρα, ενώ στις αγροτικές περιοχές υπήρχε ένα μικρό μόνο ποσοστό συμφοίτησης αγοριών –κοριτσιών στα δημοτικά σχολεία και ήταν ουσιαστικά περιορισμένο.

Την ανατροπή αυτής της κατάστασης ανέλαβε η ιδιωτική πρωτοβουλία με τη σύσταση εκπαιδευτικών συλλόγων, συνεχίζοντας το έργο των ιεραποστόλων³⁸⁸, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα σχολεία θηλέων της Σύρου. Καθοριστικός, επίσης, για τη γυναικεία εκπαίδευση ήταν ο ρόλος της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*³⁸⁹ που εξέφραζε τις ανησυχίες και τα οράματα προοδευτικών ελλήνων παιδαγωγών σχετικά με τη γενικότερη εκπαίδευση αλλά και ειδικότερα με αυτήν των γυναικών. Οι ιδιωτικές αυτές πρωτοβουλίες, που δεν ήταν οι μοναδικές, στήριξαν την ελληνική γυναικεία εκπαίδευση καλύπτοντας τα σημαντικά κενά που άφηνε η ελληνική πολιτεία, μεριμνώντας για την ίδρυση σχολείων όλων των βαθμίδων καθώς και διδασκαλείων³⁹⁰. Οι προοδευτικές ευρωπαϊκές αντιλήψεις σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση άσκησαν σημαντική επιρροή στους έλληνες διανοούμενους οι οποίοι σταδιακά ευαισθητοποιήθηκαν και άρχισαν να διατυπώνουν αιτήματα σχετικά με αυτήν³⁹¹.

Η ιδιαιτερότητα, όμως, της εκπαιδευτικής πολιτικής αναφορικά με την γυναικεία εκπαίδευση διαχέεται και στο γενικότερο προσανατολισμό της ακολουθούμενης παιδαγωγικής πρακτικής. Οι ιδεολογικές της αντιλήψεις, σχετικά με τη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία, βρίσκουν την αντιστοιχία τους στις ιεραρχήσεις των διδασκόμενων μαθημάτων αλλά και στις προτεινόμενες δραστηριότητες, με χαρακτηριστικότερες αυτές των χειροτεχνιών (εργοχείρων),

³⁸⁸ Για τη δράση των ιεραποστόλων στο χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης, βλ. σχετικά Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση Εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 60 κ.ε. και Α. Λαμπράκη-Παγανού, *Το υπόμνημα του Ι. Καποδίστρια...*, ό.π., σ. 241 κ.ε.

³⁸⁹ Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, που ιδρύθηκε το 1836 με στόχο να προωθήσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση, ξεκίνησε τη δημόσια δράση της με την ίδρυση παρθεναγωγείου - διδασκαλείου στην Αθήνα (1837) και ο τομέας της εκπαίδευσης των κοριτσιών γρήγορα έγινε το βασικό της έργο. Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 20.

³⁹⁰ Εγκαθίδρυσις του Σχολείου των κορασιών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1837.

³⁹¹ «Εν τω περί εκπαίδευσως των κορασιών σπουδαίω ζητήματι δύο τινά ευθύς απ' αρχής προβάλλονται εις λύσιν πρώτον που δέον να γείνη η παιδευσις αυτή και δεύτερον ποία και πόση εν συνόλω και πώς». Κώστας Ξανθόπουλος, *Πρώτη και Μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαίδευσως των κορασιών*, Αθήνα 1873, σ. 250.

όπως όριζε και ο νόμος του 1834³⁹². Στα δημοτικά σχολεία, στα οποία η φοίτηση ήταν μικτή, τα κορίτσια ακολουθούσαν το ίδιο πρόγραμμα μαθημάτων με αυτό των αγοριών, προσαρμοσμένο βέβαια σύμφωνα με τους κοινωνικούς κανόνες που όριζαν την κοινωνική θέση της γυναίκας. Είναι η εποχή που ακόμη και οι στοιχειώδεις γνώσεις δεν θεωρούνταν απαραίτητο εφόδιο για το θήλυ φύλο.

Αλλά και στα δημοτικά σχολεία των κοριτσιών, μολονότι ακολουθούνταν οι ίδιες εγκύκλιες διατάξεις, η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής ήταν υποβαθμισμένη. Ο ίδιος ο Ι Κοκκώνης μας πληροφορεί, σχετικά με το πρόγραμμα των σχολείων των κοριτσιών, ότι:

«διδάσκονται δε μαθήματα [...] εις τινά δε και φωνητική Μουσική και Γυμναστική. Μέθοδος διδασκαλίας είναι δια τα πρώτα τρία μαθήματα [ανάγνωση, γραφή, αριθμητική] κυρίως η αλληλοδιδασκτική δια δε τα λοιπά η συνδιδασκτική εις τα των κορασιών διδάσκονται και χειροτεχνήματα διάφορα»³⁹³.

Η γυμναστική, μας πληροφορεί ο Κοκκώνης, ήταν ενταγμένη στο πρόγραμμα των μαθημάτων τους. Όμως αυτή δεν διδασκόταν σε όλα τα σχολεία. Το στοιχείο αυτό μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι προφανώς η διδασκαλία του μαθήματος ήταν στη διακριτική ευχέρεια και στις γνώσεις του διδασκάλου. Όμως οι διάφορες γυμναστικές κινήσεις και δραστηριότητες έπρεπε να συνάδουν με την ευπρέπεια του φύλου, ενώ απαγορεύονταν όσα δεν άρμοζαν σε αυτό. Ανάλογες είναι οι παρατηρήσεις του δασκάλου Π. Ζωντανού σχετικά με την ανατροφή και την άσκηση των κοριτσιών: «τα πολλά διασκεδαστικά και παθητικά παιχνίδια, ή εκείνα τα οποία προξενούν σωματικές κινήσεις απρεπείς δι' εν κοράσιον [...] πρέπει να απαγορεύονται»³⁹⁴. Στο πλαίσιο της διασκέδασης, της χειρωνακτικής απασχόλησης, αλλά και της εκμάθησης των απαραίτητων «δια τον βίον» δεξιοτήτων των μαθητριών εντάχθηκαν τα εργόχειρα, δηλαδή το κέντημα, το πλέξιμο, το ράψιμο κ.τ.τ. Και στις άλλες τους όμως κινητικές δράσεις, όπως τα διάφορα παιχνίδια, η συμμετοχή των κοριτσιών ήταν περιορισμένη, αφού έπρεπε να διατηρείται αναλλοίωτος ο γυναικείος χαρακτήρας. Σχετικά με το χαρακτήρα που έπρεπε να λαμβάνει η γυναικεία εκπαίδευση καθώς επίσης και τις αξίες και τα πρότυπα τα οποία έπρεπε αυτή να

³⁹² Σε άρθρο ο Ηρακλής Χριστοφίδης αναφέρει ότι «τα χειροτεχνήματα, εις τα οποία αι μαθήτριά εις οδεύουσι το ήμισυ του καιρού των» ήταν μια σημαντική σχολική δραστηριότητα. Η Χριστοφίδης, *Ο Παιδαγωγός*, 13-14 και 15 (1 Ιουλίου έως 15 Αυγούστου 1839) Πειραιάς, σ. 227.

³⁹³ Ι. Κοκκώνης, «Η Κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσως...», ό.π., σ. 19.

³⁹⁴ Π. Ζωντανού *Περί ανατροφής των κορασιών, και της δημοσίου εκπαίδευσως των αρρένων*, εν Ερμούπολει 1836, σ. 45.

καλλιέργει, εισάγουν μια σειρά εγκολπίων και εγχειριδίων, κυρίως μεταφράσεις αντίστοιχων ευρωπαϊκών, που άρχισαν να κυκλοφορούν από τα μέσα περίπου του αιώνα. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές που γίνονται στο *Εγκόλπιον Γυναικείου Φύλου*, που κυκλοφόρησε το 1874. Ειδικότερα σχετικά με την γύμναση του σώματος των «κορασίων» το Εγκόλπιο αναφέρει ότι:

«Εν τη ανατροφή των κορασίων σκόπιμον είναι να προτιμώνται αι την δραστηριότητα αυξάνουσαι και εις την αναδρομήν του σώματος συντελούσαι κινήσεις μάλλον των απεργαζομένων αυτό ρωμαλέον και αδρόν»³⁹⁵.

Οι αναπαραστάσεις που περιέβαλαν το γυναικείο σώμα καταδείκνυαν ότι η «προσήκουσα διάπλαση του γυναικείου φύλου», απαιτούσε και ένα γυμναστικό πλαίσιο ειδικής σύνθεσης. Έτσι οι πλέον κατάλληλες - και ως εκ τούτου αξιολογώταται - δραστηριότητες σωματικής άσκησης για τα κορίτσια ήταν «ο περίπατος, η αιώρησις, η όρχησις και το άδειν»³⁹⁶. Οι αντιλήψεις αυτές για την γυναικεία άσκηση δέσποζαν στην εκπαίδευση των κοριτσιών για μια μεγάλη χρονική περίοδο, ακολουθώντας τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Η γυναικεία εκπαίδευση δεν στόχευε στην ολόπλευρη μόρφωση των κοριτσιών, αλλά αντίθετα τα προετοίμαζε για τους ρόλους της συζύγου και της μητέρας.

Ωστόσο σταδιακά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, πληθαίνουν οι φωνές, κυρίως λόγιων και παιδαγωγών, που προσπαθούν να βελτιώσουν την κείμενη κατάσταση και να ενισχύσουν την «ηθικήν προαγωγήν και την μόρφωσιν» των κοριτσιών. Έτσι, η γυναικεία άσκηση αρχίζει να αποκτά βαρύτητα. έστω και αν ακόμη «πρέπει να βασίζεται επί του χαρακτήρος και του προορισμού» της. Ο παιδαγωγός Γ. Παπαδόπουλος, αναφερόμενος στη γυναικεία σωματική άσκηση, στο *Δοκίμιον Πρακτικόν Παιδαγωγικών Οδηγιών* τόνιζε ότι:

«Οίκοθεν δε εννοείται ότι τα γυμνάσια των κορασίων πρέπει ουσιωδώς να διαφέρωσι των αρρενικών. Και ως προς τα κοράσια μάλιστα πρέπει ν' αποφεύγωμεν πάσαν βιαίαν και ανοίκειον άσκησιν [...] εν γένει δε

³⁹⁵ Δαρβίνου και Ουφελάνδου, *Εγκόλπιον Γυναικείου Φύλου, ήτοι οδηγός εις την φυσικήν και ηθικήν ανατροφήν των Γυναικών*, μετφ. Φίλιππου Α. Οικονομίδου, εν Αθηναίς 1874, σ.74.

³⁹⁶ Στο ίδιο.

πρέπει να διακρίνωμεν την ανδρικήν από της γυναικείας γυμναστικής»³⁹⁷.

Ενώ ο Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, διευκρινίζοντας ακόμη περισσότερο το πλαίσιο, πρότεινε ότι: «θα ήτο δ' ίσως σκοπιμωτέρα [ενέργεια] παρ' ημίν, αν παρελαμβάνοντο και αι εγχώρια ελεύθερα παιδιαί». Παράλληλα μάλιστα πρότεινε οι δραστηριότητες των εργόχειρων, να περιοριστούν, καθώς «δέον [ήταν] τα ωφέλιμα και αναγκαία να διδάσκονται [...] αλλ' εξάπαντος [να αφιερώνεται] ολιγωτέρα ώρα εις ταύτα εν τω σχολείω»³⁹⁸.

Στο ίδιο κλίμα ο Ξανθόπουλος τόνιζε περαιτέρω την ανάγκη εισαγωγής της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση των κοριτσιών:

«Η γυμναστική και αύτη περιττή πολλαχού ενομίσθη. Αλλ' όμως επειδή το πνεύμα τα τε άλλα και δια του σώματος εν τω ποικίλω βίω έχει την έκφρασιν του, ώσπερ δι' όρου απαραίτητου, όθεν το *sana mens in corpore sano*, δια τούτο η γυμναστική είνε της όλης παιδαγωγήσεως του αναπλασσομένου ανθρώπου και πάσης αρμονικής αυτού αναπτύξεως μέρος ουσιωδέστατον [...] αλλά δυστυχώς νυν παρημελήθη σχεδόν εντελώς δι' άλλα τε και διότι ο παιδαγωγικός γυμναστής δεν υπάρχει»³⁹⁹.

Οι λόγοι αυτοί αρθρώνονται σε μια περίοδο κατά την οποία είχε αρχίσει να διαγράφεται εντονότερα το ενδιαφέρον για την «πληρέστερη» εκπαίδευση των κοριτσιών⁴⁰⁰. Οι προτάσεις αυτές εγγράφονται στο γενικότερο κλίμα, που αναπτύσσεται κυρίως από την δεκαετία του 1870, εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος. Σε αυτό το πνεύμα η Πολιτεία αποπειράται να προσαρμόσει την εκπαίδευση των κοριτσιών σε ανάλογο πλαίσιο με αυτό της εκπαίδευσης των αγοριών. Στην κατεύθυνση αυτή κινείται και η τάση εισαγωγής της γυμναστικής στην εκπαίδευση των γυναικών, ως *ουσιωδέστατον μέσον παιδαγωγήσεως*.

Ο λόγος σχετικά με τη γυμναστική των κοριτσιών αποκτά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, μοιλονότι διατηρεί τον παραδοσιακά έμφυλο και ηθικοποιητικό χαρακτήρα του. Οι παλαιές πρακτικές διατηρούν τον ιδιαίτερο κοινωνικοποιητικό τους ρόλο, αλλά περιορίζονται αισθητά ώστε να αφήσουν χώρο στις νέες γυμναστικές

³⁹⁷ Γρηγόριος Παπαδόπουλος, *Δοκίμιον Πρακτικών Παιδαγωγικών Οδηγιών προς τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στοιχειωδών σχολείων των αρρένων και των κορασιών*, Αθήνησι 1866, σ.12.

³⁹⁸ Κ. Ξανθόπουλος, *Πρώτη και Μέση εκπαίδευσις ...*, ό.π., σ. 205 και σσ.274-275.

³⁹⁹ Κ. Ξανθόπουλος, *Πρώτη και Μέση εκπαίδευσις ...*, ό.π., σ. 205.

⁴⁰⁰ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση Εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 227.

προσεγγίσεις. Η μεταστροφή αυτή στις προσεγγίσεις και στο περιεχόμενο της γυμναστικής των γυναικών διαγράφει, πιθανά, και την μεταστροφή των αντιλήψεων σχετικά με το ρόλο της γυναίκας. Έτσι οι κοινωνικοπολιτικές αλλαγές σε συνάρτηση με τις νέες αντιλήψεις και κατευθύνσεις της γυναικείας εκπαίδευσης την εποχή αυτή φωτίζει μια ακόμη πτυχή της αλλαγής αυτής. Ο ρόλος της γυναίκας σταδιακά αλλάζει. Στις νέες εκπαιδευτικές προτάσεις απεκδύεται τις παραδοσιακές της αναφορές και ενδύεται τις νέες κοινωνικές, που τη φέρνουν πιο κοντά στο δημόσιο χώρο. Οι νέες, βέβαια, πρακτικές σωματικής άσκησης δε θα έπρεπε να διαταράζουν την έμφυλη οργάνωση της κοινωνίας, αντίθετα έπρεπε «ουσιωδώς» να τις διατηρούν.

Παράλληλα, όμως, έπρεπε να αιτιολογηθεί ο λόγος της προτεινόμενης αυτής αλλαγής, προσδιορίζοντας έτσι το περιεχόμενο και το σκοπό της. Στο επίπεδο αυτό σκοπός της γυμναστικής, αλλά και των νέων δραστηριοτήτων που πρότειναν, όπως ήταν για παράδειγμα οι «εγχώριαι ελεύθεραι παιδιαί», προβάλλονταν εμφιατικά η υγεία, σώματος και πνεύματος, αλλά και η «ανάπλαση» και αρμονική ανάπτυξη του ανθρώπου.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ (1880-1908): ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΩΜΑΣΚΙΕΣ ΣΤΗ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Εκσυγχρονισμός και μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση : η Γυμναστική στα Προγράμματα του 1880 και του 1894

1. Η κατάσταση στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς και η γυμναστική

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις εντείνονται, ενώ αναπτύσσονται απόψεις, κατατίθενται προτάσεις και λαμβάνονται μέτρα τα οποία εγγράφονται στο πλαίσιο που ορίζουμε ως «αστική αντίληψη» για το σχολείο. Η ανάπτυξη της χώρας και η διαδικασία της σταδιακής αλλαγής των παραγωγικών σχέσεων προκαλούν αλλαγές στις κοινωνικές δομές, οι οποίες όμως απαιτούν και ένα διαφορετικά οργανωμένο κράτος. Οι προσπάθειες εφαρμογής των πολιτικών αυτών αλλαγών έφεραν τη σφραγίδα, ενός «καθαρά αστού ηγέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας»⁴⁰¹, του Χαρίλαου Τρικούπη. Το όραμα του Τρικούπη, ο οποίος κυριάρχησε στην ελληνική πολιτική σκηνή την περίοδο από το 1880 έως το 1895, ήταν η εφαρμογή ενός προγράμματος εκσυγχρονισμού «εκ των άνω» που εδραζόταν στην αντίληψη ότι ή τότε θα εκσυγχρονιζόταν η Ελλάδα ή ποτέ.

Το μεταρρυθμιστικό εκσυγχρονιστικό του όραμα, στο πεδίο της εκπαίδευσης, εκφράζουν οι εκπαιδευτικές αλλαγές του 1880 αλλά και τα προγράμματα για τα δημοτικά σχολεία του 1894. Τα εκπαιδευτικά αυτά μέτρα συνιστούν ένα σοβαρό εγχείρημα βελτίωσης της εκπαιδευτικής κατάστασης, σε συνάρτηση με την κοινωνική και πολιτική κατάσταση της εποχής. Αξίζει, όμως, να σημειωθούν δυο ακόμη συνιστώσες της περιόδου, που προσδιόρισαν το εκπαιδευτικό τοπίο. Η πρώτη αφορά τη διαμάχη των πολιτικών δυνάμεων της εποχής η οποία διεξάγεται με όρους υψηλής έντασης, ενώ η δεύτερη αφορά την πολυεπίπεδη κρίση που βιώνει η ελληνική κοινωνία κατά την αργή μετάβασή της σε σύγχρονες μορφές πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης⁴⁰².

Η κριτική για την κακή κατάσταση της εκπαίδευσης, που βρίσκεται πάντα υπό την επιρροή κυρίως του γερμανικού αλλά και του γαλλικού εκπαιδευτικού μοντέλου,

³⁴⁹ Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό Κράτος (1821-1909), Οδηγός αρχαικών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988, σ.133.

⁴⁰² G.Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...*, ό.π., τ. Α', σ. 506 κ.ε.

άρχισε να εντείνεται ουσιαστικά μετά το 1875 και να προβάλλεται επιτακτικά η ανάγκη «μεταρρυθμίσης»⁴⁰³ της. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του 1877 από το Γ. Μίληση, επίσης το Θ. Δηλιγιάννη την 11η Νοεμβρίου του ίδιου έτους, καθώς επίσης και μια τρίτη από τον Ανδρέα Αυγερινό με τα νομοσχέδια που κατέθεσε στη Βουλή την 1^η Φεβρουαρίου του 1880, δεν πρόλαβαν καν να συζητηθούν στη Βουλή λόγω της ακολουθούμενης κυβερνητικής μεταβολής. Βρισκόμαστε στην περίοδο εκείνη κατά την οποία οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες διαμορφώνουν μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται από ιδεολογική κρίση με πολιτικές προεκτάσεις⁴⁰⁴. Οι συχνοί πολιτικοί μετασχηματισμοί, ενός κατά βάση δικομματικού πολιτικού σχήματος, τροχοπεδούσαν τα διάφορα μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα της περιόδου, καθώς τις πολιτικές αλλαγές ακολουθούσαν και ανάλογες εκπαιδευτικές⁴⁰⁵. Αξίζει, μάλιστα, να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι τα εκπαιδευτικά θέματα των κυβερνήσεων καθορίζονταν, κυρίως, από τις απόψεις *ειδικών συνεργατών* και όχι από τον ιδιαίτερο ιδεολογικό και πολιτικό προσανατολισμό των κομμάτων⁴⁰⁶. Η λήψη μέτρων για τη «βελτίωση» των εκπαιδευτικών πραγμάτων, χωρίς συγκεκριμένο προσδιορισμό της έννοιας ή των στόχων στους οποίους αυτή θα απέβλεπε, αποτελούσε τον κύριο άξονα των εκάστοτε πολιτικών εξαγγελιών και νομοθετημάτων.

⁴⁰³ Σύμφωνα με τον Αλέξη Δημαρά ο όρος «μεταρρύθμιση» εμφανίζεται επίσημα για πρώτη, ίσως, φορά στα νομοσχέδια του 1889. Πιο συγκεκριμένα ένα από τα νομοσχέδια επιγράφεται «Περί μεταρρυθμίσεως των ήδη υπάρχοντων Διδασκαλείων του κράτους», ενώ και μέσα στις διατάξεις των νομοσχεδίων συναντάται διάσπαρτα ο σχετικός όρος, πάντα όμως με κάποιο προσδιορισμό, π.χ. στο νομοσχέδιο για τη μέση εκπαίδευση στην πρώτη φράση διαβάζουμε: «*Η μεταρρύθμιση της παρ' ημίν καλουμένης μέσης εκπαίδευσως*». Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τομ. Β', σσ. 3, 121. Εδώ ο όρος χρησιμοποιείται με την έννοια της αλλαγής των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

⁴⁰⁴ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι, Άγονοι Αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ.18.

⁴⁰⁵ Την περίοδο αυτή έχουμε συχνές εναλλαγές της εξουσίας ανάμεσα στις κυβερνήσεις Τρικούπη και Δηλιγιάννη. Ενώ κατά το ίδιο διάστημα κατατέθηκαν στη βουλή τουλάχιστον έξι νομοσχέδια (1877, 1880, 1882, 1889), γενικότερου εκπαιδευτικού περιεχομένου, και αρκετοί επιμέρους νόμοι και διατάξεις με αναφορές στην εκπαίδευση. Βλ. σχετικά Π. Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της Ελληνικής εκπαίδευσης*, Βιβλιόγραμμα 2004, σ.136.

⁴⁰⁶ Η οργάνωση της εκπαίδευσης από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια περιέρχεται στα χέρια των πολιτικών, που σε ό,τι αφορά τους υπουργούς παιδείας είναι συνήθως καθηγητές πανεπιστημίου. Η εκπαίδευση και η μετεκπαίδευσή τους στη Γερμανία, στο αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό της μοντέλο, αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για την περαιτέρω πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης. Βασικό ρόλο, στα εκπαιδευτικά δρώμενα, διαδραμάτισαν κυρίως δύο «παιδαγωγοί» ειδικευμένοι στα θέματα δημοτικής εκπαίδευσης, που ακολουθούσαν άλλους ο καθένας υπουργούς παιδείας, καθώς εναλλάσσονταν στην εξουσία σχεδόν κάθε χρόνο. Οι παιδαγωγοί αυτοί ήταν ο Χαρίσιος Παπαμάρκου και ο Οικονόμου. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΔ', εκδοτικής Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1977, σ.410 και Χ. Κάτσικας-Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σσ. 66-69.

Το ενδιαφέρον, όμως, της εκπαιδευτικής πολιτικής των κυβερνήσεων αυτής της περιόδου στρεφόταν κατά κανόνα προς την πρωτοβάθμια εκπαίδευση⁴⁰⁷. Οι συχνές επικλήσεις για τη «μεταρρύθμισή» της είχαν τώρα νέους άξονες αναφοράς. Από την παλαιά αντίληψη για διάπλαση και ηθικοποίηση των παιδιών, κατά κοινή παραδοχή, των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, το ενδιαφέρον για το δημοτικό σχολείο στρεφόταν προς την κατεύθυνση συγκρότησης πολιτών, στοιχείο που συνδυάζεται με την επέκταση των δικαιωμάτων, κυρίως του εκλογικού, αυτών των τάξεων⁴⁰⁸. Μεγάλο μέρος των *φιλελεύθερων διανοουμένων*⁴⁰⁹ της εποχής προτείνουν επίσης ως βασική προϋπόθεση για την οικονομική και κοινωνική πρόοδο της χώρας, τη μόρφωση του λαού. Χαρακτηριστική είναι και η σχετική αναφορά στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων του 1878: «Κατά του κοινωνικού και πολιτικού κινδύνου το σχολείον, εν ω αναπτύσσονται και μορφοποιούνται ηθικώς πάσαι αι κοινωνικάί τάξεις [...] απεδείχθη εν ταις νεωτέραις κοινωνίαις της σωτηρίας η άγκυρα [...] πανύ δε εικότως ερρέθη υπο των νεωτέρων σοφών ότι η ελευθερία και η καθολική ψηφοφορία άνευ σχολείου άγουσιν εις την αναρχίαν και τον όλεθρον»⁴¹⁰.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η εκπαιδευτική αλλαγή, ως μοχλός αναγέννησης του έθνους⁴¹¹, στηριζόταν ουσιαστικά σε τρεις βασικές αρχές: το καθολικό δικαίωμα στην μόρφωση των πολιτών χωρίς, θεωρητικά, ταξικούς φραγμούς, την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας, αλλά και την ανάλογη προσαρμογή των περιεχομένων της εκπαίδευσεως, ώστε αυτά να επιτελούν την αναγκαία κοινωνικοποιητική τους λειτουργία. Οι αστικές δυνάμεις, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι έχουν αρχίσει να σχηματοποιούν τις νέες οπτικές και προοπτικές ενός νέου σχολείου, απαιτώντας για το λόγο αυτό *μια αστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*⁴¹². Το σχολείο αυτό οριζόταν ως εκείνη η κοινότητα στην οποία η «συναναστροφή μικρών την ηλικίαν ανθρώπων

⁴⁰⁷ Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι η φοίτηση στο δημοτικό σχολείο, από τα μέσα του αιώνα, ακολουθεί μια συνεχώς ανοδική πορεία. Από το 1878, με ποσοστό 79%, η φοίτηση των μαθητών ανέρχεται το 1895 σε 158.000, δηλαδή σε ποσοστό 53% επί των παιδιών σχολικής ηλικίας. Παρατηρείται λοιπόν στα τέλη του αιώνα μια επιτάχυνση των ποσοστών της φοίτησης στο δημοτικό σχολείο. Περισσότερα στο Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...* ό.π., σ.392.

⁴⁰⁸ Βλ. σχετικά, Σ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900-1920. Οι Απαρχές*, επιμ. Χ Χατζηιωσήφ, τ. Α', μ.2, Βιβλιοράμα, Αθήνα, σ. 197.

⁴⁰⁹ Περισσότερα για τον όρο *φιλελεύθεροι διανοούμενοι* στο ίδιο, ό.π., σσ.92-96.

⁴¹⁰ «Γενική αιτιολογική έκθεσις των νομοσχεδίων περί δημοτικής εκπαίδευσεως», *Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής*, περίοδος η', σύνοδος α'. Αθήνα 1880, σ.υλστ'. Παρατίθεται στο Σ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», ...ό.π., σ.198.

⁴¹¹ Π. Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία ...*, ό.π., σ.136.

⁴¹² Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι...* ό.π., σσ. 11-12.

συνερχόμενων εν τάξει και κατά κανόνας, ίνα διδαχθώσιν υπό του διδασκάλου κατά μικρόν όσα δέον να γινώσκη πας άνθρωπος ως μέλος της οικογενείας, της εκκλησίας, της κοινωνίας και της πολιτείας μέλλον να ενασκήση βιωτικών τι επιτήδευμα, και να εθισθή δι' επιμόνου εξέως, ης μεγίστη ομολογείται η αξία, εις την άσκησιν των στοιχειωδών αρετών και μάλιστα της εν παντί ακριβείας, της φιλαληθείας, της φιλεργίας, της ευπειθείας, της τάξεως, της καθαριότητος»⁴¹³. Από αυτή την περιγραφή προκύπτει ότι η συστηματική πολιτική προσπάθεια για την αναβάθμιση του σχολείου είχε ως σκοπό την υπηρετήση του αναπτυσσόμενου αστικού χώρου αλλά και την πραγμάτωση των εθνικών στόχων. Βασικό μέσο στη διαδικασία αυτή προτασσόταν το ιδεολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο του περιεχομένου της εκπαίδευσης, που θα οδηγούσε τους μαθητές στην εμπέδωση, μέσω του «εθισμού», των νέων αξιών, του σύγχρονου αστικού κράτους. Ο μαθητής δε θεωρείται πλέον μια αυτόνομη μονάδα σε αναφορά προς έναν άλλο κόσμο, αλλά ως άτομο που οφείλει να λειτουργεί μέσα σε συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο. Το νέο πρότυπο πολίτη, ήταν ο φιλαλήθης, ο εργατικός, ο ευπειθής πολίτης που έπρεπε να μάθει να αυτοπειθαρχεί τόσο ως άτομο όσο και ως κοινωνικό υποκείμενο.

Ο εκσυγχρονισμός, όμως, της ελληνικής εκπαίδευσης, η οποία καταγραφόταν ως «οικτρή»⁴¹⁴, απαιτούσε καταρχήν μια άλλη παιδαγωγική μέθοδο για τη μόρφωση του «νέου πολίτη» της αστικής κοινωνίας, καθώς η *Αλληλοδιδασκτική μέθοδος* δεν μπορούσε να επιτελέσει αυτό το σκοπό. Πρώτη λοιπόν ενέργεια της κυβέρνησης Τρικούπη ήταν η αποδοχή ενός πιο ορθολογικού και «επενδυμένου με λογικά επιχειρήματα» τρόπου διδασκαλίας, της *Συνδιδασκτικής μεθόδου* της ερβαρτιανής παιδαγωγικής. Για τη διαπαιδαγώγηση και ολοκλήρωση της παιδικής

⁴¹³ Η αναφορά αυτή περιέχεται στο εγχειρίδιο της «Διδασκαλικής», του Σ. Μωραϊτή και αφορά το «σκοπό» του δημοτικού σχολείου. Στο ίδιο. σσ. 23-24.

⁴¹⁴ Το 1883 αποστέλλονται από το υπουργείο επί των Εκκλησιαστικών 14 έκτακτοι επιθεωρητές, μεταξύ των οποίων ήταν ο Χαρίσιος Παπαμάρκος και ο Νικόλαος Πολίτης, για τη μελέτη και καταγραφή της κατάστασης στην Δημοτική Εκπαίδευση. Οι εκθέσεις των επιθεωρητών έδιναν την εικόνα μιας άθλιας εκπαιδευτικής κατάστασης. *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων απεσταλμένων εκτάκτων επιθεωρητών*, Αθήνα, χ.χ., σ.σ. 22, 70, στο Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι...*, ό.π., σ. 20. Οι μακροσκελείς εκθέσεις τους περιστρέφονται γύρω από το ίδιο συμπέρασμα και μπορούν να συνοψιστούν στη γενική διαπίστωση του Χαρ. Παπαμάρκου: «*Πάντα τα μόρια, εξ'ων συναποτελείται το σχολείον, είναι (...) ουχί υγιά*». Ανακεφαλαιώνοντας τα συμπεράσματα του, ο Χ. Παπαμάρκου, επισημαίνει ότι οι δάσκαλοι, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, είναι άχρηστοι, επιβλαβείς και αμαθείς, τα διδακτήρια άθλια, οι εφορευτικές επιτροπές ανίκανες, τα διδακτικά όργανα ανεπαρκή και κακής ποιότητας, τα διδακτικά βιβλία ακατάλληλα, οι διδακτικές μέθοδοι ψυχολόγητες και τα παιδονομικά μέσα αντιπαιδαγωγικά, η φοίτηση άτακτη και ελλιπής. «*Ανάγκη εθνική απόλυτος και κατεπείγουσα είναι ριζικός ταύτα να αναδιοργανωθώσιν*». *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων εκτάκτων επιθεωρητών*, εν Αθήναις 1885, παρατίθεται στο Α. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος...*, ό.π., σσ. 180-182.

προσωπικότητας η μέθοδος αυτή έδινε μεγάλη βαρύτητα στο ρόλο του δασκάλου⁴¹⁵, ενώ λειτουργούσε ως βάση για την επίτευξη μιας «δημοκρατικής» εθνικής αγωγής για τους ελληνοπαίδες. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι στην πράξη η μέθοδος διδασκαλίας απεκδύθηκε την κανονιστικότητα και την αυστηρή πειθαρχία. Αντίθετα διατηρούσε τα στοιχεία αυτά σχεδόν αυτούσια. Η εξέλιξη όμως αυτή, σε συνδυασμό με τις γενικές κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εποχής, πρέπει να θεωρείται ως το πρώτο, πιθανώς, βήμα στην προσπάθεια μετεξέλιξης των μεθόδων «μόρφωσης» των νέων πολιτών. Στο πλαίσιο αυτό η παιδαγωγική και η ψυχολογία απέδιδαν την αναγκαία επιστημονική εγκυρότητα στη διαδικασία διαπαιδαγώγησης, αλλά κυρίως ηθικής συγκρότησης, των ελληνοπαίδων.

Όλες οι προσπάθειες στόχευαν στο να αρθούν οι όποιες δυσλειτουργίες της εκπαίδευσης και να καταστεί αυτή «υπηρέτης» των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών, στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του αστικού κράτους. Οι εκσυγχρονιστικές αυτές προσπάθειες, που γίνονταν ορατές σε ολόκληρο το εκπαιδευτικό φάσμα, επηρέασαν συνακόλουθα και το περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης. Η γυμναστική εκπαίδευση, κατά την περίοδο αυτή, απέκτησε νέα δυναμική στον εκπαιδευτικό χώρο.

Ένας ακόμη αγωγός μετάδοσης των νέων αυτών αντιλήψεων ήταν τα διάφορα σχολικά εγχειρίδια, που κυκλοφόρησαν την εποχή αυτή και τα οποία απέβλεπαν στη βελτίωση της ελληνικής εκπαίδευσης. Η απουσία ισχυρής κεντρικής πολιτικής για την παραγωγή σχολικών εγχειριδίων συνέχιζε να δημιουργεί ένα σημαντικό κενό στην υποστήριξη του έργου των διδασκάλων. Στην κάλυψη αυτού του κενού προσπάθησαν να συμβάλουν διάφοροι παιδαγωγοί με την έκδοση παιδαγωγικών εγχειριδίων.

⁴¹⁵ Ο Σπύρος Μωραΐτης, ένας από τους κύριους εισηγητές της συνδιδασκτικής μεθόδου, στο βιβλίο του «Διδασκαλική» αναφέρει ότι: βασικό μέσο επιτυχίας αυτής της μεθόδου ήταν η μόρφωση του δασκάλου και η στάση του στο σχολείο. Έτσι γενικά σωστός δάσκαλος ήταν εκείνος που μπορούσε να παρέχει τον εαυτό του ως πρότυπο τελειότητας. Σ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική ή σύντομοι οδηγίες περί της χρήσεως της νέας μεθόδου*, Αθήναι 1880, σ. 42.

Η Γυμναστική στα Σχολικά εγχειρίδια⁴¹⁶ και τα Εγχειρίδια Γυμναστικής

Τα παιδαγωγικά αυτά εγχειρίδια, που πραγματεύονταν τον κυρίως κορμό των διδασκόμενων μαθημάτων της δημοτικής εκπαίδευσης, πραγματεύονταν και το ζήτημα της σχολικής σωματικής άσκησης, δηλαδή της γυμναστικής. Μέσα λοιπόν από αυτά μπορούμε να διαγνώσουμε τα κυρίαρχα γυμναστικά αξιώματα, τα οποία οι συγγραφείς-παιδαγωγοί προσπαθούσαν να μεταφέρουν στον εκπαιδευτικό, αλλά και στο γενικότερο κοινωνικό χώρο.

Καταρχήν θα αναφέρουμε τα δύο βασικά εγχειρίδια τα οποία περιλάμβαναν αφενός το νέο αναλυτικό πρόγραμμα του Δημοτικού Σχολείου και αφετέρου τον τρόπο συγκρότησης της διδασκαλίας. Το πρόγραμμα, λοιπόν, του 1880 δεν είχε τη γνωστή νομική μορφή, του διατάγματος, αλλά περιλαμβανόταν στο βιβλίο του γενικού επιθεωρητή Δημήτριου Γ. Πετρίδη, «*Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία περί διδασκαλίας εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις*» που είχε την έγκριση του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως⁴¹⁷. Οι «*Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία*» περιλάμβαναν λεπτομερή ανάλυση του προγράμματος διδασκαλίας, καθόριζαν τη χρήση του διδακτικού χρόνου, τις γενικές αρχές διδασκαλίας και τον τρόπο διδασκαλίας κάθε μαθήματος. Ταυτόχρονα το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, με εγκύκλιό του, έδινε οδηγία στους δασκάλους να ρυθμίζουν «*την εσωτερικήν του σχολείου τάξιν και την παιδονομίαν εν γένει*», σύμφωνα με τη «*Διδασκαλική ή Σύντομοι Οδηγία περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου*» του Σπ. Μωραΐτη⁴¹⁸. Η «*Διδασκαλική*» ήταν, μετά τις *Παιδαγωγικές Οδηγίες* του Δημητρίου Πετρίδη, το επίσημο εγκόλπιο των δασκάλων⁴¹⁹. Τα δύο αυτά έργα αποτελούσαν επίσημα και πλήρη εγχειρίδια διδασκαλίας, παρέχοντας στους δασκάλους τις κεντρικές κατευθύνσεις της δημοτικής

⁴¹⁶ Υπάρχουν πολλοί ορισμοί των σχολικών εγχειριδίων. Στη μελέτη μας ακολουθούμε την προσέγγιση του Choppin ο οποίος θεωρεί ότι: «ως σχολικά εγχειρίδια ορίζονται όλα τα βιβλία, με αποκλειόμενα τα περιοδικά, τα οποία άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση». Alain Choppin, *Manuels scolaires. Etat et societes. XIXe et XXe siecle*, Παρίσι 1993, σ. 9.

⁴¹⁷ Ο Πρακτικός Οδηγός του Δ. Πετρίδη κυκλοφόρησε το 1881, επί υπουργίας του Ν. Παπαμιχαλόπουλου.

⁴¹⁸ Η «*Διδασκαλική ή σύντομοι Οδηγία περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου*», από τον Σπύρο Μωραΐτη, διευθυντή του Παιδαγωγείου του *Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων*, εν Αθήναις 1880, σ. 5'.

⁴¹⁹ Όπως ορίστηκε με την εγκύκλιο 2017/της 28^{ης} Φεβρουαρίου του 1881, παρατίθεται στο Δ. Πετρίδη, *Στοιχειώδεις Πρακτικά Οδηγία*, ό.π., σ.122.

εκπαίδευσης μέχρι τουλάχιστον τη διαμόρφωση των νέων προγραμμάτων το 1894⁴²⁰. Ο Σπυριδωνας Μωραΐτης στη *Διδασκαλική* του, αναφερόμενος στο μάθημα της γυμναστικής, συνιστούσε ως καταλληλότερη προσέγγιση: «δια τα ημών δημοτικά σχολεία την ενόργανη και ανόργανη γυμναστική, διότι και παιδαγωγικότερα είναι και ευκόλως εκτελείται. Οδηγίας περί της ενταύθα γυμναστικής παρέχουσι τα υπό του Ν. Πύργου εγχειρίδια»⁴²¹. Στην *Παιδαγωγική Διαιτητική και Παιδαγωγία*, εγχειρίδιο του Γ. Μανούσου, που εκδόθηκε το 1884, αφιερώνεται στο μάθημα των σχολικών σωματικών ασκήσεων ένα ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο: *περί Σωμασκιών ή Γυμναστικής*⁴²². Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας πρότεινε οι γυμναστικές ασκήσεις «να γίνονται συμφώνως προς τον σκοπό και την φύσιν εκάστου ατόμου και εκάστης ηλικίας, εις εκάτερον των φύλων. [Ενώ τον σκοπό της γυμναστικής τον όριζε] να είναι τετραπλός ήτοι Υγιεινός, Παιδαγωγικός, Αισθητικός και Στρατιωτικός. [πρέσβευε μάλιστα τη στροφή των σωμασκιών προς νέα κατεύθυνση] Νύν όμως ο πόλεμος γίνεται μακρόθεν δια της τέχνης, και επομένως αι σωμασκίαι πρέπει να γίνονται κατ' άλλον τρόπον»⁴²³.

Στον *Πρακτικό Οδηγό* του παιδαγωγού Δημήτρη Κολοκότσα, που εκδόθηκε το 1884, ο συγγραφέας τόνιζε την ικανοποίησή του για την *από τινος χρόνου* υποχρεωτική διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής στα δημοτικά σχολεία. Παράλληλα επιστούσε την προσοχή των εκπαιδευτικών έτσι ώστε το μάθημα να μη *εκτροχιαστεί* και αποβεί επιβλαβές για τους μαθητές. Για το λόγο αυτό, πρότεινε ως κατάλληλο βοήθημα το βιβλίο του Ιωάννη Φωκιανού, *Εγχειρίδιο της γυμναστικής*⁴²⁴. Στο τέλος μάλιστα του εγχειριδίου, ο συγγραφέας παρέθετε ωρολόγια προγράμματα για όλες τις τάξεις του Δημοτικού σχολείου στα οποία το μάθημα της γυμναστικής καταλάμβανε σημαντική θέση στη διδακτική πράξη⁴²⁵.

⁴²⁰ Ι. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο*, Αλεξάνδρεια, έκδ.Γ', Αθήνα 1997. σσ. 228, 270.

⁴²¹ Στο ίδιο, σ. 232.

⁴²² Γ. Μανούσου, 1884, κεφ.11, σσ. 66-75.

⁴²³ Γ. Μανούσου 1884, σ. 66.

⁴²⁴ Ο *Πρακτικός Οδηγός* του Κολοκότσα, προτείνει το *Εγχειρίδιο Γυμναστικής* του Ι.Φωκιανού. Βλ. Δημήτριος Κολοκοτσάς, *Πρακτικός Οδηγός του Διδασκάλου, κατά το νέον σύστημα*, εν Αθήναις 1884, σσ. 214-215. Η προώθηση του εγχειριδίου του Φωκιανού γινόταν και μέσα από διαφημιστικές καταχωρίσεις στα μέσα της εποχής. Η εφημερίδα Ακρόπολις σε ειδική βιβλιοπαρουσίαση ανέφερε: «τέλος οφειλομεν να αναφέρωμεν δύο εγχειρίδια: εν της γυμναστικής από του κ. Φωκιανού, αρίστου οδηγού εν εις την επί των κανόνων της υγιεινής βασιζομένην σωμασκιαν και εν[...]», *Ακρόπολις*, 654/31 Δεκεμβρίου 1883, σ.2.

⁴²⁵ Για την Α' και Β' τάξη, στο ωρολόγια προγράμματα δεν αναφέρεται ο όρος γυμναστική, προέβλεπε τρεις φορές την εβδομάδα, Δευτέρα, Τετάρτη και Πέμπτη, παιχνίδια ή περίπατο. Ενώ για την Γ' και Δ' τάξη, το πρόγραμμα προέβλεπε καθημερινή εκγύμναση, με γυμναστική των μαθητών από τις 8:15 έως τις 9 η ώρα και δύο φορές την εβδομάδα, από τις 4-5, οι δάσκαλοι μπορούσαν να

Στο *Διδασκαλικό Οδηγό* που εκδόθηκε το 1890 ο Βλάσιος Σκορδέλης τόνιζε κι αυτός με την σειρά του τη μεγάλη χρησιμότητα της γυμναστικής στη δημοτική εκπαίδευση ως εξής: «και μόνο δε αυτή η έλλειψις αν υπήρχεν [αναφέρεται στα τεχνικά μαθήματα της Γυμναστικής, της Ιχνογραφίας και της Οδικής] εν αυτοίς, ήρκει να τ' αποδείξη ατελέστατα και ανεπαρκέστατα προς τον σκοπόν, ον τα δημοτικά σχολεία επιδιώκουσιν»⁴²⁶. Ενώ στη συνέχεια σχολίαζε την ελλιπή, ως προς «την των προγόνων ημών και της των νυν πεπολιτισμένων εθνών», «θέσιν [της γυμναστικής] εν τοις δημοτικῆς ημών σχολείοις», καθώς αυτή δεν διδασκόταν εν *πάση σπουδαιότητι*. Σημαντικό μάλιστα παράγοντα στην περαιτέρω ανάπτυξη του μαθήματος αναδείκνυε την κάλυψη των ελλείψεων των σχολείων σε αύλιους χώρους αλλά και σε γυμναστικές εγκαταστάσεις, που επηρέαζαν αρνητικά την διδασκαλία του μαθήματος⁴²⁷.

Αλλά και το εγχειρίδιο η *Παιδαγωγική του δημοτικού σχολείου* του διευθυντή του διδασκαλείου της Κέρκυρας Μιχαήλ Σακελαρόπουλου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1887 ενώ γνώρισε και μια δεύτερη έκδοση το 1892, αφιέρωνε ειδικό κεφάλαιο στην γυμναστική. Στο κεφάλαιο αυτό με τον τίτλο: *Το μάθημα της γυμναστικής*, ο συγγραφέας θεωρούσε ως σκοπό της γυμναστικής αφενός την προαγωγή της υγείας και της ισχύος του σώματος, αφετέρου τα κοινωνικά οφέλη που προέκυπταν για την πολιτεία. «Ενεκα της διπλής αυτής ωφελείας, [...] ο προσεταιρισμός του [μαθήματος] είναι καθήκον παντός σχολείου». Διέκρινε, μάλιστα, τη γυμναστική σε ανόργανη και ενόργανη και όριζε τα παιχνίδια ως σημαντικό μέρος της ημερήσιας γύμνασης. Τέλος θεωρούσε απαραίτητη τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής σύμφωνα με τη συνδιδασκτική μέθοδο, ενώ παράλληλα θεωρούσε επίσης απαραίτητο να χαρακτηρίζει τη διδασκαλία του μαθήματος κλίμα πειθαρχίας⁴²⁸. Στο πλαίσιο αυτό της παραγωγής συγγραμμάτων για την εκπαίδευση εντάσσονταν και εγχειρίδια τα οποία αποτελούσαν μεταφράσεις αντίστοιχων ευρωπαϊκών, κυρίως γερμανικών, αρκούντως όμως προσαρμοσμένα

οδηγήσουν τους μαθητές σε περίπατο. Ο Δημήτριος Κολοκοτσάς, *Πρακτικός Οδηγός ...ό.π.*, σ.227-231.

⁴²⁶ Β. Σκορδέλης, *Διδασκαλικός Οδηγός...* ό.π., σ.114.

⁴²⁷ «Παν διδασκῆριον πρέπει να ἔχη και αὐτὴν τουλάχιστον διπλάσιον μέγεθος ἢ ὅσος εἶναι ὁ του διδασκῆριου χώρος.[...]να ἔχη ἡ αὐτὴν ἐπίμηκες σχῆμα ὀρθογώνιον, οὐχὶ λίαν στενόν.[...]παρὰ τινὰ πλευρὰν αὐτῆς ἔστωσαν ἰδρυμένα τα ἀναγκαῖα γυμναστικά σκευὴ και ὄργανα. Ὑπερὰν δε αὐτῶν καλόν εἶναι να ὑπάρχη στέγασμα», στο ἴδιο, σσ. 1, 114-116.

⁴²⁸ Μιχαήλ Σακελαρόπουλος, *Ἡ Παιδαγωγική του δημοτικού σχολείου, εκδ. Β', εν Αθήναις 1892*, σσ.188-191.

στην ελληνική πραγματικότητα⁴²⁹. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την άμεση επαφή της ελληνικής εκπαίδευσης με την ευρωπαϊκή⁴³⁰.

Από τα διάφορα γυμναστικά εγχειρίδια που κυκλοφορούσαν την περίοδο αυτή, τρία ήταν αυτά που προτάθηκαν στους δασκάλους για την ενίσχυση των γνώσεών τους και την επιτυχή διδασκαλία του μαθήματος στο δημοτικό σχολείο⁴³¹. Δύο από αυτά αφορούσαν τα εγχειρίδια του Νικόλαου Πύργου, την «Παιδαγωγική Ανόργανος γυμναστική» που εκδόθηκε το 1878 και την «Παιδαγωγική ημιοργανική γυμναστική» που εκδόθηκε λίγο αργότερα το 1880⁴³². Επίσης προτεινόταν και το «Εγχειρίδιον της Γυμναστικής» του Ιωάννη Φωκιανού που εκδόθηκε το 1883 και το οποίο θεωρείται από κάποιους μελετητές ως ο πληρέστερος οδηγός της γυμναστικής εκπαίδευσης μέχρι τότε. Με τα *Εγχειρίδια* αυτά εισάγεται μια νέα παιδαγωγική αντίληψη για τη γυμναστική⁴³³, καθόσον αυτή γίνεται αντιληπτή ως πολλαπλότητα πρακτικών που τη διαφοροποιούν αφενός κατά φύλο και ηλικία, ενώ δεν ταυτίζονται, αποκλειστικά, με τις στρατιωτικές ασκήσεις.

Μέσα από τις προσεγγίσεις των εγχειριδίων γυμναστικής αυτής της περιόδου παρατηρούμε επίσης μια στροφή των γυμναστικών πρακτικών προς την σουηδικοπρωσική, ως νεογερμανική, παιδαγωγική γυμναστική του A.Spiess⁴³⁴. Η προσέγγιση αυτή φαίνεται να ξεκίνησε με το εγχειρίδιο που μετέφρασε ο Ιούλιος Έννιγγ το 1871, και συνεχίστηκε αργότερα από το εγχειρίδιο του Ιωάννη Φωκιανού. Μάλιστα ο Ιωάννης Φωκιανός είχε μνηθεί από το Γερμανό διδάσκαλο των τεχνικών μαθημάτων στο οποίο εντάσσονταν και η γυμναστική, Gebauer, στο διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης στα *γερμανικά συμπλέγματα (turneigen)*, δηλαδή στις σειρές *τακτικών*

⁴²⁹ Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε τη *Διδακτική και Παιδαγωγική* μετάφραση του Χρήστου Παπαδόπουλου, (πρώτη μετάφραση το 1880, 1892, 1898-1899) αποτελούσε μετάφραση από αντίστοιχο αυστριακό εγχειρίδιο, το οποίο έλαβε την έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης.

⁴³⁰ Οι επιρροές αυτές ανάγονται είτε στο επίπεδο της μετάκλησης ή επιμόρφωσης εκπαιδευτικών στην Ευρώπη, είτε στη μεταφορά ευρωπαϊκών ιδεών, εξελληνισμένων, μέσω μεταφράσεων ανάλογων εγχειριδίων. Σχετικά με την αποστολή υποτρόφων για την μελέτη των νέων τάσεων της σωματικής άσκησης στην Ευρώπη, χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εφημερίδας *Ακρόπολη* για «αποστολή στην εσπερία, βάση Β. Διατάγματος, υποτρόφων και ενός προς σπουδήν της γυμναστικής». *Ακρόπολις*, 27 Νοεμβρίου 1883, σ.3.

⁴³¹ Μετά το 1890, κυκλοφόρησε το εγχειρίδιο του Αριστείδη Ιωαννίδη, *Εγχειρίδιον Οργανικής Γυμναστικής*, το 1892, αναφορά στο λήμμα «Γυμναστική», *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, τ. Γ, Αθήνησι 1896-1900, σ.403-404 και Κ. Μανιτάκης, *100 χρόνια...ό.π.*, σ.29. Κυκλοφόρησαν επίσης τα εγχειρίδια του Ιωάννη Χρυσάφη: *Εγχειρίδιον της σχολειακής γυμναστικής*, Αθήναι 1893, καθώς και το *Αθλητικά αγωνίσματα. Προπόνησις και υγιεινή*. Αθήναι 1896.

⁴³² Και τα δύο Εγχειρίδια του Ν. Πύργου εκδόθηκαν με την ενίσχυση του *Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων*.

⁴³³ Α. Καποδίστριας, *Η οργάνωση και η επιτέλεση... ό.π.*, σ. 291.

⁴³⁴ Σχετικά με την πορεία της γερμανικής σχολικής γυμναστικής κατά τον 19^ο αιώνα βλ. John G. Dioxin, «Prussia, Politics and Physical Education», στο A. D. Munrow, J. G. Dixon, P. C McIntosh, *Landmarks in the History of Physical Education*. Routledge and Kegan Paul, 1986, σσ.107-149.

ασκήσεων που εκτελούνταν με ρυθμό, είτε μέσω των τραγουδιών που τραγουδούσαν οι μαθητές, είτε μέσω της χρήσης μουσικών οργάνων, από το δάσκαλο. Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα και επηρεαζόμενος από τον φίλον του λυκειάρχη Βούλγαρη, μετέφερε τις γυμναστικές αυτές αντιλήψεις στα ιδιωτικά σχολεία στα οποία διδάξε ⁴³⁵. Οι προσεγγίσεις αυτές επηρέασαν τις σχολικές γυμναστικές αντιλήψεις, τουλάχιστον για τα επόμενα τριάντα περίπου χρόνια.

Τη διδασκαλία της γυμναστικής, ως βασική πρακτική, είχαν ήδη εισάγει στο πρόγραμμά τους τα περισσότερα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, όπως για παράδειγμα του Βούλγαρη, που προαναφέραμε, και του Διοσκουρίδη ή το Πρότυπο δημοτικό σχολείο το οποίο συντηρούσε ο σύλλογος «Παρνασσός» και στο οποίο δίδασκε ο Γερμανός Ιούλιος Έννιγγ από τη δεκαετία του 1860. Στα ιδιωτικά αυτά εκπαιδευτήρια δίδασκαν την γυμναστική κυρίως Γερμανοί και Ελβετοί παιδαγωγοί-γυμναστές, μεταφέροντας κατ' αυτό τον τρόπο στην Ελλάδα τις νεώτερες ευρωπαϊκές, κυρίως γερμανικές, γυμναστικές αντιλήψεις. Κύριοι εκπρόσωποι των νέων γυμναστικών προσεγγίσεων ήταν ο Ελβετός γυμναστής Λουδοβίκος Μπορέλ, ο οποίος εισήγαγε την αποκαλούμενη *Παιδαγωγική ή Καλαισθητική Γυμναστική*⁴³⁶, που εφαρμόστηκε στην Ελληνική εκπαίδευση για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τη μέθοδο αυτή πρωτοεφάρμοσε ο Λουδοβίκος Μπορέλ στο ιδιωτικό «Παιδαγωγείο» του Βασιλείου Βούλγαρη, ενώ ο ίδιος από το 1878 ανέλαβε και τη διεύθυνση του κεντρικού γυμναστηρίου στο Ζάππειο.

Εκτός από τον Μπορέλ υπήρχαν και άλλοι γυμναστές οι οποίοι γύμναζαν σύμφωνα με τα γερμανικά συμπλέγματα και δίδαξαν επίσης τη γυμναστική στο *Παιδαγωγείο* του Βούλγαρη⁴³⁷. Βλέπουμε λοιπόν ότι οι νέες γυμναστικές τάσεις, οι οποίες αναπτύσσονταν πρώτα στα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά ιδρύματα, εισάγονταν στην Ελλάδα αρχικά στα διάφορα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, τα οποία καλούσαν για την διδασκαλία του μαθήματος, κυρίως, Ελβετούς ή Πρώσους εκπαιδευτές. Αυτοί οι γυμναστές παιδαγωγοί, μαζί με τους έλληνες μετεκπαιδευμένους επίσης στην Ευρώπη, συνέβαλλαν σταδιακά στη δημιουργία μιας πολλαπλότητας γυμναστικών προσεγγίσεων. Είτε ως παιδαγωγοί και γυμναστές, είτε ως προπονητές, φίλαθλοι, είτε τέλος μέσω των διαφόρων εγχειριδίων που μετέφρασαν, λειτούργησαν, επίσης, ως

⁴³⁵ Ι. Χρυσάφης, *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ.118.

⁴³⁶ Ι. Χρυσάφης, *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 113.

⁴³⁷ Χαρακτηριστικά μπορούμε να αναφέρουμε τα ονόματα των Ελβετών Striegler, Catin, Zutter. Στο ίδιο, σσ.113 και 152-154.

πολλαπλασιαστές για τη διάχυση αυτών των γυμναστικών προσεγγίσεων στην ελληνική κοινωνία⁴³⁸.

Η επιλογή όμως συγκεκριμένων γυμναστικών προσεγγίσεων στο χώρο της σχολικής γυμναστικής και των ιδεολογικών αντιλήψεων που αυτές εισήγαγαν δεν είναι στοιχείο δευτερεύουσας σημασίας. Αντίθετα αποτελεί διαδικασία ιδιαίτερης πολιτικής σημασίας από την οποία κρίνεται το ποια άποψη κυριαρχεί στη συνείδηση του πολιτικού σχηματισμού και κατ' επέκταση του κοινωνικού χώρου που την εισάγει. Έτσι η μεταστροφή τόσο του κλίματος όσο και των κατευθύνσεων - με την ένταξη της σωματικής άσκησης και την κατίσχυση της νεοτερικής γυμναστικής - στην εκπαίδευση συνδέεται αναμφίβολα με τον αναπτυσσόμενο κοινωνικό και πολιτικό ρόλο που αποδίδουν στο μάθημα τα νέα διανοητικά και εκπαιδευτικά ρεύματα. Η αναγνώριση στη γυμναστική ενός ιδιαίτερα σημαντικού ιδεολογικού ρόλου, που θα συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση του νέου κοινωνικού υποκειμένου, αποτελούσε τη βασική στόχευση των φιλελεύθερων αστικών μεταρρυθμίσεων. Στην κατεύθυνση αυτή η συστηματοποίηση της κοινωνικής και ηθικής διάπλασης των νέων Ελλήνων «πολιτών»⁴³⁹, συνεπαγόταν και τη συστηματική διαφοροποίηση των πρακτικών της σωματικής αυτής διαπαιδαγώγησης των μαθητών. Οι αλλαγές αυτές περνούσαν μέσα από τη συγγραφή νέων προγραμμάτων τα οποία ως εκ τούτου έπρεπε να τροποποιηθούν σύμφωνα με τα νέα αξιώματα. Αρχικά, λοιπόν, τροποποιήθηκαν τα προγράμματα των διδασκαλείων, δίνοντας κατ' αυτό τον τρόπο προβάδισμα στην κατάλληλη προετοιμασία των εκπαιδευτικών «στελεχών» της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Καθοριστικός λοιπόν παράγοντας σ' αυτή τη διαδικασία αναγορευόταν επιτακτικά, με τη νέα παιδαγωγική μέθοδο, ο δάσκαλος⁴⁴⁰.

⁴³⁸ Στη διαδικασία της διάχυσης των νέων γυμναστικών πρακτικών, τόσο στην Ελλάδα όσο και την υπόλοιπη Ευρώπη, επικουρούσε η μετάφραση διαφόρων γυμναστικών εγχειριδίων. η μετεγκατάσταση παιδαγωγών-γυμναστών κυρίως γερμανών και ελβετών. Αλλά και οι διάφορες διερευνητικές εκδρομές που πραγματοποιούνταν από τις εθνικές αντιπροσωπείες γυμναστών, κυρίως γερμανών και σουηδών, με τη συνοδεία εμπειρογνομόνων και ιατρών, με σκοπό την επίδειξη των γυμναστικών τους συστημάτων. Βλ. Roland Naul, «The Impact of the Le Havre Congress on physical education in Schools in Germany and some selected European Countries», *Coubertin et l'olympisme : questions pour l'avenir: rapport du congres du 17 au 20 septembre 1997 a l'Universite du Havre*, σσ.141-152, σ. 142.

⁴³⁹ Η ηθική διάπλαση στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ακολουθεί την κυρίαρχη κατεύθυνση της κλασικής παιδείας και του θρησκευτικού ιδεώδους, όπως αυτά μεταφράζονται μέσα από τα αξιώματα της Μεγάλης Ιδέας, με αναφορές σε ένα ένδοξο παρελθόν που έπρεπε να αναβιώσει. Βλ. σχετικά Χ. Κάτσιακ-Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.70.

⁴⁴⁰ Όλα τα εγχειρίδια και οι «Οδηγοί» της περιόδου αποδίδουν μεγάλη βαρύτητα στον ρόλο του δασκάλου στην διαμόρφωση των μαθητών. Βλ. Δημήτριος Γ. Πετρίδης, *Στοιχειώδεις Πρακτικά Οδηγία περί Διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις*, εν Αθήναις, 1881, σσ. 8-11 και 16-20, Μιλτ. Βρατσάνος, *Περί του ποίον δει είναι το σχολείον, όπως εκπληροί το έργο αυτού*, Λόγος

Έτσι, για την επίτευξη των στόχων της εκπαίδευσης ο δάσκαλος έπρεπε να μάθει πρώτος αυτός να πειθαρχεί στις αξίες που η κοινωνία πρότασσε, για να μπορεί να πειθαρχήσει στη συνέχεια και τους μαθητές του⁴⁴¹. Η αντίληψη αυτή καθόρισε αναπόφευκτα και το είδος και το περιεχόμενο της γυμναστικής στα προγράμματα των μαθημάτων των Διδασκαλείων την περίοδο αυτή.

εκφωνηθείς εν τη Εταιρεία των Φίλων του Λαού, εν Αθήναις 1883-1893, σσ. 20,24, Βλάσιος Σκορδέλης, Διδασκαλικός Οδηγός ήτοι θεωρητικός και πρακτικός οδηγός των δημοτικών σχολείων και παρθεναγωγείων, εν Αθήναις 1890, σσ. 12-15 κ.ά.

⁴⁴¹ Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο.., ό.π., σ.129.*

2. Η ανάπτυξη της γυμναστικής και του αθλητισμού

Η Γυμναστική στα Διδασκαλεία

Η επαναλειτούργια του Διδασκαλείου των Αθηνών, το 1878, εγγράφεται στην ίδια ιδεολογική κατεύθυνση με την αλλαγή της εκπαιδευτικής μεθόδου και των νέων τάσεων που εμφανίζονται στο χώρο της παιδείας από τη δεκαετία του 1870, οι οποίες θα αποκρυσταλλωθούν σταδιακά από τις αρχές της δεκαετίας του 1880⁴⁴². Η ίδρυση νέων διδασκαλείων, μετά το 1878, στην Τρίπολη, στην Κέρκυρα και στη Λάρισα⁴⁴³, αναδεικνύουν τις αυξημένες ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό για την κάλυψη των συνεχώς αυξανόμενων εκπαιδευτικών αναγκών. Στα νέα διδασκαλεία εφαρμόζεται το πρόγραμμα του 1878, που συντάχθηκε για το διδασκαλείο των Αθηνών και που περιλάμβανε τη γυμναστική στα διδασκόμενα μαθήματα, μένοντας σε ισχύ μέχρι το 1886.

Από το 1882 και παράλληλα με τη γυμναστική, εισήχθη στα διδασκαλεία και η εξάσκηση των υποψηφίων δασκάλων στα όπλα με τη διδασκαλία του μαθήματος της *οπλασκίας*⁴⁴⁴, ενώ από το 1883 οι στρατιωτικές ασκήσεις εισήχθησαν σε αυτά ως υποχρεωτικό μάθημα⁴⁴⁵. Στο πρόγραμμα του 1886 η γυμναστική διδάσκεται στις τάξεις Α' και Β' των Διδασκαλείων, από 3 ώρες, ενώ στη Γ' τάξη από 2 ώρες. Επιπλέον, συν 3 ώρες καταλαμβάνει η οπλασκία στη Β' και Γ' τάξη⁴⁴⁶. Στο πρόγραμμα του 1888 οι ώρες της γυμναστικής έγιναν δύο για όλες τις τάξεις, ενώ διατηρήθηκαν οι ώρες της οπλασκίας, που διδάσκονταν μόνο στις μεγάλες τάξεις για δύο ώρες⁴⁴⁷.

Η ανάγκη εξάπλωσης του σχολικού δικτύου σε όλη την επικράτεια προέβλεπε και την άμεση κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών των αγροτικών περιοχών. Για το λόγο αυτό ιδρύθηκαν τα γραμματοδιδασκαλεία στα οποία δίδασκαν οι υποδιδάσκαλοι. Η κατηγορία αυτή των δασκάλων μπορούσε, επίσης, να διδάξει

⁴⁴² Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., том Α', σ.μβ'.

⁴⁴³ Ε.τ.Κ., 52/νόμος ΩΝΘ' της 6/12^{ης} Μαΐου 1880, «Περί συστάσεως διδασκαλείων εν Πελοποννήσω και Επτανήσω».

⁴⁴⁴ Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης...*, ό.π., том Β', σ.101.

⁴⁴⁵ Κατά την διάρκεια των ασκήσεων «οι μαθηταί φέρουσι [...] πλήκτριον κωανόν και χιτώνιον κωανόν». Ε.τ.Κ., 149/βασιλικό διάταγμα της 21^{ης} Απριλίου 1883, *Περί εισαγωγής των στρατιωτικών ασκήσεων εις τα διδασκαλεία του κράτους*, στο Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης...*, ό.π., том Β, σ.110-111.

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σσ.128-129.

⁴⁴⁷ Στο ίδιο, σσ.140-141.

επικουρικά, με τη βοήθεια διδασκάλου, και σε σχολεία αστικών περιοχών με μεγάλο αριθμό παιδιών. Για την εκπαίδευση αυτής της κατηγορίας διδασκάλων ιδρύθηκαν τα μονοετή υποδιδασκαλεία⁴⁴⁸. Στο πρόγραμμα των μαθημάτων των εκπαιδευτικών αυτών ιδρυμάτων είχε ενταχθεί και το μάθημα της γυμναστικής⁴⁴⁹. Μάλιστα με διάταγμα το 1893 η γυμναστική απέκτησε σημαντική θέση στις εξετάσεις των υποδιδασκάλων⁴⁵⁰. Το στοιχείο αυτό συνδέεται άμεσα με το ήδη ανεπτυγμένο ενδιαφέρον της πολιτείας για τη γενικευμένη αλλά και παιδαγωγικά συγκροτημένη διδασκαλία του μαθήματος στη δημοτική εκπαίδευση.

Η προσέγγιση του μαθήματος στα υποδιδασκαλεία ακολουθούσε τις αντίστοιχες του προγράμματος των διδασκαλείων, παρέχοντας κατ' αυτό τον τρόπο μια ενιαία και ομοίμορφη γυμναστική εκπαίδευση στον πολύμορφο, κατά τα άλλα, εκπαιδευτικό κλάδο. Η προσέγγιση αυτή διασφάλιζε και την ενιαία μορφή διδασκαλίας του μαθήματος στα δημοτικά σχολεία. Η γυμναστική στις σχολές αυτές προβλεπόταν να διδάσκεται 3 ώρες την εβδομάδα, ενώ στην ύλη του μαθήματος περιλαμβάνονταν: *οι παιδιαί, οι τακτικάί ασκήσεις, οι ελεύθεραι ασκήσεις, οι πεζοδρομιαί και η κολυμβητική, όπου δυνατόν.*

Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε δειλά και η σωματική άσκηση στα *Διδασκαλεία των θηλέων*, καθώς παρατηρούνται κατά την περίοδο αυτή αλλαγές και στη γυμναστική εκπαίδευση των διδασκαλισσών. Στο πρόγραμμα των διδασκαλείων θηλέων του 1882-1883 η γυμναστική παραλείπεται από το πρόγραμμα, ενώ μειώνονται και οι ώρες των εργαλείων. Η απουσία αυτή από το πρόγραμμα δεν σημαίνει αναγκαστικά τη μη διδασκαλία του μαθήματος, αλλά ενδεχομένως την αποσπασματική προσέγγισή του, κατά την εκτίμηση του διδάσκοντα. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και το πρόγραμμα του 1883-1884, όπου το μάθημα της γυμναστικής

⁴⁴⁸ Ε.τ.Κ., 277/νόμος ΒΟΘ' της 6^{ης} Αυγούστου 1892, βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης...*, ό.π., τ. Β', σ. 147.

⁴⁴⁹ Η γυμναστική αναφερόταν στο πρόγραμμα του 1892 στο άρθρο 6 και στο πρόγραμμα του 1893 στο άρθρο 20.

⁴⁵⁰ Διάταγμα της 7^{ης} Απριλίου 1893, «Περί του οργανισμού των υποδιδασκαλείων και των μετ' αυτών συννημένων προτύπων γραμματειών», το αρθ. 43 αναφέρει ότι: «Δύο ημέρας μετά το πέρας των γραπτών εξετάσεων γίνονται αι εν τη μουσική και τη γυμναστική εξετάσεις, μεθ' ας άρχονται αι προφορικά εξετάσεις», το αρθ. 44: «Οι μη ευδοκιμήσαντες κατά τας προφορικάς εξετάσεις και οι τέλεον αστοχήσαντες κατά τας εν τη γυμναστική και τη ωδική αποκλείονται των πρακτικών εξετάσεων», το αρθ. 48: «Μετά το πέρας και των πρακτικών εξετάσεων κρίνεται υπό εξεταστικής επιτροπής αν πρέπει να δοθή ή να μη δοθή τω εξετασθέντι απολυτήριον. Τοιούτον απαγορεύεται να δίδεται εις τον λαβόντα τον βαθμόν μετριώς εις εν των εξής μαθημάτων, εις τα θρησκευτικά, τα ελληνικά, τα παιδαγωγικά, την πρακτικήν δοκιμασίαν, τα άσματα, την καλλιγραφίαν και την γυμναστικήν». Βλ. Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της δημοτικής εκπαίδεύσεως*, τ. Δ', τχ. Ι, Εν Αθήναις, 1898, σ. 69-70.

επανεμφανίζεται σε όλες τις τάξεις και μάλιστα με αύξηση των ωρών του, σε δύο ώρες την εβδομάδα.

Από το πρόγραμμα του 1884 και εντεύθεν το μάθημα της γυμναστικής αποτέλεσε σταθερό διδακτικό αντικείμενο στην εκπαίδευση των διδασκαλιών⁴⁵¹. Χαρακτηριστικό επίσης γεγονός αυτής της περιόδου ήταν η σύνδεση του μαθήματος της γυμναστικής με την Υγιεινή. Τη σύνδεση αυτή συναντήσαμε τόσο στο πρόγραμμα εκπαίδευσης των δασκάλων, όσο και στα κείμενα διαφόρων παιδαγωγικών εγχειριδίων. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Γεώργιου Μανούσου στο εγχειρίδιο *Παιδαγωγική διαιτητική και Παιδαγωγία*, όπου τονίζεται ότι ο «σκοπός της καθ' ημάς γυμναστικής είναι, [...] Υγιεινός, Παιδαγωγικός, Αισθητικός [...] και από την άποψη της υγιεινής] η γυμναστική επιτυγχάνει την κυκλοφορία, επαυξάνει την άδηλον διαπνοήν και την δια των πνευμόνων διαφόρησιν»⁴⁵². Η σύνδεση των δύο αυτών διδακτικών αντικειμένων εμφανίζεται ως ο εγγυητής μιας ηθικής και εύρωστης κοινωνίας. Η επίτευξη της φυσικής ευρωστίας, δηλαδή της υγείας, ταυτόχρονα με τη σωματική ευρωστία, δηλαδή της αλκής, αποτελούσαν τη βάση της νομομοποιητικής θεμελίωσης ενός νέου ηθικού και κοινωνικού κώδικα για την εκπαίδευση. Επιζητούσαν λοιπόν μέσα από την ανάπτυξη της υγείας και της μυϊκής δύναμης «να μορφώσουν νεολαία ισχυρή και θαρραλέα», στοιχεία τα οποία λειτουργούσαν, σταδιακά, και ως πειθαρχικά κοινωνικά σχήματα⁴⁵³, η απώλεια των οποίων ισοδυναμούσε με διασάλευσή της κοινωνικής τάξης. Στις συνθήκες αυτές τροποποιήθηκαν, επίσης, και τα προγράμματα στη μέση εκπαίδευση.

Η Γυμναστική στη Μέση εκπαίδευση

Η σταδιακή στροφή που έλαβε η πορεία της σχολικής γυμναστικής στη μέση εκπαίδευση, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, είναι χαρακτηριστική της επικρατούσας κατάστασης. Οι αλλαγές που προέκυψαν ήταν βαθύτατα επηρεασμένες από την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της περιόδου που με τους δικούς της όρους υπαγόρευε

⁴⁵¹ Στο πρόγραμμα των διδασκαλιών της Φ.Ε. του 1892-1893 το μάθημα έγινε δίωρο για όλες τις τάξεις (τετρατάξιο)εκτός από την Τρίτη τάξη που ήταν τετράωρο(;) Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης ...*, ό.π. , τομ.Β', σσ.155, 159. Στα παρθεναγωγεία (δημοτικό) το μάθημα τριώρο στο πρόγραμμα του 1893, στο ίδιο, σ.169. Αλλά και στο πρόγραμμα του 1897 η γυμναστική διδασκόταν για δύο ώρες στο τριτάξιο διδασκαλείο. Στο ίδιο, σσ.188-189.

⁴⁵² Γ. Μανούσου, *Παιδαγωγική διαιτητική και Παιδαγωγία, ήτοι οικιακός και σχολικός οδηγός προς παιδαγωγήσιν αμφοτέρων των φύλων*, Αθήνησι 1884, σσ. 66, 71.

⁴⁵³ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και Τιμωρία- Η γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Χατζηδήμου Καίτη & Ράλλη Ιουλιέττα, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976, σσ.260-262.

τα νέα κοινωνικά πρότυπα και τους νέους κανόνες στην εκπαίδευση. Οι γυμναστικές δραστηριότητες στη μέση εκπαίδευση, παρά το νομοποιητικό λόγο περί υγείας και ευρωστίας που προσέφεραν ιατροί⁴⁵⁴, παιδαγωγοί και λόγιοι⁴⁵⁵ της εποχής, δεν είχαν εδραιωθεί μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870 στην εκπαιδευτική πρακτική. Σταδιακά όμως, από τη δεκαετία του 1880 και μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η κατάσταση αυτή θα αναστραφεί.

Οι στρατιωτικές ασκήσεις στη μέση εκπαίδευση που είχαν διακοπεί το 1877, επανήλθαν και πάλι έξι χρόνια αργότερα με το νόμο ΑΡΙΘ' του 1883⁴⁵⁶, ο οποίος ρύθμιζε την εισαγωγή τους τόσο στα *Γυμνάσια* όσο και στα *Ελληνικά Σχολεία*. Το μάθημα της γυμναστικής από το 1880, επί κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου, καθωρίσθη ως υποχρεωτικό μάθημα. Με διατάγματα το 1882 και το 1883 κατασκευάστηκαν τα πρώτα γυμναστήρια και οι ώρες της γυμναστικής αυξήθηκαν, με αποτέλεσμα το μάθημα να διδάσκεται για τρεις ώρες την εβδομάδα στα Γυμνάσια και στα Ελληνικά σχολεία⁴⁵⁷. Μάλιστα, στο νέο πρόγραμμα που δημοσιεύεται το 1884 η Γυμναστική εμφανίζεται για πρώτη φορά σε επίσημο πρόγραμμα των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης στις δύο τελευταίες τάξεις Γυμνασίου⁴⁵⁸. Βέβαια στο ίδιο πρόγραμμα εντάσσονταν και οι στρατιωτικές ασκήσεις των μαθητών. Όμως, το 1885 έγιναν τροποποιήσεις στο πρόγραμμα του 1884, σύμφωνα με τις οποίες οι στρατιωτικές ασκήσεις παρέμεναν μόνο στα Γυμνάσια των Αθηνών⁴⁵⁹. Με τις νέες τροποποιήσεις οι μαθητές των αθηναϊκών Γυμνασίων συνέχισαν να ασκούνται στις στρατιωτικές ασκήσεις μέχρι το 1893.

⁴⁵⁴ Η σωματική άσκηση «δίδει δύναμιν και χάριν εις το σώμα, προξενεί σταθεράν υγείαν, συνειθίζει τον άνθρωπον εις τους κόπους, και εις τας μεταβολάς του καιρού», Γρηγόριος Καλλιρόης, *Παραγγέλματα περί υγείας και μακροβιότητος Έτι δε και πρόχειρον θεραπείαι συνήθων τινών και αιφνιδίων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων*, Βενετία 1829, σ.246- « Ημείς μεν τα γράμματα υπέρ παν άλλο έχοντες, και ταύτα μόνα ποθούντες, εγκλείομεν επι τω σκοπώ τούτω τα τέκνα ημών, έτι απαλά έχοντα τα σώματα και όλως ασυμπαγή [...] Οι αρχαίοι προνοούντες [...] ισχυροί δε τα σώματα γίνονται, ά' από των τιμών και των παιδαγωγών έπεμπον τους εαυτούς παίδας εις τα γυμνάσια [...] το τε σώμα και τον νούν άμα ασκούμενοι γυμνασίαις και μαθήμασιν», Γεώργιος Μακκάς, *Λόγος περί γυμναστικής ...*, ό.π., σ. 10.

⁴⁵⁵ «Άλλ' η σωμασκία ουχί μόνον σωματικώς, αλλά και διανοητικώς και ηθικώς ωφελεί τους παίδας», Λ. Μελά, *Παιδαγωγικόν ...*, ό.π., σ. 40.

⁴⁵⁶ Ε.τ.Κ., 139/νόμος ΑΡΙΘ' της 31^{ης} Μαρτίου 1883 «Περί εισαγωγής των στρατιωτικών ασκήσεων εις τα γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία», άρθ. 1 και 7.

⁴⁵⁷ Ε.τ.Κ., 175/βασιλικό διάταγμα της 22ας Νοεμβρίου 1882 «Περί Γυμναστηρίων», και Ε.τ.Κ., 31/βασιλικό διάταγμα της 24^{ης} Ιανουαρίου 1883, «Περί γυμναστικής των μαθητών των Ελληνικών σχολείων».

⁴⁵⁸ Ε.τ.Κ., 267/βασιλικό διάταγμα της 23^{ης} Ιουνίου 1884, «Πρόγραμμα των εν τοις Ελληνικοις σχολείοις και τοις Γυμνασίοις διδασκτέων μαθημάτων».

⁴⁵⁹ Εγκύκλιος 16517 της 20^{ης} Νοεμβρίου 1885, «Περί αναβολής των στρατιωτικών ασκήσεων», στο Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης ...* ό.π. σ.285.

Στο νέο πρόγραμμα, που εκδόθηκε το 1896, οι στρατιωτικές ασκήσεις είχαν απαλειφθεί και αντικατασταθεί από τη Γυμναστική⁴⁶⁰. Με διάταγμα το 1897 ορίστηκε ο σκοπός του μαθήματος στη μέση εκπαίδευση, ενώ η ύλη του μαθήματος δεν είχε ακόμη καθοριστεί⁴⁶¹. Στα άρθρα του ίδιου διατάγματος έκαναν την εμφάνισή τους, παράλληλα με τις γυμναστικές ασκήσεις, τα γυμναστικά παιχνίδια, τα οποία έπρεπε να ήταν ανάλογα με την ηλικία των μαθητών.

Τα πρότυπα όμως και οι κανόνες τα οποία όφειλαν οι μαθητές της μέσης εκπαίδευσης να αφομοιώσουν είχαν την βάση τους στη δημοτική εκπαίδευση. Η δημοτική εκπαίδευση ήταν αυτή που έπρεπε να δώσει τα πρώτα ερεθίσματα στους μαθητές για την επιτυχή άσκηση του νέου κοινωνικού τους ρόλου, ως μελλοντικών δηλαδή πολιτών.

Η Γυμναστική στη σχολική πραγματικότητα: χώρος και πράξη

Τα κείμενα των Διδασκαλικών Οδηγών συνιστούν τεκμήρια μέσα από τα οποία καταγράφονται, άμεσα ή έμμεσα, η εικόνα των χώρων που χρησιμοποιούνταν ως σχολεία ή των σχολικών κτηρίων της εποχής. Ο χώρος γενικώς των σχολείων αποτελούσε ένα σημαντικότατο πρόβλημα της εκπαίδευσης από τα πρώτα κιόλας χρόνια της οργάνωσής τους. Ιδιαίτερα όμως η απουσία αύλειου χώρου φαίνεται να εμπλέκεται στο ζήτημα της διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής και να αποτελεί μια ακόμη αρνητική παράμετρο της βραδύνουσας πορείας της⁴⁶².

Από τους Οδηγούς ακόμη της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπήρξαν προτάσεις για τη δημιουργία κήπου στα δύο στρέμματα γης που έπρεπε να συμπεριλαμβάνει το διδακτήριο για την ανάπτυξη των πρακτικών του δραστηριοτήτων. Στις δραστηριότητες αυτές συμπεριλαμβανόταν και οι *σωμασκίες*, είτε ως γυμναστική με την αναγκαία εγκατάσταση προχείρων γυμναστικών οργάνων είτε ως γεωργική και κηπουρική για τη φύτευση και καλλιέργεια διαφόρων φυτών. Οι προτάσεις αυτές δεν έλειπαν ούτε από τις κατευθύνσεις που έδιναν τα νέα προγράμματα. Στις *ερμηνευτικές*

⁴⁶⁰ Ε.τ.Κ., 97/βασιλικό διάταγμα της 23^{ης} Αυγούστου 1896, «Περί προγράμματος των εν τοις Ελληνικοίς σχολείοις και Γυμνασίοις διδασκομένων μαθημάτων».

⁴⁶¹ Ε.τ.Κ., 130/βασιλικό διάταγμα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1897, «Περί προγράμματος των εν τοις Ελληνικοίς σχολείοις και τοις Γυμνασίοις διδασκτέων μαθημάτων», στο Μαρία Καραταΐδου, 2000, σ.24.

⁴⁶² Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Ιουλίου Έννιγγ στον πρόλογο του *Εγχειρίδιου της υγιεινής σωμασκίας*: εκ των γυμναστικών παιδιών [...] δύνανται μεν να προστεθώσιν εις το εγχειρίδιον[...] αλλά μοι φαίνεται τούτο, ένεκα της εις τα πλείεστα σχολεία υπάρχουσας στενοχωρίας, περιττόν». Ι. Έννιγγ, *Εγχειρίδιον της υγιεινής σωμασκίας*, ό.π., σ. γ'.

σημειώσεις του προγράμματος ο χώρος του σχολείου κατείχε ιδιαίτερη σημασία για την ανάπτυξη του μαθήματος αλλά και για το παιχνίδι των μαθητών. Ειδικότερα στις *Πρακτικές Οδηγίες* του Πετριδίη αναφέρονταν τα εξής: «Εν οίς σχολεία είναι διωρισμένοι παιδονόμος, και υπάρχει προαύλιον, αντί να ασχολώνται οι μικροί παίδες εις χαρτουργήματα κ.τ.τ., καλόν είναι ημέραν παρ' ημέραν να εξέρχονται, του καιρού συγχωρούντος, εις το προαύλιον και να παίζωσιν»⁴⁶³.

Αλλά και στη *Διδασκαλική* του Μωραΐτη, στο πρώτο κεφάλαιο με τον τίτλο *περί του Διδακτηρίου*, αναφερόταν ρητά η ανάγκη ύπαρξης αυλής διπλάσιου τουλάχιστον μεγέθους από αυτόν του διδακτηρίου. Ακολουθώντας το γυμναστικό πνεύμα της εποχής για την απαραίτητη διδασκαλία του μαθήματος της *γυμναστικής*, πρότεινε να στηθούν σε μια πλευρά της αυλής «τα αναγκαία γυμναστικά σκεύη και όργανα»⁴⁶⁴. Η αναφορά αυτή έχει δύο, ουσιαστικά, συνιστώσες. Αφενός φανέρωνε μια, ακόμη, προσπάθεια για την επικράτηση της *γυμναστικής* στη σχολική πράξη, ενώ από την άλλη πλευρά καταδείκνυε τον τρόπο με το οποίο έπρεπε να γίνεται η σωματική άσκηση των μαθητών. Ειδικότερα στο κεφάλαιο Η', με τον τίτλο *Περί της γυμναστικής*, ανέφερε ότι τα απαραίτητα γυμναστικά όργανα για τα υποτυπώδη αυτά σχολικά γυμναστήρια ήταν «η οριζόντιος δοκός, ίνα βαδίζωσιν απ' αυτής, ο κάθετος ιστός προς αναρρίχησιν, κατασκευάσματα άλματος από ύψους ή υπέρ φραγμών κ.τ.τ.»⁴⁶⁵. Φαίνεται, λοιπόν, καθαρά η γερμανική επιρροή της γυμναστικής, καθώς τα γυμναστικά αυτά όργανα τα συναντάμε κυρίως στο γερμανικό γυμναστικό σύστημα. Η δυσκολία, όμως, μιας τέτοιας κατασκευής για διάφορους, κυρίως οικονομικούς και έλλειψης χώρων, λόγους καθιστούσε σχεδόν αδύνατη μια τέτοια προσέγγιση. Το γεγονός αυτό καθιστούσε τους αύλειους σχολικούς χώρους σημαντικό στοιχείο για τη σχολική πράξη. Ο χώρος αυτός που στην αρχή θεωρήθηκε ως μη απαραίτητος ή τουλάχιστον ως στοιχείο άμεσης προτεραιότητας στην εκπαιδευτική διαδικασία του γνωσιοκεντρικού σχολείου, φαίνεται πως σταδιακά αποκτά σημαντικότητα, καθώς συνδέεται με τις νέες αναπτυσσόμενες γυμναστικές και μη δραστηριότητες στην εκπαίδευση.

Η *γυμναστική* και το γυμναστικό παιχνίδι αποτελούσε μάλιστα μια απ' αυτές, ενώ η άλλη ήταν τα διαλείμματα, δηλαδή ο «ελεύθερος χρόνος» μεταξύ των μαθημάτων, για την ξεκούραση των μαθητών. Οι δύο αυτές δραστηριότητες είχαν ως

⁴⁶³ Η ώρα των «χαρτουργημάτων» ήταν η 4^η πρωινή, δηλαδή 11:00 έως 12:00 και με τις δραστηριότητες αυτές απασχολούνταν οι μαθητές της Α^{ης} και Β^{ης} τάξεως, καθημερινά.

⁴⁶⁴ Σ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική ή σύντομοι οδηγίαί ...* ό.π., σ. 1.

⁴⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 232.

κοινό στοιχείο την ανάγκη χώρου για την ελεύθερη κίνηση του σώματος των μαθητών. Αντίθετα η παρέκκλιση από τη συνθήκη αυτή και η έλλειψη χώρου αποτελούσε τροχοπέδη στη φυσική ανάπτυξη των μαθητών, αλλά βέβαια και του μαθήματος της γυμναστικής, όπως τονίζει ο Βλάσης Σκορδέλης στο *Διδακταλικό του Οδηγό*:

«Αλλά και πού να γείνη γυμναστική π.χ. όταν ως σχολεία μεταχειριζώμεθα μετά εξηκονταετή ελεύθερον βίον οικίας ιδιωτικής, μη έχουσας μηδέ δέκα ποδών αυλήν. Αλλά μήπως και τα ολίγα ιδρυθέντα σχολεία περιέλαβον χώρον τινά δι' αυλήν, δια γυμναστήριον, δια κήπον. Παράδειγμα έχομεν αυτό το Βαρβάκειον ου οι μαθηταί ευθύς εξερχόμενοι εκ των αιθουσών της διδασκαλίας ευρίσκονται εντιμέτωποι προς τους αγοραίους»⁴⁶⁶.

Για τη θεραπεία της έλλειψης αυτής προτεινόταν να χρησιμοποιηθούν οι σχολικοί περιπάτοι. «Εάν δε δεν υπάρχει χώρος κατάλληλος εν τω σχολείω, δύναται ο διδάσκαλος εν καταλλήλω ώρα να οδηγή τους μαθητάς εις την εξοχήν και εκεί να γυμνάξη αυτούς»⁴⁶⁷. Οι περιγραφές αυτές μαρτυρούν ότι οι αναφορές αφορούν κυρίως την περίπτωση των σχολείων των αστικών περιοχών, δηλαδή των πόλεων και κωμοπόλεων⁴⁶⁸.

Η κατάσταση αυτή, λόγω και των οικονομικών συνθηκών και την αδυναμία κατασκευής κατάλληλων σχολικών ιδρυμάτων, διατηρήθηκε για αρκετά ακόμη χρόνια. Το 1894, και ενώ από το 1892 η δημοτική εκπαίδευση είχε περιέλθει στην αποκλειστική φροντίδα του κράτους, οι αντιλήψεις σχετικά με τους σχολικούς χώρους θα λάβουν τη μορφή διατάγματος του σχετικού *Περί του τρόπου κατασκευής των σχολείων*⁴⁶⁹, αποτελώντας την πρώτη προσπάθεια ουσιαστικής οργάνωσης του σχολικού χώρου. Το διάταγμα προέβλεπε την υποχρεωτική ύπαρξη αύλειου χώρου σε όλα τα νεόδμητα σχολεία, τμήμα του οποίου θα έπρεπε να χρησιμοποιείται και για την εγκατάσταση διαφόρων γυμναστικών οργάνων. Η έλλειψη χώρων ανάπαυλας για

⁴⁶⁶ Β.Σκορδέλης, *Διδακταλικός Οδηγός...* ό.π., σ.115.

⁴⁶⁷ Στο ίδιο, σ.116.

⁴⁶⁸ Στην αντίληψη αυτή συνηγορεί, άλλων, και η αναφορά στο πρόγραμμα του Πρότυπου δημοτικού σχολείου, που ιδρύθηκε ταυτόχρονα με το Διδακταλείο στην Αθήνα με το ίδιο διάταγμα του 1878, στο οποίο οριζόταν ως υποχρεωτική η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής καθώς επίσης και οι δράσεις των διδακτικών περιπάτων. Βλ. το βασιλικό διάταγμα της 23ης Αυγούστου 1878 «Περί οργανισμού του διδασκαλείου και του προτύπου». Παρατίθεται στο Δ. Πετριδής, *Στοιχειώδεις Πρακτικά Οδηγία...* ό.π., σσ. 138-150.

⁴⁶⁹ Στο τρίτο κεφάλαιο του διατάγματος, με το τίτλο *Αυλή* και συγκεκριμένα στα άρθρα 25,26 και 27 ορίζονται οι διαστάσεις του ακάλυπτου και του καλυμμένου αύλειου χώρου. Στον καλυμμένο χώρο προβλεπόταν η εγκατάσταση των στοιχειωδών γυμναστικών οργάνων. Ε.τ.Κ., 60/βασιλικό διάταγμα της 4^{ης} Ιουνίου του 1894, «Περί του τρόπου κατασκευής των σχολείων».

το διάλειμμα των μαθητών από την σχολική εργασία αλλά και για τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής δείχνει ακόμη περισσότερο το μονοδιάστατο χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με αυτόν, η γνώση ήταν το πρώτο της μέλημα, γεγονός που προσδιόριζε την αίθουσα διδασκαλίας ως τον κατ' εξοχήν σχολικό χώρο. Η σταδιακή όμως αλλαγή των αντιλήψεων αυτών έθετε το θέμα του σχολικού χώρου υπό νέα διαπραγμάτευση .

Οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, είτε άμεσα είτε έμμεσα, φαίνεται ότι αποκρυσταλλώνονται στις νέες αντιλήψεις σχετικά με την εμφάνιση και την καθιέρωση ενός πολιτισμού του σώματος διαφορετικού από αυτού που ίσχυε μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. *Η ευταξία που διέπει τις αλληλεξαρτήσεις [αυτές] όρισαν την πορεία της ιστορικής αλλαγής και του φαινομένου του αθλητισμού κατά την ίδια περίοδο*⁴⁷⁰. Είναι η περίοδος των μεγάλων αθλητικών γεγονότων, που συνέβαλαν στην πορεία ανάπτυξης και της σχολικής σωματικής άσκησης. Η ανάπτυξη αυτή θα επανεισάγει το λόγο περί σώματος στο δημόσιο χώρο, προβάλλοντας αυτή την αναγκαιότητα της γυμναστικής ενασχόλησης ως κοινωνική πλέον δραστηριότητα. Είναι η περίοδος της σταδιακής επικράτησης των αστικών κοινωνικών δυνάμεων οι οποίες απέδωσαν στη γυμναστική αλλά κυρίως στον αθλητισμό ιδιάζοντα πολιτικό και κοινωνικό ρόλο.

Η Γυμναστική και ο Αθλητισμός στο Δημόσιο χώρο

Κατ' αυτή την έννοια η ανάπτυξη του μαθήματος της γυμναστικής θα πρέπει να συνδεθεί και με τη γενικότερη ανάπτυξη των αντιλήψεων για τη γυμναστική στο δημόσιο χώρο, κατά την περίοδο αυτή. Η ανάπτυξη, όμως, της γυμναστικής συνδέθηκε άμεσα και με την παράλληλη ανάπτυξη του αθλητισμού στην Ελλάδα, καθώς κοινός παρανομαστής, κατά τα πρώτα τους βήματα, ήταν η κοινή πολιτισμική τους αναφορά στην αρχαία Ελλάδα. αλλά και η κοινωνική και πολιτική διαχείριση του σώματος μέσω της σωματικής άσκησης. Η πολυδιάστατη αυτή χρήση του σώματος στην εκπαίδευση, μέσω της γυμναστικής, εξοικείωσε σταδιακά τον ευρύτερο χώρο των διανοουμένων με το σώμα και τη σωματική άσκηση. Η

⁴⁷⁰ Σχετικά με τις κοινωνικοπολιτικές αλληλεπιδράσεις και την σχέση τους στην πορεία εξέλιξης τους πολιτισμού ο Ν. Κατριβέσης γράφει ότι «Η πορεία του πολιτισμού αποτελεί μέρος της ιστορικής εξέλιξης και ιδιαίτερα των μορφών σχηματοποίησης των κοινωνικών διαπλοκών» στο Ν. Κατριβέσης, *Η κοινωνιολογία του Norbert Elias, από τις κοινωνικές δομές στις αλληλεξαρτήσεις*, Gutenberg, Αθήνα 2003. σ.92-93.

εξοικείωση αυτή συνέβαλλε και στη συστηματική προσπάθεια εκ μέρους τους για την ανάπτυξη της γυμναστικής και του αθλητισμού.

Οι πρώτες προσπάθειες τέλεσης αγώνων συνδέθηκαν από τους λόγιους της εποχής με την αναβάθμιση της σωματικής άσκησης στην ελληνική εκπαίδευση. Προπομπός των αντιλήψεων για την τέλεση αγώνων και τη διάδοση της γυμναστικής, στην οποία και έδινε μεγάλη σημασία, μπορεί να θεωρηθεί ο λόγιος Μηνάς Μινωΐδης. Ο Μινωΐδης εξέδωσε το 1855 στο Παρίσι το έργο *Περί Γυμναστικής* του Φιλόστρατου στο οποίο πραγματευόταν την «περί των εκ της γυμναστικής εθνικών ωφελειών» και πρότεινε την ανασύσταση των Ολυμπιακών αγώνων⁴⁷¹. Μολονότι οι αγωνιστικές αυτές δραστηριότητες δεν μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο της γυμναστικής αγωγής,⁴⁷² παρά ταύτα η τέλεση των τεσσάρων *Ζάπειων Ολυμπιάδων* έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη ενός γόνιμου διαλόγου στο γενικότερο δημόσιο χώρο σχετικά με τη γυμναστική στην εκπαίδευση αλλά και τον αθλητισμό. Γνωστός μάλιστα υπέρμαχος των κατευθύνσεων αυτών υπήρξε την εποχή αυτή ο Ι. Φωκιανός⁴⁷³.

Οι Ολυμπιακοί αγώνες των αρχαίων Ελλήνων είχαν αποτελέσει, από τα προεπαναστατικά ακόμη χρόνια, βασικό ιδεολογικό πόλο συγκρότησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Στη συνέχεια, με την άφιξη των βαυαρών και καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωνικής μοναρχίας, έγιναν διάφορες προσπάθειες για την αναβίωση αγωνιστικών δρώμενων *κατά μίμησιν των παλαιών* τόσο από την ίδια τη μοναρχία⁴⁷⁴ όσο και από έλληνες, όπως ο σύμβουλος της μοναρχίας Π. Σούτσος⁴⁷⁵ ή και ο δήμος Λετρινών⁴⁷⁶. Οι προσπάθειες όμως αυτές απέβησαν άκαρπες, ενώ για πρώτη φορά καρποφόρησαν το 1859 στην Αθήνα με την πρώτη *Ζάπεια Ολυμπιάδα*, που επαναλήφθηκε το 1870, το 1875 αλλά και το 1889. Οι αγώνες αυτοί έμειναν γνωστοί

⁴⁷¹ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις της νεότητος ...*, ό.π., σ.8.

⁴⁷² Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., σ. 43.

⁴⁷³ Η *Εφημερίς* σχολιάζοντας την τέλεση των τρίτων Ζάπειων Ολυμπιάδων απέδιδε την επιτυχία τους στον Φωκιανό αναφέροντας ότι: «εφέτος το καλόν εγένετο κοινότερον και τούτο κατά μέγιστον μέρος οφείλεται ει τον ζήλον μεθ' ου ο κ Ι.Φωκιανός εμπνέει τη νεολαία την προς τον αναγκαίον τούτον κλάδον της αγωγής στοργήν». *Εφημερίς*, 135(25 Μαΐου 1875), αναφορά στο Ι. Χρυσάφης, *Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 99.

⁴⁷⁴ Β.Δ. της 25 Ιανουαρίου 1837 με το προβλεπόμενα η διεξαγωγή δημοσίων αγώνων, στο Κ. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού 1830-1930*, Αθήνα 1962, σ.12.

⁴⁷⁵ Πρόταση διεξαγωγής αγώνων ανά τετραετία έγινε από τον Π. Σούτσου, συμβούλου της Γραμματείας των Εσωτερικών το 1835, αναφορά στο Π. Σαμαράς, *Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων ...*, ό.π., σ.16.

⁴⁷⁶ Π. Μανιτάκης, 1962, σ.12.

και ως *Ολύμπια*⁴⁷⁷. Οι πρώτοι αυτοί αγώνες είχαν κυρίως γυμναστικό χαρακτήρα και σκοπό να συμβάλουν στην προβολή της γυμναστικής στο «δημόσιο» χώρο, ως απαραίτητο στοιχείο του «εθνικού βίου», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στα υπομνήματα του πρώτου Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων το 1879⁴⁷⁸. Το 1889, με πρωτοβουλία του Φωκιανού, έγινε η Δ΄ *Ζάπεια Ολυμπιάδα* με τη συμμετοχή κυρίως των μαθητών των γυμνασίων αλλά και φοιτητών. Πριν από την τέλεση των *Ολυμπίων* του 1889, έγιναν επιδείξεις από ομάδες μαθητών γυμνασίων «με αλτήρες και κορώνες δια να λάβουν και οι παρόντες εκ των Υπουργών μιαν ιδέαν περί της γυμναστικής»⁴⁷⁹. Η επιτυχία αυτών των αγώνων οδήγησε στη διοργάνωση και άλλων αγώνων το 1890, «αναζωπύρωσε δε αρκετά και το κοινωνικό ενδιαφέρον για την σωμασκία»⁴⁸⁰.

Είναι η εποχή κατά την οποία αρχίζει η σταδιακή αναγέννηση του αθλητισμού στην Ελλάδα⁴⁸¹. Τα πρώτα γυμναστήρια, είτε κρατικά είτε ιδιοκτησίες γυμναστικών συλλόγων, έχουν μεταδώσει έστω και «εν μικρά μερίδι της Αθηναϊκής νεολαίας»⁴⁸² το ζήλο για τη σωματική άσκηση. Είναι η περίοδος κατά την οποία θεσμοθετούνται οι πρώτες σχολές γυμναστών, με σκοπό την ειδική εκπαίδευσή τους και την κάλυψη των αναγκών που δημιουργήθηκαν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης μετά από την υποχρεωτική εισαγωγή της γυμναστικής το 1880. Η πρώτη σχολή γυμναστών πρωτολειτούργησε το 1882 και συνέχισε τη λειτουργία της το 1884 και το 1885 με υπεύθυνο τον Ι. Φωκιανό. Ενώ η πρώτη σχολή γυμναστριών λειτούργησε λίγο αργότερα, το 1891 και επαναλήφθηκε το 1893⁴⁸³.

Η γυμναστική αποτέλεσε τον πυλώνα πάνω στον οποίο στηρίχθηκε η ανάπτυξη του αθλητισμού στο δημόσιο χώρο, ενώ οι παιδαγωγοί τονίζουν την ιδιαίτερη αυτή

⁴⁷⁷ Αναφορά στην ονομασία των αγώνων στο Κ. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού...*, ό.π., σ.13 επίσης αναφορές στις Ζάπειες Ολυμπιάδες στους Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., σσ. 87-93, Ι.Χρυσάφης, *Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σσ.45-50, Ε. Σκιαδάς, 2004, σσ. 32-41.

⁴⁷⁸ Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων. Πρακτικά της πρώτης αυτής συνόδου συγκροτηθείς εν Αθήναις εν έτη 1879. Αθήνα 1879, σ. 52 και στο Αλ.Λημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τομ.Α΄, σ.240.

⁴⁷⁹ Ι. Χρυσάφης, *Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ.118.

⁴⁸⁰ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού...*, ό.π., σ.27.

⁴⁸¹ Σχετικά με την ανάπτυξη του αθλητισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα βλ. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π.

⁴⁸² Ι. Χρυσάφης, *«Γυμναστική Επιθεώρησις της τελευταίας δεκαετίας 1888-1898»*, *Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής*, 7-8(1 Ιανουαρίου 1899), σ.118 και στο Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., σ. 94.

⁴⁸³ Το 1891 λειτούργησε και σχολή γυμναστριών, οι σπουδάστριες, διδάσκονταν ελεύθερη και με κινητά όργανα γυμναστική, καθώς και παιγνίδια φροβελιανής μεθόδου. Κ. Μανιτάκης, ό.π., σσ.21, 28, περισσότερο για τις σχολές γυμναστών, βλ. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., σσ. 59-62 και Μ. Καρατάϊδου, ό.π., σσ.119-123.

σύνδεση του σχολείου και της σχολικής γυμναστικής με τη μελλοντική ανάπτυξη του αθλητισμού. Ο Μ. Σακελαρόπουλος στην *Παιδαγωγική* του αναφέρει χαρακτηριστικά ότι:

«Και εν τω δημοτικώ σχολείω λοιπόν πρέπει επιμελώς να καλλιεργήται η γυμναστική και μάλιστα κατά τοιούτον τρόπον, ώστε οι μαθηταί αυτών μετά ζήλου να γυμνάζωνται, αλλά και βραδύτερον να διατηρήσωσι την αγάπην προς την γυμναστικήν και άνδρες γινόμενοι να μη σκνώσι να φοιτώσιν εις τα γυμναστήρια και να μετέχωσι των γυμναστικών εορτών και των γυμναστικών αγώνων. Ο μέγας σκοπός της γυμναστικής ουδόλως εκπληρούται, αν επί τέσσαρα ή πέντε έτη γυμνάζονται τα εις τα σχολεία φοιτώντα παιδιά επί μίαν ή δύο ώρας καθ' εβδομάδα»⁴⁸⁴.

Η θέση των παιδαγωγών ήταν ότι η σχολική γυμναστική άσκηση θα απέδιδε στην κοινωνία πολίτες «φιλάθλους», γαλουχημένους με τα νεοτερικά αστικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της γυμναστικής και του αθλητισμού ως τρόπου ζωής. Για την επίτευξη του «μεγάλου» σκοπού της, η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής, στο στάδιο της εκπαίδευσής και στο πλαίσιο του σχολείου, έπρεπε να οργανωθεί. Τη λήψη μέτρων επέβαλαν αφενός η αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών που παρατηρείται από το 1880 και ύστερα, όπου το κράτος επιχειρεί να συγκεντρώσει και να ανακτήσει εξουσίες και αφετέρου οι εκπαιδευτικές συνθήκες της εποχής, με την παντελή «απουσία εσωτερικής οργάνωσης της σχολικής εργασίας, την απουσία δηλαδή επιστημονικής μεθόδου της διδασκαλίας, ψυχολογικού συστήματος παιδονομίας και συστηματικής διατάξεως της ύλης των διδακτέων μαθημάτων»⁴⁸⁵.

Σε αυτή τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, τα πρώτα βήματα για την αντιμετώπιση της κατάστασης θα στραφούν προς τη ρύθμιση της ύλης του μαθήματος της γυμναστικής. Έπρεπε όμως «όχι μόνο η διδακτέα ύλη καταλλήλως να εκλεχθή, αλλά να προσδιορισθή και η συγχρονιστική και διαδοχική αυτής σειρά και ο χρόνος [...] πάντα ταύτα κανονίζει το πρόγραμμα, εκ της επιτυχούς συντάξεως του οποίου κατά μέγιστον μέρος εξαρτάται η ευδοκίμησις της διδασκαλίας. Δια τούτο η σύνταξις του προγράμματος δεν ανήκει εις τον δημοδιδάσκαλον, αλλά εις τας προϊσταμένας αρχάς [...] διότι δια της εκδόσεως τοιούτου επισήμου γενικού προγράμματος [...] δεσμεύεται ο δημοδιδάσκαλος ως προς το ποιόν και το ποσό της

⁴⁸⁴ Μ. Σακελαρόπουλος, *Παιδαγωγική*...ό.π., σ.188.

⁴⁸⁵ Κ.Π. Λάζαρης, *Ο παιδαγωγός Χαρ. Παπαμάρκου*, εν Αθήναις 1962, σ.12.

ύλης και τον χρόνο, καθ' όν πρέπει να διδάξη ταύτην, και η εργασία αυτού ευκόλως εξελέγχεται και τέλος επιτυγχάνεται, να συμβαδίζωσι πάντα τα του αυτού βαθμού σχολεία»⁴⁸⁶. Στοιχεία όπως η ποιότητα και η ποσότητα της ύλης, ο χρόνος αλλά και η ομοιομορφία της διδασκαλίας των μαθημάτων έπρεπε να σχεδιαστούν έτσι ώστε η οργάνωσή τους να οδηγεί στην επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών⁴⁸⁷. Τα στοιχεία αυτά αφορούσαν και το μάθημα της γυμναστικής, το οποίο εντάχθηκε στα προς ανάπτυξη αντικείμενα της εκπαίδευσης στο πλαίσιο των πρώτων σχολικών προγραμμάτων.

⁴⁸⁶ Μ. Σακελαρόπουλος, *Παιδαγωγική...ό.π.*, σ. 42-43.

⁴⁸⁷ Για τη σχέση των αναλυτικών προγραμμάτων με την (κυρίαρχη) ιδεολογία βλ. Bernstein *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*, επιμ. και μτφρ. Ι. Σολομών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991 και Χ. Νούτσος *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988. Οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν τα αναλυτικά προγράμματα ως ένα μέσο με το οποίο επιβάλλόταν η κυρίαρχη ιδεολογία, μέσω της οποίας νομιμοποιούνταν και εκλογικευόταν ο *τρόπος παραγωγής* και οι όροι της κοινωνικής αναπαραγωγής.

3. Συνέχειες και αλλαγές: οι «Πρακτικάί Οδηγίαί» του 1880 και τα Προγράμματα των Δημοτικών Σχολείων του 1894

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Μέχρι το 1880 η διδασκαλία των μαθημάτων στο δημοτικό σχολείο ακολουθούσε τις διδακτικές κατευθύνσεις όπως αυτές παρουσιάζονταν στους «Οδηγούς» της αλληλοδιδακτικής μεθόδου. Η πρώτη προσπάθεια για τη σύνταξη προγράμματος των δημοτικών σχολείων έγινε το 1880, που είχε ως συντάκτη τον γενικό επιθεωρητή των σχολείων Δ.Γ. Πετρίδη. Ο ίδιος ήταν συντάκτης και του εγχειριδίου με τον τίτλο «*Στοιχειώδεις Πρακτικάί Οδηγίαί*», το οποίο περιείχε το πρόγραμμα των μαθημάτων, οδηγίες για την εφαρμογή του, ανάλυση της ύλης των μαθημάτων καθώς και διάφορες εγκυκλίους σχετικές με τη νέα λειτουργία των δημοτικών σχολείων, «χωρίς όμως να κατανέμεται αυτή εις τάξεις και κατά μικρά χρονικά διαστήματα»⁴⁸⁸.

Το περιεχόμενο του μαθήματος της γυμναστικής δεν αναλύοταν στο πλαίσιο των οδηγιών αυτών. Η αλλαγή όμως της διδακτικής μεθόδου απαιτούσε και νέα διδακτική αντίληψη για την προσέγγιση των μαθημάτων. Για το λόγο αυτό ο Σπύρος Μωραΐτης, διευθυντής του «Παιδαγωγείου» του *Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων*, συνέγραψε εγχειρίδιο με τον τίτλο «*Διδασκαλική*» που κυκλοφόρησε το 1880⁴⁸⁹, ενώ προγραμματίστηκαν σεμινάρια για την επιμόρφωση των δασκάλων στη προσέγγιση των μαθημάτων με τη νέα μέθοδο⁴⁹⁰.

Το Δεκέμβριο του 1889 το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα του Τρικούπη βρίσκει την ολοκληρωμένη του έκφραση στο πεδίο της εκπαίδευσης με την κατάθεση στη Βουλή εννέα νομοσχεδίων από τον αρμόδιο Υπουργό Γ. Θεοτόκη. Τα νομοσχέδια αυτά είχαν συνταχθεί από τον Χ. Παπαμάρκου⁴⁹¹. Με αυτά η κυβέρνηση

⁴⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 43, σε υποσημείωση.

⁴⁸⁹ «Ως προς την εσωτερικήν του σχολείου τάξιν και την παιδονομίαν εν γένει ισχύουσι τα κανονίζόμενα εν τη άρτι εκδοθείση « Διδασκαλική» του κ. Μωραΐτου» Απόφαση του υπουργείου Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 2017/28⁷⁵ Φεβρουαρίου 1881, παρατίθεται στο Δ. Πετρίδης, *Στοιχειώδεις Πρακτικάί Οδηγίαί*., ό.π., σ.122.

⁴⁹⁰ Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών για το νέο πρόγραμμα ήταν διάρκειας 6 εβδομάδων και προβλεπόταν η κατά περιφέρεια παρακολούθηση σεμιναρίων απ' όλους τους δασκάλους. Βλ. σχετικά στο ίδιο, ό.π., σ.122.

⁴⁹¹ Χαρ.Παπαμάρκου, *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού σχολείου των αρρένων κατά τα Εκπαιδευτικά νομοσχέδια*, Αθήναι 1890, βλ. επίσης σχετικά με τα νομοσχέδια του Παπαμάρκου στο Γεώργιος Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ., σ. 125.

αποσκοπούσε να επιφέρει αλλαγές σε ένα σημαντικό φάσμα του εκπαιδευτικού συστήματος. Στα νομοσχέδια αυτά γινόταν πρόβλεψη για εισαγωγή της γυμναστικής στο προτεινόμενο εξατάξιο δημοτικό σχολείο για τέσσερις ώρες σε κάθε τάξη. «Η διδασκαλία αυτής άρχεται από της πρώτης ημέρας της εις το σχολείον φοιτήσεως των μικρών Ελληνοπαίδων και αποτελεστικά την τελευταίαν της απ' αυτού αποφοιτήσεως αυτών»⁴⁹². Οι προσπάθειες όμως αυτές έμειναν ατελέσφορες, καθώς τα νομοσχέδια καταψηφίστηκαν στη Βουλή. Η επόμενη προσπάθεια για αλλαγή του προγράμματος των δημοτικών σχολείων έγινε το 1894, με εισηγητή και πάλι Χ. Παπαμάρκου⁴⁹³, από την κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη, που αυτή τη φορά τελεσφόρησε.

Εν τέλει, η επαναλειτούργια των διδασκαλείων, αλλά και η ίδρυση σχολής γυμναστών το 1878 αναμοχλεύουν την τελματωμένη κατάσταση για το μάθημα της γυμναστικής. Ο νόμος του 1879 περί ιδρύσεως διδασκαλείων σημείωνε το πρώτο βήμα στην πορεία αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού πλαισίου για τη γυμναστική. Βασικό του στοιχείο ήταν η προβλεπόμενη υποχρεωτική εισαγωγή του μαθήματος της γυμναστικής στα εκπαιδευτήρια της στοιχειώδους εκπαίδευσης, *αμφοτέρων των φύλων*. Με τη ρύθμιση αυτή αποδόθηκε η «πρέπουσα σπουδαιότητα» στη σχολική γυμναστική των δημοτικών σχολείων⁴⁹⁴. Ο *λογοισατισμός*, ως βασική κατεύθυνση της εκπαίδευσης μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αλλά και η παιδαγωγική ανεπάρκεια των δασκάλων συνεχίζουν να αποτελούν βασικούς παράγοντες ανάσχεσης⁴⁹⁵ του εκσυγχρονισμού στην εκπαίδευση. Οι εκπαιδευτικές όμως αλλαγές και το πρόγραμμα του 1880, όπως και το αναλυτικό πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων «αρρένων και θηλέων»⁴⁹⁶ του 1894, θα χαράξουν μια νέα προοπτική στη σχολική γυμναστική.

⁴⁹² Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., σ.60.

⁴⁹³ Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος...*, ό.π., σ.53.

⁴⁹⁴ Σωτήρη Πέππα, *Η γυμναστική του κοινού και πλήρους δημοτικού σχολείου*, εν Αθήναις, 1898, σ. 6.

⁴⁹⁵ Ι. Χρυσάφη, *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π.,σ.22.

⁴⁹⁶ Ε.τ.Κ., 28/βασιλικό διάταγμα της 12^{ης} Μαρτίου 1894, «Περί προγραμμάτων των μαθημάτων των τετρατάξιων Δημοτικών σχολείων των Αρρένων», και Ε.τ.Κ., 44/ βασιλικό διάταγμα της 29^{ης} Απριλίου 1894, «Περί προγραμμάτων των μαθημάτων των τετρατάξιων Δημοτικών σχολείων Θηλέων».

Η Γυμναστική στις «Πρακτικές Οδηγίες» του 1880

Το πρόγραμμα του 1880, ωρολόγιο και αναλυτικό, ακολουθούσε τη νέα πλέον δομή του δημοτικού σχολείου, που προέβλεπε την ύπαρξη τεσσάρων τάξεων. Το δημοτικό σχολείο είχε σκοπό, σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα, «την εξέγερσιν και ανάπτυξιν των πνευματικών δυνάμεων και την προς αυτενέργειαν άσκησιν και καθοδήγησιν αυτών, ώστε ο νέος άνθρωπος δι' αυτών να επιζητή εφεξής εν τω πρακτικώ βίω απλάνως και μετά πόθου την γνώσιν του αληθοῦς και την πράξιν του αγαθοῦ»⁴⁹⁷. Ωστόσο σε εγκύκλιο που στάλθηκε από το Υπουργείο επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως προς τους Νομάρχες και τα σχολεία το 1881 φαίνεται πως επιδίωξη του δημοτικού σχολείου ήταν η πνευματική ανάπτυξη και η ηθική εξέλιξη των μαθητών, τονίζοντας χαρακτηριστικά το γεγονός ότι τα παιδιά θα ζήσουν σε μια ανταγωνιστική κοινωνία στην οποία όλοι οι πολίτες πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα. Για την ένταξη των μαθητών σε μια τέτοια κοινωνία έπρεπε να προετοιμαστούν κατάλληλα μέσα από μια γενική εκπαίδευση χωρίς ταξικές ή κοινωνικές διακρίσεις, ενώ θα έπρεπε επίσης να κατέχουν γνώσεις στις οποίες μέχρι τότε μόνο οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις είχαν πρόσβαση.

«Αλλ' εν τοις καθ' ημάς καιροίς η εφαρμογή των πορισμάτων των φυσικών επιστημών εν τη γεωργία, τη βιομηχανία και τω εμπορίω και ο εν αυτοίς παγκόσμιος συναγωνισμός ου μόνο καθιστά τούτο αδύνατον, αλλά και δυστυχείς τους λαούς, τους μη δυναμένους να συμβαδίσωσιν εν τη ευρεία ταύτη οδώ του νεωτέρου πολιτισμού δι έλλειψιν ηθικών και πνευματικών εφοδίων [...] δια τούτο εν ταις νεωτέραις πολιτικαίς κοινωνίαις, ταις εδραζομέναις επί του ελευθέρου συναγωνισμού ασφαλώς, και επί της ισότητος των δικαιωμάτων των πολιτών άνευ διακρίσεως τάξεων, η του σχολείου λειτουργία κατέστη όρος της των εθνών υπάρξεως Σκοπός δε αυτού τίθεται [...] κατά την απαλήν ηλικίαν διάπλασις του χαρακτήρος πάντων των πολιτών»⁴⁹⁸.

Ως στόχος, λοιπόν, του σχολείου προσδιορίζεται η προετοιμασία ελεύθερων πολιτών, γεγονός που αποτελεί και τη βάση των εκπαιδευτικών προσανατολισμών στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας εκπαιδευτικής

⁴⁹⁷ Δ. Πετρίδης, *Στοιχειώδεις Πρακτικά Οδηγίαι.*, ό.π.,σ.4.

⁴⁹⁸ Εγκύκλιος 7876/4 Σεπτεμβρίου 1881, «Περί εκτέλεσεως του από 3 Σεπτεμβρίου Β. Διατάγματος, παρατίθεται στο ίδιο, ό.π., σσ.115-120 εδώ σ.119.

κατεύθυνσης, η γυμναστική, όπως και όλα τα άλλα μαθήματα, φαίνεται να υπηρετεί τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τον αστικό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας.

Βέβαια η «ηθική και θρησκευτική του παιδός μόρφωσης» διατηρεί πάντα την πρώτη θέση στις κατευθύνσεις της εκπαίδευσης. Γίνεται όμως υποτυπώδης προσπάθεια συνδυασμού της πνευματικής ανάπτυξης, της ηθικής και θρησκευτικής αγωγής με την πολιτειακή και εθνική αγωγή των μαθητών στη στοιχειώδη εκπαίδευση⁴⁹⁹. Στο πλαίσιο δε αυτό τονίζεται πως οι μεγάλες πηγές των γνώσεων από τις οποίες θα μπορούσαν να αντλήσουν οι δάσκαλοι τη μορφωτική ύλη είναι τρεις: η θρησκεία, η ιστορία και η φύση⁵⁰⁰.

Το μάθημα αναφέρεται για πρώτη φορά ως *Γυμναστική*, χωρίς να γίνεται αναφορά σε έννοιες όπως «σωμαστικές» ή «αγρονομίες», αλλά και χωρίς να γίνεται αναλυτική αναφορά στο περιεχόμενό του, όπως συνέβαινε με την ύλη των άλλων μαθημάτων. Τα όποια στοιχεία σχετικά με το μάθημα συλλέγονται από τις αναφορές της «*Διδασκαλικής*» του Σ. Μωραΐτη και τη συνοπτική ύλη του εντύπου του ωρολογίου προγράμματος των μαθημάτων που παρατίθεται ως παράρτημα των «*Οδηγιών*».

Μελετώντας το πρόγραμμα του 1880, βλέπουμε καταρχήν ότι εισάγει τα δύο εξάμηνα στο σχολικό έτος, το χειμερινό και το θερινό. Στο μεν χειμερινό προβλέπεται η απασχόληση των παιδιών, κάθε Τρίτη, Πέμπτη και Παρασκευή, με «*γυμναστική και παιδαίαις*». Επίσης κάθε Τετάρτη, «*του καιρού συγχωρούντος*» από την 3^η ώρα και μετά, το πρόγραμμα ανέφερε ότι έπρεπε να γίνονται εκδρομές «*εις τα πέριξ*», οι οποίες θα είχαν χαρακτήρα χωρογνωστικό και φυσιολογικό. Κατά το θερινό εξάμηνο, οι εκδρομές θα μπορούσαν να γίνονται πιο συχνά, δηλαδή κάθε Τρίτη, Τετάρτη και Παρασκευή. Η διάρκεια των θερινών αυτών εκδρομών θα έπρεπε να ήταν περίπου τριών τετάρτων, από 5:30 έως 6:45. Μάλιστα : «οι περίπατοι ανήκουσιν εις την τάξιν των μαθημάτων διότι γίνονται χάριν διδασκαλίας, ουχί διασκεδάσεως»⁵⁰¹.

Αξιοσημείωτο στοιχείο αποτελεί επίσης η έλλειψη σαφών οδηγιών για την ύλη της γυμναστικής. Από τα περιεχόμενα όμως της «*Διδασκαλικής*»⁵⁰² φαίνεται ότι ενδεικνυόμενη ύλη για το μάθημα της γυμναστικής θεωρούταν, «[.] δια τα υπ' όψιν

⁴⁹⁹ Κ. Κουρνιάς, *Τα Εκπαιδευτικά Ιδεώδη. Το Σύγχρονον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Ιδεώδες*, Αθήνα 1973, σ.57.

⁵⁰⁰ Δ. Πετρίδης, *Στοιχειώδεις Πρακτικά Οδηγία*., ό.π.,σ.11.

⁵⁰¹ Στο ίδιο, σ.232.

⁵⁰² Σ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική ή σύντομοι οδηγία* ..., ό.π., κεφ. Η' «*Περί της Γυμναστικής*» σ.232.

ημών δημοτικά σχολεία την ανόργανον διότι αύτη και παιδαγωγικώτερα είναι και ευκόλως εκτελείται. Και ταύτης μεν δύνανται να μετέχουσι πάντες οι παίδες και οι νεώτατοι» «εν τούτοις τινά απλά γυμναστικά όργανα δύνανται να σταθώσι παρά τινά πλευράν της αυλής του σχολείου και να γίνεται χρήσις αυτών εν παντί σχολείω και κατά πάσαν ηλικίαν μαθητών». Ενώ για τη βοήθεια των δασκάλων «περί της ενταύθα χρησίμου γυμναστικής παρέχουσι τα υπό του κ. Ν. Πύργου συγγεγραμμένα «Εγχειρίδιον ανοργάνου γυμναστικής» και «ημιοργανικής»⁵⁰³.

Παράλληλα το πρόγραμμα εισάγει τις «παιδιές» ως κύριο ασκητικό μέσο όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «εγχώρια ασκητικά του σώματος παιγνίδια, ως το κρυπτόν ή κρυφτούλι, το ποντικάκι με τη γάτα, το πήδημα, ο δίσκος, ο αβγατιστής, η τυφλόμυια και τοιούτοις όμοια». Το μάθημα της γυμναστικής προβλεπόταν για τις τρεις ανώτερες τάξεις του δημοτικού σχολείου (Β', Γ' και Δ')⁵⁰⁴, ενώ για την Α' τάξη η άσκηση των μαθητών γινόταν μόνο με τη χρήση παιγνιδιών. Με τα παιγνίδια μπορούσαν επίσης να απασχοληθούν και οι μαθητές όλων των άλλων τάξεων. Η διδασκαλία του μαθήματος γινόταν την 5^η απογευματινή σχολική ώρα και συγκεκριμένα από 4:00 έως 4:45. Στο τελευταίο παράρτημα του προγράμματος με τίτλο «Σημειώσεις ερμηνευτικά του προγράμματος» και συγκεκριμένα στην παράγραφο ιγ' αναφέρονται τα εξής: «Εν οίς σχολεία είναι διωρισμένος παιδονόμος, και υπάρχει προαύλιον, αντί να ασχολώνται οι μικροί παίδες εις χαρτουρηγήματα κ.τ.τ., καλόν είναι ημέραν παρ' ημέραν να εξέρχωνται, του καιρού συγχωρούντος, εις το προαύλιον και να παίζωσιν, επιβλεπόμενοι υπό του παιδονόμου κατά την των χαρτουρηγημάτων ώραν»⁵⁰⁵.

Βλέπουμε λοιπόν ότι το μάθημα της γυμναστικής έπρεπε να προσεγγίζεται σύμφωνα με την ανόργανη γυμναστική του Πύργου, ενώ εισάγονταν οι παιγνιώδεις δραστηριότητές. Οι εκδρομές καταλαμβάνουν σημαντικό χρόνο στην εκπαιδευτική διαδικασία και στοχεύουν να συμβάλουν πολλαπλά σε αυτήν, καθώς ο χαρακτήρας

⁵⁰³ Το εγχειρίδιο του Ν. Πύργου επανεκδόθηκε αρκετές φορές και αποτέλεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα σημαντικό γυμναστικό βοήθημα. Χαρακτηριστική είναι η δημοσίευση της είδησης για την τρίτη επανέκδοση της «Παιδαγωγικής ανοργάνου γυμναστικής». «Επιστημονικώτατον, ευμεθοδώτατον, ποικιλώτατον, διότι περιέχει την διδασκαλίαν όλων των ειδών της γυμναστικής μέχρι και των τερπνών γυμναστικών παιγνιδιών ακόμη, τα οποία δυστυχώς τόσον ολίγον διδάσκονται εις τα παιδιά μας. Τρίτην έκδοσιν αριθμεί ήδη το βιβλίον του κ. Πύργου. Και δικαίως. Είνε από τα βιβλία που παρασκευάζουν όχι μόνον τον εύρωστον νεανίαν, αλλά και τον στρατιώτην της πατρίδος». *Σκρίπ*, 21 Σεπτεμβρίου 1898, σ.3.

⁵⁰⁴ Στο ίδιο, σ.35.

⁵⁰⁵ Η ώρα των «χαρτουρηγημάτων» ήταν η 4^η πρωινή, δηλαδή 11:00 έως 12:00 και με τις δραστηριότητες αυτές απασχολούνταν οι μαθητές της Α^{ης} και Β^{ης} τάξεως, καθημερινά.

τους είναι χωρογνωστικός, φυσιολογιστικός αλλά και έμμεσα γυμναστικός, μολονότι κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται ρητά.

Η Γυμναστική στα Προγράμματα των Δημοτικών Σχολείων του 1894

Το 1894, επί κυβερνήσεως Χ. Τρικούπη, θεσμοθετείται το πρώτο αναλυτικό πρόγραμμα της διδασκαλίας ύλης και του ωρολογίου προγράμματος των δημοτικών σχολείων. Το νέο πρόγραμμα, που σχηματοποιούσε στην ουσία και τροποποιούσε ελάχιστα το πρόγραμμα του Δ. Πετρίδη, παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το πρόγραμμα που πρότεινε ο Χαρ. Παπαμάρκου το 1890, το οποίο όπως είδαμε δεν ψηφίστηκε από τη Βουλή, λόγω της πολιτικής αλλαγής. Το πρόγραμμα του 1894 αποτελεί το πρώτο αναλυτικό πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου στο οποίο, όπως τονίζει και ο Αλέξης Δημαράς, καθορίζεται «για πρώτη φορά με λεπτομέρειες το πρόγραμμα και την ύλη της διδασκαλίας στο δημοτικό σχολείο. Ο κρατικός έλεγχος και η ομοιομορφία έχουν φτάσει στα όριά τους. Σε όσα σχετικά είχαν καθιερωθεί τα προηγούμενα χρόνια προστίθεται τώρα και ένα ενιαίο εβδομαδιαίο πρόγραμμα υποχρεωτικό για όλα τα σχολεία»⁵⁰⁶. Το πρόγραμμα προσπαθούσε να εισάγει «την [...] τελουμένην παιδευσιν [των μαθητών] άμα μεν προσαρμοζομένην προς τας εκάστοτε προφαινομένας ψυχικάς τε και σωματικάς δυνάμεις, άμα δε συμφωνούσαν προς το φύλον, και τον προορισμόν των εν αυτοίς παιδευομένων νεαρών ελληνοπαίδων, [ή κορασίων]»⁵⁰⁷.

Οι κατευθύνσεις αυτές οδήγησαν στη συγγραφή διαφορετικών προγραμμάτων για τα δημοτικά σχολεία *Αρρένων* και *Θηλέων*. Στα προγράμματα αυτά αναγράφονται, για πρώτη φορά, οι ακριβείς δραστηριότητες που έπρεπε να διδάσκονται στο μάθημα της γυμναστικής. Ο τρόπος παρουσίασης της ύλης του μαθήματος της γυμναστικής ακολουθούσε τα γενικά χαρακτηριστικά των προγραμμάτων καταλαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό, για πρώτη φορά, ισότιμη θέση στην εκπαιδευτική πράξη. Οι τάσεις που σκιαγραφούνται στα προγράμματα αυτά καταδεικνύουν μια σαφώς νέα αντίληψη περί προγραμματισμού της σχολικής γνώσης και ανάγονται στην προσπάθεια της κυβέρνησης και των αστικοφιλελεύθερων

⁵⁰⁶ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τομ. Α, σσ. με'-μς'.

⁵⁰⁷ Ο σκοπός του δημοτικού σχολείου αναγραφόταν στα προγράμματα και των δύο φύλων βλ. σχετικά Ε.τ.Κ., 28/βασιλικό διάταγμα της 12^{ης} Μαρτίου 1894. *Περί Προγραμμάτων των μαθημάτων των τετρατάξιων δημοτικών σχολείων των αρρένων* και Ε.τ.Κ., 44/βασιλικό διάταγμα της 9^{ης} Μαΐου 1894, «*Περί Προγραμμάτων των μαθημάτων των τετρατάξιων δημοτικών σχολείων των θηλέων*».

εκπαιδευτικών δυνάμεων του τόπου για την υπαγωγή της εκπαίδευσης στην πολυπόθητη ομοίμορφη αναμόρφωσή της. Η διδασκαλία της γυμναστικής, η οποία έπρεπε ν' ακολουθή ωρισμένον σύστημα, στηριζόταν στις διδακτικές προτάσεις του εγχειριδίου, *Εγχειρίδιον της Γυμναστικής*, του Ιωάννη Φωκιανού το οποίο και προτεινόταν προς τους διδασκάλους, ώστε να μπορούν να ακολουθούν την φυσικήν και κανονικήν πορείαν εν τη διδασκαλία τους⁵⁰⁸.

Η γυμναστική στο πρόγραμμα των Δημοτικών σχολείων των Αρρένων

Αναλύοντας το πρόγραμμα του μαθήματος παρατηρούμε καταρχήν πως αναφέρεται ως *Γυμναστική*. Ήδη από το 1880, το μάθημα στα επίσημα έγγραφα έχει απεκδυθεί το χαρακτηρισμό *σωμασκήν*, καθώς και τα ειδοποιά χαρακτηριστικά που η προηγούμενη περίοδος του είχε προσδώσει. Στο ωρολόγιο πρόγραμμα το μάθημα της γυμναστικής εμφανίζεται στη 12^η και τελευταία θέση, μολοντί η αντιστοιχία των ωρών του σε σχέση με τις ώρες των άλλων μαθημάτων το κατατάσσουν για τις τάξεις Α' και Β' στη δεύτερη θέση, μετά από το μάθημα των Ελληνικών με δεκατρείς ώρες και τέσσερις αντίστοιχα. Ενώ για τις τάξεις Γ' και Δ' καταλαμβάνει την πέμπτη θέση με τρεις ώρες διδασκαλία την εβδομάδα, μετά από τα Ελληνικά, που διδάσκονταν δέκα ώρες την εβδομάδα, καθώς και τα Θρησκευτικά, την Αριθμητική και την Ωδική που διδάσκονταν τρεις ώρες εβδομαδιαίως⁵⁰⁹.

Εξετάζοντας τη δομή του αναλυτικού προγράμματος του μαθήματος της γυμναστικής των αρρένων μπορούμε να πούμε ότι τα σημαντικότερα σημεία του ήταν τα ακόλουθα. Η διδακτέα ύλη και η θεματολογία του μαθήματος ακολουθούσε μια λογική αλληλουχία, η οποία αντιστοιχούσε στην τάξη και τις δεξιότητες της ηλικίας των μαθητών⁵¹⁰. Η ύλη του μαθήματος υπαγόταν σε δύο βασικούς άξονες: α. με τον τίτλο «Παιδιά» και β. «Ασκήσεις τακτικά και ελεύθεραι»⁵¹¹. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως οι δύο αυτοί διακριτοί άξονες στην ύλη του μαθήματος εισάγουν και μια αυστηρή οριοθέτηση μεταξύ των δύο αυτών δραστηριοτήτων. Επίσης τα παιχνίδια, τα οποία αναγράφονται πρώτα στην ύλη της κάθε τάξης, δείχνουν ότι διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη διδασκαλία του

⁵⁰⁸ Δ. Κολοκότσα, *Πρακτικός Οδηγός ...*, ό.π., σ. 215.

⁵⁰⁹ Ε.τ.Κ., 28/βασιλικό διάταγμα της 12^{ης} Μαρτίου 1894, «Περί Προγραμμάτων των μαθημάτων των τετρατάξιων δημοτικών σχολείων των αρρένων».

⁵¹⁰ «Αι γυμναστικά ασκήσεις πρέπει να είναι ανάλογοι προς την ηλικίαν των παιδων». Β.Σκορδέλης, *Διδακταλικός Οδηγός...*, ό.π., σ. 116.

⁵¹¹ Ε.τ.Κ., 28/βασιλικό διάταγμα 12^{ης} Μαρτίου 1894, ό.π., σ.73-74.

μαθήματος. Η καταγραφή των τακτικών και των ελεύθερων ασκήσεων, στον αντίστοιχο θεματικό άξονα, γινόταν σε ένα ενιαίο σώμα κειμένου, χωρίς να υπάρχει καμία αναφορά ούτε στη σειρά εκτέλεσης των ασκήσεων κατά την διδασκαλία του μαθήματος αλλά ούτε στον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να ενταχθούν οι ασκήσεις αυτές στην ημερήσια εκγύμναση των μαθητών. Οι τακτικές όμως ασκήσεις, οι οποίες ήταν ασκήσεις στρατιωτικού τύπου, προτάσσονταν των ελεύθερων ασκήσεων, γεγονός που προσέδιδε μια ιδιαίτερη λειτουργία στην κατηγορία αυτή των ασκήσεων.

Λαμβάνοντας υπόψη τη θέση αυτή των τακτικών ασκήσεων, βλέπουμε ότι η οργάνωση του προγράμματος ήταν προσανατολισμένη προς την εγχάραξη της ομοιομορφίας και της πειθαρχίας στην παιδική συνείδηση. Η ύλη της τάξης ακολουθούσε την ύλη των προηγούμενων τάξεων, την οποία και θα έπρεπε να επαναλάβουν οι μαθητές πριν διδαχθούν την νέα. Στην ύλη της Γ' και της Δ' τάξης εντάσσονταν τα άλματα, *απλούν εις μήκος και άλμα διπλούν και τριπλούν* καθώς επίσης και οι *πεζοδρομίες*. Στη Δ' τάξη, επίσης, εντασσόταν και το *άλμα εις ύψος* καθώς και η *κολυμβητική*, όπου αυτό ήταν δυνατόν.

Η γυμναστική στο πρόγραμμα των Δημοτικών σχολείων των Θηλέων

Το πρόγραμμα του μαθήματος της γυμναστικής στα σχολεία *Θηλέων* ακολουθούσε, στα βασικά του χαρακτηριστικά, το πρόγραμμα των σχολείων *Αρρένων*, με μικρές μόνο διαφορές οι οποίες αφορούσαν ασκήσεις που δεν άρμοζαν στη γυναικεία φύση. Στο ωρολόγιο πρόγραμμα των *Θηλέων* το μάθημα εμφανίζεται στην προτελευταία, τη 10^η, θέση πριν απ' το μάθημα των χειροτεχνιών. Ο συσχετισμός όμως των ωρών του μαθήματος με τις ώρες των άλλων μαθημάτων, το κατέτασσαν στην τελευταία θέση, μαζί με το μάθημα των θρησκευτικών, με δυο ώρες ανά τάξη. Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι τα χειροτεχνήματα διδάσκονταν για τέσσερις ώρες την εβδομάδα, γεγονός που τα κατέτασσε στη δεύτερη θέση των διδασκομένων μαθημάτων μετά από το μάθημα των Ελληνικών⁵¹². Τέλος, στο πρόγραμμα των σχολείων των κοριτσιών, όπως και σε αυτό των αγοριών, παρατηρούμε πως ύλη του μαθήματος στηρίζεται στους ίδιους περίπου βασικούς άξονες: α. «Παιδιαί» και β. τις «*Ασκήσεις*» για την Α', Β' και Γ' τάξη. Οι «τακτικά και ελεύθερα» ασκήσεις αναφέρονται μόνο στην ύλη της Δ' τάξης.

⁵¹² Ε.τ.Κ., 44/βασίλειο διάταγμα της 9^{ης} Μαΐου 1894 «*Περί Προγραμμάτων των μαθημάτων των τετρατάξων δημοτικών σχολείων των θηλέων*».

Συγκρίνοντας το περιεχόμενο των δύο προγραμμάτων διαπιστώνουμε ότι εμφανίζεται μια διαφοροποιημένη, ως προς το φύλο, προσέγγιση της γυμναστικής. Και ενώ στον άξονα των παιγνιδιών δεν παρατηρούνται διαφοροποιήσεις, αντίθετα στον άξονα των *τακτικών και των ελευθέρων ασκήσεων* παρατηρούμε πως έχουν απαλειφθεί ασκήσεις οι οποίες απαιτούν περισσότερη δύναμη από το ασκούμενο και, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, δεν αρμόζουν *εις το θήλυ φύλον*. Τέτοιες ασκήσεις ήταν *οι προεκβολές των ποδιών, τα καθίσματα, οι διαστάσεις, το διασταδόν και τροχάδην, οι προβολές, κάμπις και τάσις των ποδών εμπρός ή πίσω* καθώς και το *γυμναστικό βήμα*. Επίσης απαλείφθηκαν οι δρόμοι, τα διαφόρων ειδών άλματα καθώς επίσης και η *κολυμβητική*. Οι διαφοροποιήσεις αυτές εδράζονται σε αντιλήψεις σχετικές με τον κοινωνικό προορισμό της γυναίκας, αλλά και τη βιολογική ιδιαιτερότητα του γυναικείου φύλου. Χαρακτηριστική ήταν η αναφορά του Μιχαήλ Κ. Σακελαρόπουλου στην *Παιδαγωγική* του σχετικά με το θέμα της γύμνασης των κοριτσιών : «Η γυμναστική [είναι] ανάγκη να διδάσκηται και εις τα παρθεναγωγεία εν μέτρω όμως μικροτέρω, διότι και ο σκοπός του μαθήματος εν αυτοίς είναι διάφορος και η εκτέλεσις των ασκήσεων ένεκα της φυσικής αδυναμίας και δειλίας των κορασιών δυσχερεστέρα»⁵¹³. Όπως είναι φυσικό ο ρόλος και η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία επηρέαζαν και την εκπαιδευτική πολιτική και ως εκ τούτου το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων⁵¹⁴.

Τα ίδια όμως αυτά δεδομένα εισάγουν επίσης την αντίληψη μιας σταδιακής μεταστροφής των αντιλήψεων σχετικά με την σωματική άσκηση και την έμφυλη διαφορετικότητα. Έτσι μολονότι διαφοροποιείται έσω και εν μέρει η γυμναστική άσκηση των μαθητριών παρά ταύτα εισάγεται ως υποχρεωτική δραστηριότητα στη γυναικεία εκπαίδευση. Τα σημάδια αυτά γίνονται περισσότερο εμφανή με τη σταδιακή μείωση των ωρών διδασκαλίας των χειρωνακτικών δραστηριοτήτων, δηλαδή των εργόχειρων, ως ασκητικά του γυναικείου σώματος, σε αντίθεση με το μάθημα της γυμναστικής που εδραιώνεται και αποκτά ιδιαίτερες ώρες στα προγράμματα των σχολείων θηλέων.

⁵¹³ Μ.Κ. Σακελαρόπουλος, *Παιδαγωγική του Δημοτικού...*, ό.π., σ.189.

⁵¹⁴ Σχετικά με τη λειτουργία των αναλυτικών προγραμμάτων, ως φορείς των μηνυμάτων της κυρίαρχης ιδεολογίας και βασικό πεδίο ανίχνευσης των έμφυλων διακρίσεων βλ. Weiner, G. *Feminisms in education: an introduction*, OUP, Buckingham 1994.

4. Αποτίμηση των νέων κατευθύνσεων

Προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε τους παράγοντες που πιθανώς συνέβαλαν στη μεταστροφή του περιεχομένου και της ύλης των κινητικών δράσεων που περιλαμβάνονται στη σχολική εκπαίδευση με τον όρο *Γυμναστική*, οδηγούμαστε στις παρακάτω διαπιστώσεις. Στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων που περιλαμβάνεται στις *Πρακτικές Οδηγίες* του Δ. Πετρίδη και το οποίο μπορεί να θεωρηθεί πρόγραμμα τομής, γίνεται εμφανής η τάση αναπροσανατολισμού των δραστηριοτήτων των σχολικών σωματικών ασκήσεων. Καταρχήν πρόκειται για την πρώτη αυτόνομη αναφορά των δραστηριοτήτων σε επίσημο πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου με την ονομασία *Γυμναστική*⁵¹⁵. Το στοιχείο αυτό σε σχέση με τη γενικότερη προσπάθεια αναμόρφωσης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, που είχε ως άξονα τη εισαγωγή της συνδιδασκτικής μέθοδου, κάνει ορατή μια γενική προσπάθεια αλλαγής των εκπαιδευτικών δεδομένων. Έτσι η σχολική σωματική άσκηση από τις ταξικά διαφοροποιημένες *Σωμαστίες*⁵¹⁶, που για μισό περίπου αιώνα χαρακτηρίζονταν ως «πάρεργο»⁵¹⁷ της εκπαίδευσης, απέβαλε τις χειρωνακτικές της προσεγγίσεις και διατήρησε τη νεότερη σωματική άσκηση της *Γυμναστικής* αναγκαία για όλους τους ελληνόπαιδες.

Το νέο αυτό πλαίσιο παρουσιάζεται, την ίδια περίπου εποχή, από τον Ι. Φωκιανό στο *Γυμναστικό του εγχειρίδιο*. Ο Φωκιανός, βρισκόμενος στην καρδιά των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών, έγραφε: «Η γυμναστική εμφανισθείσα εν τη ιστορία του πολιτισμού των εθνών ως επιστήμη των διαφόρων κινήσεων, δι' ἃν αἰ μὲν δυνάμεις του σώματος αναπτύσσονται αρμονικῶς, τα δε διάφορα ὄργανα αὐτοῦ αποκτώσι την κατ' ἄνθρωπον ευεξίαν και δεξιότητα. Ὡς τοιαύτη δε αντιδιαστέλλεται προς την φυσικὴν γυμναστικὴν την ὑπὸ των φυσικῶν διαγόντων βίον ασκουμένην»⁵¹⁸. Με τον τρόπο αυτό επιχειρούσε να εξορθολογίσει τις *σωμαστίες* διακρίνοντας την αστικής

⁵¹⁵ Το μάθημα αναφέρεται ως *Γυμναστική* για πρώτη φορά στο νόμο ΧΘ' του 1878 με τον οποίο επικυρώθηκε η επανάλειψή του Διδακταλείου στην Αθήνα, αλλά και η ίδρυση πρότυπου δημοτικού σχολείου για την πρακτική εξάσκηση των νέων δασκάλων. Στο πρώτο άρθρο του νόμου και στα μαθήματα που θα πρέπει να διδάσκονται στη στοιχειώδη εκπαίδευση αναφέρεται και το μάθημα της *Γυμναστικής*. Βλ. Ε.τ.Κ. 7/νόμος ΧΘ' της 24^{ης} Δεκεμβρίου 1878, «*Περί συστάσεως του Διδακταλείου εν Αθήναις*».

⁵¹⁶ Αξίζει στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι ο όρος *σωμαστία*, από τα μέσα ήδη του 19^{ου} αιώνα, είχε ταυτιστεί στο δημόσιο λόγο με τον όρο *γυμναστική*. Από αυτή την άποψη, η μεταστροφή των αντιλήψεων σχετικά με την σωματική άσκηση και η γενίκευση της νεότερης *γυμναστικής* προσέγγισης στο δημοτικό σχολείο θεωρείται σημαντική, έστω και με τα δειλά βήματα που προωθήθηκε.

⁵¹⁷ Ε. Παυλίνης, *Ιστορία της Γυμναστικής*, Εν Αθήναις 1927, σ.394.

⁵¹⁸ Ι. Φωκιανός, *Εγχειρίδιον ...*, ό.π., σ.1.

αντίληψης *γυμναστική* από τη *φυσική γυμναστική*, δηλαδή την σωματική άσκηση μέσω της εργασίας και του χειρωνακτισμού. Βασικό κριτήριο αυτού του διαχωρισμού ήταν η ανορθολογικότητα που χαρακτήριζε τη *φυσική γύμναση* και επιχειρηματολογούσε λέγοντας ότι εκείνοι οι οποίοι την ασκούσαν «όντες ηναγκασμένοι να προσπορίζονται τα προς το ζήν δια κυνηγίου και γεωργίας, ασκούν άνευ κανόνων και ουχί κατ' επίγνωσιν τας σωματικές αυτών δυνάμεις και αναπτύσσουσιν αυτάς»⁵¹⁹. Γίνεται λοιπόν φανερό πως η *φυσική* γύμναση εντασσόταν στο πλαίσιο της σωματικής άσκησης μιας προαστικής κοινωνίας, η οποία όμως είχε ήδη αλλάξει. Τα νέα κοινωνικά δεδομένα της εποχής, με την αστική ανάπτυξη και την απομάκρυνση του ανθρώπου από τον *φυσικό βίο*, πρότασαν άλλου είδους γυμναστικές προσεγγίσεις: «αλλά δεν έχει ούτως ως προς τους αποστάντας από του φυσικού βίου και εις τον πολιτισμόν χωρήσαντες». Τα νέα πολιτισμικά δεδομένα, όπως τόνιζε και ο Φωκιανός, άλλαξαν τις συνήθειες και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων: «ούτοι δια της τοιαύτης μεταβολής, επιδοθέντες εις την καλλιέργειαν μόνο του πνεύματος και επί μάλλον και μάλλον απομακρυνθέντες της φυσικής του σώματος ασκήσεως, κατέστησαν τα εαυτών σώματα ασθενικά και αδύνατα»⁵²⁰. Το γεγονός αυτό θεωρούσε τη γυμναστική απαραίτητη δραστηριότητα του πολιτισμένου ανθρώπου με σκοπό την ενίσχυση του ασθενικού από την πνευματική εργασία σώματος αλλά και τη διασφάλιση της υγείας.

Η προσπάθεια παγίωσης και ανάπτυξης της *Γυμναστικής* στην εκπαιδευτική διαδικασία, με όλα τα νέα κοινωνικοποιητικά στοιχεία που εισάγει στη στοιχειώδη εκπαίδευση, θα πρέπει να αποδοθεί στη γενικότερη προσπάθεια μορφοποίησης και τροποποίησης της εκπαιδευτικής πολιτικής, που την περίοδο αυτή κάνει έντονη την παρουσία της⁵²¹. Κατ' αυτό τον τρόπο οι νέες αντιλήψεις θεωρούσαν τη γύμναση, στη νεότερη ορθολογική μορφή της, απαραίτητη. Έτσι η *γυμναστική* σκόπευε: «ν' αναπτύξει και βελτιώσει την φυσικήν ποιότητα του παιδός»⁵²². Η κρυστάλλωση της κατεύθυνσης του περιεχομένου του μαθήματος, αλλά και οι προσπάθειες για την υποχρεωτική διδασκαλία του σε όλα τα σχολεία του κράτους, δεν μπορεί να αποκοπεί

⁵¹⁹ Στο ίδιο.

⁵²⁰ Στο ίδιο.

⁵²¹ Στην εγκύκλιο 7876/4⁵ Σεπτεμβρίου 1880, «Περί εκτελέσεως του από 3 Σεπτεμβρίου Β. Διατάγματος» προς τους Νομάρχες της χώρας, ο Υπουργός Παιδείας Ν. Μαυροκορδάτος παραθέτει όλο το σκεπτικό στο οποίο βασίστηκε η απόφαση για την κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, αναπτύσσοντας ιδέες που αναφέρονται όχι μόνο στην ανάγκη ηθικής διάπλασης του παιδικού χαρακτήρα, αλλά και στην ανάγκη να γίνει η Ελλάδα μια χώρα ανταγωνιστική προς τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες μέσω της πνευματικής ανάπτυξης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Βλ. περισσότερο Α. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος...*, ό.π., σ. 176.

⁵²² Στο ίδιο, σ. 5.

από τη γενική στροφή που παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή και που ανάγει την εκπαίδευση σε σημαντικό μέσο πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Μια στροφή που κινούταν προς την κατεύθυνση ανύψωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου και διάχυσης της εκπαιδευτικής γνώσης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ήταν ώριμες πια οι συνθήκες, στα 1880, για τη διεκδίκηση της ανάπτυξης του πνευματικού επιπέδου των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η γενιά των «φιλελεύθερων διανοουμένων» είχε βάλει τα θεμέλια για τη δημιουργία ενός «νέου διαφωτισμού», καθώς αποσκοπούσε στην ικανοποίηση των ιδίων αιτημάτων που είχαν τεθεί έναν αιώνα νωρίτερα από το κίνημα του Διαφωτισμού⁵²³.

Οι νέες κατευθύνσεις της *γυμναστικής* ήταν φυσικό να εισάγουν νέες αξίες και πρότυπα, τα οποία έπρεπε να ανταποκρίνονται στα κοινωνικά πρότυπα της κοινωνίας που στόχευε να αλλάξει. Σκοπός λοιπόν της *γυμναστικής* ήταν, εκτός από την επίτευξη και διατήρηση της ευρωστίας και της υγείας, «να εμβάλη εν αυτώ [τον μαθητή] την έννοιαν της τάξεως, της πειθαρχίας, προς δε να εμπνεύση στρατιωτικόν φρόνημα, άπερ είνε η ασφαλεστάτη βάσις των ακμαζουσών και ευνομουμένων πολιτειών»⁵²⁴. Αλλά και σύμφωνα με το Φωκιανό η *γυμναστική* είχε τη δυνατότητα να: «καθιστά τον άνθρωπον ικανόν να διευθύνηται και να διοικείται, δίδει αυτώ την συνείδησιν των ιδίων αυτού δυνάμεων, τον συνηθίζει εις το πείθεσθαι και υπακούειν, εμβάλλει αυτώ γενναιότητα και καρτεροψυχίαν, τω παρέχει την δύναμιν και το αίσθημα της φιλανθρωπίας. Των αρετών δε τούτων εν αυτώ αναπτυσσομένων εξευγενίζεται και εξανθρωπίζεται». ⁵²⁵ Συνεπώς διαπιστώνεται ότι τα πολιτικοκοινωνικά δεδομένα οδηγούσαν και το μάθημα της *γυμναστικής* προς την εναρμόνισή του με τις ποικίλες απαιτήσεις και τις υψηλές προσδοκίες της νέας κοινωνίας. Φαίνεται λοιπόν ότι για την υλοποίηση και επίτευξη των στόχων του ήταν απαραίτητη η ανάπτυξη νέων στάσεων και αξιών, δεξιοτήτων και ικανοτήτων από τους μαθητές. Ως τέτοιες προβάλλονται οι έννοιες της τάξης, της πειθαρχίας, του στρατιωτικού φρονήματος, ως στοιχείο συγκρότησης μιας ευνομούμενης κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά σημαντική ήταν η συμβολή της στο να μάθει στο νέο πολίτη να υποτάσσεται στις νέες συνταγματικές αρχές, να αποκτήσει αυτοσυνειδησία, αλλά και γενναιότητα και καρτερία: αρετές οι οποίες θα τον εξανθρώπιζαν και θα τον έκαναν

⁵²³ Α.Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι...*, ό.π., σ. 19.

⁵²⁴ Ι. Φωκιανός, *Εγχειρίδιον* ..., ό.π., σ. 1.

⁵²⁵ Στο ίδιο, σ. 68.

φιλάνθρωπο. Ήταν απαραίτητο λοιπόν ο νέος πολίτης να μάθει να λειτουργεί στο πλαίσιο ενός κοινωνικού συνόλου, δηλαδή του κράτους.

Οι νέες συνθήκες, λοιπόν, απαιτούσαν ένα δημοτικό σχολείο το ίδιο προσιτό σε όλους χωρίς ταξικές διαφοροποιήσεις, με βάση την αρχή ότι η μόρφωση είναι δικαίωμα όλων των πολιτών. Ένα σχολείο αποτελεσματικό τόσο ως προς τη μετάδοση γνώσεων όσο και ως προς την παροχή εμπειριών με κοινωνική λειτουργικότητα, όπως αυτές που προσέφεραν οι κινητικές δραστηριότητες της σωματικής άσκησης στο μάθημα της *γυμναστικής*. Με άλλα λόγια ένα σχολείο για τους νέους πολίτες. Οι προσδοκίες από το νέο αυτό σχολείο ήταν φιλόδοξες: οικονομική πρόοδος, ηθικοποίηση της κοινωνίας, λύση του εθνικού ζητήματος⁵²⁶.

Η ιδιαίτερη μέριμνα της πολιτείας για τη διδασκαλία του μαθήματος είχε ήδη φανεί από την εισαγωγή της *Γυμναστικής* στο Διδακκαλείο Αθηνών, το 1878, αλλά και λίγο αργότερα σε όλα τα νέα Διδακκαλεία. Παρόλα αυτά, η τύχη του μαθήματος για πολύ καιρό συναρτούταν με τις συνθήκες που επικρατούσαν στην εκπαίδευση. Η κατάσταση αυτή, καθώς και οι αντιλήψεις που αναφέραμε οδήγησαν λίγο αργότερα σε πιο συντονισμένες προσπάθειες για την αναβάθμιση αλλά και την αναγκαία ομοιομορφία της διδασκαλίας της γυμναστικής στη σχολική πράξη. Αυτοί οι λόγοι οδήγησαν σε μια αναλυτικότερη περιγραφή των δραστηριοτήτων και των οδηγιών του μαθήματος στα πρώτα αναλυτικά προγράμματα του Δημοτικού σχολείου, το 1894. Στα προγράμματα αυτά, το μάθημα της γυμναστικής αποκτούσε για πρώτη φορά μορφή, δομή και πλαίσιο. Η εγγραφή κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών στα περιεχόμενα των προγραμμάτων αλλά και οι νέες δραστηριότητες, ως εμπειρίες, που πρότειναν, τόσο το πρόγραμμα του 1880 όσο και τα προγράμματα του 1894, ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τους σκοπούς και τους στόχους του μαθήματος ορίζοντας έτσι το ιδεολογικό του πλαίσιο⁵²⁷. Χαρακτηριστικό, λοιπόν, στοιχείο των αλλαγών αυτών

⁵²⁶ Α. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος...*, ό.π., σ. 17.

⁵²⁷ Το ιδεολογικό πλαίσιο αφορά στην παροχή των ειδικών εκείνων γνώσεων που θα προσδιορίσουν κοινωνικά και πολιτικά τους πολίτες, μέσα από τη διαδικασία συγκρότησης της ατομικής και κοινωνικής τους ταυτότητας, που λαμβάνει χώρα κατά την εκπαιδευτική διαδικασία του ατόμου και θα διαμορφώσει τη συνειδησή τους, ως άτομο και ως πολίτης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής και κρατικής οντότητας (βλ. M. Apple, *Ideology and Curriculum*, Routledge, N. Υόρκη 1990, και B. Bernstein, *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*, ό.π. και B. Bernstein, *Pedagogy, Symbolic Control and Identity - Theory, Research, Critique*, Taylor and Francis, Λονδίνο 1996). Μπορεί να θεωρηθεί ότι το ιδεολογικό πλαίσιο αφορά και σε ό,τι καλείται «κρυφό curriculum», εφόσον η ιδεολογική κατήχηση δεν είναι πάντα φανερή (δεν περιέχεται, δηλαδή, ως τέτοια στο γνωστικό περιεχόμενο των μαθημάτων- εκτός από συγκεκριμένες περιπτώσεις μαθημάτων, όπως είναι η *Πολιτική αγωγή*), και κυρίως λαμβάνει χώρα μέσα από άρρητες διαδικασίες και διεργασίες, στις οποίες υποβάλλονται μαθητές και εκπαιδευτικοί (βλ. G. Turner, «The hidden curriculum of examinations», στο M. Hammersley, and A. Hargreaves, (Eds.) *Curriculum Practice: Some*

ήταν ότι δινόταν, για πρώτη φορά, έμφαση στο περιεχόμενο του μαθήματος, στο τι δηλαδή έπρεπε να διδάσκεται σε κάθε τάξη και σε κάθε φύλο.

Η σχολική, λοιπόν, σωματική άσκηση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που της αποδόθηκαν, στο πλαίσιο της «ουσιαστικής αλλαγής»⁵²⁸ της εκπαίδευσης, την περίοδο αυτή ενεπλάκη δυναμικά στη διαδικασία της επιδιωκόμενης αυτής αλλαγής. Αρχικά είδαμε ότι η διδασκαλία του μαθήματος των σωματικών ασκήσεων, πλέον ως *Γυμναστική*, σχηματοποιείται στις αρχές τις δεκαετίας του 1880, ενώ κρυσταλλώνεται, οριοθετείται και διευρύνεται στο σχολικό πρόγραμμα από τα μέσα της δεκαετίας του 1890. Τα στοιχεία που την χαρακτήριζαν ήταν αφενός η ομοιόμορφη πρακτική προσέγγισή της για όλους τους μαθητές, ανεξάρτητα από τάξεις και φύλο, και αφετέρου η ένταξη στις δράσεις της των παιγνιδιών και των εκδρομών, αλλά και των *τακτικών* και *ελεύθερων* γυμναστικών ασκήσεων. Η μέχρι τότε έλλειψη κεντρικού ελέγχου για την εφαρμογή των κατευθύνσεων που θέσπιζε η πολιτεία αλλά και η έλλειψη συγκεκριμένου πλαισίου για το μάθημα ήταν δύο βασικοί παράγοντες που τροχοπεδούσαν τη διαδικασία εφαρμογής του μαθήματος. Χαρακτηριστική ήταν η υπογράμμιση του υπουργού Γ. Θεοτόκη στην αγόρευσή του, κατά την κατάθεση των νομοσχεδίων του 1889, σχετικά με το ρυθμιστικό ρόλο που είχαν οι εκπαιδευτικοί στην επιλογή του περιεχομένου και των δράσεων στην εκπαιδευτική διαδικασία «οιοσδήποτε δάσκαλος παραδίδει ό,τι θέλει, όσον θέλει και όταν θέλη»⁵²⁹. Την κατάσταση αυτή προσπάθησε να θεραπεύσει το αναλυτικό πρόγραμμα του 1894, όπου παρουσιάζεται για πρώτη φορά και με αναλυτικό τρόπο η ύλη του μαθήματος. Η ανάγκη αναλυτικού προγράμματος στηρίζεται στην προσπάθεια της πολιτείας να δομήσει ενιαίες και βασικές κατευθύνσεις για όλα τα σχολεία του κράτους, γεγονός που ανάγεται στη στήριξη και διάχυση εκ μέρους της μιας πολιτικής για ένα δημοτικό σχολείο προσιτή σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα και τα γεωγραφικά διαμερίσματα.

sociological case studies, Falmer Press, Λονδίνο 1983. Β. Bernstein, ό.π. και J.P. Portelli., «Exposing the hidden curriculum», *Journal of Curriculum Studies*, τ. 25, 4(1993), σσ. 343-358).

⁵²⁸ Η «ουσιαστική αλλαγή» της εκπαίδευσης μέσω της αναμόρφωσης των προγραμμάτων προκύπτει, σύμφωνα με τον Ξωχέλη, επειδή γίνονται αλλαγές που αφορούν το περιεχόμενο και τους σκοπούς της. Αυτή έρχεται σε αντιδιαστολή με την «ποσοτική αλλαγή», δηλαδή την επιμήκυνση της σχολικής φοίτησης και την ίδρυση νέων σχολείων αλλά και την «δομική αλλαγή», όπως είναι η δόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος. Π. Ξωχέλης, «Μεταρρυθμίσεις στη Σύγχρονη Εκπαίδευση και Ελληνική Παραγωγικότητα», *Νέα Παιδεία*, 57(1991), σσ. 26-33.

⁵²⁹ Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο...*, ό.π., σ.63.

Μελετώντας την ύλη που αναγράφεται στο ωρολόγιο πρόγραμμα του 1880, βλέπουμε ότι, μαζί με την *Γυμναστική*, η ύλη της οποίας δεν αναφέρεται επακριβώς, αποδίδεται μεγάλη βαρύτητα στην ανάπτυξη παιγνιώδους κατεύθυνσης στο μάθημα. Η αντίληψη αυτή ισχυροποιείται από τις εκτενείς αναφορές στα παιχνίδια τα οποία μάλιστα προσδιορίζονται ως «εγχώρια» και μονοπωλούν τις σχετικές με την γυμναστική αναφορές. Αυτό και μόνο το γεγονός έχει τη δική του βαρύνουσα σημασία. Καταρχήν, γιατί το παιχνίδι εντάσσεται στην εκπαιδευτική διαδικασία της γυμναστικής καταλαμβάνοντας ένα σημαντικό μέρος του σχολικού γυμναστικού χρόνου και, επιπλέον, έπρεπε να επιλέγονται αυτά με τα οποία έπαιζαν τα παιδιά στην καθημερινότητά τους, δηλαδή να είναι «εγχώρια». Μάλιστα, με τα παιχνίδια μπορούσαν να ασχοληθούν και οι μαθητές της Α΄ τάξης, για τους οποίους δεν προβλεπόταν το μάθημα της γυμναστικής.

Η βαρύτητα των κατευθύνσεων αυτών έγκειται σε μια τάση μεταστροφής της σχέσης μεταξύ σχολικής εργασίας και παιγνιδιού.⁵³⁰ δηλαδή στη σχέση εργασίας και διασκέδασης, εισάγοντας κατ' αυτό τον τρόπο μια νέα αντίληψη σχετικά με την εκπαίδευση και τον «πολύτιμο» χρόνο. Η τάση αυτή είχε ήδη εμφανιστεί στην εκπαίδευση των νηπίων⁵³¹, όπου το παιχνίδι αποτελούσε βασική διδακτική συνιστώσα της νηπιακής αγωγής, στα πρώτα νηπιαγωγεία. Αποτελούσε όμως και μια νέα τάση που αναπτυσσόταν στην Ευρώπη και η οποία είχε ως χαρακτηριστικό της την μελέτη του παιγνιδιού από την παιδαγωγική του πλευρά. Αφετηρία των παιδαγωγικών και ψυχολογικών αυτών μελετών σχετικά με το καθορισμό της ουσίας του παιγνιδιού αποτελούσε η έννοια της ελευθερίας του παιδιού, της απελευθέρωσης του, δηλαδή, από την πνευματική και ηθική σοβαρότητα της ζωής⁵³².

⁵³⁰ Το 1863 ο Κοκκώνης στο εγχειρίδιο *περί Δημοτικής εκπαίδευσως* αναφέρεται στις ανασχολήσεις των παιδιών με παιχνίδια. Ι.Κοκκώνης, *Οδηγός του 1863*, σ. 101.

⁵³¹ Η παιδαγωγική του Friedrich Froebel συνοψίζεται κύρια σε τρεις κατευθύνσεις: την ενοποίηση της ζωής στην εργασία, όπου αποδίδεται πρωταρχική σημασία στη σχολική εργασία, καθώς θεωρείται ότι έτσι εκφράζεται και εξωτερικεύεται τα εσωτερικά στοιχεία των μαθητών, το Νηπιαγωγείο ως χώρος όπου αποδίδεται μεγάλη σημασία στην πρώτη ηλικία του ανθρώπου και, τέλος, τη θεωρία του παιγνιδιού, που θεωρείται κύριο μέσο εργασίας για την ηλικία αυτή. Σχετικά, Δανασής-Αφεντάκης, *ό.π.* σ. 44-59.

⁵³² Χαρακτηριστική είναι η διδακτορική διατριβή του Γεωργίου Βιζυηνού με τον τίτλο: *Το παιδικό παιχνίδι σε σχέση με την ψυχολογία και την παιδαγωγική*, η οποία υπεβλήθη στο πανεπιστήμιο της Γοττιγγής στην Γερμανία, το 1881. Κατά τη διαπραγμάτευση του θέματος ο Βιζυηνός λάμβανε υπόψη του τις ειδικές μελέτες που είχαν γραφεί μέχρι τότε, του J.E.Erdmann, *Erneste Spiele. Vortrage, theils neu theils längst vergessen* (Σοβαρά παιχνίδια. Διαλέξεις, εν μέρει νέες, εν μέρει από μακρού λησμονημένες), Βερολίνο 1870 και του J.Schaller, *Das Spiel und die Spiele. Ein Beitrag zur Psychologie und Padagogik wie zum Verstandniß des geselligen Lebens* (Το παιχνίδι και τα παιχνίδια. Συμβολή στην Ψυχολογία και Παιδαγωγική καθώς και στην κατανόηση του κοινωνικού βίου) Βαϊμάρη 1861. Βασικές αντιλήψεις οι οποίες διαπραγματεύονται στην διατριβή αυτή, είναι οι εξής: «το παιχνίδι αποτελεί την φυσική και αναγκαία προβαθμίδα της εργασίας. Εργασία και παιχνίδι έχουν πολλές

Η ενίσχυση των παιδαγωγικών αντιλήψεων για το παιχνίδι αποκτά μεγαλύτερη σημασία. αν αναλογιστούμε την πρότερη αντίληψη γι' αυτό, τόσο στην εκπαίδευση όσο και στο γενικότερο κοινωνικό χώρο. Ο Δημοσθένης Ανδρεάδης στις αναμνήσεις από την σχολική του ζωή θυμάται πως: «το παιδικό παιχνίδι λογαριάζόταν από τους δασκάλους του καιρού εκείνου [αναφέρεται σε κάποιο χωριό της περιοχής του Τυρνάβου το 1876] ως σημάδι μεγάλης αμέλειας γι' αυτό και καταγγέλλονταν οι παίχτες μαθητές και τιμωριούνταν σκληρά όσοι τύχαιναν να πιαστούν παίζοντας κι έξω ακόμη απ' το σπίτι τους»⁵³³. Αλλά και ο Κοκκώνης στον *Οδηγό Αλληλοδιδασκτικής* τόνιζε την ανάγκη να απασχολούνται οι μαθητές όσο το δυνατόν περισσότερες ώρες από τους δασκάλους, ώστε να μην έχουν αρκετό χρόνο «εις το να ατακώσιν ή να εφραυρίζονται περιτρέχοντες τας οδούς άνευ μηδεμιάς επιβλέψεως»⁵³⁴.

Από το 1880 όμως και εξής, και άλλοι παιδαγωγοί ακολουθούν τις αντιλήψεις αυτές σχετικά με τα παιχνίδια. Το 1884 ο Δημήτριος Κολοκοτσάς, διευθυντής του Γ' Δημοτικού σχολείου Αθηνών, προτείνει τους περιπάτους, καθώς «το σώμα των μαθητών δια της κινήσεως αναπτύσσεται και καθίσταται υγιέστερον [...] εν ω τόπω οι μαθηταί θα σταθμεύσωσιν όπως διδασκώσιν ας γίνωνται και παιδιαί. Παιδιαί κατάλληλοι εις την περίστασιν ταύτην εισί το τρέξιμον, το πήδημα και τα παρόμοια. Προ της διδασκαλίας και μετ' αυτήν οι μαθηταί ας άδωσιν άσματα»⁵³⁵. Αλλά και αργότερα ο Β. Σκορδέλης, μιλώντας για το μάθημα της γυμναστικής, τονίζει ότι «Καλόν δε είναι μετ' αυτής [αναφέρεται στην ανόργανη γυμναστική] να συνδυάζωνται και τινές παιδιαί εθνικαί»⁵³⁶.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο των νέων αυτών προσανατολισμών αποτυπώνεται στον χαρακτηριστικό τίτλο «εγχώρια ασκητικά του σώματος παιχνίδια» ή «παιδιαί εθνικαί». Αξιοσημείωτο στο σημείο αυτό είναι αφενός η οριοθέτησή τους με τη λέξη «εγχώρια» ή «εθνικαί» και αφετέρου η υποδηλούμενη παιδαγωγική δράση τους ως «ασκητικά του σώματος». Το ζήτημα των *εθνικών παιδιών* θα πρέπει να συνδέεται με

ομοιότητες μεταξύ τους, αλλά και διαφορές. Σύμφωνα με αυτές, παιχνίδι είναι κάθε ασχολία, που έχει σαν εσωτερικό σκοπό την ικανοποίηση της έμφυτης ορμής του ανθρώπου για δράση, στοιχείο που οδηγεί στην απελευθέρωση και στην απόλαυση, ενώ κάθε ασχολία, της οποίας ο σκοπός βρίσκεται έξω από αυτή, είναι εργασία». Βλ. σχετικά Π.Σιδερά-Λύτρα, «Το παιδικό παιχνίδι σε σχέση με την ψυχολογία και την παιδαγωγική: Η διδακτορική διατριβή του Γεώργιου Βιζυηνού», *Το Σχολείο και το Σπίτι*, 2(1998), σ. 63-67.

⁵³³ Δημοσθένης Ανδρεάδης, «Αναμνήσεις από την εκπαίδευσή μου», *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, 1932, έτος Α', σ. 272.

⁵³⁴ Ι.Κοκκώνης, *Οδηγός 1850*, σ.204.

⁵³⁵ Δ. Κολοκοτσά, 1884, σ. 215.

⁵³⁶ Β. Σκορδέλης, *Διδακταλικός Οδηγός*, ά.π., σ.116.

το ζήτημα «της εν τω Σχολείω εθνικής μορφώσεως των Ελληνοπαίδων [το οποίο τόνιζαν εμφατικά οι πολιτικοί και παιδαγωγοί της εποχής και το οποίο με τη σειρά του] συνδέεται μετά του ζητήματος της καθόλου εθνικής μορφώσεως, ή μάλλον ειπείν, είναι μέρος αυτής»⁵³⁷. Η προσπάθεια να ενταχθούν στο περιεχόμενο της γυμναστικής πολιτισμικά στοιχεία εθνικού χαρακτήρα είναι εμφανής στο πεδίο των παιγνιδιών. Εισάγονται λοιπόν παιδαγωγικά μέσα που έχουν άμεση σχέση με την παράδοση και τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό. Παιγνίδια όπως το *κρυπτόν ή κρυφτούλι*, το *ποντικάκι με τη γάτα*, το *πήδημα*, ο *δίσκος*, ο *αβγατιστής*, η *τυφλόμυια*, που τα παιδιά έπαιζαν στις ελεύθερες ώρες τους, εισάγονται τώρα στην ύλη του μαθήματος για να συντελέσουν στην κοινωνικοποιητική και την πολιτισμική λειτουργία του μαθήματος της γυμναστικής⁵³⁸.

Παράλληλα με την ανάγκη διατήρησης ενός καθαρά εθνικού στοιχείου στην εκπαιδευτική διαδικασία γίνεται επίσης εμφανής η προσπάθεια ανάδυσης ενός έντονου ανθρωπιστικού λόγου αλλά και μιας εκ νέου κλασικιστικής τάσης στην εκπαίδευση της εποχής. Ο ανθρωπιστικός λόγος αναφερόταν στην αναγκαιότητα των μαθητών για παιγνιώδη δράση και ψυχική εκτόνωση, αλλά και στην ανάγκη επαφής των μαθητών με τη φύση, η οποία θεωρούταν πεδίο άντλησης μαθησιακού υλικού και εκπαιδευτικών ερεθισμάτων. Ενώ η κλασικιστική τάση φαίνεται μέσα από την επιλογή των *εγχώριων* παιγνιδιών ως δομικά στοιχεία της εθνικής αγωγής των μαθητών. Παράλληλα η δράση τους αποκτά ειδικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία καθώς μέσω των παραδοσιακών παιγνιδιών και σε αντίθεση πιθανώς με τα «εισαγόμενα» ευρωπαϊκά γυμναστικά παιγνίδια και τα νέα ήθη που αυτά εισάγουν, προσδοκάται η διατήρηση της «εθνικής παράδοσης» και συνείδησης. Στην ίδια κατεύθυνση εγγράφεται και η εισαγωγή κλασικών αγωνισμάτων, όπως τα άλματα (σε ύψος και σε μήκος, διπλούν και τριπλούν) και οι δρόμοι, στην Γ' και Δ' τάξη, αλλά και η *κολυμβητική*, στις μεγαλύτερες τάξεις και ηλικίες. Μάλιστα «η συνύπαρξη στο σχολείο των παραδοσιακών αθλημάτων με τη νεότερη γυμναστική, αναφέρει η Χ.

⁵³⁷ Ο παιδαγωγός Γεώργιος Μανούσος αναφερόμενος στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων και στην *Ελληνοπρεπή αγωγή* που έπρεπε να αυτοί να λάβουν, τόνιζε ότι «το ζήτημα της εν τω σχολείω ελληνοπρεπούς αγωγής είναι τόσο σπουδαίον, όσο είναι και το της θρησκευτικής μορφώσεως. Η θρησκευτική και η εθνικότης, αποτελούσι τα δύο στηρίγματα της ανθρώπινης κοινωνίας». Η αγωγή αυτή θα έπρεπε κυρίως να στηρίζεται στην διατήρηση των ηθών, των εθίμων και της γλώσσας. Βλ. σχετικά «Περί μορφώσεως Ελληνοπρεπούς χαρακτήρος», Γ.Μανούσος, *Παιδαγωγική Διαιτητική...*, ό.π., σσ. θ'-ι'.

⁵³⁸ Το πρόγραμμα διδασκαλίας μαθημάτων Δημοτικού Σχολείου περιλαμβανόταν στο τέλος του θεσμολογίου ως ένθετο. Βλ. Γεώργιος Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1883-1887*, τ. Β', εν Αθήναις 1887.

Κουλούρη, εξυπηρετούσε την αρμονική μετάβαση από τη λαϊκή άσκηση και ψυχαγωγία στην σύγχρονη έντεχνη γυμναστική», δηλαδή στον αθλητισμό.

Σημαντική ακόμη συμβολή του παιγνιδιού στη διαπαιδαγώγηση των μαθητών ήταν ότι δημιουργούσε μέσω των κανόνων του τάξη⁵³⁹, χωρίς να γίνεται από υποχρέωση ή καθήκον. Εξάλλου το παιχνίδι ήταν ελευθερία και, ακόμα, μέσω της λειτουργίας του αποτίνασσε, έστω και πρόσκαιρα, την καθημερινότητα του μαθητή. Από την άλλη πλευρά βέβαια, δε θα πρέπει να παραβλέπουμε και την πρακτική διάσταση της επιλογής των *εγχώριων* παιγνιδιών, ως *ασκητικά του σώματος* μέσα. Τα παιγνίδια αυτά αποτελούσαν μια ήδη γνώριμη δράση του ελεύθερου χρόνου των μαθητών. Το γεγονός αυτό διευκόλυνε και το έργο των δασκάλων, καθώς το παιχνίδι ήταν πάντοτε ένα «ευκολότατον» μέσον άσκησης.

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ένταξη των παιγνιδιών αλλά και της γυμναστικής στην εκπαιδευτική διαδικασία φαίνεται και στο διάταγμα «*Περί του τρόπου κατασκευής των σχολείων*»⁵⁴⁰, που δημοσιεύτηκε στις 17 Μαΐου 1894. Ήταν ο πρώτος κανονισμός για την αρχιτεκτονική των σχολικών κτηρίων στον οποίο γινόταν πρόβλεψη για την κατασκευή αύλειου χώρου. Το στοιχείο αυτό συνηγορεί στην κατεύθυνση της αποδοχής των σωματικών ασκήσεων και των παιγνιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία των δημοτικών σχολείων, για την ανάπτυξη των οποίων απαιτούνταν η ύπαρξη και διαμόρφωση κατάλληλου σχολικού χώρου. Η ένταξη των παιγνιδιών στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων εδραιώνεται πλέον στο πρόγραμμα του 1894, καθώς, όπως είδαμε, τα παιγνίδια είχαν πρωτεύοντα ρόλο στην ύλη του μαθήματος και μάλιστα διαφοροποιούνταν ανάλογα με την ηλικία και το φύλο.

Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσεται μια τάση για υπαίθριες ασχολίες με στόχο το εμπλουτισμό της διδακτικής διαδικασίας αλλά και ως προσπάθεια εύρεσης χώρου για την ανάπτυξη των κινητικών δραστηριοτήτων της γυμναστικής και των παιχνιδιών. Ίσως θα πρέπει να ιδωθεί και ως ένας έμμεσος τρόπος παράτασης της επίβλεψης των μαθητών από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, καθώς αυτές γίνονταν εκτός σχολικού ωραρίου κατά τις απογευματινές ώρες. Ο συνυπολογισμός και των περιπάτων στη γυμναστική πρακτική, που προτείνονται και λόγω έλλειψης

⁵³⁹ Ο Χουζίνγκα θεωρεί το παιχνίδι αφετηρία της όλης κοινωνικής τάξης καθώς και των κοινωνικών θεσμών. «Μέσα απ' αυτό το τελετουργικό παιχνίδι, η πρωτόγονη κοινωνία αποκτά τις ακατέργαστες μορφές διακυβέρνησής της», βλ. σχετικά Γ. Χουζίνγκα, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (homo ludens)*, μτφρ. Στέλιος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 32.

⁵⁴⁰ Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο ...*, ό.π., σ.131.

κατάλληλων χώρων στα σχολεία για την ανάπτυξη των δράσεών της, καταδεικνύει αυτή ακριβώς την τάση. Οι τάσεις αυτές συμπλέουν με τις αντιλήψεις της εποχής που συνέδεαν τις εκδρομές με την υγεία, την παιδαγωγία μέσω της επαφής με την φύση, αλλά και την σκληραγώγησή τους με την πεζοπορία.

Στην συνέχεια, αναφέρονται διάφορες ασκήσεις σε μια ενιαία αναφορά υπό τον γενικό τίτλο «*ασκήσεις τακτικά και ελεύθεραι*». Η ύπαρξη δύο τύπων ασκήσεων δείχνει και τη διαφορετική στόχευση του κάθε τύπου. Στη λογική αυτή οι *τακτικές ασκήσεις* εισάγουν περισσότερο πειθαρχικές δομές στους μαθητές, καθώς η σύνδεσή τους με τις στρατιωτικές ασκήσεις είναι αναμφίβολη. Από την άλλη πλευρά οι *ελεύθερες ασκήσεις* στόχευαν στη διατήρηση της υγείας των μαθητών, ενδυναμώνοντας το σώμα, με διαφορετικές ασκήσεις για το κάθε μέρος του. Η ενιαία όμως αναφορά αυτών των ασκήσεων παραπέμπει, προφανώς, και στην εν σειρά εκτέλεσή όλων αυτών των ασκήσεων, στοιχείο που συναντάμε στη γερμανική γυμναστική και στα χαρακτηριστικά *συμπλέγματα* ασκήσεων. Η ορθή εκτέλεσή τους στηριζόταν στην ομοιόμορφη και ταυτόχρονη εκτέλεση των ασκήσεων από τους ασκούμενους, οι οποίοι έπρεπε να συνταχθούν είτε προς τα παραγγέλματα του δασκάλου, είτε να αποστηθίσουν τη σειρά των προς εκτέλεση ασκήσεων και να την αναπαραγάγουν από μνήμης. Η γυμναστική στο δημοτικό σχολείο αποκτά τη νομιμοποίησή της μέσα από τις πειθαρχικές δομές και τη στρατιωτική προετοιμασία, ενώ συνδέεται σταδιακά, προς το τέλος του αιώνα, πιο σφικτά με τα πορίσματα της παιδαγωγικής και ιατρικής επιστήμης.

Η ενιαία και ομοιόμορφη αυτή εκπαιδευτική διαδικασία δε θα μπορούσε να παραβλέπει την εκπαίδευση των κοριτσιών. Αίτημα του σχολείου ήταν η ένταξη των μαθητών στην κοινωνική και οικονομική διαδικασία με τη γυναίκα να λαμβάνει θέση κοντά στα κοινωνικά δρώμενα, αλλά σύμφωνα «προς το φύλο και τον προορισμόν» της. Κύρια λοιπόν κατεύθυνση της εκπαίδευσης είναι η παροχή της κατάλληλης σχολικής γνώσης, μέσω των διδασκόμενων μαθημάτων, *προορισμένη να* στηρίζει και να αναπτύσσει τόσο τις ψυχικές όσο και τις σωματικές δυνάμεις των μαθητών. Ταυτόχρονα όμως να συνάδει με τα κοινωνικά πρότυπα του φύλου των μαθητών, αλλά και με τον προορισμό που η κοινωνία έχει ορίσει γι' αυτούς. Σημαντική παράμετρος θεωρείται επίσης η παράλληλη θέσπιση δυο διαφορετικών αναλυτικών προγραμμάτων, για τα σχολεία αρρένων και τα σχολεία θηλέων, γεγονός που τονίζει emphaticά την κατά φύλο διαφοροποίηση της παρεχόμενης γνώσης, αλλά και την πρόβλεψη για αναβάθμιση και κανονικοποίηση και της εκπαίδευσης των κοριτσιών.

Η συγγραφή ξεχωριστών προγραμμάτων για τα δύο φύλα, έλκει τη λογική της στην ύπαρξη διαφορετικού εκπαιδευτικού δικτύου, γεγονός που εδράζεται στην αντίληψη ότι τα δύο φύλλα είχαν διαφορετικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ των προγραμμάτων των Σχολείων Αρρένων και θηλέων, σχετικά με τη σωματική τους άσκηση, μπορούν να συνοψιστούν σε δύο σημεία. Το πρώτο αφορά το ποσοστό των διδασκόμενων ωρών του μαθήματος και το δεύτερο τη μικρή διαφοροποίηση στο περιεχόμενο του μαθήματος. Ειδικότερα, στο αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων θηλέων η γυμναστική διδασκόταν μόνο για δυο ώρες ανά τάξη ενώ οι πλεονάζουσες ώρες, στο πρόγραμμα των κοριτσιών, καλύπτονται από τα *χειροτεχνήματα*. Αντίστοιχα στα σχολεία των αγοριών οι ώρες διδασκαλίας ήταν τέσσερις για την Α΄ και Β΄ τάξη και από τρεις ώρες για Γ΄ και Δ΄ τάξη. Τέλος στην ύλη του μαθήματος για τα κορίτσια παρατηρείται διαφοροποίηση τόσο στο περιεχόμενο της κατηγορίας των παιγνιδιών, όσο και σ' αυτό των τακτικών και ελευθέρων ασκήσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η νομοθετική θεμελίωση των σύγχρονων κατευθύνσεων: ο νόμος ΒΧΚΑ΄ του 1899 και το πρόγραμμα της «εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις διδακτέας Γυμναστικής»

1. Η σχολική γυμναστική και ο αθλητισμός την περίοδο 1894-1899

Το Εκπαιδευτικό πλαίσιο

Το Μάιο του 1899 κατατέθηκαν στη Βουλή μια σειρά νομοσχεδίων που στόχο είχαν τη μεταρρύθμιση της ελληνικής εκπαίδευσης. Από τους περισσότερους μελετητές της ιστορίας της εκπαίδευσης,⁵⁴¹ τα νομοσχέδια αυτά θεωρούνται η αφετηρία στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού της, από την διαμόρφωσή της το 1834. Επίσης, στο σημείο αυτό αξίζει να τονίσουμε ότι τα νομοσχέδια «περί δημοτικής εκπαίδευσεως» που έφερε στη Βουλή το 1899 το κόμμα του Γ. Θεοτόκη και που τελικά καταψηφίστηκαν, είχαν ως στόχο τη γενικότερη αναμόρφωση της δημοτικής εκπαίδευσης και την κατάργηση των αλλαγών που είχε επιφέρει ο νόμος ΒΤΜΘ΄ του 1895⁵⁴². Στη δική μας μελέτη, τα νομοσχέδια αυτά, αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί συμπεριλαμβανόταν σε αυτά νομοσχέδιο σχετικό με τη Γυμναστική και τον αθλητισμό. Εκτιμούμε λοιπόν, παραφράζοντας τα λόγια της Α. Φραγκουδάκη σχετικά με τα νομοσχέδια του 1899⁵⁴³, ότι: είναι η πρώτη φορά που εκτίθεται νομικά διατυπωμένη από το επίσημο κράτος, με συνοχή και τεκμηρίωση, η αστική αντίληψη για τη γυμναστική και τον αθλητισμό, τόσο στο νεοελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, όσο και στο δημόσιο χώρο. Το νομοσχέδιο αυτό αποτελούσε την πρώτη πλήρως διατυπωμένη μεταρρύθμιση για τη γυμναστική. Ειδικότερα η μεταρρύθμιση της

⁵⁴¹ Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση*, τ. Α΄, Gutenberg, Αθήνα 1994, Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και ...*, ό.π., Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., τ. Β΄, Σ.Ν. Παπαδημητρίου, *Η ιστορία του δημοτικού μας σχολείου*, τ. Α΄ 1834-1895, Αθήνα 1950.

⁵⁴² Ε.τ.Κ., 37/νόμος ΒΤΜΘ΄ της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1895. «Περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως».

⁵⁴³ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και ...*, ό.π., σ. 22.

γυμναστικής στο δημοτικό σχολείο εγγράφεται στις γενικότερες προσπάθειες αναβάθμισης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι οποίες διατυπώνονται με ακρίβεια και σαφήνεια στο σκοπό της. Σε αυτόν ορίζεται ότι «η δημοτική εκπαίδευσις θρησκευτικό, ηθικόν και εθνικόν έχουσα τον χαρακτήρα προτίθεται να αναδείξη τους δι' αυτής παιδευομένους πολίτας χρηστούς και επιτηδείους εις τον πρακτικόν βίον, αναπτύσσουσα αρμονικώς τας ψυχικάς και σωματικάς δυνάμεις και μεταδίδουσα αυτοίς τας προσήκουσας γνώσεις και δεξιότητας»⁵⁴⁴.

Τα νέα όμως αυτά δεδομένα αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική δυναμική της περιόδου, ενώ προσδιορίζονται και από άλλα κριτήρια, όπως για παράδειγμα ιδεολογικά και πολιτισμικά, που εκκινούν από προγενέστερες ιστορικές αφητηρίες. Είναι η περίοδος κατά την οποία η οικονομική κρίση, που ακολούθησε την χρεοκοπία του 1893, επιδείνωσε την ήδη άσχημη πολιτική και κοινωνική κατάσταση της Ελλάδας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Στις συνθήκες αυτές σημειώνονται νέες κοινωνικές ταραχές αλλά και αποτυχίες της εθνικής εξωτερικής πολιτικής, με μεγαλύτερη την ήττα του 1897⁵⁴⁵. Ο αστικός πληθυσμός παρουσιάζει εντυπωσιακή αύξηση⁵⁴⁶, μολονότι ο αγροτικός πληθυσμός παραμένει ιδιαίτερα υψηλός. Η εσωτερική μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, συνεχώς ενισχύεται τροφοδοτώντας τα ποσοστά αστικοποίησης του πληθυσμού⁵⁴⁷. Για τις συνθήκες αυτές ο Αθανάσιος Π. Ευταξίας έγραψε το 1898, ένα χρόνο δηλαδή πριν από την κατάθεση των νομοσχεδίων του 1899 από την κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη:

«Τίποτε δεν είναι εις την θέσιν του εν Ελλάδι, ούτε τα οικονομικά, ούτε η εκκλησία και η παιδεία, ούτε η διοικήσις και η δικαιοσύνη, ούτε ο στρατός και το ναυτικό, ούτε η εξωτερική μας υπηρεσία. Τα πάντα χρήζουσι μεταρρυθμίσεως και ανορθώσεως. Περί τούτου ουδείς, έχων συνείδησιν της παρούσης οικτράς ημών καταστάσεως, δύναται ναμφιβάλλη. [...] Αφού τα πάντα χωλαίνουσιν εν ημίν και χρήζουσι μεταρρυθμίσεως, έπρεπε κατ' ανάγκην περί όλων να γείνη λόγος, και περί οικονομικών, και περί εκκλησίας

⁵⁴⁴ Παράρτημα 124/15 Μαΐου 1899 της εφημερίδος της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΕ' βουλευτικής περιόδου, *Νομοσχέδιον περί δημοτικής εκπαίδεύσεως*, εν Αθήναις εκ του Εθνικού τυπογραφείου και λιθογραφείου 1899, σ.346.

⁵⁴⁵ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1900-1922* *οι απαρχές*, Βιβλιόραμα, χ.χ. τομ. Α2, σσ.190-200.

⁵⁴⁶ Ο αστικός πληθυσμός από το 18% το 1879 περνάει στο 22% το 1896, βλ. σχετικά Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 395.

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 404-405.

και παιδείας, και περί διοικήσεως και δικαιοσύνης, και περί στρατού και ναυτικού και περί εξωτερικής υπηρεσίας και εθνικής ημών πολιτικής, ήτις οφείλει να είνε το απαύγασμα της όλης μεταρρυθμιστικής και ανορθωτικής εν ημίν εργασίας»⁵⁴⁸.

Η ανάγκη λοιπόν γενικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων φάνταζε επιβεβλημένη. Πρώτιστα όμως της εκπαίδευσως, που ο Ευταξίας την χαρακτήριζε τον «ακρογωνιαίο λίθο πάσης άλλης μεταρρυθμίσεως εν Ελλάδι»⁵⁴⁹, αποδίδοντάς της σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια της γενικότερης κοινωνικής μεταρρύθμισης που οραματιζόταν. Μολονότι την περίοδο αυτή η φοίτηση των μαθητών στο δημοτικό σχολείο σταδιακά αυξάνεται, το ποσοστό φοίτησης των αγοριών παραμένει, ακόμη, σε υψηλότερο επίπεδο από αυτό των κοριτσιών. Αντίθετα η διαφορά στο ποσοστό φοίτησης μεταξύ των μαθητών των αγροτικών και των αστικών περιοχών εμφανίζεται σχετικά μικρή⁵⁵⁰. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει μια ισχυρή και σχετικά ομοίμορφη διείσδυση του σχολικού μηχανισμού στις περισσότερες περιοχές της χώρας. Αλλά και το πλαίσιο των σπουδών αποκτά επίσης μια τάση διεύρυνσης, με την εισαγωγή νέων γνώσεων, δεξιοτήτων και εμπειριών, για το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού.

Στα τέλη του αιώνα, συγκροτείται σταδιακά και η αντίληψη για διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου της κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας. Η άποψη αυτή κέρδιζε συνεχώς έδαφος και επικράτησε μετά το 1890. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του Ανδρέα Ραγκαβή, στην εφημερίδα *Εβδομάς* το 1891, στο οποίο τόνιζε ότι: «η τοιαύτη των διδακτικών καταστημάτων διαίρεσις αντιστοιχεί νομιζομεν, ακριβώς εις τας ειδικάς και τας αλληλουχουμένας ανάγκας των διαφόρων τάξεων, εις ας ανεξαιρέτως διαιρείται η πανταχού πολιτική κοινωνία»⁵⁵¹. Κύριος όμως εκφραστή των αντιλήψεων αυτών ήταν τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του Αθ. Ευταξία το 1899⁵⁵². Βασικά αιτήματα της εκπαιδευτικής αυτής αλλαγής ήταν: η παιδαγωγική ανανέωση του σχολείου, η εξυπηρέτηση «εθνικών», δημόσιων στόχων και η σύνδεσή του σχολείου με τις ανάγκες της οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτών των διεργασιών, το δημοτικό σχολείο συγκέντρωσε ιδιαίτερα την προσοχή των μεταρρυθμιστών, καθώς

⁵⁴⁸ Α. Π. Ευταξίας, *Μεταρρυθμίσεις και Ανόρθωσις*, εν Αθήναις 1899, σσ. ε' και ζ'.

⁵⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 37.

⁵⁵⁰ Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...* ό.π., σ. 405.

⁵⁵¹ Α. Ραγκαβής, «Περί δημοσίας εκπαίδευσως», *Εβδομάς*, τ.η', 30(1891).

⁵⁵² Σ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1900-1922 οι απαρχές*, Βιβλιόραμα, χ.χ. τ. Α2, σσ.190-200.

ήταν εκείνη η βαθμίδα της εκπαίδευσης η οποία θα προσέφερε τις βασικές γνώσεις στον γενικό πληθυσμό.

Οι διεργασίες στο χώρο της εκπαίδευσης συνέβαλαν «στο να μετατεθούν [σταδιακά] οι ιδεολογικοί αγώνες γύρω από το σχολικό μηχανισμό, από το πεδίο της οργάνωσης του σχολείου, στο πεδίο του ιδεολογικού και πολιτισμικού περιεχομένου της διδασκαλίας»⁵⁵³. Έτσι τα παιδαγωγικά συστήματα, η κατεύθυνση των σπουδών και η εκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού μονοπόλησαν το ενδιαφέρον της πολιτείας και των παιδαγωγών της. Το δημοτικό σχολείο πλέον στόχευε στην «εγχάραξη» των βασικών εθνικών-αστικών προτύπων και στη δόμηση της ταυτότητας του νεοέλληνα πολίτη.

Η εθνική αυτή κατεύθυνση απέκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα και δυναμική μετά τον πόλεμο του 1897. Η έκβαση του πολέμου με την ήττα της Ελλάδας, όπως αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα, «ήρθε απλώς να επιβεβαιώσει φόβους που προϋπήρχαν. Ήταν το ωμέγα της παρακμής, το τελευταίο σκαλοπάτι του Κακού τη σκάλα, όπου πιστεύθηκε πως κατρακύλησαν οι Έλληνες με όλο και γρηγορότερους ρυθμούς όσο έφθινε ο 19^{ος} αιώνας»⁵⁵⁴. Η εκπαίδευση θεωρήθηκε η αιτία της εθνικής αυτής συμφοράς αλλά και η αιτία της εθνικής αναγέννησης⁵⁵⁵. Η εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών τονίζεται ιδιαίτερα στις συνθήκες αυτές, ενώ διαγράφεται μια στροφή προς τις πολιτισμικές αξίες του παρελθόντος. Η προσπάθεια ανασυγκρότησης της νεοελληνικής ταυτότητας οδηγούσε προς μια εσωστρεφή αναζήτηση της «ελληνικότητας»⁵⁵⁶ προβάλλοντας εμφαντικά το «αρχαίο ελληνικό κλέος» και την αναγέννηση του αρχαίου πνεύματος, ως δομικά στοιχεία του έθνους. Χωρίς, όμως, να εγκαταλείπονται και οι προς τα έξω αναζητήσεις της νέας μορφής του αστικού κράτους, κατά τα πρότυπα της «εσπερίας». Στο πλαίσιο αυτό η γυμναστική και ο αθλητισμός απέκτησε σταδιακά μεγαλύτερη βαρύτητα στην εκπαιδευτική, και όχι μόνο, διαδικασία ενώ η ανάγκη διάδοσή τους στην ελληνική κοινωνία αποτελούσε «υπόθεσι εθνική μεγίστης σημασίας».

⁵⁵³ Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή...*, ό.π., σ. 516.

⁵⁵⁴ Ε. Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους, η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1900-1922 οι απαρχές*, Βιβλιόγραμμα χ.χ., τομ. Α2, σ. 9.

⁵⁵⁵ Χ. Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988, 68-80.

⁵⁵⁶ Γ.Β. Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία», *Ελληνισμός και Ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, εκδ. Δ', Αθήνα 2001, σσ. 27-35.

Η Γυμναστική στη σχολική πραγματικότητα κατά την περίοδο 1894-1899

Οι πολυετείς προσπάθειες για τη γενικευμένη εισαγωγή της γυμναστικής στην εκπαιδευτική διαδικασία έχουν αρχίσει να αποδίδουν καρπούς κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Οι τάσεις αυτές ανιχνεύονται στις αναμνήσεις, σχετικά με τη σχολική του ζωή, του γυμναστή Στέφανου Δάφνης. Στις αφηγήσεις του παρουσιάζεται με γλαφυρό, αλλά ουσιαστικό, τρόπο η κατάσταση που επικρατούσε σχετικά με το μάθημα της γυμναστικής κατά τη δεκαετία του 1890.

«Εκεί [στο προαύλιο του σχολείου του στο Ναύπλιο], κάθε απόγεμα, την ώρα που η πλαγινή καμπάνα εσήμαινε τον Εσπερινό, ένας αλησμόνητος δάσκαλός μας, [...] μας έκανε γυμναστική [...] ξεπεταρούδι κ' εγώ της ζωής, έμπαινα στη γραμμή, «βιάδην» «τροχάδην» ή σε ανάπτυξη για τις πρώτες μας γυμναστικές ασκήσεις, που θα διέπλατταν το απλερό μας κορμάκι. [...] Έδινε τα παραγγέλματά του με τόσο βροντώδη φωνή, που θάλεγε κανείς πως γυμνάζει κανένα σύνταγμα φαντάρους [...] Αργότερα στην Δ' τάξη του δημοτικού που μαθαίναμε και τραγούδια, η γυμναστική μας γινόταν ρυθμική. [...] Σύμφωνα με το πρόγραμμα [στο μάθημα της μουσικής⁵⁵⁷] το πρώτο [τραγούδι] που μάθαμε ήταν ο ύμνος της Γυμναστικής, που τον τραγουδούσαμε βαδίζοντας γύρω-γύρω και κουνώντας ρυθμικά πάνω-κάτω, και πλάγια, τα χέρια μας:

Η Γυμναστική κρατύνει,

σώμα ανδρίζει και ψυχήν.

Τις μακράν αυτής, θα μείνι;

Παίδες, κάμετε αρχήν...

[Ο δάσκαλος] κροτούσε τις παλάμες του, κ' εμείς φέραμε γύρους, τραγουδώντας»⁵⁵⁸.

⁵⁵⁷ Στο μάθημα της μουσικής, αναφέρει ο Μ. Σακελαρόπουλος, συγκεκριμένα από την Τετάρτη τάξη και μετά, προτεινόταν η διδασκαλία των τραγουδιών «το εν τω γυμναστηρίω άσμα καθώς και το άσμα της γυμναστικής», από ένα σύνολο οκτώ τραγουδιών. Μάλιστα τα τραγούδια αυτά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε διάφορες σχολικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις: «επειδή τα άσματα αυτά τότε μόνον δύναται να συντελέσωσιν εις της καρδίας την διάπλασιν, όταν το περιεχόμενον αυτών κατανοήται, ανάγκη προ της διδασκαλίας του άσματος όχι μόνον να απομνημονεύηται το κείμενον, αλλά και σαφώς να ερμηνεύηται [...] και τα διδαγμένα άσματα επαναλαμβάνονται πάλιν από καιρού εις καιρόν όχι μόνον κατά τας ώρας της ωδικής, αλλά και κατά τα διαλειμματα και τους περιπάτους». Προτεινόταν επίσης, χωρίς όμως να βρούμε αντίστοιχη αναφορά στα τεκμήριά μας, η διδασκαλία «γυμναστικών χορών μετ' ασμάτων». Μ.Κ. Σακελαρόπουλος, *Παιδαγωγική...*, ό.π., σ.184-185.

⁵⁵⁸ Σ. Δάφνης «Η γυμναστική μου ζωή», *Ελληνική Αγωγή*, 10(1933), σσ. 279-280.

Από τις αναφορές αυτές, φαίνεται χαρακτηριστικά ότι οι ίδιοι οι μαθητές ήταν διαποτισμένοι από την αντίληψη που ήθελε τη γυμναστική να συμβάλλει καταλυτικά στη σωματική διάπλαση, αλλά και στη στρατιωτική τους πειθαρχηση. Φαίνεται λοιπόν ότι τόσο οι ασκήσεις και η τακτικότητα στην εκτέλεσή τους, όσο και η χρήση των αυστηρών γυμναστικών παραγγελμάτων παρέπεμπαν άμεσα σε στρατιωτικές δομές. Μάλιστα από το 1892, οπότε και εκδόθηκε το βασιλικό διάταγμα που ρύθμιζε τις εξετάσεις στο δημοτικό σχολείο, η γυμναστική εντάχθηκε έστω και άτυπα στην εξεταστική διαδικασία. Σύμφωνα με το βασιλικό διάταγμα, οι εξετάσεις στα δημοτικά σχολεία γίνονταν από πενταμελή εξεταστική επιτροπή δύο φορές τον χρόνο, μετά το πέρας του χειμερινού και του εαρινού εξαμήνου, κατά το πρώτο δεκαήμερο του Φεβρουαρίου και κατά το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου⁵⁵⁹. Το 1896 η εξεταστική διαδικασία διαφοροποιήθηκε και πάλι, με τις εξετάσεις να γίνονται μία και μόνο φορά το χρόνο, κατά το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου. Τις εξετάσεις επέπτευαν ο επιθεωρητής και τα μέλη της «επιθεωρητικής επιτροπής», χωρίς όμως δικαίωμα βαθμολόγησης⁵⁶⁰. Η γυμναστική μολονότι δεν συμπεριλαμβάνονταν στο πρόγραμμα των εξετάσεων, όμως μετά το τέλος τους, και κατά την ημέρα απονομής των Ενδεικτικών και των Απολυτηρίων, διενεργούνταν μια μικρή γιορτή. Σε αυτήν, ο διευθυντής του σχολείου εκφωνούσε πανηγυρικό λόγο, οι μαθητές τραγουδούσαν διάφορα τραγούδια και στο τέλος εκτελούνταν από τους μαθητές σειρές γυμναστικών ασκήσεων, εν είδει άτυπων εξετάσεων⁵⁶¹. Γι' αυτές τις εκδηλώσεις αναφέρει ο Στέφανος Δάφνης:

«το καλοκαίρι στις εξετάσεις της Γυμναστικής, ο γυμναστής μας εθριάμβευσε. Τις παρακολούθησε ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος, ο Δεσπότης [...] και πολλοί γονείς. Ο Φρούραρχος μάλιστα, μαχητής της Κούτρας, μας έβγαλε και λόγο: “Ν’ ανδρωθούμε δια της σωμασκίας και ν’ απελευθερώσουμε τον δούλον Ελληνισμόν”. Ο γυμναστής μας [...] στην συνέχεια...] μας άφησε ελεύθερους και σκορπιστήκαμε γύρω στην αυλή. Οι πιο μεγάλοι άρχισαν τότε να κάνουν αυτοσχέδιες επιδείξεις στις σιδερένιες δοκούς των θόλων κ’ άλλοι έλξεις και «μύλους» δηλ. κυβιστήματα»⁵⁶².

Η αλλαγή του όρου χρήσης για το μάθημα των σχολικών σωματικών ασκήσεων αλλά και του περιεχομένου τους, δεν λειτούργησαν ταυτόχρονα στο δημόσιο λόγο.

⁵⁵⁹ Ε.τ. Κ. /βασιλικό διάταγμα της 5^{ης} Μαΐου 1892, στο Χ. Λέφας, *Ιστορία ...*, ό.π., σ.366.

⁵⁶⁰ Ε.τ. Κ. /βασιλικό διάταγμα της 23^{ης} Αυγούστου 1896, στο ίδιο, σ. 367.

⁵⁶¹ Στο ίδιο, σ. 366.

⁵⁶² Σ. Δάφνης, *Η γυμναστική ...*, ό.π., σ. 281.

Έτσι, μολονότι χρησιμοποιείται ο όρος *σωμασκία*, είναι φανερό ότι εννοείται η γυμναστική προσέγγιση, με τους βηματισμούς και τις διάφορες ασκήσεις στα γυμναστικά όργανα. Από την άλλη πλευρά γίνεται εμφανής η σύνδεση της σωματικής ενδυνάμωσης των μαθητών με τη στρατιωτική τους προετοιμασία, την ανάπτυξη πατριωτικού φρονήματος, αλλά και τη σύνδεσή της με τα προτάγματα της «Μεγάλης Ιδέας».

Το πνεύμα της διδασκαλίας της γυμναστικής κινείται σε διπλή διάσταση, χωρίς η μία διάσταση να αποκλείει την άλλη. Έτσι, άλλοτε η επιχειρηματολογία αποκτά παιδαγωγική διάσταση, αφήνοντας το στρατιωτικό πνεύμα των ασκήσεων σε δεύτερο ρόλο, και άλλοτε τα επιχειρήματα αντιστρέφονται. Η όλη αυτή διαδικασία συνθέτει το ιδεολογικό πλαίσιο της επιχειρηματολογίας σχετικά με τη γυμναστική την εποχή αυτή, ενώ η ανάγκη προβολής του ιδεολογικού αυτού πλαισίου στην κοινωνία, οδήγησε στην τέλεση γυμναστικών επιδείξεων. Οι πολιτιστικές αυτές εκδηλώσεις αποτελούσαν, επίσης, πρακτικές ενίσχυσης του κύρους του σχολείου στην τοπική κοινωνία. Με αυτές ο δάσκαλος απεδείκνυε τις γνώσεις του και τις ικανότητές του εμπρός σε μια επιτροπή που να μην εξέταζε τους μαθητές, αλλά και που ο ίδιος, έστω και έμμεσα, εξεταζόταν για τις ικανότητές του και τις γνώσεις του. Ενώ η σύνθεση της εξεταστικής επιτροπής, «ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος, ο Δεσπότης», προσέδιδε ιδιαίτερη διάσταση στην όλη διαδικασία.

Οι γυμναστικές επιδείξεις καθιερώθηκαν σταδιακά, εκτός από τα σχολεία της δημοτικής και της μέσης εκπαίδευσης, να διεξάγονται και στο περιθώριο διαφόρων αθλητικών γεγονότων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι γυμναστικές επιδείξεις που έγιναν κατά την έναρξη των πρώτων αγώνων παιδών και εφήβων που τελέστηκαν, με «μεγάλη επισημότητα», από τον τότε νεοσύστατο Εθνικό Γυμναστικό Σύλλογο, την 19^η και 20^η Απριλίου του 1898⁵⁶³. Η τακτική αυτή ακολουθήθηκε και την επόμενη χρονιά, το Μάιο του 1899, στα *Σωτήρια*,⁵⁶⁴ όπου και πάλι τελέστηκαν σχολικές γυμναστικές επιδείξεις⁵⁶⁵. Οι εκδηλώσεις αυτές, που σκοπό είχαν την

⁵⁶³ «Οι αγώνες εκείνοι [αναφέρει ο Ι. Χρυσάφης] .έδωσαν το καιριώτατο κτύπημα κατά των αντιπαιδαγωγικών και ανθυγιεινών γυμναστικών συμπλεγμάτων, εις τα οποία επέμενε ακόμη ο αείμνηστος Βούλγαρης και τινές εκ των τότε γυμναστών καθώς και οι αληθώς διακεκριμένοι παιδαγωγικοί της εποχής εκείνης, ο αείμνηστος Χαρίσιος Παπαμάρκου και ο κ. Φίλιππος Γεωργαντάς, οι οποίοι ως σπουδασάντες εν Γερμανία, ήσαν βαθύτατα επηρεασμένοι από την Γερμανικήν γυμναστικήν μέθοδον». Βλ. Ι.Χρυσάφης, *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ.461.

⁵⁶⁴ Αγώνες που προκηρύχθηκαν «επί τη διασώσει [από την απόπειρα δολοφονίας κατά] του Βασιλέως [Γεωργίου], και της συνουδεύσεως αυτών πριγκηπίσσης Μαρίας υπό την αρχαίαν επωνυμίαν “Σωτήρια”» βλ. σχετικά, στο ίδιο, σ.468.

⁵⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 474-475.

προβολή και ανάδειξη της γυμναστικής στο δημόσιο χώρο, συνέβαλλαν στο να αναγνωριστεί η συμβολή της γυμναστικής στον εν γένει εκσυγχρονισμό της κοινωνίας. Η αναγνώριση του πολυδιάστατου ρόλου των γυμναστικών επιδείξεων οδήγησε στην καθιέρωση, με το νόμο ΒΧΚΑ' του Νοέμβρη του 1899, ετήσιων γυμναστικών εκδηλώσεων σε όλα τα σχολεία.

Η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής στη μέση εκπαίδευση παρουσιάζεται διαφορετική την ίδια περίοδο. Η κατάσταση, ενδεικτική της περιόδου, περιγράφονταν από το Δάφνη ως εξής:

«Στο Ελληνικό σχολείο παύει η γυμναστική μας άσκηση. Σχολάρχρη είχαμε έναν [...] ιερομόναχο [...] είχε εκφρασμένη τη γνώμη του για τη γυμναστική: συνέργεια του Σατανά, ή κάτι τέτοιο. Την είχε καταργήσει από το πρόγραμμα, αφού στη μακαρία εκείνη εποχή ούτε επιθεωρηταί υπήρχαν ούτε καμιά άλλη εποπτεία. Τους δασκάλους διώριζε κ' έπαυε η πολιτική με μια μονοκοκτυλιά. Κ' έτσι αγύμναστοι εντελώς επεράσαμε στο Γυμνάσιο. Στις δυό κατώτερες τάξεις γυμναστής μας ήταν ένας [...] μεσόκοπος κοιλαράς, που βαρυσότανε τη ζωή του. Στα νειάτα του είχε υπηρετήσει δημοδιδάσκαλος, τώρα η ισχύουσα πολιτική τον είχε προάγει σε Γυμναστή Γυμνασίου! Όλη – όλη η γυμναστική που μας έκανε ήταν μερικά βαδίσματα. [...] είχε ένα κουδουνάκι, και μ' αυτό κρατούσε το ρυθμό του βαδίσματος. Καμιά φορά μας έκανε και «παιδιάς», προπάντων την αμπάριζα και την τυφλόμυγα [Οι μαθητές των δύο ανωτέρων τάξεων] σύμφωνα μ' ένα Β. Διάταγμα, έκαναν οπλασκία. Ένας λοχίας αποσπασμένος από το φρουραρχείο, είχε ορισθή ως «προγυμναστής των μελλόντων στρατιωτών της πατρίδος» [...] τα «γυμνάσια» γινόντανε [...] τρεις φορές τη βδομάδα, και τα παρακολουθούσαν χαζεύοντας [...] πολύς κόσμος. Οι γονείς καμάρωναν βλέποντας τα παιδιά τους με τ' άρματα! [...] ο δικός μας λοχίας-γυμναστής ήταν σοβαρός και τίμιος [...] δεν συνέβαινε το ίδιο και με τους γυμναστές των άλλων πόλεων [...] έτσι εδημιουργήθη στην κοινωνία αγανάκτηση εναντίον των στρατιωτικών προγυμναστών. Τέλος [...] το υπουργείο κατήργησε οριστικώς την οπλασκία των γυμνασιοπαίδων. Κι έτσι πήρε τέλος η σωματική μας άσκηση, η σχολική»⁵⁶⁶.

⁵⁶⁶ Σ. Δάφνη, *Η γυμναστική ...*, ό.π., σσ. 281-282.

Μέσα από την αφήγηση αυτή μπορεί κανείς να διακρίνει όλο το κοινωνικό πολιτικό αλλά και ιδεολογικό πλαίσιο που χαρακτήριζε τη γυμναστική στη μέση εκπαίδευση της εποχής. Γίνεται εμφανής η άποψη του κλήρου για τη σωματική άσκηση, η έλλειψη εκπαιδευτικής πολιτικής για τον έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά και τον τρόπο εκπαίδευσης και συγκρότησης του σώματος των γυμναστών. Εμφανίζεται η σταδιακή αλλαγή στο περιεχόμενο της γυμναστικής με την εισαγωγή των διαφόρων παιγνιδιών αλλά και η σταδιακή υποχώρηση, του κραταιού ακόμη πνεύματος, των στρατιωτικών ασκήσεων με σκοπό τη βελτίωση της στρατιωτικής δεινότητας των μελλόντων στρατιωτών και της πατριωτικής συνείδησης των μαθητών. Απορρέει, τέλος, η διπλή φύση του αντικειμένου της γυμναστικής, ως μια αντικειμενική πραγματικότητα που ξεπερνά τα όρια των δρώντων και πραγματώνεται επίσης στη συνείδηση των θεατών υποκειμένων.

Η αποσπασματική και ελλιπής, όμως, προσέγγιση της γυμναστικής ήταν στοιχείο που χαρακτήριζε και θα συνέχιζε να χαρακτηρίζει όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης για αρκετό ακόμη καιρό. Το γεγονός όμως που έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στην καθιέρωση και διάχυση της γυμναστικής ήταν η τέλεση των πρώτων Ολυμπιακών αγώνων, το 1896, γεγονός που κινητοποίησε όλον τον φιλογυμναστικό και μη, κόσμο της εποχής.

Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896

Οι Ολυμπιακοί αγώνες του 1896 συνιστούν μια ουσιαστική τομή για την προώθηση της σωματικής άσκησης, την ανάπτυξη της γυμναστικής και γενικότερα του ελληνικού αθλητισμού. Οι Αγώνες επιτάχυναν την ανάπτυξη και εξάπλωση του αστικού φαινομένου των σπορ, αλλά και θεσμών (σωματεία, αθλητικοί οργανισμοί, αθλητικές ομάδες) που συνόδευσαν την επέκτασή τους⁵⁶⁷. Τα φαινόμενα αυτά ρίζωσαν σταδιακά στην ελληνική αστική κοινωνία και κατεύθυναν πλέον τα γυμναστικά και αθλητικά δρώμενα του επερχόμενου 20^{ου} αιώνα. Το σημαντικό αυτό γεγονός δε θα μπορούσε, λίγα χρόνια αργότερα, να λανθάνει της προσοχής του Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσης Α. Ευταξία, ο οποίος στην εισηγητική του έκθεση για το νόμο ΒΧΚΑ τόνιζε ότι: «Ούτοι

⁵⁶⁷ Βλ. σχετικά Χ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., σ.43 και Ι. Χρυσάφης *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ.345 «ο δε αθλητικός όμιλος [...] απεφάσισε να διαθέσει τα ολίγα χρήματα τα οποία είχαν εις το ταμείον του προς αποστολήν ενός γυμναστού εις την Αγγλίαν προς σπουδήν επιτοπίαν των αθλητικών αγωνισμάτων και των παιδιών».

ζωηρότατον διήγειραν το ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμόν του Έθνους ημών υπέρ των γυμναστικών ασκήσεων και ανύψωσαν εν τη συνειδήσει αυτού την αξίαν και σπουδαιότητα αυτών»⁵⁶⁸.

Ο ενθουσιασμός των Αγώνων είχε συνεπάρει την ελληνική κοινωνία, όπως αναφέρει και ο Σ. Δάφνης:

«Στα 1896 εξ αφορμής των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, η αθλητική ιδέα φούντωσε σε όλη την Ελλάδα. Οι δρόμοι και οι πλατείες των δύο γειτονικών πόλεων της επαρχίας μας- του Ναυπλίου και Άργους- είχαν μεταβληθή σε πρόχειρα στάδια. Μικροί και μεγάλοι έριχναν το λιθάρι, επάλευν, πηδούσαν. Μια μανία αδιήγητη! Σχεδόν κάθε Κυριακή οργανώνονταν ένας μετασίον Μαραθώνειος από τη μια πόλη στην άλλη, 12 χιλιόμετρα, όπου έτρεχαν με κοντά παντελονάκια λαϊκοί άνθρωποι, νέοι, μεσόκοποι, ακόμα και γέροι, χασάπηδες, μανάβηδες, ψαράδες, γεωργοί»⁵⁶⁹.

Η «αθλητίτις» νόσος, όπως εύστοχα καταγράφεται η τάση αυτή στην εφημερίδα *Εστία* το 1896⁵⁷⁰, έδωσε τη δυναμική αλλά και τη νομιμοποίηση εκείνη που χρειαζόταν η σωματική άσκηση, ενώ ταυτόχρονα δραστηριοποίησε την κοινωνία υπέρ της γυμναστικής. Χαρακτηριστική είναι επίσης η θέση της εφημερίδας *Πρωία*, η οποία αξιολογούσε τους Ολυμπιακούς αγώνες σε μια μελλοντική προοπτική και κάτω από το πρίσμα της συμβολής τους στη διάδοση της άσκησης και μέσω αυτής στη δημόσια υγεία:

«Οποίον αγαθών αποτελεσμάτων πρόξενον εγένοντο θα καταφανή συν τω χρόνω. Η αρξαμένη από τινός κλίσις προς τας γυμναστικάς ασκήσεις θα υπεραυξήση και θα αναπτυχθή αληθής έρωσις, όστις θα συντελέση εις την διάσωσιν της κοινωνίας ήτις ηπειλείτο υπό καταπληκτικώς προβαινούσης φθίσεως [...] θέλουσιν εγείρει επανάστασιν εις τας καθόλου συνθήκας του βίου ημών και θα οδηγήσωσιν εις την αληθνήν υγιεινήν

⁵⁶⁸ Εισηγητική έκθεση του Α. Ευταξία, που προτασσόταν του βασιλικού διατάγματος της 20^{ης} Νομβρίου 1899, «Περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής εν τοις σχολείοις της Δημοτικής και Μέσης εκπαιδεύσεως και εν τοις Διδασκαλείοις εκάτερου φύλου» αριθ.φ.255, σσ.939-943, εδώ σ. 941.

⁵⁶⁹ Σ. Δάφνης, *Η γυμναστική ...*, ό.π., σ. 282.

⁵⁷⁰ Στο έργο του Κουμανούδη καταγράφονται τα νέα λήμματα: *Αθλητίτις*, εφ. *Εστία*, στο φ. της 22ας Απριλίου 1896 *Αθλομανής*, *Εστία* στο φ. της 23ης Μαΐου 1896 και *Αθλομανία*. Βλ. σχετικά Στ.Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, εν Αθήναις 1900, τομ. Α', σ.21, βλ. επίσης Χ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., σ.170.

ανατροφήν, θα καταστήσωσι τας σωματικές ασκήσεις απαραίτητους δια την καθόλου διαίταν»⁵⁷¹.

Τόσο σημαντική θεωρούσαν την τομή που επέφεραν οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες στην προώθηση του αθλητισμού αλλά και στην ανύψωση του ενδιαφέροντος *υπέρ των σωματικών καθόλου ασκήσεων*, ώστε να την παρουσιάζουν σχεδόν ως αφετηρία της ανάπτυξης της γυμναστικής και του αθλητισμού. Παρόμοια ήταν η άποψη του Α. Ευταξία ο οποίος, λίγα χρόνια αργότερα, στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή* υποστήριξε ότι:

«περί διαδόσεως και θεραπείας των γυμναστικών ασκήσεων και παρά τα πολλά πλήθει πρό του 1896 ουδείς δύναται να γείνη λόγος, καθόσον ουδ' εις τας πόλεις πάσας υπήρχον γυμναστήρια μέχρι της τότε τελέσεως των πρώτων Ολυμπιακών αγώνων. Ούτει ζωηρώτατον διήγειραν το ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμόν του Έθνους ημών υπέρ των γυμναστικών ασκήσεων και ανύψωσαν εν τη συνειδήσει αυτού την αξίαν και σπουδαιότητα αυτών. [...] και παρά τη μαθητιώση δε νεολαία οι αγώνες ισχυρόν διήγειραν το ενδιαφέρον υπέρ των σωματικών καθόλου ασκήσεων και ανύψωσαν την αξίαν των και παρ' αυτή»⁵⁷².

Η όλη διοργάνωση προβαλλόταν ως σημαντική συνθήκη για τη διεύρυνση του ενδιαφέροντος γενικά για τη σωματική άσκηση αλλά και ειδικά για τη γυμναστική στην εκπαίδευση. «Εκ της διαδόσεως της γυμναστικής» θα προέκυπτε «η ατομική, η κοινωνική και η εθνική ωφέλεια»⁵⁷³. Η δυναμική αυτή οδήγησε στη δημιουργία των πρώτων πρόχειρων γυμναστηρίων των διαφόρων συλλόγων ανά την Ελλάδα. Ο Δάφνης, μάλιστα, αναφέρει σχετικά ότι: «εκείνα τα χρόνια, από το γενικό ενθουσιασμό των πρώτων Ολυμπιακών αγώνων, οι Αναπλιώτες θέλησαν να ιδρύσουν γυμναστικό σύλλογο [...] ένας μαραγκός έστησε όπως-όπως τρία δίζυγα, ένα μονόζυγο, μια γέφυρα και οι ασκήσεις των φιλάθλων, μικρών και μεγάλων, άρχισαν»⁵⁷⁴.

Την αδυναμία της πολιτείας να στηρίξει τη σωματική άσκηση και να ενισχύσει τη γυμναστική ανέλαβε να καλύψει η ιδιωτική πρωτοβουλία με τη δραστηριοποίηση των αθλητικών συλλόγων. Όπως τόνιζε, αργότερα, ο Ιωάννης Κονδυλάκης: «έκτοτε

⁵⁷¹ *Πρωία*, 2 Απριλίου 1896.

⁵⁷² Α. Ευταξίας, «Αι γυμναστικά πρόοδοι εν Ελλάδι», *Εθνική Αγωγή*, 23(1899), σ.364.

⁵⁷³ Πλούσια είναι η αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο της εποχής, μετά τους Ολυμπιακούς αγώνες του 1896, σχετικά με το αυξημένο ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας για την γυμναστική. Βλ. ενδεικτικά, *Πρωία*, 2 Απριλίου 1896 και *Εμπρός*, ...

⁵⁷⁴ Σ. Δάφνης, *Η γυμναστική ...*, ό.π., σ. 283.

αληθής γυμναστικός ζήλος ανεπτόχθη καθ' όλην την Ελλάδα και σήμερον τα αθλητικά σωματεία πλησιάζουν εις τα 60. Πιστεύεται δε ότι ουχί ολίγον θα συντελέση υπέρ της προόδου της γυμναστικής και το χθές αρχίσαν συνέδριον»⁵⁷⁵. Στο σημείο αυτό ο Κονδυλάκης αναφερόταν στο συνέδριο των αθλητικών συλλόγων του 1897, που οδήγησε στην ίδρυση του *Συνδέσμου των Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων* (Σ.Ε.Α.Γ.Σ.). Στο πρώτο συνέδριο των αθλητικών συλλόγων αναπτύχθηκε έντονος διάλογος σχετικά με το νέο πλαίσιο αλλά και τις κατευθύνσεις που έπρεπε να λάβει η νέα κίνηση. Η ύπαρξη γυμναστικών αλλά και αθλητικών συλλόγων οδηγούσε σε ρήξη ως προς τους σκοπούς που έπρεπε να υπηρετεί ο σύνδεσμος αλλά και ο αθλητισμός γενικότερα. Οι κύριες απόψεις μεταξύ των συνέδρων ήταν του Π. Καλλιγά που πρόσβευε την κατεύθυνση του ανταγωνισμού και την ανάπτυξη των νεοτερικών σπορ, στοιχεία τα οποία έπρεπε μάλιστα να εισαχθούν και στην εκπαίδευση μέσα από σχολικούς αγώνες. «Δύναται δε [όπως τόνιζε ο ίδιος] μεταξύ των σχολείων να προκαλούνται και μικροί αγώνες εις ους να λαμβάνουν μέρος μόνον οι μαθητές των σχολείων δια να συνειθίζουν εκ μικράς ηλικίας εις τους μετά ταύτα μεγάλους αγώνες εις ους θα λαμβάνουν μέρος όταν θα είνε πλέον έφηβοι και η εκγύμνασις αυτών θα είνε τελεία»⁵⁷⁶.

Στον αντίποδα της πρότασης αυτής ήταν η άποψη του Ι.Χρυσάφη που τόνιζε την ανάγκη σύζευξης των εννοιών της γυμναστικής και του αθλητισμού κάτω από έναν νέο όρο, με πρωταρχικό σκοπό τη «γυμναστική ανατροφή» και διαπαιδαγώγηση των μαθητών, διαδικασία που θα οδηγούσε σε πιο ολοκληρωμένους αθλητές. «Δια να γεινή νέος τις καλός αγωνιστής ή αθλητής [ανέφερε ο Χρυσάφης] ανάγκη να προπαιδευθή από μικράς ηλικίας να ασκήται εις την γυμναστικήν, η οποία δεν δύναται ή ευεργετικός να επιδράση και επί του σώματος και επί της ψυχής των νέων, οι οποίοι ούτω δύναται να καταστάσι συν τω χρόνω τέλειοι γυμνασταί ή αθληταί. Ανάγκη λοιπόν, λέγει, να συμπεριληφθή εν τω άρθρω τούτω και η δαπάνη δια την διαπαντός τρόπου ενίσχυσιν της παιδαγωγικής γυμναστικής»⁵⁷⁷. Ενώ στη συνέχεια το άρθρο της εφημερίδας ανέφερε ότι: «Επί του 1^{ου} άρθρου αναγράφοντος ότι «συνιστάται Σύνδεσμος των αθλητικών και γυμναστικών σωματείων έδραν έχων τα Αθήνας κ.τ.λ.» ο κ. Χρυσάφης παρατηρεί ότι πρέπει να λείψη η διάκρισις αθλητικών

⁵⁷⁵ Βλ. σχετικά στο χρονογράφημα «Αναβίωσις της Γυμναστικής», Ιανουάριος 1897, στο έργο του Ι. Κονδυλάκη, *Ενώ Διέβαινα, εν Αθήναις* 1916, σ.23.

⁵⁷⁶ Η θέση του Π. Καλλιγά σχετικά με την αθλητική διαπαιδαγώγηση των μαθητών από το άρθρο: *Το αθλητικόν συνέδριον, Εμπρός*, 15 Ιανουαρίου 1897, σ.2

⁵⁷⁷ Η θέση του Ι. Χρυσάφη σχετικά με το ρόλο που έπρεπε να διαδραματίσει ο αθλητικός σύνδεσμος στη γενικότερη προώθηση της γυμναστικής στην εκπαίδευση, στο ίδιο.

και γυμναστικών συλλόγων διότι τούτο δύναται να βλάψη την πρόοδον της γυμναστικής. Πλήν δε τούτου το εν είνε μέρος του άλλου, ο αθλητισμός συνυπακούεται εν τη γυμναστική και προτείνει αν είνε δυνατόν να ευρεθή λέξις η οποία να εκφράζει και τας δύο εννοίας»⁵⁷⁸.

Η όλη αντιπαράθεση, πιθανώς, να εγγράφεται στην προσπάθεια να διατηρηθεί η κοινωνική διάκριση μεταξύ γυμναστικών και αθλητικών σωματείων⁵⁷⁹. Και από την άλλη πλευρά στην προσπάθεια να ενταχθεί και ο αθλητισμός, μαζί με την γυμναστική, στην διαπαιδαγώγηση των νέων. Και οι δύο τάσεις εναρμονίζονται με τις δικές τους αξίες, από την μια πλευρά προβάλλεται ο ατομικισμός και η επίδοση, ενώ από την άλλη η ηθική, σωματική, ψυχική και βέβαια εθνική συγκρότηση των νέων. Τα στοιχεία αυτά καταλαμβάνουν ιδιαίτερη θέση στην επιχειρηματολογία της εισηγητικής έκθεσης για τον αθλητικό νόμο και τα αναλυτικά προγράμματα γυμναστικής του 1899.

⁵⁷⁸ Η θέση του Ι. Χρυσάφη, όπως καταγράφεται στο άρθρο: *Το αθλητικόν συνέδριον, Εμπρός*, 14 Ιανουαρίου 1897, σ.2.

⁵⁷⁹ Σύμφωνα με την Χ.Κουλούρη, η αντίθεση μεταξύ γυμναστικών και αθλητικών σωματείων παρά το ότι «απευθυνόταν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα, η μεταξύ τους διάκριση αντανάκλουσε εσωτερικές διακρίσεις στην αστική τάξη με διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής θέσης και κύρους». Τα γυμναστικά σωματεία ήταν «πειθαρχημένα, δομημένα, με έντονο στρατιωτικό χαρακτήρα και πατριωτικούς στόχους», ενώ τα αθλητικά σωματεία είχαν «κυρίαρχο το στοιχείο της διασκέδασης και του ατομικισμού και την κοινωνική διάκριση». Χ.Κουλούρη, *Αθλητισμός και ...*, ό.π., σ.196.

2. Οι βασικές διατάξεις του νόμου ΒΧΚΑ΄: μια κριτική ανασκόπηση των καινοτομιών του

Το 1899 υποβλήθηκαν στη Βουλή πέντε νομοσχέδια στα οποία υπήρχε διατυπωμένη, για πρώτη φορά, με σαφήνεια, η πρόθεση της τότε κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη για μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης. Έχει εκφραστεί επίσης η άποψη ότι σε αυτά καταγραφόταν μια «ολοκληρωμένη αστική αντίληψη για το σχολείο και την σχέση του με την κοινωνία»⁵⁸⁰. Τα νομοσχέδια αποτελούσαν το επιστέγασμα προσπαθειών των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα στο χώρο της εκπαίδευσης και σημάδευαν την απαρχή μιας νέας περιόδου. Δύο είναι τα σημεία των νομοσχεδίων που εκφράζουν αυτό που αναφέρεται ως «αστική αντίληψη». Το πρώτο σημείο αφορά τη διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας και το δεύτερο την αντίληψη της εθνικής αποστολής του σχολείου στην κατεύθυνση της εθνικής διαπαιδαγώγησης των «ελληνοπαίδων».

Στο ιδεολογικό πλαίσιο των εκπαιδευτικών αυτών νομοσχεδίων εντάσσεται και ο νόμος ΒΧΚΑ΄ *Περί Γυμναστικής*,⁵⁸¹ ο οποίος είναι ο μοναδικός, μαζί με το νόμο *Περί Αρχαιοτήτων*, που ψηφίστηκε από το σύνολο των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων. Η επίδραση του υπήρξε καθοριστική, καθώς έδωσε ώθηση στην αναβάθμιση του μαθήματος της γυμναστικής στην εκπαίδευση, ενώ παράλληλα οριστικοποιούσε και το νέο ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς της. Η αναγνώριση, λοιπόν, του μαθήματος της γυμναστικής ως σημαντικού μέρους της εκπαίδευσης προϋπέθετε το σχεδιασμό και τη συγγραφή αναλυτικού προγράμματος για τη Γυμναστική. Έτσι, ο καταρτισμός του πρώτου επισήμου αναλυτικού προγράμματος γυμναστικής ήρθε ως συνέπεια του νόμου αυτού⁵⁸².

Ο υπουργός παιδείας Α. Ευταξίας και εισηγητής των νομοσχεδίων, συγκρότησε ειδική επιτροπή για την επεξεργασία των άρθρων του νόμου «*Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων*». Στην επιτροπή αυτή συγκαταλέγονταν γυμναστές, παιδαγωγοί, όπως ο Δημήτριος Ζαγγογιάννης⁵⁸³ και ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, πρόεδροι αθλητικών σωματείων, στρατιωτικοί, όπως ο

⁵⁸⁰ Σ. Μπουρνάζος, *Η εκπαίδευση ...*, ό.π., σ.190.

⁵⁸¹ Ε.τ.Κ. 141/νόμος ΒΧΚΑ΄ της 12^{ης} Ιουλίου του 1899, *Περί Γυμναστικής και Γυμναστικών και Αθλητικών αγώνων*.

⁵⁸² Βλ. το βασιλικό διάταγμα της 20^{ης} Νοεμβρίου 1899 «*Περί της διδασκείας γυμναστικής εν τοις Δημοτικαίς σχολείσι και τοις Γυμνασίοις*».

⁵⁸³ Ο Δημήτριος Ζαγγογιάννης (1861-1904) ήταν ο πρώτος καθηγητής στην έδρα της παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

συνταγματάρχης του μηχανικού Θ. Λυμπρίτης, καθώς επίσης και ιατροί, όπως ο καθηγητής ανατομίας του πανεπιστημίου Γ. Σκλαβούνος⁵⁸⁴. Παράλληλα ο νόμος υιοθετούσε κάποιες από τις προτάσεις που είχαν κατατεθεί σε σχετική έκθεση από την «αγωνόδικο» επιτροπή των Β΄ Ολυμπίων και οι οποίες δεν είχαν μέχρι τότε ληφθεί υπόψη και, βέβαια, δεν είχαν εφαρμοστεί⁵⁸⁵. Από την άλλη πλευρά, ο νόμος ΒΧΚΑ΄ προσπαθούσε να συμπληρώσει τις μέχρι τότε κρατικές ενέργειες σχετικά με την οργάνωση της γυμναστικής, που είχαν γίνει το 1880 και 1883 από τους υπουργούς *Επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως*, Ν. Μαυροκορδάτο και Κ. Λομβάρδο αντίστοιχα⁵⁸⁶. Αξίζει τέλος να σημειωθεί πως τα νομοσχέδια του 1899 συνοδεύονταν, για πρώτη φορά, από εισηγητικές εκθέσεις, γεγονός που τα καθιστούσε τα πληρέστερα σε σχέση με εκείνα των προηγούμενων ετών. Η έκταση αλλά και το περιεχόμενο των εισηγητικών αυτών εκθέσεων στοιχειοθετούσαν μια επιστημονική ανάλυση των εκπαιδευτικών θεμάτων εγκαινιάζοντας έτσι μια πρακτική που ακολουθήθηκε έκτοτε σε όλες τις μετέπειτα εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες.

Η εισηγητική έκθεση του υπουργού Α. Ευταξία για το νόμο ΒΧΚΑ΄ του 1899, αλλά και για τα προγράμματα της γυμναστικής που ακολουθούσαν, αποκαλύπτει τον κυρίαρχο εθνικό και παιδαγωγικό ρόλο που απέδιδε, τόσο στη σωματική άσκηση όσο και στον αθλητισμό. Η εισηγητική του λοιπόν έκθεση για την εισαγωγή της γυμναστικής και του αθλητισμού στηρίζεται επάνω σε αυτήν ακριβώς την επιχειρηματολογία η οποία χαρακτηρίζει γενικότερα το λόγο «περί γυμναστικής» την

⁵⁸⁴ Υπόμνημα των μαθητών της Σχολής των Γυμναστών προς την Βουλήν των Ελλήνων, *Η εν Ελλάδι Γυμναστική και το Νομοσχέδιον περί Στρατιωτικού Σχολείου Γυμναστικής*, Αθήνα 1907, σσ. 9-10 βλ. επίσης Μ. Καρανταΐδου *Η φυσική αγωγή ...*, ό.π., σ. 32.

⁵⁸⁵ Την «αγωνόδικο» επιτροπή συγκροτούσαν οι καθηγητές πανεπιστημίου Φίλιππος Ιωάννου, Κωνσταντίνος Βουσάκης, Γεώργιος Παπαδόπουλος καθώς και ο γυμνασιάρχος των αγώνων Ιούλιος Έννιγκ. Η έκθεση υπεβλήθη στον πρόεδρο της Επιτροπής των Ολυμπίων Επαμεινώνδα Δελιγεώργη. Στην έκθεση, μεταξύ άλλων, τόνιζαν ότι «δια ν' άσκηση [...] ο θεσμός ούτος αγαθοποιόν επιρροήν εις την υγιάν και επίρρωσιν της Ελληνικής φυλής και εις το εθνικόν φρόνημα, έπρεπε να επεκταθή επί την εθνικήν αγωγήν των παιδων και νέων, και να γίνη εφηβικός, ανάλογος του παρά τοις προγόνους, εισαγομένης της γυμναστικής καθ' όλους τους βαθμούς της δημοσίας και ιδιωτικής εκπαιδύσεως. [...] ακριβώς δε επί τη ελπίδι ταύτη υπεβάλλοντο αι εξής σκέψεις: α)το Παναθηναϊκόν στάδιον [...] πρέπει να κατασταθή κεντρικόν του Κράτους γυμναστήριον [...] γ) εν πάση πρωτεύουση νομού, [...] πρωτεύουση επαρχίας και τέλος αμέσως κατόπιν εν παντί δημοτικώ σχολείω, πρέπει να κατασταθή γυμναστήριον. ώστε η γυμναστική [...] να κατασταθή και παρ' ημίον όσον το δυνατόν κοινή, πράγματι εισαγομένης της διδασκαλίας αυτής και των αρμοδίων ασκήσεων εις πάντα της Ελλάδος τα σχολεία». βλ. σχετικά Ι. Χρυσάφης, *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σσ. 84-86, βλ. επίσης Σ. Γιάτσης & Δ. Τριτάρης, «Απόηχοι από την 1^η Ολυμπιάδα στην Ελλάδα», «Λεύκωμα» του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Β.Α.Η.Ρ.Ε.Σ. Αθήνα 1992, σσ.133-139, εδώς σ.135.

⁵⁸⁶ Στο ίδιο, σ.356.

περίοδο αυτή. Ειδικότερα στην εισηγητική έκθεσή του ο Ευταξίας έκανε αναφορά στα ακόλουθα:

Παρουσίαζε ως πρότυπο πλαίσιο παιδείας για τη σύγχρονη Ελλάδα αυτό της Αθηναϊκής πολιτείας με τη σύμμετρη ανάπτυξη σώματος και πνεύματος. Έκανε αναφορά στις αντιλήψεις των Ρωμαίων, σχετικά με τη μονομερή και μη παιδαγωγική προσέγγιση των σωματικών ασκήσεων από αυτούς, σε αντίθεση με την Ελληνική παιδαγωγική διάσταση της σωματικής άσκησης. Σχολίαζε επίσης την ταξική προσέγγιση της σωματικής άσκησης από τους Ρωμαίους, στην οποία ασκούσαν μόνο οι ανώτερες τάξεις και μόνο για στρατιωτικούς λόγους.

Ανέπτυξε τα αίτια της παρακμής των σωματικών ασκήσεων «εν τοις νέοις χρόνοις», αναφέροντας ως κύρια αίτια την αλλαγή του «τρόπου μάχεσθαι», λόγω της ανακάλυψης της πυρίτιδας, αλλά και την πρόοδο, την ανάπτυξη των επιστημών και την απόδοση μεγαλύτερης βαρύτητας στη πνευματική μόρφωση του ανθρώπου.

Σχολίαζε τα αποτελέσματα της νεότερης παιδείας που στόχο είχε μόνο την μόρφωση και όχι τη διάπλαση των χαρακτήρων των μαθητών και την εκμάθηση του ρόλου του πολίτη. Αποδίδει επίσης ευθύνες στα νεότερα εκπαιδευτικά συστήματα, για την παράβλεψη της ευεξίας και της υγείας των μαθητών που οδήγησε και στην παράβλεψη της σωματικής άσκησης, ως μη απαραίτητης για το σχολείο. Τόνιζε τους βασικούς επιστημονικούς λόγους που η ιατρική και η παιδαγωγική προέτασαν για την εξασφάλιση σταθερής θέσης των σωματικών ασκήσεων «εν τοις προγράμμασι των σχολείων». Οι επιστήμες αυτές θα συνέβαλλαν στην αναμόρφωση του γυμναστικού συστήματος, και αναφέρει ως παράδειγμα την αναμόρφωση του γερμανικού γυμναστικού συστήματος το οποίο «τείνει», όπως ο ίδιος τονίζει, «προς το πάλαι εθνικόν ημών πρότυπον, την των Αθηναίων Παιδείαν». Τόνιζε μάλιστα ότι τις νέες αυτές κατευθύνσεις «επιτρέπουσιν αι σχέσεις του νεωτέρου βίου».

Αναφερόταν στις προσπάθειες που γίνονταν σε όλους τους λαούς των «πεπολιτισμένων χωρών» για την αναμόρφωση της παιδείας, μέσω της «αρμονικής αναπτύξεως του σώματος και της ψυχής», η οποία συμβάλλει και στην «πατριωτική και ιερά ανάγκη» της ενίσχυσης του σώματος για την υπεράσπιση της πατρίδας. Στη συνέχεια ανασκοπούσε την πορεία εισαγωγής της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση, αναφέροντας ως σημείο ουσιαστικά εκκίνησης της γυμναστικής εκπαίδευσης στη δημοτική εκπαίδευση την ανασύσταση του διδασκαλείου των Αθηνών το 1878 και την εκπαίδευση των δασκάλων στη γυμναστική, στη μέση εκπαίδευση το 1884 και τη σύσταση της Σχολής Γυμναστών, ενώ για τη διάδοση των

σωματικών ασκήσεων στην ελληνική κοινωνία ευρύτερα ως σημείο αναφοράς παρουσίαζε του Ολυμπιακούς αγώνες του 1896.

Απέδιδε πολιτική σημασία στην ανάπτυξη της σχολικής σωματικής άσκησης, καθώς αυτή έπρεπε να στοχεύει στη διαμόρφωση χαρακτήρων, στην ηθική διαπαιδαγώγηση και τέλος, στην εθνική διαπαιδαγώγηση. Τόνιζε, μάλιστα, την ανάγκη κοινωνικής διάχυσης της σωματικής άσκησης και του αθλητισμού μέσω των παιγνιδιών (λαϊκών και γυμναστικών) και των αγώνων. Ανέπτυξε τις προϋποθέσεις για την προώθηση του αθλητισμού και την ανάπτυξη της γυμναστικής, όπως την εκπαίδευση και μετεκπαίδευση γυμναστών και τη συγγραφή αναλυτικών προγραμμάτων.

Βλέπουμε πως η γυμναστική, ως σχολική σωματική άσκηση, και ο αθλητισμός, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, θεωρούνταν κύριο μέσο, όχι μόνο για τη σωματική ανάπτυξη του ατόμου αλλά, και για τη γενικότερη, πολιτισμική, πολιτική και ηθική διαπαιδαγώγηση της κοινωνίας. *«Εκ των πρωτίστων»* μελημάτων, στο οποίο συμφώνησε σύσσωμο το αστικό κράτος (καθώς τα νομοσχέδια *περί γυμναστικής και αγώνων* υπερψηφίστηκαν στην βουλή) να αποδοθεί «μέριμνα», ήταν η διάδοση «των σωματικών ασκήσεων παρά τη μαθητιώση νεολαία και παρά τω λαώ». Η ιδεολογική αυτή αντίληψη περί σωματικής άσκησης και αθλητισμού, ευρύτατα διαδεδομένη την εποχή αυτή, οδήγησε σε μια συστηματική προσπάθεια διεύρυνσης των αθλητικών δραστηριοτήτων και των φορέων που αναλάμβαναν τη διάδοση της γυμναστικής και του αθλητισμού.

Τα κυριότερα στοιχεία τα οποία εισήγαγε ο νόμος «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων» για την ανάπτυξη της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση ήταν τα ακόλουθα:

Για πρώτη φορά γινόταν αναφορά στο σκοπό του μαθήματος, ο οποίος προσδιοριζόταν ως «η ανάπτυξη των σωματικών και η εν ακμή διατήρησις των ψυχικών δυνάμεων, η εν τη καρτερία έξις και η δια τον στρατιωτικών βίον προπαρασκευή των νέων» (άρθρο 1). Το μάθημα ορίστηκε ως «έν των πρωτευόντων μαθημάτων» (άρθρο 4). Η Γυμναστική έγινε «υποχρεωτικό» μάθημα (χωρίς να αναφέρεται ο όρος *υποχρεωτικό*) για όλους τους μαθητές, καθώς «μόνον εις τους αναπήρους και εις τους ομολογουμένως πάσχοντας εξ οργανικών νοσημάτων, επιτεινομένων δια της γυμναστικής, επιτρέπεται να μην μετάσχωσι του μαθήματος ταύτης» (άρθρ. 5). Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του μαθήματος κάλυπτε όλες της βαθμίδες της εκπαίδευσης, από το Δημοτικό σχολείο έως το Πανεπιστήμιο.

Για την ανάπτυξη του μαθήματος θεωρήθηκε απαραίτητο και «απεφασίσθη όπως εις παν σχολείον προσαρτηθή ίδιον γυμναστήριον, δια την αποκλειστικήν του σχολείου τούτου χρήσιν ιδρυόμενον και συντηρούμενον υπό του Κράτους»⁵⁸⁷. Ο χρόνος διδασκαλίας του μαθήματος ορίζεται «επί τρεις τουλάχιστον καθ' εβδομάδας ώρας» (άρθρο 6). Ορίζονται ως υποχρεωτικές οι *πεζοπορίες*: «άπαξ του μηνός τακτικώς, εκτάκτως δε, επιχειρούσι πεζοπορίας κατά το μάλλον και ήττον μακράς» (άρθρο 7). Για την προβολή του μαθήματος «αι εξετάσεις της γυμναστικής πάντων των σχολείων του Κράτους έλαβον διαγωνιστικόν χαρακτήρα, ωρίσθη δε όπως αύτα γίνωνται δημοσία και ενώπιον Ελλανοδίκου Επιτροπής»⁵⁸⁸.

Για την ορθή εφαρμογή αλλά και την επιστημονική τεκμηρίωση του μαθήματος «ορίσθει επίσης όπως κατά διετίαν αποστέλλωνται δύο γυμνασταί εις Εσπερίαν προς τελειοποίησιν εις τα της σωματικής αγωγής»⁵⁸⁹. Για την επίβλεψη της εφαρμογής των νέων κατευθύνσεων «ιδρύθη δε θέσις Επιθεωρητού της γυμναστικής»⁵⁹⁰.

Τον κανονισμό των λεπτομερειών, για την εισαγωγή των ρυθμίσεων του νόμου στη Δημοτική και τη Μέση εκπαίδευση, ανέλαβε το βασιλικό διάταγμα που εκδόθηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης στις 20 Νοεμβρίου του 1899. Ειδικότερα το βασιλικό διάταγμα, «Περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής εν τοις σχολείοις της Δημοτικής και Μέσης εκπαίδεύσεως και εν τοις Διδασκαλείοις εκατέρου φύλου»,⁵⁹¹ προέβλεπε τα εξής:

Η διδασκαλία του μαθήματος έπρεπε να γίνεται *τουλάχιστον* για τρεις ώρες την εβδομάδα, «εξαίρεσις επιτρέπεται μόνον επί των δύο κατωτέρων του δημοτικού σχολείου τάξεων, εν αις η Γυμναστική δύναται να διδάσκεται καθ' εκάστην ανά ημίσειαν ώραν» (άρθρ. 1). Με τις νέες αυτές ρυθμίσεις, δηλαδή των σχετικών με τις ώρες διδασκαλίας της γυμναστικής, έπρεπε να προσαρμοστεί η εκπαίδευση και των δύο φύλων καθώς επίσης και τα προγράμματα των Διδασκαλείων.

Το μάθημα έπρεπε να διδάσκεται από τους ίδιους τους δασκάλους και, μόνον όπου αυτό δεν ήταν εφικτό, το μάθημα μπορούσε να διδαχθεί από ειδικά εκπαιδευμένους δασκάλους ή γυμναστές, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε. Το διάταγμα υποχρέωνε μάλιστα τον ίδιο το δάσκαλο της κάθε τάξης να διδάσκει και το

⁵⁸⁷ Στο ίδιο, σ.356.

⁵⁸⁸ Στο ίδιο, σ.357.

⁵⁸⁹ Στο ίδιο, σ.356.

⁵⁹⁰ Στο ίδιο, σ.357.

⁵⁹¹ Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 255/βασιλικό διάταγμα της 20^{ης} Νοεμβρίου 1899, «Περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής εν τοις σχολείοις της Δημοτικής και Μέσης εκπαίδεύσεως και εν τοις Διδασκαλείοις εκατέρου φύλου».

μάθημα της γυμναστικής, ενώ η διδασκαλία του μαθήματος από άλλο διδάσκαλο έπρεπε να αιτιολογείται (άρθρ. 2).

Απαγορευόταν, «επ' ουδενί λόγω» ανέφερε το διάταγμα χαρακτηριστικά, η σύμπτυξη των τάξεων κατά τη διδασκαλία του μαθήματος, όταν το σύνολο υπερέβαινε τους 60 μαθητές (άρθρ. 4). Καθιέρωνε εξετάσεις για το μάθημα της γυμναστικής οι οποίες διενεργούνταν στις 20 του Μάη, ενώ ο δάσκαλος έπρεπε να δώσει βαθμολογία και για το μάθημα αυτό. Η διδασκαλία του μαθήματος συνεχιζόταν υποχρεωτικά και μετά της εξετάσεις της 20^{ης} Μαΐου, ενώ αυτό σταματούσε μόνο με το πέρας της σχολικής περιόδου «ή ένεκα καιρικών λόγων» (άρθρ. 5).

Οι εκδρομές, όπως προέβλεπε ο νόμος στον οποίο αναφέρονταν ως «πεζοπορίες», έπρεπε να έχουν σκοπό *καθαρώς γυμναστικό* (άρθρ. 9) και όχι φυσιογνωστικό όπως προβλεπόταν μέχρι τότε. Τέλος υπεύθυνοι για την τήρηση του προγράμματος ορίζονταν οι διευθυντές των σχολικών μονάδων και οι επιθεωρητές της δημοτικής εκπαίδευσης (άρθρ. 11).

Απόρροια του νόμου αλλά και του διατάγματος ήταν η συγγραφή προγράμματος «της εν Δημοτικοίς, τοις Ελληνικοίς Σχολείοις και τοις Γυμνασίοις διδασκίας Γυμναστικής»⁵⁹² για το σχολικό έτος 1899-1900. Το πρόγραμμα αυτό αποτελούσε το πρώτο αναλυτικό πρόγραμμα για το μάθημα της γυμναστικής στην ελληνική εκπαίδευση. Στα στοιχεία του προγράμματος βλέπουμε ότι καταρχήν η ύλη του μαθήματος χωρίζεται ανά τάξη, ενώ την συνθέτουν τρία δομικά στοιχεία: οι *Τακτικές ασκήσεις*, οι *Ελεύθερες ασκήσεις* και οι *Επιχώριοι παιδία*.

Οι ασκήσεις που περιλαμβάνονται στην κατηγορία των τακτικών παρατηρούμε ότι είναι αριθμητικά λιγότερες από αυτές της κατηγορίας των Ελευθέρων ασκήσεων. Αναλυτικότερα οι Τακτικές ασκήσεις για την Α' τάξη είναι 10 και οι Ελεύθερες 18. Στη Β' τάξη οι Τακτικές ασκήσεις είναι 12 και οι Ελεύθερες 27. Στη Γ' τάξη οι Τακτικές ασκήσεις είναι 11 και οι Ελεύθερες 35, ενώ στη Δ' τάξη οι Τακτικές ασκήσεις είναι 5 και οι Ελεύθερες 38.

Εγκαινιάζεται η σπειροειδής ανάπτυξη της ύλης, με την επανάληψη της ύλης της προηγούμενης τάξης στην επόμενη, «επανάληψις των εν τη [τάδε] τάξει διδασχθεισών τακτικών και ελευθέρων ασκήσεων και παιδιών». Σε ό,τι αφορά τα

⁵⁹² Σε ό,τι αφορά το πρόγραμμα βλ. στη συνέχεια Ε.τ.Κ., 255/βασιλικού διατάγματος της 20^{ης} Νοεμβρίου 1899 τις διατάξεις «Περί της διδασκίας Γυμναστικής εν τοις Δημοτικοίς, τοις Ελληνικοίς Σχολείοις και τοις Γυμνασίοις».

παιγνίδια, αναφέρεται ότι επιλέγονται «υπό των διδασκόντων αναλόγως της ηλικίας των μαθητών», ενώ παραμένει αδιευκρίνιστο από ποια συλλογή θα πρέπει να γίνεται αυτή η εκλογή.

Η σημασία της προσπάθειας αυτής για τον εκσυγχρονισμό του σχολείου καθίσταται εμφανής μέσα από δύο στοιχεία του προγράμματος. Κατ' αρχήν με την κατοχύρωση του μαθήματος της Γυμναστικής στην εκπαίδευση αλλά και με την εισαγωγή συστηματικών και «εξορθολογισμένων» προγραμμάτων. Πράγματι, το «να μη εξαφανίζεται [το ενδιαφέρον για την άθληση] εκ του βίου των ατόμων και του έθνους, αλλ' έθος του λαού να αποβαίνει» έγινε το σύνθημα που πρόβαλε η πολιτεία αλλά και οι λόγιοι για τους νέους και το μέλλον τους. Εκφρασμένος στόχος τους να εμπλουτίσει τον ελεύθερο χρόνο τους, να δομήσει τους χαρακτήρες τους και να συγκροτήσει μια νέα κοινωνική και εθνική ταυτότητα.

Από την αναβάθμιση της εκπαίδευσης προσδοκούσαν πολλά, κυρίως μετά την ήττα του 1897. Τα εκπαιδευτικά αυτά νομοσχέδια, αποτελούσαν «την πρώτη πλήρη διατύπωση της αστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης»⁵⁹³. Έθεταν ως σκοπό του σχολείου την προσαρμογή του ατόμου στις νέες κοινωνικοοικονομικές ανάγκες και αναμενόταν από την εκπαιδευτική αυτή αναμόρφωση να προέλθει η αναγέννηση του έθνους⁵⁹⁴. Στο πλαίσιο της «μεταρρύθμισης και της ανόρθωσης» που προσδοκούσε από την εκπαίδευση το κόμμα του Θεοτόκη και, βέβαια, ο Α. Ευταξίας ενέτασσε και τη γυμναστική. Σχετικά μάλιστα με αυτή ο Α. Ευταξίας έγραφε ότι:

«Αν η αγωγή σκοπόν έχει την αρμονικήν ανάπτυξιν πασών των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων και δεξιότητων του ανθρώπου, δι' ής και μόνης καθίσταται εις τούτον εφικτή ή εκπλήρωσις του επί γης προορισμού του η γυμναστική, η ούσα κατά ταύτα μέρος αναπόσπαστον της αγωγής, οφείλει να είνε πολυμερής τις και να συμβάλληται εις την αρμονικήν ανάπτυξιν του όλου σώματος, όπερ ούτω και μόνον δύναται ν' αποβή υγιές και σθεναρόν της ψυχής σκίνημα. δεξιόν δε όργανον της πραγματώσεως των αγαθών σκοπών και ηθικών αυτής προαιρέσεων»⁵⁹⁵.

Ο ίδιος πρέσβευε πως έπρεπε να αναβαθμιστεί γενικώς και «ν' αναχθή και εν ημίν η γυμναστική εις αληθή επιστήμην, ως αλλαχού, ιδία εν Γερμανία, Ελβετία και

⁵⁹³ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι...*, ό.π., σ.22.

⁵⁹⁴ «Η αληθής παιδεία θα ήτο φυτώριο [...] δι' ής κυρίως κατ' εξοχήν θα επετυγχανέτο η μεταρρύθμισις και ανόρθωσις των πάντων εν ημίν». Βλ. σχετικά Αθανάσιος Ευταξίας, *Τα Νομοσχέδια του Υπουργείου της Παιδείας*, Αθήνα 1900, σ.54.

⁵⁹⁵ Α. Ευταξίας, *Μεταρρύθμισις...*, ό.π., σ. 51.

κατ' εξοχήν εν Σουηδία, τότε ανάγκη οι εις την σχολήν φοιτώντες να μην εκμανθάνουσι μόνον τας διαφόρους ασκήσεις, αλλά να τυγχάνουσι και ευρυτέραν των νύν θεωρητικών γνώσεων». Βασική συνιστώσα της αναβάθμισης αυτής αποτελούσε η επιστημονική και παιδαγωγική αναβάθμιση του μαθήματος. Στην κατεύθυνση αυτή απαραίτητη θεωρήθηκε η λήψη μέτρων για την πληρέστερη κατάρτιση των δασκάλων και των γυμναστών, με την αναβάθμιση των προγραμμάτων των Διδασκαλείων και την ίδρυση Σχολής των Γυμναστών⁵⁹⁶. Ο Ευταξίας αναφερόμενος ειδικότερα στη Σχολή αυτή τόνιζε ότι: «πρωτεύουσαν εν ταύταις θέσιν θα κατέχουσιν η καθόλου διδακτική και παιδαγωγική, ίδια δε η της γυμναστικής μετά της ιστορίας αυτής και είτα η της στοιχειώδους ανατομικής και φυσιολογικής του ανθρώπου επιστήμης». Με αυτόν τον τρόπο έδινε το στίγμα της επιδιωκόμενης στροφής η οποία, σε πρακτικό επίπεδο, θα οδηγούσε σε μια νέα προσέγγιση του μαθήματος από τους εκπαιδευτικούς. Αυτοί, δηλαδή, «δεν θ' ασκώσι την γυμναστικήν κατ' άλογον τινά τριβήν, ως νυν συνήθως, αλλά θα έχουσι συνείδησιν του τρόπου, καθ' ών κατορθούται ο υπ' αυτής καθόλου επιδιωκόμενος σκοπός»⁵⁹⁷. Για πρώτη φορά, βλέπουμε να αρθρώνεται λόγος περί επιδιωκόμενου σκοπού, αλλά και να διατυπώνεται ρητά ο γενικός σκοπός του μαθήματος της *Γυμναστικής*, στα νομοσχέδια του 1899. Το γεγονός αυτό εντάσσεται σε ένα σχεδιασμό που προσβλέπει στη διαμόρφωση προτύπων που θα πρέπει να καλλιεργούνται στα σχολεία. Να προσδιορίσει, δηλαδή, κοινωνικά και πολιτικά τους αυριανούς πολίτες, μέσα από τη διαδικασία συγκρότησης της ατομικής και κοινωνικής τους ταυτότητας.

Ιδιαίτερα για τον εμπλουτισμό των περιεχόμενων του μαθήματος και την επίτευξη των σκοπών του σχολείου, ο Α. Ευταξίας τόνιζε ότι ήταν ανάγκη να ενταχθούν στην γυμναστική πρακτική περισσότερα παιχνίδια, κυρίως για τα παιδιά των μικρών τάξεων:

«η τρυφερά και απαλή των παιδων ηλικία, η ικανώς ήδη καταπονημένη υπό της άλλης διδασκαλίας, ευρίσκει αληθή αναψυχήν εν ταις παιδιαίς υποβαλλομένη εν ταυτώ εις τας πρώτας σωματικάς ασκήσεις, άνευ του διδακτικού πόνου της γυμναστικής· αι παιδιαί πρακαλούσαι ζωηρόν το ενδιαφέρον των μαθητών εμποιούσι τέρψιν και ευχαρίστησιν εις αυτούς και

⁵⁹⁶ Βλ. σχετικά, Ε.τ.Κ., 179/βασιλικό διάταγμα της 10^{ης} Αυγούστου 1899, «Περί οργανισμού της Σχολής των Γυμναστών».

⁵⁹⁷ Στο ίδιο, σσ. 51-52.

χρησιμεύουσιν ούτως ως η αρίστη και σύμφωνος τη παιδική φύσει εισαγωγή εις τας κυρίως γυμναστικές ασκήσεις».

Πέρα όμως από την ευχαρίστηση και τη διασκέδαση που προκαλούσε το παιχνίδι στα παιδιά, ο Ευταξίας θεωρούσε ότι οι δραστηριότητες αυτές ήταν ένα σημαντικό μέσο για την ανάπτυξη κοινωνικών αξιών στους μικρούς μαθητές. Οι διατυπώσεις και τα συμφοραζόμενα των λόγων του για τις «παιδιές», παρουσιάζουν εύγλωττα τις ιδεολογικές προκείμενες:

«κέκτηνται [...] και υπό έποψιν υγιεινήν [...] και ηθικήν [...] εις την μόρφωσιν χαρακτήρος, καθ' όσον εθίζουσι τους παίδας εις την καρτερίαν, [...] εις την ευστροφίαν, εφευρετικότητα και οξύτητα [του πνεύματος]. διεγείρουσι και προάγουσι το κοινοτικόν συναίσθημα, [...] επιβάλλει τον νόμον και τον περιορισμόν, [...] θέτει όρια. [...] ουδενί αναγνωρίζουσα διάκρισιν και προνόμιον, αλλά τους πάντας καθιστώσα ίσους ενώπιον του νόμου της παιδείας. Από τοιαύτης απόψεως εξεταζόμεναι αι παιδιαί αποβαίνουσιν υπόθεσις εθνική υψίστης σημασίας, διότι είνε η αρίστη προπαιδιάν της φιλοπατρίας [...] αλλά κατά την εκλογήν και εφαρμογήν αυτών πρέπει να προτιμώνται και καλλιεργώνται ίδια αι παιδιαί αι γινόμεναι καθ' ομάδας»⁵⁹⁸.

Η Υγεία, η ηθική, η υπομονή, η ευστροφία, η εφευρετικότητα και η οξύτητα του πνεύματος, αλλά και η συλλογικότητα, η ισότητα, η φιλοπατρία αποτελούσαν σε αυτή την κοινωνικοπολιτική συγκυρία τις αδιαμφισβήτητες αρετές και αξίες που έπρεπε να καλλιεργεί η εκπαίδευση. Η επίτευξη αυτού του σκοπού τοποθετούσε το παιχνίδι και κυρίως το ομαδικό παιχνίδι, σύμφωνα με τον Ευταξία, σε προνομιακό επίπεδο στη διαπαιδαγώγηση των μαθητών. Φαίνεται, λοιπόν, καθαρά ότι οι κατευθύνσεις των νομοσχεδίων, σχετικά με το σκοπό της γυμναστικής στο δημοτικό σχολείο, πραγματώνονταν μέσα από τη λειτουργικότητα των δράσεων και των εμπειριών που έπρεπε να μεταδώσει. Το περιεχόμενο της γυμναστικής άσκησης που προτεινόταν ήταν προσαρμοσμένο στις προθέσεις του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και πλήρως εναρμονισμένο με τους σκοπούς του «αστικού» σχολείου.

Στο πλαίσιο αυτού του σχολείου, ο ρόλος των δασκάλων αναδεικνύεται ως σημαίων στην ανάπτυξη του μαθήματος, από τη στιγμή που τα προγράμματα διαμεσολαβούνται από τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών που τα χρησιμοποιούν. Η

⁵⁹⁸ Α. Ευταξίας, *Μεταρρύθμισις... ό.π.*, σσ. 52-53.

συμβολή των δασκάλων στην αναβάθμιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας είχε επισημανθεί ήδη από το 1889 από το Γ. Θεοτόκη, ο οποίος ως υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας εκπαιδεύσεως επί κυβερνήσεως Χ. Τρικούπη, καταθέτοντας στη Βουλή το νομοσχέδιο για τη μεταρρύθμιση της δημοτικής εκπαίδευσης τόνιζε τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο του δασκάλου. Στις νέες λοιπόν συνθήκες και στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής του πολιτικής, δε θα μπορούσε να παραβλέψει την ανάγκη ύπαρξης ικανών και καταρτισμένων δασκάλων, ως βασική προϋπόθεση στη διαδικασία εκσυγχρονισμού του σχολείου. Στη βελτίωση λοιπόν της εκπαίδευσης ο ρόλος του δασκάλου ήταν καθοριστικός, γεγονός που έκανε τους παιδαγωγούς να τονίζουν ότι «μόνον, ως πολλάκις επαναλήφθη, οι καλοί διδάσκαλοι δύναται να συντελέσωσι»⁵⁹⁹ στην αναβάθμιση της εκπαίδευσης. Η στάση του δασκάλου μέσα στη σχολική τάξη, καθώς συχνά εντοπιζόνταν περιπτώσεις κατά τις οποίες «οιοσδήποτε διδάσκαλος παραδίδει ό,τι θέλει, όσον θέλει και όταν θέλη»⁶⁰⁰, αποτελούσε καθοριστικής σημασίας γεγονός για την ανάπτυξη και του μαθήματος της γυμναστικής. Την κατάσταση αυτή, η οποία παρέμεινε η ίδια και δέκα χρόνια αργότερα, καυτηρίαζε ο Αθ. Ευταξίας τονίζοντας ότι η αναβάθμιση του μαθήματος της γυμναστικής περνούσε μέσα από την αναβάθμιση των σπουδών γυμναστών και δασκάλων: «οὔτοι καταρτιζόμενοι, δεν θ' ασκούσι την γυμναστικήν κατ' ἄλογον τινα τριβήν, ως νυν συνήθως, ἀλλά θα ἔχουσι συνειδήσιν του τρόπου, καθ' ὃν κατορθοῦται ο υπ' αὐτῆς καθόλου ἐπιδιωκόμενος σκοπός, προς δε του προσήκοντος εις ἐκάστην ηλικίαν και τάξιν μέτρου των σωματικῶν ασκήσεων»⁶⁰¹.

Προβάλλεται λοιπόν ως αναγκαία η παιδαγωγική αλλά και η γυμναστική κατάρτιση των δασκάλων, έτσι ώστε να διασφαλισθεί η «έλλογη τριβή» των μαθητών, η οποία είχε ως άξονα την ιατρική και παιδαγωγική προσέγγιση της γυμναστικής, ανάλογη με την ηλικία και τις ικανότητες των μαθητών. Βλέπουμε εδώ να προδιαγράφεται μια στροφή στο μάθημα της γυμναστικής προς νέες επιστημονικές (ορθολογικές) ορίζουσες, οι οποίες θα διασφάλιζαν περαιτέρω την επίτευξη των σκοπών του μαθήματος. Οι νέες αυτές αντιλήψεις για τη γυμναστική απαιτούσαν ένα νέο ρόλο από το δάσκαλο στο μάθημα της γυμναστικής. Έτσι λοιπόν, από «οφθαλμός» του κράτους και «ανωτέρα κρίσης», κάτι δηλαδή ανάμεσα σε κοσμική

⁵⁹⁹ Β. Σκορδέλης, *Διδακταλικός Οδηγός...*, ό.π., σ.118.

⁶⁰⁰ Από την αγόρευση του Γεωργίου Θεοτόκη στη βουλή, στις 4 Δεκεμβρίου 1889. *Εφημερίδος των συζητήσεων της Βουλής*, παράρτημα 101-109 (1889), περ. ΙΑ', σύνοδος Δ', σσ. 180-239.

⁶⁰¹ Α. Ευταξίας, *Μεταρρύθμισις...*, ό.π., σ. 52.

και θεϊκή εξουσία⁶⁰², όπως τον χαρακτήριζε ο *Οδηγός* του 1830 αλλά και ερμηνευτής «εννοιών» όπως ήταν ο χαρακτηρισμός που του επέδιδαν οι *νέοι Οδηγοί* του 1842-1860⁶⁰³, οι νέες κατευθύνσεις απαιτούσαν από το δάσκαλο να γίνει συμμετοχος στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στην ουσία δηλαδή έπρεπε να συμμετέχει στην αποτελεσματική διδασκαλία της ύλης για το μάθημα σε σχέση με την ηλικία, τις δυνατότητες και το φύλο των μαθητών. Επίσης είχε ως μέλημα την κατάρτιση του ημερήσιου και ετήσιου προγράμματος, παρά το γεγονός ότι τέθηκαν ρητές, αυστηρές και απαρέγκλιτες προδιαγραφές στα προγράμματα της σχολικής γυμναστικής. Τέλος, σημαντική ήταν η ευθύνη του στην εποπτεία και καθοδήγηση των μαθητών. Ο δάσκαλος, περισσότερο απ' ό,τι πριν, είχε την υποχρέωση να συμμετέχει στη σχολική διαδικασία καθώς ο χρόνος και ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος, η ανάπτυξη ή η παράληψη στοιχείων του περιεχομένου του μαθήματος, όπως επίσης και αυτή ακόμη η διδασκαλία του μαθήματος ήταν στη διακριτική του ευχέρεια. Οι «γυμναστικές γνώσεις» των δασκάλων φαίνεται να αποτελούσαν ίσως τη σημαντικότερη παράμετρο στην πορεία ανάπτυξης του μαθήματος. Γι' αυτό βασική και απαραίτητη συνθήκη θεωρήθηκε η σταδιακή εισαγωγή του μαθήματος της γυμναστικής σε όλων των τύπων τα Διδασκαλεία. Στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν, ο δάσκαλος συνέχιζε να αποτελεί τον κύριο διεκπεραιωτή των νέων κατευθύνσεων της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής. Έτσι στο βασιλικό διάταγμα του 1899 αναφέρεται χαρακτηριστικά πως τη γυμναστική στο δημοτικό σχολείο *διδάσκουσι δημοδιδάσκαλοι και δημοδιδασκάλισσαι ουχί δε και ίδιοι γυμνασταί*. Μάλιστα όπου αυτό ήταν δυνατόν, το μάθημα έπρεπε να γίνεται από τον ίδιο το δάσκαλο της τάξης⁶⁰⁴. Ήταν στην αρμοδιότητά του να αποφασίζει, εντός των «ορίων» του αναλυτικού προγράμματος, για την επιλογή των καταλληλότερων ασκήσεων και των παιγνιδιών. Μια απόφαση που βέβαια δεν έπρεπε να ήταν όπως μέχρι τότε «αυθαίρετη», αφού πλέον θα ελεγχόταν από τους «επιτηρητές» των εκπαιδευτικών διαδικασιών, δηλαδή το διευθυντή του σχολείου και τους επιθεωρητές, όπως προβλεπόταν από τις ρυθμίσεις που εισήγαγε ο νέος νόμος.

Τελικά, ο δάσκαλος, στις νέες συνθήκες, καλείται να μεταδώσει κατά την ανάπτυξη του μαθήματος νέα πρότυπα και νέες αξίες, μέσα από συγκεκριμένες σωματικές πρακτικές. Στη διαδικασία αυτή έπρεπε να αλλάξει τη *μορφή* της

⁶⁰² Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο...*, ό.π., σ.104.

⁶⁰³ Ι. Σολομών, *Εξουσία και τάξη...*, ό.π., σ.205.

⁶⁰⁴ Μια διάταξη που θα ισχύσει για ενενήντα περίπου χρόνια μέχρι το 1985 οπότε και θα εισαχθούν γυμναστές για την διδασκαλία του μαθήματος στο δημοτικό σχολείο.

παιδαγωγικής του πρακτικής αλλά και την αντίληψή του γι' αυτήν, συμβάλλοντας στο νέο προσανατολισμό του δημοτικού σχολείου. Φαίνεται λοιπόν ότι οι δάσκαλοι, έχοντας αποδεχθεί το ρόλο τους στην επιβολή της τάξης, όπως κήρυτταν οι εβερτιανοί παιδαγωγοί, αποτελούσαν το όχημα της ορθής εφαρμογής των πειθαρχικών αυτών διαδικασιών.

3. Η σημασία του νέου Αναλυτικού Προγράμματος της Γυμναστικής

Μελετώντας τα ωρολόγια προγράμματα αυτής της περιόδου, βλέπουμε ότι τα μαθήματα των *Ελληνικών* (της Γλώσσας) και των *Θρησκευτικών* κατείχαν σημαντικό μέρος του διδακτικού χρόνου στην εκπαιδευτική διαδικασία. Παράλληλα, μάλιστα, βλέπουμε ότι τα μαθήματα αυτά βρίσκονταν στις πρώτες θέσεις της ιεραρχικής κατάταξης των αναγραφόμενων στο πρόγραμμα μαθημάτων. Συγκρίνοντας τις διαπιστώσεις αυτές με τις γενικότερες κατευθύνσεις του δημοτικού σχολείου που στόχο είχαν την εθνική και ηθική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, βλέπουμε ότι ο εβδομαδιαίος χρόνος διδασκαλίας των μαθημάτων καθίσταται «μεταβλητή που μας αποκαλύπτει την ιεράρχηση της σχολικής γνώσης».⁶⁰⁵ Στο πρόγραμμα του 1894 είδαμε ότι το μάθημα της *Γυμναστικής* καταλάμβανε τη δεύτερη θέση με 14 συνολικά ώρες μετά από τα *Ελληνικά* που κατέχουν 44 ώρες στο πρόγραμμα των μαθημάτων και ακολουθούσαν τα μαθήματα των *Θρησκευτικών* και της *Αριθμητικής* με 12 ώρες. Η ανάδειξη του μαθήματος της *Γυμναστικής* σε ένα από τα σημαντικότερα στην εκπαιδευτική διαδικασία θα οριστικοποιηθεί με το χαρακτηρισμό του ως μάθημα *υποχρεωτικό* και *πρωτεύον*. Η αξιολογική αυτή θέση στο ωρολόγιο πρόγραμμα οδήγησε παράλληλα και στην αύξηση του χρόνου διδασκαλίας του μαθήματος. Στο άρθρο 2 του προγράμματος του 1899 οι εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας του μαθήματος ορίζονταν σε «τρεις τουλάχιστον της εβδομάδος ανά μία ώρα. Εξαιρέσεις επιτρέπεται μόνον επί των δύο κατωτέρων του δημοτικού σχολείου τάξεων, εν αις η Γυμναστική δύναται να διδάσκηται καθ' εκάστην ανά ημίσειαν ώρα»⁶⁰⁶. Αναφερόμενος σε αυτή τη διάταξη, ανώνυμος αρθρογράφος, στο γυμναστικό περιοδικό *Ελληνική Αγωγή* διευκρίνιζε αρκετά χρόνια αργότερα: «είναι προφανές ότι, επειδή κατά την εποχήν εκείνην η γυμναστική δεν είχε επιβληθή εις την συνείδησιν του κόσμου, ο νομοθέτης δεν ενεπιστεύθη την εκτελεστική εξουσίαν και ηθέλησε να ορίση αυτός το ελάχιστον ποσόν των ωρών. ΤΟΥΛΑΧΙΣΤΟΝ είπε»⁶⁰⁷.

Οι ώρες διδασκαλίας του μαθήματος φαίνεται ότι αποτελούσαν, για το συντάκτη του προγράμματος, σημαντική παράμετρο για την αναβάθμιση του

⁶⁰⁵ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ.57.

⁶⁰⁶ Βλ. το αρθρ. 2 του βασιλικού διατάγματος της 20^{ης} Νοεμβρίου 1899 «*Περί της διδασκαλίας ...*», ό.π., σ. 948.

⁶⁰⁷ Βλ. σχετικά *Ελληνική Αγωγή*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος του 1933, σ.200 .

μαθήματος. Όρισε λοιπόν σε τρεις τις ώρες διδασκαλίας της γυμναστικής, ενώ έδινε παράλληλα τη δυνατότητα στο δάσκαλο να την διδάξει ακόμη περισσότερο, εάν αυτό του ήταν δυνατό. Οι περισσότερες ώρες διδασκαλίας έφερναν και πιο κοντά την επίτευξη των στόχων του μαθήματος. Η αντίληψη αυτή γινόταν ιδιαίτερα αισθητή στις μικρές τάξεις όπου το μάθημα μπορούσε να διδαχθεί καθημερινά, δίνοντας έτσι συνεχή γυμναστικά ερεθίσματα στους μικρότερους μαθητές και καθιστώντας το περισσότερο αποτελεσματικό ως προς τις στοχεύσεις του. Οι ώρες όμως διδασκαλίας είχαν άμεση σύνδεση με το περιεχόμενο του μαθήματος.

Η διδακτέα, λοιπόν, ύλη γίνεται ουσιαστικά το μέσον στη διαδικασία ανάπτυξης και εμπέδωσης του σκοπού. Στα περιεχόμενα του μαθήματος που περιγράφονται στο αναλυτικό πρόγραμμα είδαμε ότι περιλαμβάνονταν τα παιχνίδια, οι «τακτικές» και οι «ελεύθερες» ασκήσεις. Η διδασκαλία, μάλιστα, των *επιχώριων παιδιών* συνεχίζουν να πρωτοστατούν στην ύλη της γυμναστικής για το δημοτικό σχολείο, από τα προγράμματα ακόμη του 1880 αλλά και 1894. Στο νέο πρόγραμμα προβλεπόταν, αλλά και τονιζόταν η ανάγκη άσκησης των μαθητών όλων των τάξεων με τα παιχνίδια, με την επισήμανση ότι αυτά έπρεπε να επιλέγονται *υπό των διδασκόντων αναλόγως της ηλικίας των μαθητών* και με γνώμονα τις τοπικές κάθε φορά παραδόσεις. Ο χρόνος δε που τους αντιστοιχούσε ήταν το ήμισυ του προβλεπόμενου για το μάθημα, δηλαδή μισή ώρα παιχνίδι, μισή ώρα γυμναστικές ασκήσεις. Ενώ ο Σ. Πέππας, το 1895, διευκρίνιζε στο *Εγχειρίδιο της Γυμναστικής* ότι «δύναται μετά μικράν ανάπαυσιν των μαθητών να διδάσκονται [επίσης] κατά το τέλος της ώρας αποτελούσα ούτως ειπείν, την κατακλείδα του όλου μαθήματος»⁶⁰⁸. Η εξομοίωση του παιχνιδιού με τη γυμναστική άσκηση ήταν πλέον γεγονός, καθώς επίσης και η παγίωσή του στην σχολική γυμναστική του δημοτικού σχολείου. Η ένταξη των *παιχνιδιών* «ως τρόπο συνάδοντα προς την φύσιν [...] αλλά και [...] στην άριστη προπαιδεία εις τας κυρίως γυμναστικές ασκήσεις» στο πρόγραμμα της γυμναστικής άνοιξε το δρόμο για τη νομιμοποίηση της αναψυχής ως κίνητρο άσκησης. Βέβαια, δεν παραγνωρίζεται η σπουδαιότητά τους ούτε από άποψη *υγιεινής* αλλά ούτε και *ηθικής*. Η συμβολή τους στην ηθικοκοινωνική διαμόρφωση των παιδιών, αντίληψη που στηρίζεται στην ήδη αναπτυγμένη *μέριμνα των πεπολιτισμένων χωρών* γι' αυτά, τα είχαν προαγάγει σε *υπόθεση εθνικής σημασίας*. Η προαγωγή του *κοινοτικού συναισθήματος*, η εξοικείωση με τους *νόμους* και τους *περιορισμούς των παιχνιδιών*,

⁶⁰⁸ Σ. Πέππας, *Η γυμναστική και αι παιδιαί του Δημοτικού και Ελληνικού σχολείου αμφοτέρων των φύλων*, εν Αθήναις 1905, σ. 9.

οδηγούσε τους μαθητές στο να κατανοήσουν πως όλοι ήταν ίσοι *ενώπιον του νόμου* [και των κανονισμών] της παιδείας. Νέες λοιπόν αξίες προκύπτουν μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής, καθώς «το παιγνίδι αναπαράγει κοινωνικότητες που κρίνονται φυσιολογικές διότι είναι προφανείς [όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο G. Vigarello, ενώ παράλληλα] προβάλλει όσο ποτέ το φανταστικό της δημοκρατίας και του αντικτύπου της»⁶⁰⁹.

Τα παιγνίδια όμως καλούνταν να συμβάλουν και στη διατήρηση ενός συνόλου πολιτισμικών αναφορών. Έτσι θα έπρεπε να είναι κυρίως *επιχώρια* (τοπικά) και να «έχουσι το χαρακτήρα του δημοτικού και εθνικού [...] προς αρίστη προπαιδεία της φιλοπατρίας». Το *επιχώριο* παιγνίδι εμφανίζεται, επίσης, ως αντίβαρο στην «ξενομανία» αλλά και «ουσιώδες» στοιχείο της ελληνικότητας. Θα μπορούσαμε όμως να πούμε πως με την κατάδειξη του *επιχώριου* χαρακτήρα των παιδιών πιθανόν να εκφράζεται και ο φόβος εισαγωγής στο χώρο της εκπαίδευσης και ξένων (Αγγλικών) παιδιών. Κατ' αυτή την έννοια, το παιγνίδι ανάγεται σε βασικό μέσο «συνδέσεως των δημοτικών ή λαϊκών ασκήσεων και των κυρίως γυμναστικών», μια ένωση που να γίνεται συνήθεια και να μην «εξαφανίζεται εκ του βίου των ατόμων και του έθνους, αλλ' έθος του λαού να αποβάνει». Σ' αυτό θα συντελούσαν και οι αγώνες, με τα διάφορα κλασικά αγωνίσματά τους. Όταν πια η παιδική φύση δε θα συνάδει με την παιδιά, ο έφηβος θα πρέπει να οδηγηθεί μέσω του *έθους* σε κάποια άλλη, συνάδουσα με την ηλικία του, ψυχαγωγική δραστηριότητα. Και βέβαια αυτή δε θα είναι άλλη από το άθλημα-σπόρ. Με αυτό τον τρόπο ανοίγει μια πρώτη επικοινωνία του παιγνιδιού με το άθλημα-σπόρ, μολονότι δεν αποτελούν ταυτόσημα στοιχεία αλλά συναφή με τη νέα αντίληψη. Ίσως όμως να συντελείται και κάτι πιο σημαντικό, δηλαδή η επικοινωνία-σύνδεση του παιγνιδιού και με το «έθος του λαού». Μια συνήθεια που προϋποθέτει την ύπαρξη ελεύθερου χρόνου στον αναπτυσσόμενο αστικό χώρο. Έτσι, η παιδαγωγική σημασία των παιγνιδιών οδηγεί τους συντάκτες του προγράμματος να παραχωρήσουν σ' αυτά ίσο χρόνο με τις προαναφερόμενες τακτικές και ελεύθερες ασκήσεις «κατά το δεύτερον ήμισυ της δι' αυτήν ωρισμένης εν τω προγράμματι ώρας»⁶¹⁰. Φαίνεται λοιπόν ότι η εισαγωγή των παιγνιδιών στηρίζεται κυρίως στην ανάγκη ανάπτυξης συνθηγιών άσκησης στους μαθητές, γεγονός που καταδεικνύει ότι οι υπόλοιπες γυμναστικές ασκήσεις δεν απέβλεπαν σε αυτή την κατεύθυνση. Παράλληλα διαφαίνεται η σταδιακή μετάβαση της ελληνικής κοινωνίας

⁶⁰⁹ G. Vigarello. *Από το παιγνίδι στο Αθλητικό θέαμα...* ό.π., σ. 56.

⁶¹⁰ Σ. Πέππας, *Η γυμναστική και οι παιδίαί...* ό.π., σ. 200.

σε νέες μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς και οργάνωσης. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, τα παραδοσιακά παιχνίδια θα μπορούσαν να συμβάλουν πολλαπλά τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Σε ατομικό επίπεδο θα μπορούσαν να συμβάλουν στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και στην ενίσχυση του πατριωτικού αισθήματος των μαθητών, ενώ σε συλλογικό επίπεδο στη διαδικασία μετάβασης των αντιλήψεων σχετικά με τον τρόπο γύμνασης. Δηλαδή, το παραδοσιακό παιχνίδι θα συνέβαλλε στην ευκολότερη αποδοχή του αθλητισμού και των νεοτερικών σπορ⁶¹¹.

Παράλληλα, όμως, με τα παιχνίδια διατηρούνται και οι δύο άλλοι τύποι γυμναστικών ασκήσεων, δηλαδή οι *τακτικές* και οι *ελεύθερες* ασκήσεις. Ειδικότερα, για τις ασκήσεις αυτές στο αναλυτικό πρόγραμμα συμπεριλαμβανόταν ένας κατάλογος με συγκεκριμένες ασκήσεις για κάθε τάξη. Έτσι το πρόγραμμα γυμναστικής της Α΄ τάξης περιλάμβανε 10 *τακτικές* ασκήσεις (*εν ηρεμία* και *εν βადίσματι*) και 18 *ελεύθερες* ασκήσεις, της Β΄ τάξης 12 *τακτικές* ασκήσεις και 27 *ελεύθερες* ασκήσεις, της Γ΄ τάξης 11 *τακτικές* ασκήσεις και 35 *ελεύθερες* ασκήσεις, της Δ΄ τάξης 5 *τακτικές* ασκήσεις και 38 *ελεύθερες* ασκήσεις. Με βάση τα στοιχεία αυτά παρατηρούμε ότι στην Α΄ και Β΄ τάξη το ποσοστό των *τακτικών* ασκήσεων ήταν μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των *ελευθέρων*. Ενώ στις δύο επόμενες τάξεις οι *τακτικές* ασκήσεις μειώνονται σημαντικά. Το στοιχείο αυτό μας οδηγεί στο να συμπεράνουμε πως οι μαθητές των μικρών τάξεων, προκειμένου να ενταχθούν στο κλίμα της σχολικής πειθαρχίας, έπρεπε αρχικά να εμπεδώσουν την αναγκαία «τακτικότητα» που απαιτούνταν στην σχολική διαδικασία. Την αντίληψη αυτή, εκφράζει ο Σωτ. Πέππας, διευθυντής του κεντρικού γυμναστηρίου την εποχή εκείνη, λέγοντας ότι «αι τακτικάί ασκήσεις δεν είνε, κυρίως ειπείν γυμναστική χρησιμεύουσιν όμως ως η βάσις πασών των σωματικών ασκήσεων διότι αύται ου μόνον διεγείρουσι την προσοχήν των μαθητών και εθίζουσιν αυτούς εις το αυστηρώς πειθαρχείν και το προθύμως παρατάσσεσθαι, τουθ' όπερ τα μέγιστα συνεπικουρεί τη ασφαλεί και ευχερεί διεξαγωγή του όλου μαθήματος, αλλά και διδάσκουσιν άμα μεν το ευχερές, ασφαλές και κανονικόν βάδισμα, άμα δε την τήρησιν της ενότητος του συνόλου των ασκουμένων»⁶¹².

⁶¹¹ Στην άποψη συνηγορούσε και ο Δ. Βικέλας πρεσβεύοντας ότι τα παραδοσιακά παιχνίδια θα συνέβαλλαν καθοριστικά στη διάδοση του αθλητισμού. Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρηση της Ανατολής, 7-8(1899), σ.106. παρατίθεται και στο Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και ...*, ό.π., σ.67.

⁶¹² Στο ίδιο, σ. 2.

Οι τακτικές ασκήσεις συνέχισαν να ανταποκρίνονται στη διαδικασία μιας οιονεί στρατιωτικού τύπου πειθαρχησης, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην διαπαιδαγώγηση των μαθητών. Στις μεγαλύτερες τάξεις, όπου η πειθαρχηση είχε πλέον εμπεδωθεί από τους μαθητές, τα ποσοστά των τακτικών ασκήσεων στα προγράμματα της ημερήσιας γύμνασης ήταν μικρότερα. Μέσω των τακτικών ασκήσεων, οι δάσκαλοι αναλάμβαναν να διδάξουν πειθαρχία και υπακοή, με στρατιωτικές κυρίως μεθόδους, χρησιμοποιώντας τους «ειδικούς κανόνες» για την παράταξη των μαθητών, τα παραγγέλματα αλλά και το ρυθμό για την εκτέλεση των ασκήσεων⁶¹³. Ο τότε διευθυντής του αθηναϊκού γυμναστηρίου Σ. Πέππας, μέσα από τις σελίδες του Εγχειριδίου του για τη *Γυμναστική στο δημοτικό σχολείο*, συμβούλευε τους δασκάλους: «Αι ασκήσεις είναι καταλληλότερον να εκτελούνται δια παραγγέλματος, διότι ασκούνται οι γυμναζόμενοι εις την υπακοήν». ⁶¹⁴ Τα διατεταγμένα παραγγέλματα, η ομοιομορφία της στοίχισης, η υποχρέωση του ίδιου και κατακόρυφου σώματος, η τοποθέτηση των μελών του σώματος σε επιλεγμένα σημεία και θέσεις συνέτειναν στη διατήρηση της κανονικότητας των γυμναστικών κινήσεων και συνεπώς στην πειθαρχία των μαθητών. Οι ασκούμενοι μαθητές κατά την ώρα του μαθήματος «δέον να ώσι απολύτως πειθαρχικοί, κόσμιοι και προσεκτικοί»⁶¹⁵, ενώ ο δάσκαλος έπρεπε να «επιμένει εις την μετ' απολύτου κανονικότητος και χάριτος εκτέλεσιν αυτών» των ασκήσεων⁶¹⁶. Οι ασκήσεις αυτές, σύμφωνα με τον ίδιο, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τον δάσκαλο στο μάθημα της γυμναστικής οποτεδήποτε οι μαθητές τους παρεκτρέπονταν: «των τακτικών ασκήσεων γίνεται χρήσις εν αρχή του μαθήματος, δύναται όμως να παρεμβάλλωνται αύται και μεταξύ των άλλων ασκήσεων [...] όταν παρατηρηθεί χαλάρωσις της προσοχής των μαθητών»⁶¹⁷.

Οι ελεύθερες ασκήσεις, από την άλλη πλευρά, *δια των οποίων αμβλύνεται η αντίληψις και διευκολύνεται η κυκλοφορία του αίματος*,⁶¹⁸ χωρίς να απεκδύονται τον κανονιστικό και πειθαρχικό χαρακτήρα που είχαν και οι τακτικές ασκήσεις, στόχευαν περισσότερο στην προαγωγή της υγείας αλλά και στην ολόπλευρη γύμναση του

⁶¹³ Βλ. σχετικά Σ. Πέππας, *Η Γυμναστική του κοινοῦ...*, ό.π., σσ. 10-13.

⁶¹⁴ Ε. Καλφαρέτζος, *Ο. Ρ. Ling και αι Γενικαί βάσεις του Σουηδικού συστήματος*, Αθήναι 1933, σ.41.

⁶¹⁵ Σ. Πέππας, *Η Γυμναστική του κοινοῦ...*, ό.π., σ.15.

⁶¹⁶ Σ. Πέππας, *Η Γυμναστική του κοινοῦ και πλήρους Δημοτικού σχολείου* αρρένων και θηλέων, εν Αθήναις 1898, σ.15.

⁶¹⁷ Σ. Πέππας, *Η Γυμναστική και αι παιδιαί...*, ό.π.,σ.8 (υποσημ. 2).

⁶¹⁸ Ε. Καλφαρέτζος, *Ο. Ρ. Ling και αι Γενικαί βάσεις...*, ό.π., σ.41.

σώματος των μαθητών. Οι ασκήσεις αυτές απευθύνονταν κυρίως στο φυσικό-βιολογικό σώμα, που η ιατρική είχε ήδη μελετήσει και προσφέρει τη γνώση για την εδραίωση της παιδαγωγικής γυμναστικής και στην *εν ακμή διατήρησιν των σωματικών δυνάμεων*. «Η μετά λόγου χρήσις των σωματικών ασκήσεων προς κοινήν πάντων των πολιτών και του κράτους ωφέλειαν»,⁶¹⁹ όπως ανέφερε ο Ι. Χρυσάφης απευθύνονταν και στο κοινωνικό σώμα, καθώς προετοίμαζε τους μαθητές για την υπηρέτηση του συνόλου, με την προπαρασκευή νέων υγείων, σωματικά και ψυχικά, πολιτών.

Προτεινόταν επίσης «πάσαι αι τακτικάί ασκήσεις και αι ελεύθεραι ασκήσεις [να] συνοδεύονται υπό ασμάτων»,⁶²⁰ τα οποία θα τραγουδούσαν οι ίδιοι οι μαθητές, εμπλουτίζοντας το φρονηματικό και ηθικοπλαστικό σκοπό των ασκήσεων και εμπνέοντάς τους με τον τρόπο αυτό την φιλοπατρία. Η αντίληψη αυτή είχε ήδη εισαχθεί από τον Παγώντα και το γαλλογερμανικό γυμναστικό σύστημα, που αποτελούσε τη βάση των θέσεών του. Μάλιστα ο Παγώντας έλεγε ότι: «οι λόγοι αυτών των ασμάτων θέλουσιν εκφράζει τα πλέον υψηλά αισθήματα τα δυνάμενα να ενθουσιάζουσιν μεν την ανθρώπινον καρδίαν, να εμπνέωσι δε το σέβας προς τον θεόν, την αγάπην προς το Βασιλέα, και την αφοσίωσιν προς την πατρίδα».⁶²¹ Η ίδια αντίληψη υποβοηθούσε και τη διατήρηση των *γυμναστικών συμπλεγμάτων* που μονοπωλούσαν για αρκετά ακόμη τη σχολική γυμναστική. Σε επίπεδο γυμναστικών συστημάτων, διαφαίνεται πως η δομή του περιεχομένου του μαθήματος στηρίζεται ακόμη στα πρότυπα της γερμανικής γυμναστικής σχολής. Τις ασκήσεις αυτές, ως τακτικές και ελεύθερες σε συνταγμένες και τακτοποιημένες εκτελέσιμες σειρές αλλά και τις *παιδιές*, είχε ήδη εντάξει στη γερμανική σχολική γυμναστική ο *θεμελιωτής* της, Adolf Spiess.⁶²² Η αριθμητική όμως υπεροχή της κατηγορίας των ελεύθερων ασκήσεων αλλά και ο σημαντικός χρόνος που τα νέα προγράμματα απέδιδαν στα παιχνίδια αποτελούν φανερή ένδειξη μιας σταδιακής στροφής προς το σουηδικό γυμναστικό σύστημα.

⁶¹⁹ Ι. Χρυσάφης, *Η Γυμναστική κατά το Σουηδικό σύστημα*, ό.π., σ.21.

⁶²⁰ Σ. Πέππας, *Η Γυμναστική του κοινού...*, ό.π., σ. 15.

⁶²¹ Γ. Παγώντα, *Περίληψις ...*, ό.π., πρόλογος γ'.

⁶²² Ο Adolf Spiess ήθελε η γυμναστική, να «καταλάβη γενικωτέραν θέσιν εν τη καθόλου αγωγή πάσης ηλικίας και φύλου.» Με αυτό το πνεύμα συνέταξε τις ελεύθερες ασκήσεις, ώστε να είναι εφαρμόσιμες στο σχολείο και από τα δύο φύλα και ταυτόχρονα να δίνουν την δυνατότητα της *συγχρόνου ασκήσεως πολλών μαθητών*. Βλ. σχετικά Ι. Χρυσάφης, *Η Γυμναστική των Αρχαίων*, ό.π., σσ.472-473.

Από τις προγραμματικές εξαγγελίες και αρχές που διατυπώθηκαν στη συνέχεια και στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του κόμματος του Γ.Ν. Θεοτόκη, καθίσταται σαφές πως ένας από τους βασικούς στόχους του ήταν «να ληφθεί άμεσος τις πρόνοια υπό της πολιτείας και περί της γυναικείας εκπαιδύσεως»⁶²³. Το δρόμο είχαν ήδη ανοίξει οι κατευθύνσεις του προγράμματος του 1894. Έτσι, τόσο στο πλαίσιο του νόμου όσο του προγράμματος του 1899 λαμβάνονταν μέτρα προς την ομαλή ένταξη των κοριτσιών στο σύνολο των εκπαιδευτικών δράσεων, στις οποίες συμπεριλαμβανόταν και η γυμναστική. Καταρχήν ο νόμος προέβλεπε τις ίδιες ώρες διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής, για τα σχολεία των κοριτσιών και των αγοριών. Αλλά και οι ασκήσεις οι οποίες προβλέπονταν μέχρι την Γ' τάξη ήταν κοινές και για τα δύο φύλα. Στην ύλη της Δ' τάξης εμφανιζόταν κάποιες αλλαγές, καθώς υποδεικνύονταν με αστερίσκο οι ασκήσεις οι οποίες έπρεπε να εκτελούνται *υπό μόνων των αρρένων*. Τέτοιες ασκήσεις ήταν οι *κάμψεις*, οι *τάσεις* και οι *ταλαντεύσεις των ποδών, εμπρός πίσω και πλάγια*. Η επιλεκτική αφαίρεση μόνο κάποιων ασκήσεων από το πρόγραμμα γυμναστικής των κοριτσιών δείχνει τη σταδιακή αντιμετώπιση και των δύο φύλων, μόνο όμως μέχρι κάποια ηλικία, ως ισοδύναμα ψυχοσωματικοκοινωνικά σύνολα. Τα αντιμετωπίζει δηλαδή ως παιδιά τα οποία έχουν κοινή ανάγκη για σωματική άσκηση, για τους ίδιους ψυχικούς και σωματικούς λόγους καθώς, σύμφωνα με τις αναπτυσσόμενες παιδαγωγικές επιστήμες, η διασκέδαση, η ανάπαυλα από τη σχολική εργασία, αλλά και η ψυχολογική εκτόνωση των μικρών μαθητών δε γνωρίζουν φύλο. Εν κατακλείδι και τα δύο φύλα έχριζαν κοινής παιδαγωγικής αντιμετώπισης και ως εκ τούτου κοινής παιδαγωγικής γυμναστικής εκπαίδευσης.

Η παρουσία κοινών χαρακτηριστικών και αναγκών στην παιδική ηλικία και στα δύο φύλα επέτρεψε την ανάδυση μιας πιο δυναμικής τάσης προς τη συνεκπαίδευση των δύο φύλων. Η ιατρο-παιδαγωγική αυτή αντίληψη νομιμοποίησε, πιθανώς, την προσαρμογή του δημοτικού σχολείου στην ιδιαιτερότητα και την ευαισθησία, μιας σχετικά «άφυλης» παιδικής ηλικίας. Το ηλικιακό όριο των δέκα ετών καθόριζε την επαναφορά των μαθητών στα κανονιστικά για το κάθε φύλο ιδεολογικά στερεότυπα της εποχής. Η εφηβεία επέτρεπε και πάλι την ανάδυση των *αναπαραστάσεων για το γυναικείο σώμα σε σχέση με το αντρικό*⁶²⁴, οι οποίες επέτρεπαν στο *θήλυ φύλο* να

⁶²³ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., τ. Β', σ. 18.

⁶²⁴ Ε. Φουρνάρη, «Η σωματική αγωγή ...», ό.π., σ. 310.

εκτελεί «πάσαν βιαίαν και ανοίκειον κίνησιν»⁶²⁵. Αυτή η αξιοπρόσεχτη στροφή της πολιτείας προς μια κοινή αντιμετώπιση των φύλων, έστω και ως προς την *γυμναστική* εκπαίδευση της παιδική ηλικίας, αποτελεί σαφές βήμα προς την ενσωμάτωση αλλά και την κοινωνική αναγνώριση του γυναικείου φύλου στο πλαίσιο μιας ενιαίας εθνικής αγωγής, τουλάχιστον, στο δημοτικό σχολείο.

Είδαμε λοιπόν ότι την περίοδο αυτή εισάγονται στο λόγο για τη γυμναστική μια σειρά καινοτόμων στοιχείων που προδιέγραφαν τις νέες κατευθύνσεις και προοπτικές του μαθήματος.

⁶²⁵ Γρ. Παπαδόπουλος, *Δοκίμιον πρακτικῶν ...*, ό.π., σ.12, επίσης στο Ε Φουρνάρη, «Η σωματική αγωγή ...», ό.π., σ.312.

4. Η Γυμναστική και ο λόγος για το Έθνος και τον πολίτη

Επανεξετάζοντας τις ιδεολογικές συνιστώσες που συνθέτουν το λόγο της Γυμναστικής την περίοδο αυτή, ανασυγκροτούμε εν συντομία τις βασικές θέσεις της. Μέσα από την επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται αναδύεται ένας νέος ρόλος για τη σχολική γυμναστική και των πρακτικών της, κυρίαρχο στοιχείο του οποίου είναι η δυνατότητά της να αποτελέσει πεδίο κοινωνικής συνοχής για την κλονιζόμενη από τις ραγδαίες ανακατατάξεις ελληνική κοινωνία. Η λειτουργία αυτή επιτελείται υπό την έννοια του έθνους, που αποτελεί πρωταρχικό σημείο αναφοράς στη διαδικασία αναζήτησης νέων μηχανισμών για το συντονισμό της κοινωνικής παρουσίας και πράξης. Στο επίπεδο αυτό, η γυμναστική της εθνικής διαπαιδαγώγησης και της νέας εθνικής συλλογικότητας αντιπαραβάλλεται με τον Αθλητισμό του ανταγωνισμού και του ατομικισμού.

Η επίκληση του παρελθόντος αποτελεί εύλογη ιδεολογική αντίδραση στις ανακατατάξεις που σαρώνουν την ελληνική κοινωνία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το κοινοτικό ιδεώδες της Αθηναϊκής πολιτείας και των λειτουργιών που η γυμναστική επιτελούσε σε αυτήν αποτελεί πεδίο άντλησης ερμηνειών του παρόντος και σχεδίων για το μέλλον. Έτσι, στην εισηγητική του έκθεση ο Αθ. Ευταξίας τόνιζε ότι η γυμναστική εμφανίζεται «ως στοιχείον, έχον ίσην καθ' όλα αξίαν προς το έτερον αυτής στοιχείον, την Μουσικήν δι' αμφοτέρων δε τούτων, εξ ίσου θεραπευομένων, η Αθηναϊκή πολιτεία εζήτει ν' αναδείξη τους πολίτας αυτής καλούς και αγαθούς, και κατώρθου τούτο»⁶²⁶. Με την αναφορά του αυτή ο Ευταξίας καταδείκνυε την αρχαία Ελλάδα ως το ασφαλές καταφύγιο του σύγχρονου ελληνικού κράτους αλλά και το εφιαλτήριο για τη μελλοντική δράση. Η ανακατασκευή της ιστορικής συνέχειας του έθνους με άξονα τη γυμναστική οδηγούσε στη σύζευξη του σύγχρονου ελληνικού κράτους και των πολιτών του με το αρχαιοελληνικό τους παρελθόν. Από την άλλη πλευρά η αρχαιοελληνική γυμναστική, με τα πολιτικά και κοινωνικά ιδεώδη που τη συνέθεταν, του *κάλους* και του *καλού κ' αγαθού* πολίτη, εμφανίζεται εν πολλοίς η υπαρκτή λύση για την υπέρβαση των προβλημάτων, για τη «σωματική αναγέννηση του έθνους».

Αυτή η «αποστολή» απαιτούσε την καθολική και ομοιόμορφη εφαρμογή του μαθήματος στην ελληνική εκπαίδευση, καθώς μόνο «δια του σχολείου θα γενικευθή

⁶²⁶ Α.Ευταξίας, Εισηγητική έκθεση, ό.π., σ. 939.

εν ημίν η γυμναστική και θα καταστή όντως εθνική»⁶²⁷. Βασική συνιστώσα για την καθολική της εφαρμογή αποτελούσε η συγγραφή αναλυτικών προγραμμάτων για τη γυμναστική, στοιχείο που τόνιζε ο Ευταξίας στην έκθεσή του «αλλά όμως νύν μάλιστα παρίσταται ανάγκη παρ' ημίν αναλυτικού προγράμματος της γυμναστικής». Την αναγκαιότητα αυτή την απέδιδε, ο Ευταξίας, στην προσπάθεια οργάνωσης και ελέγχου του μαθήματος, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε: «το αναλυτικόν πρόγραμμα δεν είνε τι άχρηστον, αλλά τουναντίον θα χρησιμεύη ως τις ασφαλής οδηγός εν τω έργω αυτών, έπειτα δε και το έργον της επιθεωρήσεως και την εξέλιξιν της γινομένης εν εκάστω σχολείω εργασίας ως προς την Γυμναστικήν διευκολύνει το αναλυτικόν πρόγραμμα».⁶²⁸ Το αναλυτικό πρόγραμμα ήταν ένα σημαντικό στοιχείο που θα διασφάλιζε την καθολική αλλά και τη σωστή εφαρμογή των νέων κατευθύνσεων της γυμναστικής. Το πέρασμα από μια περιγραφική σε μια αναλυτική παρουσίαση της ύλης του μαθήματος προϋποθέτει μια διπλή αλλαγή στο μέχρι τότε σχεδιασμό του μαθήματος. Πρόκειται από τη μια πλευρά για μια προσπάθεια ελαχιστοποίησης της μορφολογικής γυμναστικής παρέκκλισης και από την άλλη πλευρά για μια προσπάθεια μεγιστοποίησης της λειτουργικότητας του περιεχομένου του μαθήματος. Για τον έλεγχο μάλιστα των διαδικασιών και της διδακτικής πράξης, ο νόμος προέβλεπε την καθιέρωση και του θεσμού των επιθεωρητών.

Απαραίτητος επίσης όρος για την ανάπτυξη του μαθήματος θεωρήθηκε η ολοκληρωμένη εκπαίδευση αυτών που θα δίδασκαν το μάθημα της γυμναστικής, δηλαδή των δασκάλων και των γυμναστών. Τα επιτεύγματα της «πεφωτισμένης» και «πεπολιτισμένης» Ευρώπης αποτελούσαν παραδείγματα προς μίμηση. Έτσι λοιπόν για να μπορεί να υλοποιηθεί αρτιότερα η πολιτισμική και παιδαγωγική αποστολή της γυμναστικής απαιτούνταν η παρακολούθηση και η σπουδή των νέων γυμναστικών τάσεων. «Αν δε πρόκειται ν' αναχθή και εν ημών η γυμναστική εις αληθή επιστήμην, ως αλλαχού, ιδία εν Γερμανία, Ελβετία και κατ' εξοχήν εν Σουηδία, τότε ανάγκη οι εις την σχολήν φοιτώντες να μην εκμανθάνουσι μόνον τας διαφόρους ασκήσεις, αλλά να τυγχάνουσι και ευρυτέραν των νύν θεωρητικών γνώσεων. Πρωτεύουσαν εν ταύταις θέσιν θα κατέχουσιν η καθόλου διδακτική και παιδαγωγική [...]»⁶²⁹. Θεωρήθηκε λοιπόν απαραίτητη η καθιέρωση υποτροφιών για τη μετεκπαίδευση γυμναστών στο εξωτερικό, ενώ παράλληλα στην εκπαίδευση των γυμναστών αλλά και βέβαια των

⁶²⁷ Α. Ευταξίας, *Μεταρρύθμισις...*, ό.π., σ. 53.

⁶²⁸ Α. Ευταξίας, *Εισηγητική έκθεση*, ό.π., σ.943.

⁶²⁹ Α. Ευταξίας, *Μεταρρύθμισις...*, ό.π., σελ 51.

δασκάλων θεωρήθηκε αναγκαία η εισαγωγή των ειδικών μαθημάτων της διδακτικής και της παιδαγωγικής. Η εισαγωγή των δύο αυτών μαθημάτων συνδέει αναπόσπαστα την εκπαίδευση και ιδιαίτερα το μάθημα της γυμναστικής με τη διδαχή και την παρακίνηση σε δράση. Έτσι οι λόγοι που προτάσσονται για τη γενίκευση της γυμναστικής σε όλη την εκπαίδευση συνδέονται με τη δυνατότητά της να διαμορφώσει χαρακτήρες, να διαπαιδαγωγήσει ηθικά και να προετοιμάσει τους πολίτες της νέας κοινωνίας.

Ο προσανατολισμός του προγράμματος ήταν στην κατεύθυνση ενίσχυσης των κοινωνικών δομών, γι' αυτό και το περιεχόμενό του περιλάμβανε νέες πρακτικές απαραίτητες για την επίτευξη του σκοπού του μαθήματος, οι οποίες αντανάκλυσαν τις αντιλήψεις και το αξιακό σύστημα των εμπνευστών του⁶³⁰. Στο περιεχόμενο των προγραμμάτων σημαντική θέση καταλαμβάνουν τα «εθνικά» παιχνίδια αλλά και ο κλασικός αθλητισμός, ενώ άλλο σημαντικό στοιχείο του νόμου ήταν η σύνδεση της σχολικής Γυμναστικής με τους γυμναστικούς αγώνες. «Η εν τη γυμναστική παιδείσεις συντελείται εν τοις σχολείοις, [...] υποθάλλεται δε και αναζωπυρείται δια των γυμναστικών αγώνων τοπικών, Πανελληνίων και Ολυμπιακών»⁶³¹. Στον αναπτυσσόμενο αστικό χώρο, με πρότυπο τον *πεπολιτισμένο άνθρωπο*, η γυμναστική και ο αθλητισμός αποτέλεσαν αλληλένδετα στοιχεία χωρίς *φυσικόν φραγμόν*. Η τέλεση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων αλλά και πριν απ' αυτούς των Ζάππειων Ολυμπιάδων, δείχνουν πως η κυρίαρχη αστική αντίληψη είχε αρχίσει προ πολλού να χρησιμοποιεί το χώρο του αθλητισμού πολλαπλά. Ως εκ τούτου η σύνδεση του μαθήματος με τους *γυμναστικούς και αθλητικούς αγώνες* ήταν προδιαγεγραμμένη. Το γυμναστικό κίνημα, που για αρκετά χρόνια εμφάνιζε σημάδια ακινησίας, «αναγεννάται», μέσα από την αγωνιστική δράση, οδηγώντας το σταδιακά προς μια νέα «αγωνοκεντρική» αντίληψη. Κάτω από αυτή τη δυναμική ο παιδαγωγικός λόγος που μέχρι τότε νομιμοποιούσε τη σχολική σωματική άσκηση καλείται τώρα να νομιμοποιήσει και τους αγώνες ως μέσον *υπόθαλψης και αναζωπύρωσης* της γυμναστικής εκπαίδευσης. Έτσι λοιπόν μέσα από τη συγκεκριμένη και καθορισμένη εκπαιδευτική δράση των αγώνων, η πολιτεία αποβλέπει στη συγκρότηση της εθνικής.

⁶³⁰ Οι αντιλήψεις των εμπνευστών των προγραμμάτων σχετίζονται άμεσα με τα περιεχόμενα και τις πρακτικές του μαθήματος. Μάλιστα ο Paul Hirst υποστήριξε ότι «ο σχεδιασμός ενός αναλυτικού προγράμματος δεν είναι θέμα που απλά σχετίζεται με το αν αυτά που μαθαίνουν οι μαθητές έχουν αξία, αλλά θέμα που έχει να κάνει με το αν αυτά που μαθαίνουν έχουν τη μεγαλύτερη αξία». Paul Hirst, «The logic of the Curriculum», JCS, 1(1969), σ. 142-158, εδώ σ. 145, παρατίθεται στο Γ. Χατζηγεωργίου, *Γνώθι το Curriculum*, Ατραπός, Αθήνα (χ.χ.), σ.197.

⁶³¹ Βλ. σχετικά στο νόμο ΒΧΚΑ', ό.π., άρθρο 2.

αλλά και της κοινωνικής ταυτότητας των μαθητών. Ταυτόχρονα όμως θα θελήσει να επανασυνδέσει τον εκπαιδευτικό με το γενικότερο κοινωνικό χώρο στο πλαίσιο της γυμναστικής, που παρά την αρχική της δυναμική οδηγήθηκε στο περιθώριο των εξελίξεων λόγω της εμφάνισης των «αθλητικών παιδιών» (σπορ). Έτσι ενώ από πολύ νωρίς έγιναν τα πρώτα της βήματα στο σχολικό χώρο, δίνοντας το έναυσμα να αρθρωθεί ένας έντονος, για τα δεδομένα της εποχής, γυμναστικός λόγος με αποδέκτη το γενικότερο κοινωνικό χώρο, τώρα καλείται ο αθλητικός-κοινωνικός αυτός χώρος να δώσει ώθηση στη σχολική γυμναστική.

Παρά ταύτα, δεν αμελείται να τονιστεί από τον Ευταξία πως χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να μην εκπέσει η προσπάθεια αυτή και πάλι στη *μονομέρεια*, καθώς αναγνωρίζεται πως μέσω της «μομομερείας και υπερβολής [...] ευκόλως άγουσιν [οι μαθητές] εις τον κακόν αθλητισμόν, τον μέγαν τούτο κίνδυνον της γυμναστικής».⁶³² Για το λόγο αυτό «η γυμναστική οφείλει να είνε πολυμερής τις, σκοπούσα εις την αρμονικὴν ἀνάπτυξιν του ὅλου σώματος» μια κατεύθυνση που, όπως αναφέρει ο ίδιος, αρμόζει περισσότερο «επί της σχολικῆς γυμναστικῆς, ἥτις κυρίως και κατ' ἐξοχὴν οφείλει ν' ἀπέχη πάσης μονομερείας και υπερβολῆς, πάσης αθλητικῆς τάσεως. Ἡ τοιαύτη τάσις είνε ἀνθυγιεινὴ οὐχ ἥτιων ἢ ἀντιπαιδαγωγικὴ δια την μαθητιώσαν νεότητα διὸ πρέπει αὐτὴ ἐκ παντός τρόπου ναποκρουσθῆ ὡς ἐκ της σχολικῆς γυμναστικῆς»⁶³³. Ἡ γυμναστικὴ και ὁ αθλητισμὸς κάτω ἀπὸ την κρατικὴ εποπτεία θα συνένωναν τις δυνάμεις τους για τὴ σωματικὴ και ἠθικὴ ἀναγέννηση των νεοελλήνων μαθητῶν. Ἡ συνύπαρξη ὁμως αὐτὴ εἶχε ὡς ὄρο ἀπαράβατο την διαπαιδαγώγηση «της μαθητιώσας νεολαίας, ἥτις ἀποτελεῖ την ρίζαν της μέλλουσης δυνάμεως παντός λαοῦ», στην κατεύθυνση ἐμπέδωσης της συλλογικῆς προσπάθειας με στόχο τὸ κοινὸ συμφέρον και ὄχι της ατομικότητας που προέκυπτε ἀπὸ τον ἄκρατο ἀνταγωνισμό και την ἐπίτευξη του ρεκόρ. Μια τέτοια παραδοχὴ και στόχευση περιθωριοποιούσε τὰ σπορ, θεωρώντας ὅτι δεν ἀνταποκρίνονταν στην παιδαγωγικὴ διάσταση του μαθήματος της γυμναστικῆς, και ἔδινε προτεραιότητα στα ομαδικὰ παραδοσιακὰ παιγνίδια ἀλλὰ και στον κλασικὸ αθλητισμό, «ὅτε και παρέχεται ἡ ευκαιρία τοῖς διδάσκουσιν [...] να ἐπιδρῶσι μάλιστα ἐπὶ της βουλήσεως των μαθητῶν»⁶³⁴.

⁶³² Α. Ευταξίας, Εισηγητικὴ ἔκθεση, ὀ.π., σ.943.

⁶³³ Α. Ευταξίας, *Μεταρρυθμισις*., ὀ.π., σ.53.

⁶³⁴ Σ. Πέππας, *Ἡ Γυμναστικὴ του κοινού*..., ὀ.π., σ.199.

Οι νέοι αυτοί προσανατολισμοί του μαθήματος ισχυροποιήθηκαν με δύο ακόμη νέα στοιχεία: αφενός, την αναφορά στους φορείς που συντελούν στην προώθηση της γυμναστικής εκπαίδευσης και στο ρόλο του κράτους σχετικά με τη γυμναστική εκπαίδευση: «Το Υπουργείον [...] διαρρυθμίζει μεν και διευθύνει την εν τοις σχολείοις, εποπτεύει δε και υποστηρίζει την εν τοις γυμναστηρίοις των γυμναστικών και αθλητικών σωματείων συντελουμένην γυμναστικήν παιδείαν»⁶³⁵. Και, αφετέρου την αναφορά στον πρωτεύοντα χαρακτήρα του μαθήματος σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης: «Η γυμναστική είναι ..εν των πρωτευόντων μαθημάτων»⁶³⁶.

Αναλύοντας τα στοιχεία αυτά μπορούμε να πούμε ότι η διασύνδεση του γυμναστικού εκπαιδευτικού χώρου με τους εξω-εκπαιδευτικούς αθλητικούς φορείς, όπως τα γυμναστήρια και οι *γυμναστικοί και αθλητικοί σύλλογοι*, οδηγεί στη σταδιακή απεμπλοκή της γυμναστικής από το στενό πειθαρχικά-στρατιωτικό και εκπαιδευτικό της πλαίσιο, διαχέοντάς την στην κοινωνία. Πιθανόν είναι να επιδιώκεται, επίσης, η ενοποίηση του γυμναστικού-αθλητικού χώρου, υπό τη σκέπη βέβαια του κράτους ως κύριου ρυθμιστή και επόπτη των παιδαγωγικών αυτών διαδικασιών. Οι αθλητικοί φορείς, δηλαδή οι διάφοροι αθλητικοί σύλλογοι, θα έπρεπε σύμφωνα με το νόμο να δεχθούν τον έμμεσο έλεγχο, την *επόπτευση* και την έμμεση χειραγώγηση, μέσω της οικονομικής *υποστήριξης*, καθώς σε περίπτωση μη συνεργασίας «παύσεται χορηγούν την ετησίαν χρηματικήν έπιχορήγησιν» από την πολιτεία. Παρατηρούμε πως το κράτος διαβλέπει την ανάπτυξη και ενίσχυση του αθλητισμού ως παράγοντα που μπορεί να «προσβάλει» τις δομές της κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό επιχειρεί να ελέγξει τη δράση τους και να επιβάλει τις κατευθύνσεις του, μέσα από τον έλεγχο των οικονομικών ενισχύσεων των συλλόγων. Το κράτος αναγνωρίζει στον εν γένει αθλητικό και γυμναστικό χώρο τον ιδιαίτερα σημαντικό ιδεολογικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει στη διαμόρφωση της κοινωνίας και των πολιτών. Το γεγονός αυτό οδηγεί αναπόφευκτα τους συντάκτες του νόμου να αποδώσουν στο μάθημα χαρακτήρα *υποχρεωτικό και πρωτεύοντα* σε όλο το φάσμα της εκπαίδευσης, περιχαρακώνοντας τη σχολική γυμναστική και το αξιακό της σύστημα από τον αθλητισμό των σπορ, της στείρας ατομικότητας και της επίδοσης.

Αναδυόμενο πρότυπο της γυμναστικής εκπαίδευσης κατά τα τέλη του αιώνα συνεχίζει να είναι ο υγιής και πειθαρχημένος πολίτης-πατριώτης, αναδεικνύοντας έτσι ως κοινωνικές αξίες τη *σωματική και ψυχική ακμή-υγεία*, την *καρτερία*, την

⁶³⁵ Βλ. σχετικά στο νόμο ΒΧΚΑ', ό.π., άρθρο 3.

⁶³⁶ Στο ίδιο, άρθρο 4.

φιλοπατρία, την ευστροφία, τη εφευρετικότητα, αλλά και την αυτοπειθαρχία και την ισονομία. Δεδομένης λοιπόν της δυναμικής που είχε αποκτήσει ο αστικός χώρος την περίοδο αυτή, τα στοιχεία αυτά χαρακτηρίζαν, σε ατομικό επίπεδο, το ιδεατό πρότυπο πολίτη στο οποίο στόχευε η πολιτεία. Παράλληλα, ο σκοπός του μαθήματος ήταν προσανατολισμένος προς τη νομιμοποίηση των νέων αντιλήψεων και των προτύπων, προβάλλοντάς το ως το ηγεμονικό αξιακό σύστημα της κοινωνίας. Έτσι σκοπός της γυμναστικής ορίζεται να «είναι η ανάπτυξις των σωματικών και η εν ακμή διατήρησις των ψυχικών δυνάμεων, η εν τη καρτερία έξις και η δια τον στρατιωτικών βίον προπαρασκευή των νέων». Η προετοιμασία των μαθητών για τη στρατιωτική ζωή στο σκοπό της γυμναστικής μεταβάλλει τη μέχρι τότε σκοποθεσία του μαθήματος, για προετοιμασία στρατιωτών, παραπέμποντας σε ένα νέο πειθαρχικό πρότυπο απαραίτητο για τη συστράτευση όλων στην επίτευξη ενός κοινού σκοπού. Η γυμναστική ήταν προσανατολισμένη όχι μόνο στην ηθικοποίηση του ατόμου, που ήταν από τις κύριες μέχρι και τότε στοχεύσεις της εκπαίδευσης, αλλά και την κινητοποίηση και ανάπτυξη όλων των ψυχο-πνευματικών δυνάμεων και ικανοτήτων του. Με τον τρόπο αυτό καλλιεργούνταν το πρότυπο ενός ισορροπημένου και συγχρόνως κοινωνικά «ετοιμοπόλεμου» πολίτη, ικανού να διαδραματίσει ενεργό ρόλο μέσα σε μια άλλου τύπου κοινωνία, που τα πρώτα σημάδια της είχαν κιόλας εμφανιστεί.

Παραφράζοντας, λοιπόν, τα λόγια της Ginette Berthaud⁶³⁷ μπορούμε να πούμε πως η γυμναστική άσκηση, κατά την περίοδο αυτή, με τις υποχρεωτικές σχολικές ώρες, τις προτεινόμενες πρακτικές, ως κατάλληλες παιδαγωγικές μεθόδους και περιεχόμενο, αποτέλεσε τη λανθάνουσα έκφραση μιας πραγματικά κρατικής παιδαγωγικής πρακτικής. Ενώ ως διαπίστωση προκύπτει πως η γυμναστική, ως μάθημα, συνέβαλε με τις αρχές της, την εσωτερική της οργάνωση και τις λειτουργίες της στην αναπαραγωγή των νέων δομών της αστικής κοινωνίας.

⁶³⁷ Ζινέτ Μπερτό (Ginette Berthaud) «Αθλητική αγωγή και παιδαγωγικός αθλητισμός», *Αθλητισμός κουλτούρα και καταπίεση*, μετφ. Γιόλα Γεωργαντζή, Ουτοπία, Αθήνα 1982, σ.166.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΚΑΙ
ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ (1909-1936):
ΑΠΟ ΤΗ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Το Πρόγραμμα της Γυμναστικής του 1909 και το Σουηδικό Γυμναστικό σύστημα στην εκπαίδευση

1. Γυμναστική και Αθλητισμός

Η ψήφιση του νόμου ΒΧΚΑ' και η κατάρτιση του πρώτου αναλυτικού προγράμματος για το μάθημα της γυμναστικής το 1899 σηματοδότησαν την έναρξη ποικίλων διεργασιών στη σχολική γυμναστική αλλά και γενικότερα στον αθλητικό χώρο. Την περίοδο αυτή, μέχρι την επίσημη εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος και τη συγγραφή των νέων αναλυτικών προγραμμάτων για το μάθημα της σχολικής γυμναστικής το 1909, αναπτύχθηκαν έντονες διεργασίες, επίκεντρο των οποίων ήταν η έντονη κριτική για το στείο και αντιπαιδαγωγικό χαρακτήρα των γερμανικών γυμναστικών «συμπλεγμάτων». Είναι η περίοδος κατά την οποία αρχίζουν να διαμορφώνονται συγκεκριμένες προτάσεις σχετικά με τη σχολική σωματική άσκηση, οι οποίες είχαν ως αναφορά το σουηδικό γυμναστικό σύστημα.

Γενικότερα, όμως, η δεκαετία 1898-1909 ήταν «από τα πιο δύσκολα και πιο γόνιμα χρόνια της πρόσφατης εθνικής μας ιστορίας»⁶³⁸. Ήταν η περίοδος κατά την οποία γίνονταν προσπάθειες να «ανανήψει [ο ελληνικός λαός] από την κατάπτωση και την ταπείνωση του 1897, να φωτιστεί και να οδηγηθεί στην ανακάλυψη της νεοελληνικής ψυχής του»⁶³⁹. Όμως η κατάρρευση της αξιοπιστίας των κομμάτων, εξ αιτίας των μεγάλων δυσκολιών τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας, προκαλούσε εντάσεις και αναταραχές. Τη δυσαρέσκεια αυτή δεν κατάφερε να την εκφράσει κάποιο αστικό κόμμα,⁶⁴⁰ ενώ στην κοινή γνώμη κυρίαρχες ήταν οι συζητήσεις σχετικά με την κατάπτωση των ηθών, στην οποία θεωρούσαν ότι συνέβαλε και η επικράτηση ξένων προτύπων στην ελληνική κοινωνία⁶⁴¹. Εξάλλου, είναι η περίοδος κατά την οποία το *γλωσσικό ζήτημα* εντείνεται, αποκτώντας ποικίλες

⁶³⁸ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος *Αλέξανδρος Δελμούζος*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1978, σ. 37.

⁶³⁹ Ι. Ξυροτύρης, Διάλεξη με θέμα «Α. Δελμούζος», Θεσσαλονίκη 1972, σ.5, παρατίθεται στο Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης...*, ό.π., σ.146.

⁶⁴⁰ Χ. Κάτσικας-Κ.Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης ...*, ό.π., σ. 97.

⁶⁴¹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα ...*, ό.π., τ. Β', σ.733.

πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις, αναδεικνύοντας ευρύτερα προβλήματα προσανατολισμού της ελληνικής κοινωνίας⁶⁴². Αναπόφευκτα, οι κοινωνικοπολιτικές διεργασίες της περιόδου είχαν αντίκτυπο και στον εκπαιδευτικό χώρο.

Η παιδεία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εξακολουθεί να συναντά δυσχέρειες στο να υπηρετήσει και να αποτυπώσει τα προβλήματα και τις δυναμικές της ελληνικής κοινωνίας, να προσαρμοστεί στις νέες πνευματικές και ιδεολογικές ανακατατάξεις. Έτσι, κατά την περίοδο αυτή, ενώ εντείνονται οι κριτικές για το εκπαιδευτικό σύστημα, η οργανωμένη αμφισβήτηση που εμφανίζεται στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα προς τον κλασικισμό, τη μονομέρεια και τη μονολιθικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος συνεχίζεται. Τα τρία θεμελιακά εκπαιδευτικά ζητήματα, δηλαδή η ανάπτυξη της στοιχειώδους εκπαίδευσης, η γενίκευση του δημοτικού σχολείου και η ποιοτική του αναβάθμιση, που τέθηκαν για πρώτη φορά στα τέλη του 19^{ου}, επανέρχονται και πάλι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁶⁴³. Τα χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης κατά την περίοδο αυτή ήταν ο λογιολατρισμός, ο κλασικισμός, οι ελλείψεις υποδομών σε σχολεία, η αδυναμία καθιέρωσης λαϊκής παιδείας, η υποβάθμιση της εκπαίδευσης των δασκάλων και, γενικότερα, η αδυναμία προσδιορισμού σταθερών προσανατολισμών στην εκπαίδευση⁶⁴⁴.

Φαίνεται όμως πως νέες ιδέες και κατευθύνσεις προς την πρακτική και χρηστική γνώση διεκδικούσαν την εισαγωγή τους στην εκπαίδευση. Με «λάβρα» τη γλώσσα εκφράστηκαν νέες απόψεις, οι οποίες διαπερνούσαν κάθετα το χώρο της εκπαίδευσης. Οι ιδέες αυτές επηρέασαν τις προτάσεις αναφορικά με το σκοπό, τη δομή και την οργάνωση της εκπαίδευσης. Σε αυτή τη συγκυρία, συνήλθε το πρώτο πανελλήνιο εκπαιδευτικό συνέδριο, 1904, στο οποίο παραβρέθηκαν εκπρόσωποι όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης. Το συνέδριο τελούσε υπό την αιγίδα της πολιτείας, μολονότι διοργανώθηκε από διάφορους εκπαιδευτικούς συλλόγους⁶⁴⁵, καταδεικνύοντας έτσι ότι τα ζητήματα που αναπτύχθηκαν αποτελούσαν «ώριμο» προβληματισμό και στο πλαίσιο των κρατικών υπηρεσιών. Στη θεματολογία του συνεδρίου «διατυπώνονται όλες οι αντιφάσεις της περιόδου [και] συμφύρονται στις αποφάσεις του ιδέες νεωτερικές και παραδοσιακές»⁶⁴⁶. Στη θεματική του συνεδρίου

⁶⁴² Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τ. Β', σ.κζ'.

⁶⁴³ Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 171.

⁶⁴⁴ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι...*, ό.π., σ.28.

⁶⁴⁵ Το συνέδριο διοργανώθηκε από το Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, τον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός και τον Σύλλογο προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*, εν Αθήναις 1904.

⁶⁴⁶ Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π., σ.147.

συγκαταλέγεται και η γυμναστική εκπαίδευση, τα προβλήματα της οποίας ετέθησαν από τους εκπροσώπους του *Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου*⁶⁴⁷, αλλά και από τον ιατρό Κ. Σάββα⁶⁴⁸. Όμως παρά το εύρος της θεματολογίας και τον έντονο προβληματισμό, το όλο πνεύμα του συνεδρίου κινήθηκε προς την κατεύθυνση των «προσεκτικών αλλαγών αλλά και των επιφυλακτικών κριτικών»⁶⁴⁹. Η διστακτικότητα αυτή, που χαρακτήριζε γενικά το συνέδριο σχετικά με την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών ζητημάτων, οδήγησε τους δημοτικιστές στο να ασκήσουν έντονη κριτική, θέτοντας εκ νέου το χρόνιο πρόβλημα της αδράνειας και της απραξίας στην εκπαίδευση. Οι αντιδράσεις αυτές είναι ενδεικτικές μιας δυναμικής που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή και η οποία έθετε επιτακτικά το ζήτημα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής εκπαίδευσης αλλά και της κοινωνίας γενικότερα. Η νέα αυτή δυναμική ερχόταν, ουσιαστικά, σε ρήξη με την παλαιά επικρατούσα κατάσταση, ενώ οι νέες αυτές τάσεις επηρεάζουν αναπόφευκτα και τις αντιλήψεις σχετικά με τη σωματική άσκηση και το μάθημα της σχολικής γυμναστικής.

Οι πρώτες εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες άρχισαν από τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, στο «Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο» του Βόλου, το 1908, με διευθυντή τον Α. Δελμούζο. Οι προσπάθειες αυτές οδήγησαν στην εφαρμογή προοδευτικών εκπαιδευτικών μέτρων και τρόπων διδασκαλίας. Ενδεικτικό του νέου πνεύματος στο σχολείο αυτό ήταν το γεγονός ότι «η σωματική αγωγή γίνονταν με καθημερινές συστηματικές ασκήσεις γυμναστικής συνδυασμένες πάντα με ελεύθερο παιχνίδι, [ενώ] οι περιπάτοι αποτελούσαν κύριο μέσο αγωγής»⁶⁵⁰. Οι αντιλήψεις για τη σχολική σωματική άσκηση και το ρόλο της στην εκπαίδευση των μαθητών θα πάρει, σταδιακά, μια νέα διάσταση με άξονα την ελεύθερη κίνηση και τη φυσική δραστηριότητα, στοιχεία που λίγο αργότερα θα αποτυπωθούν και σε θεσμικό πλαίσιο.

Στη βάση αυτού του εκσυγχρονιστικού πνεύματος ο Σπυρίδων Στάης, ως υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Θεοτόκη, ψηφίζει το 1905 δύο νόμους, τον ΓΣΗ', «*Περί τροποποιήσεως του νόμου ΒΤΜΘ'*», και τον ΓΠΕ', «*Περί καταργήσεως των διδασκαλείων*». Στόχος του ήταν η διαρρύθμιση της κείμενης κατάστασης στη δημοτική εκπαίδευση. Με τον πρώτο νόμο συγχωνεύονταν με τα δημοτικά σχολεία οι δύο κατώτερες τάξεις των Ελληνικών Σχολείων, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό

⁶⁴⁷ Βλ. σχετικά *Το πρώτο Ελληνικών Εκπαιδευτικών Συνέδριον*, ό.π., σσ. 250-251.

⁶⁴⁸ Κ. Σάββας, «Νύξεις τινές προς βελτιώσιν της σχολικής υγιεινής εν Ελλάδι», *Δημ[οτική] Εκπαίδευσις*, έτ. Γ', 22(10 Απριλίου 1904), σσ. 343-349.

⁶⁴⁹ Σ. Μπουρνάζος, *Η εκπαίδευση στο Ελληνικό κράτος...*, ό.π., σ.224.

⁶⁵⁰ Α. Δημαράς, «Εκπαίδευση 1882-1913», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1977, σ.411.

εξατάξια δημοτικά σχολεία. Το μέτρο, εκτός από τις μεγάλες πόλεις και τις πρωτεύουσες των νομών, εφαρμόζεται σε ολόκληρη τη χώρα, ενώ παράλληλα απολύονται εκατοντάδες δάσκαλοι. Για τη διδασκαλία των μαθημάτων στις μεγάλες τάξεις των νέων δημοτικών σχολείων, δηλαδή στην Ε΄ και τη ΣΤ΄, θα προσλαμβάνονταν πλέον Ελληνοδιδάσκαλοι⁶⁵¹. Το μέτρο αυτό είχε ως στόχο την αναβάθμιση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην ελληνική περιφέρεια. Με το δεύτερο νόμο καταργήθηκαν τα επαρχιακά διδασκαλεία, ενώ αυτό των Αθηνών την ίδια χρονιά αναβαθμίστηκε και μετονομάστηκε σε Μαράσλειο⁶⁵². Με τον τρόπο αυτό έθετε τη μόρφωση και επιμόρφωση των δασκάλων στο κέντρο των εκπαιδευτικών αλλαγών, ενώ παράλληλα το μονοπώλιο του αθηναϊκού διδασκαλείου λειτουργούσε ως στοιχείο έλεγχου και εποπτείας της εκπαίδευσης του μελλοντικού διδασκαλικού δυναμικού. Όμως, την περίοδο αυτή, τα σχετικά με την εκπαίδευση των δασκάλων θέματα απλά αναδεικνύονται. Η κρυστάλλωσή τους θα συμβεί λίγο αργότερα, με την εκπαιδευτική πολιτική των Βενιζελικών κυβερνήσεων⁶⁵³.

Η Γυμναστική και ο Αθλητισμός κατά την περίοδο 1899-1909

Από το νόμο, ακόμη, του 1899 είδαμε ότι η αναβάθμιση του μαθήματος της γυμναστικής ακολούθησε το θετικό κλίμα που είχε αναπτυχθεί στην ελληνική κοινωνία μετά την τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896. Παράλληλα όμως, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αναπτύσσεται με έντονους ρυθμούς ο αθλητισμός και η γυμναστική στον αστικό χώρο, μέσω των συνεχώς αναπτυσσόμενων αθλητικών σωματείων. Οι ρυθμίσεις του νόμου ΒΧΚΑ΄ σχετικά με τις οικονομικές ενισχύσεις αλλά και τις κρατικές επιχορηγήσεις των αθλητικών σωματείων θεωρήθηκαν ως ικανές συνθήκες για την ανάπτυξη του αθλητισμού στον ιδιωτικό χώρο και μέσω αυτού της σχολικής γυμναστικής. Όμως για μια ακόμη φορά η σχολική γυμναστική δεν τυγχάνει της ανάλογης προσοχής, παρά τις εξαγγελίες και τις νομοθετικές ρυθμίσεις. Συγκεκριμένα, ο Ιωάννης Χρυσάφης αναφέρει ότι «το περίεργον δε είναι ότι και αύται αι διευθύνουσαι τότε την σωματική αγωγήν υπηρεσίαι του Υπουργείου της Παιδείας εστήριζαν πολύ περισσότεράς του πρέποντος

⁶⁵¹ Ελληνοδιδάσκαλοι ήταν οι εκπαιδευτικοί εκείνοι οι οποίοι δίδασκαν στο τριτάξιο *Ελληνικό Σχολείο*, βαθμίδα στην οποία φοιτούσαν οι μαθητές μετά την αποφοίτησή τους από το τετρατάξιο *Δημοτικό Σχολείο*.

⁶⁵² Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π., σ.180.

⁶⁵³ Σ. Μπουρνάζος, *Η εκπαίδευση στο Ελληνικό κράτος*, ό.π., σ.220.

ελπίδας εις την υλικήν ακμήν των Σωματείων και εσυνείθισαν να μη αναγράφουν εις τον ειδικόν προϋπολογισμόν του Υπουργείου Παιδείας κανένα απολύτως κονδύλιον και δι' αυτήν την δημοσίαν γυμναστικήν»⁶⁵⁴.

Τα αγγλικά σπόρ μετά τους ολυμπιακούς αγώνες κατακτούν σταδιακά τον ιδιωτικό αθλητικό χώρο. Οι αθλητικοί και γυμναστικοί σύλλογοι αναπτύσσουν τάσεις «αθλητικοποίησης» της γυμναστικής με στόχο τις μεγάλες επιδόσεις και τα ρεκόρ. Για τις τάσεις αυτές, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χρυσάφης το 1930, «κατ' αυτόν τον τρόπον ήρχισε σταθεροποιούμενη κάπως η μεταπολεμική γυμναστική και αγωνιστική κίνησης», που αντί να έχουν «κύριον σκοπόν την διάδοσιν της ασκήσεως εις τας μεγάλας μάζας», τα διάφορα γυμναστικά και αγωνιστικά σωματεία είχαν ως σκοπό την «ανάδειξιν πρωταθλητών και μόνην ταύτην»⁶⁵⁵. Το κλίμα αυτό οδήγησε στη μονόπλευρη ανάπτυξη του ανταγωνιστικού αθλητισμού και στην υποβάθμιση του παιδαγωγικού χαρακτήρα της σχολικής γυμναστικής.⁶⁵⁶ Οι κατευθύνσεις αυτές επηρεάζουν και τη σχολική γυμναστική, καθώς μέσω των γυμναστικών αγώνων, όπως προβλεπόταν από τον ΒΧΚΑ', επιδιωκόταν η προβολή και η επίδειξη και όχι η άσκηση και η αρμονική ανάπτυξη των μαθητών.

Οι ρυθμίσεις σχετικά με τις εξετάσεις που προέβλεπε ο νόμος ΒΧΚΑ' του 1899 καθορίστηκαν την επόμενη χρονιά με βασιλικό διάταγμα⁶⁵⁷, το οποίο προέβλεπε δύο στάδια για το μάθημα της γυμναστικής. Το πρώτο αναφέρεται στην εξέταση των μαθητών του σχολείου, που έπρεπε να γίνεται «τας τελευταίας εβδομάδας της Μεγάλης Τεσσαρακοστής»⁶⁵⁸ στον ίδιο χώρο όπου γινόταν και η διδασκαλία του μαθήματος, «εν ω τόπω και η γυμναστική διδασκαλία»⁶⁵⁹, από ειδική εφορευτική επιτροπή που συγκροτούνταν επί τούτου. Η εξέταση των μαθητών ήταν υποχρεωτική, ενώ ο «αδικαιολογήτως απόσχων των εξετάσεων τούτων αποκλείεται και των εξετάσεων εν τοις άλλοις μαθήμασι και υποχρεούται να επαναλάβη τα μαθήματα της αυτής τάξεως»⁶⁶⁰. Το δεύτερο στάδιο προέβλεπε εξετάσεις *ομοιοβάθμων* σχολείων, στις περιοχές όπου υπήρχε αριθμός σχολείων που επέτρεπαν το διαγωνισμό αυτό. Οι εκδηλώσεις αυτές, οι οποίες είχαν έντονο διαγωνιστικό χαρακτήρα⁶⁶¹ και

⁶⁵⁴ Ι. Χρυσάφης, *Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 479.

⁶⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 478.

⁶⁵⁶ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις ...*, ό.π., σ. 33.

⁶⁵⁷ Ε.τ.Κ. 18/ βασιλικό διάταγμα της 25^{ης} Ιανουαρίου 1900, *Περί Γυμναστικής και Γυμναστικών και Αθλητικών αγώνων*.

⁶⁵⁸ Στο ίδιο, αρθ. 2.

⁶⁵⁹ Στο ίδιο, αρθ. 5.

⁶⁶⁰ Στο ίδιο, αρθ. 1.

⁶⁶¹ Οι εξετάσεις αυτές αναφέρονταν και ως «γυμναστικοί διαγωνισμοί», στο ίδιο.

εκτελούνταν δημόσια ενώπιον Ελλανοδίκου επιτροπής⁶⁶² δέχθηκαν έντονη κριτική, καθώς θεωρήθηκε ότι «ανέπτυξαν ολέθριον πνεύμα ανταγωνισμού μεταξύ των σχολείων»⁶⁶³. Οι πρώτοι σχολικοί διαγωνισμοί για τα σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά έγιναν στο Παναθηναϊκό στάδιο το 1900, στους οποίους συμμετείχαν «όλα ανεξαιρέτως τα σχολεία αρρένων Αθηνών και Πειραιώς, δημόσια και ιδιωτικά, από των δημοτικών μέχρι των Γυμνασίων»⁶⁶⁴. Τα σχολεία στην προσπάθειά τους να προετοιμάσουν τους μαθητές για τους σχολικούς αγώνες αφιέρωναν σημαντικό χρόνο, με σκοπό να επιτύχουν την απαραίτητη για την νίκη και την προβολή του σχολείου ομοιομορφία και συγχρονισμό στις ασκήσεις.

Ο χρόνος που αφιεωνόταν στην προετοιμασία των μαθητών για τους σχολικούς γυμναστικούς αγώνες και ο οποίος συχνά ήταν ο μοναδικός χρόνος κατά τον οποίο διδάσκονταν την γυμναστική οι μαθητές των δημοτικών σχολείων κάλυπτε διάστημα λίγων μόνων εβδομάδων πριν από τους αγώνες. Η εξεταστική αυτή διαδικασία οδήγησε στην απορύθμιση του σχολικού προγράμματος κατά την περίοδο της προετοιμασίας. Όπως αναφέρει ο Χρυσάφης, «πολλάκις δε ανέκοπτε και αυτήν την ομαλήν και κανονικήν του σχολείου λειτουργίαν, διότι τη ανοχή του Υπουργείου κατά τας πρό του διαγωνισμού εβδομάδας μοναδικόν σύμπαντος του σχολείου μέλημα ήτο η δια τους αγώνας εκείνους πρόχειρος και εσπευσμένη προπαρασκευή»⁶⁶⁵.

Οι ασκήσεις που εκτελούσαν οι μαθητές στους γυμναστικούς διαγωνισμούς ήταν τα γυμναστικά «συμπλέγματα», τα οποία συχνά, λόγω της μουσικής υπόκρουσης και της ρυθμικής εκτέλεσης των ασκήσεων, έπαιρναν τη μορφή «χοροδιδασκαλικής μεθόδου»⁶⁶⁶, όπως σχολίαζε αργότερα ο Χρυσάφης. Η εκδηλώσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν καθ' όλη τη δεκαετία, από το 1899 έως το 1909, χωρίς βέβαια να διεξάγονται στο σύνολο των περιφερειών αλλά μόνο στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις.

⁶⁶² Η εξεταστική επιτροπή, όπως αναφέρει ο Χρυσάφης, αποτελούνταν τόσο από φιλογυμναστικούς όσο και από αδαείς οι οποίοι βράβευαν «την χοροδιδασκαλική μέθοδο των απαισιών εκείνων γυμναστικών συμπλεγμάτων», Ι Χρυσάφης, *Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 33. Η παρουσίαση αυτή ήταν περισσότερο θεαματική στα μάτια των κριτών και λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη προβολής των σχολείων που συμμετείχαν στους αθλητικούς αγώνες μπορούμε να εικάσουμε ασφαλώς πως αποτέλεσαν το έναυσμα για την αποδοχή των συστημάτων αυτών και του επιδεικτικού τους χαρακτήρα.

⁶⁶³ Στο ίδιο, σ. 33.

⁶⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 478.

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 33.

⁶⁶⁶ Στο ίδιο.

Κατά την περίοδο αυτή η εκπαίδευση των δασκάλων στο μάθημα της γυμναστικής συνεχίζει να είναι ελλιπής, αν όχι ανύπαρκτη. Όπως σημειώνει και ο Ι. Χρυσάφης, «και δια την γυμναστικήν της δημοτικής εκπαιδεύσεως αι διατάξεις του ειρημένου Νόμου [ΒΧΚΑ] ανεπαρκώς εμερίνησαν. Εις το Διδασκαλείον της Δημ. Εκπαιδεύσεως, δια την ίδρυσιν του οποίου έτερος Εθνικός ευεργέτης κατέβαλε 300 χιλιάδες δραχμών, δεν ποσητήθη ευθύς από της ιδρύσεώς του ίδιον γυμναστήριον, γυμναστικόν όργανον δεν κατεσκευάσθη ουδέν, η δε γυμναστική εξετελείτο και εξακολουθεί εκτελουμένη τυπικώς μόνον τρίς της εβδομάδος και περιλαμβάνει μόνον ολίγας ελευθέρως ασκήσεις. Εν ενί δε λόγω, ουδεμία ελήφθη πρόνοια περί τελειότερας γυμναστικής μορφώσεως των μελλοντικών δασκάλων, δια να δυνηθούν σκοπίμως και επιστημονικώς να εργασθούν και δια την σωματικήν των παιδών εξάσκησιν»⁶⁶⁷. Η ελλιπής επιμόρφωση των δασκάλων οδήγησε σε εμπειρικές μάλλον διδακτικές προσεγγίσεις του μαθήματος και ο «καθένας έπραττε και δίδασκε ό,τι και όπως ήθελε». Ο εμπειρισμός αυτός στη διδασκαλία του μαθήματος σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν υλοποιήθηκε ο θεσμός των επιθεωρητών της γυμναστικής που προέβλεπε ο νόμος ΒΧΚΑ', αλλά και τη μορφή που πήραν, οι σχολικοί διαγωνισμοί οδήγησαν στην υποβάθμιση και απαξίωση της σχολικής γυμναστικής.

Την κατάσταση αυτή θα επιβαρύνει περαιτέρω η ελλιπής μέριμνα κατά το σχεδιασμό νέων διδακτηρίων για χώρους γυμναστικής και η κακή συντήρηση των παλαιών. Στην ιστορική αναδρομή που έκανε ο Χρυσάφης το 1925 έγραφε ότι «και εις αυτά δε τα δημοτικά σχολεία τα έκτοτε ιδρυθέντα εν τοις χωρίοις των επαρχιών, δεν εξασφαλίσθησαν επαρκείς χώροι δια τας ασκήσεις και τας παιδιάς και τον λοιπόν σχολικόν βίον των μαθητών. Και εις αυτά τα νεόκτιστα δημοτικά σχολεία, αντί μεγάλου και ευρέος περιβόλου, υπάρχουν μικρόταται και εντελώς ακατάλληλοι μάνδραι, εντός των οποίων εξακολουθεί να είναι μανδρωμένη η σχολική νεότης εις ασφυκτικόν και ακαλαΐσθητον περιβάλλον, όχι μόνο ακατάλληλον προς πάσαν γυμναστικήν χρήσιν, αλλ' απολύτως ανεπαρκές και δι' αυτήν την κατά τα διαλείμματα ελευθέραν κυκλοφορίαν των μαθητών»⁶⁶⁸. Έτσι ο ακατάλληλος περιβάλλον χώρος των σχολικών μονάδων και οι γενικότερες ελλείψεις στις σχολικές υποδομές συνετέλεσαν στην υποβάθμιση της σχολικής γυμναστικής. Τα στενά και μικρά προαύλια, οι ψηλές μάνδρες και οι κακές υγειονομικές συνθήκες των σχολικών

⁶⁶⁷ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις ...*, ό.π., σ. 34.

⁶⁶⁸ Στο ίδιο, σσ.34-35.

χώρων, όπως και η έλλειψη κατάλληλων γυμναστικών οργάνων δεν επέτρεπαν την ομαλή διεξαγωγή του μαθήματος.

Οι δυσμενείς αυτές συνθήκες θα οδηγήσουν σε έντονους προβληματισμούς για τη διδασκαλία της σχολικής γυμναστικής. Έτσι, οδηγούμαστε στη συγγραφή των νέων αναλυτικών προγραμμάτων τα οποία ακολουθούν την εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος το 1909. Πρόκειται για μια προσπάθεια αποτύπωσης - και στο πεδίο της γυμναστικής - νέων κοινωνικοπολιτικών αντιλήψεων που αναφέρονται και στον εκσυγχρονισμό του σχολείου. Επίσης στηρίζονταν και στις αλλαγές που πρότεινε η επιτροπή των σχολικών αγώνων του 1907, όπου «μεταρρυθμίστηκε και η μέθοδος και το περιεχόμενο της σχολικής γυμναστικής. Η επιτροπή των σχολικών αγώνων που έγιναν στην Αθήνα υπέβαλε έκθεση, με την οποία πρότεινε την εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος στην Ελλάδα καθώς και ένα πλήρες σύστημα σχολικής σωματικής αγωγής, το οποίο περιλαμβάνει την παιδαγωγική γυμναστική, την αγωνιστική και τα παιχνίδια»⁶⁶⁹. Ουσιαστικά ο νόμος του 1909 όριζε ότι το μάθημα της γυμναστικής θα ακολουθούσε υποχρεωτικά το σουηδικό σύστημα σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης.

Η μεταρρύθμιση αυτή στη σχολική γυμναστική εκκρεμούσε από το 1899 και το νόμο ΒΧΚΑ'. Στο νέο πρόγραμμα υπήρχε ένα εντελώς νέο πνεύμα, μια διαφορετική παιδαγωγική και ιδεολογική προσέγγιση από αυτή που επικρατούσε στο δημοτικό σχολείο μέχρι τότε. Η διαμάχη, που αργότερα θα αναπτυσσόταν σχετικά με το μάθημα της γυμναστικής, θα είχε ως άξονα τόσο το περιεχόμενο του προγράμματος αυτού όσο και την νέα ιδεολογία που εκφραζόταν μέσα από αυτό.

Στον ευρωπαϊκό χώρο, οι διεργασίες σχετικά με το περιεχόμενο της σχολικής σωματικής άσκησης ήταν επίσης έντονες. Η ανάγκη επαναπροσανατολισμού των κατευθύνσεων της γυμναστικής οδήγησε στη σύσταση ειδικής επιτροπής η οποία διοργάνωσε στο Παρίσι διεθνές συνέδριο για τη σωματική αγωγή, στο πλαίσιο της τέλεσης των Ολυμπιακών αγώνων του 1900. Σκοπός του συνεδρίου, όπως μας πληροφορεί Ι. Χρυσάφης που συμμετείχε σε αυτό με δύο εισηγήσεις, «ήτο η δημιουργία μιας κοινής και ενιαίας διεθνούς προσπάθειας, όπως η σωματική αγωγή

⁶⁶⁹ Έκθεσις της επί των εν Αθήναις σχολικών αγώνων κατά το 1907 Ελλαοδίκου Επιτροπής [Αθήνα 1907] στο Ι. Χρυσάφης, *Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σσ.84-86 και Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις...*, ό.π., σ.72.

καταλάβει την πρέπουσαν θέσιν εις την όλην αγωγήν του σημερινού πολιτισμένου ανθρώπου»⁶⁷⁰.

Από τις εισηγήσεις των συνέδρων γίνεται εμφανής μια νέα τάση που αρχίζει να εξελίσσεται σχετικά με τους σκοπούς των σωματικών ασκήσεων⁶⁷¹. Όπως φαίνεται και στη σύνοψη του συνεδρίου.

«α. η σωματική αγωγή δεν είναι δυνατόν να εξακολουθήση ούσα τέχνη εμπειρική, εγκαταλελειμμένη εις τους αυτοσχεδιασμούς του πρώτου τυχόντος ακροβάτου ή εμπειρικού προπονητού, αλλ' οφείλει να προσαρμοσθή προς τα πορίσματα της ανθρώπινης βιολογίας, αναδεικνυομένη πλήρης και τελεία εφαρμοσμένη θετική επιστήμη. β. ότι το κράτος έχει επιτακτικό καθήκον να συγκεντρώση την όλην οργάνωσιν και διοίκησιν της σωματικής αγωγής των πολιτών εις μίαν ενιαίαν διεύθυνσιν, γ. ότι η σωματική αγωγή δέον να καταλάβη την πρέπουσα θέσιν εις πάν σχολείον»⁶⁷².

Τέλος όλοι συμφώνησαν ότι «η γυμναστική δεν αποβλέπει εις την δημιουργίαν αθλητών ουδέ γυμναστών ακροβατών, αλλ' εις την δημιουργίαν χαρακτήρων, την ανάπτυξιν ωραίων και ευκινήτων σωμάτων και την προπαρασκευήν αυτών ίνα αντιμετώπισουν νικηφόρος όλας τας δυσκολίας της σημερινής ζωής»⁶⁷³.

Η νέα αυτή τάση, η οποία εμφανίζεται σε διεθνές αλλά και σε εθνικό επίπεδο, στοιχειοθετεί μια στροφή των αντιλήψεων σχετικά με τη θέση και το ρόλο της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση. Εδραιώνεται η παιδαγωγική διάσταση της σχολικής Γυμναστικής, ανάγοντάς τη σε βασικό κοινωνικοποιητικό μέσο, ως βασικό δηλαδή μέσο στην αγωγή του νέου σύγχρονου ανθρώπου. Για την επίτευξη των σκοπών του μαθήματος προτεινόταν η χρήση, στη σχολική πρακτική, ενός «μικτού συστήματος» γύμνασης. Το σύστημα αυτό θα έπρεπε να περιλαμβάνει διάφορες μεθοδικές ασκήσεις κυρίως του Σουηδικού γυμναστικού συστήματος, που είχε ως βάση τον επιστημονικό έλεγχο της ανθρώπινης κίνησης. Παράλληλα θεωρήθηκε απαραίτητο το σύστημα αυτό να συμπληρώνεται από μια σειρά δραστηριοτήτων οι οποίες να παιδαγωγούν τον νέο τόσο σε συλλογικό όσο και σε ατομικό επίπεδο.

⁶⁷⁰ Ι. Χρυσάφης, *Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, ό.π., σ. 397.

⁶⁷¹ Το πρόγραμμα των εργασιών του συνεδρίου ήταν οργανωμένο γύρω από πέντε βασικούς θεματικούς άξονες. Οι θεματικοί αυτοί άξονες ήταν: *Η Φιλοσοφία της σωματικής αγωγής, Εφαρμοσμένοι βιολογικοί επιστήμει, Τεχνικόν μέρος της σωματικής αγωγής, Παιδαγωγία της σωματικής αγωγής* και τέλος *Προπαγάνδα*. Στο ίδιο, σ.392-394.

⁶⁷² Στο ίδιο, σ. 405.

⁶⁷³ Στο ίδιο, σ. 399.

Καταλληλότερες τέτοιες δραστηριότητες ήταν τα παιχνίδια και οι διάφορες αγωνιστικές ασκήσεις⁶⁷⁴.

Τα πορίσματα του Διεθνούς Συνεδρίου Σωματικής Αγωγής άσκησαν σημαντική επιρροή στις αντιλήψεις σχετικά με τη γυμναστική στην ελληνική εκπαίδευση και επηρέασαν τις εν γένει κατευθύνσεις της. Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις που αποτυπώνονται στις εισηγήσεις του Ι. Χρυσάφη δημιούργησαν αντιδράσεις στο χώρο του ελληνικού αθλητισμού. Η ύπαρξη διχογνωμιών, αντιθέτων όψεων και αντιρρήσεων, αλλά και οξείας κριτικής συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας έντονης αντιπαλότητας ανάμεσα στους φορείς του σχολικού αθλητισμού και διάφορους ιδιωτικούς αθλητικούς συλλόγους. Η αντιπαλότητα αυτή εδραιώθηκε και παροξύνθηκε τις επόμενες δεκαετίες, οδηγώντας στη λήψη πρωτοβουλιών και στη θεσμοθέτηση μέτρων που δυσχέραιναν την επικοινωνία των δύο αυτών χώρων και περιφρουρούσαν το σχολικό αθλητισμό από «τας αθλητικές μονομερείας, τας υπερβολάς και τας ακροτάτας επιδόσεις» που επικρατούσαν στο χώρο των Συλλόγων⁶⁷⁵.

Οι εξελίξεις αυτές και η εφαρμογή των πορισμάτων του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σωματικής Αγωγής θα αποτελέσουν το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσονται οι βασικοί στόχοι του Χρυσάφη. Το έργο του συστηματοποιείται ουσιαστικά μετά την ολοκλήρωση της μετεκπαίδευσής του στη Σουηδία, ως υπότροφου σύμφωνα με τις προβλέψεις του ΒΧΚΑ', και την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1901. Η επιστροφή του Χρυσάφη συμπίπτει με την επιστροφή και του άλλου υποτρόφου στη Σουηδία του Φ. Καρβελά. Τότε άρχισαν οι πρώτες ουσιαστικές προσπάθειες για την εισαγωγή στην Ελλάδα των αρχών και της φιλοσοφίας του Σουηδικού γυμναστικού συστήματος⁶⁷⁶. Το νέο γυμναστικό σύστημα, που η επίσημη εισαγωγή του στην Ελληνική εκπαίδευση έγινε με τα προγράμματα του 1909, συνδύαζε όλες εκείνες τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αντιλήψεις που κατέκτησε ο σύγχρονος κόσμος και που απαιτούσε η εθνική αγωγή των νεοελλήνων μαθητών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

⁶⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 393.

⁶⁷⁵ Στο ίδιο, σ.402, βλ. επίσης Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις* ..., ό.π., σ. 38.

⁶⁷⁶ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Φ. Καρβελάς, από το 1902, άρχισε να διδάσκει το σουηδικό γυμναστικό σύστημα στη σχολή γυμναστών, όπως αναφέρεται στην Επετηρίδα του Διδασκαλείου της Γυμναστικής, *Διδασκαλείον Γυμναστικής, Επετηρίς 1929-1930*, Αθήνα 1932, σ.10.

2. Η Γυμναστική στην Εκπαίδευση

Η γυμναστική στη σχολική πραγματικότητα

Η διδασκαλία στο ημερήσιο μάθημα της γυμναστικής ακολουθούσε μια ανελαστική κανονιστική προσέγγιση. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του προγράμματος, με την αποκλειστική και αυστηρή εκτέλεση των μονότονων ελεύθερων ασκήσεων κατά την ώρα της γυμναστικής, φαίνεται ότι δημιουργούσε ανάμεσα στους μαθητές ένα κλίμα αποστροφής για το μάθημα της γυμναστικής. Ο δάσκαλος, αναγκασμένος να διδάσκει σε αδιάφορους μαθητές τις μονότονες «σειρές ασκήσεων», έγινε αυστηρός και πολλές φορές «σκαίος» για να μπορέσει να επιβληθεί⁶⁷⁷. Το παιχνίδι, κατά τη διάρκεια του μαθήματος, περιθωριοποιήθηκε, καθώς πολλές φορές θεωρήθηκε άωφο.

Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση δασκάλου ο οποίος, με άρθρο του στο εκπαιδευτικό περιοδικό *Δημοτική Εκπαίδευσις*, περιέγραφε την επικρατούσα κατάσταση ως εξής:

«Ελεύθερα προσέτι παιδιαί τονούσαι τα νεύρα και ενισχύουσαι τους μυς, διαχύνουσαι δε χαράν και φαιδρότητα εις την ψυχήν είναι δυσχερές, ή μάλλον ειπέιν αδύνατον, να εκτελεσθώσιν εν ευρεία κλίμακα υπό τοιαύτας συνθήκας. Ουδείς έχει καιρόν, και όταν έτι υπάρχη ο ανάλογος χώρος, να διαθέση δια την εις τα παιδιάς εξάσκησιν, διότι τοιαύτη, τυχόν, διάθεσις χρόνου πολυτίμου είναι απώλεια αυτού, ισουμένη προς ήτταν πολεμικήν υποχωρητικώς, πλήν συγκεκαλυμμένως, εν τω αναμένοντι αυτόν μετά και άλλων αγώνι των επιδείξεων κατά τας ετησίαις γυμναστικάς εξετάσεις. Η ματαιοδοξία αυτή έχει καταλάβει τους πολλούς προς ανάπτυξιν και διαμόρφωσιν πάσης κοινωνίας παράγοντας, δια τούτο δε γενικώς παρατηρείται το παράδοξον φαινόμενον της σιωπηράς, αν ουχί θορυβώδους, αποδοχής της νοσηράς ταύτης καταστάσεως».⁶⁷⁸

Η διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής περιοριζόταν κυρίως στην προετοιμασία των μαθητών που μπορούσαν να συμμετάσχουν στις ετήσιες γυμναστικές εξετάσεις. Οι υπόλοιποι μαθητές, που μάλλον ήταν και οι περισσότεροι

⁶⁷⁷ Ι. Χρυσόφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις ...*, ό.π., σ.34.

⁶⁷⁸ Άρθρο ανωνύμου, «Η γυμναστική εν τοις δημοτικοίς σχολείοις», *Δημοτική Εκπαίδευσις*, 8(20 Νοεμβρίου 1904), σσ. 116-117.

αριθμητικά, παρέμεναν συχνά απλοί θεατές και δε συμμετείχαν στη διδασκαλία του μαθήματος. Ιδιαίτερα κατατοπιστικά είναι επίσης τα σχόλια του Σπύρου Προφαντόπουλου ο οποίος, σε άρθρο του στο περιοδικό *Δημοτική Εκπαίδευσις*, ανέφερε σχετικά με τη συμμετοχή των μαθητών στις γυμναστικές εξετάσεις ότι:

«έχομεν λοιπόν τέσσαρας κατηγορίας απαλλαγέντων, ήτοι τους καταβληθέντας υπό του καμάτου, τους ένεκεν ασθενείας υστερήσαντας, τους φύσει αδεξιούς και τους μεταγραφέντας [...] δια ταύτα κατά το παρελθόν έτος εκ των 5.000 μαθητών των δημοτικών σχολείων Αθηνών και Πειραιώς εις μεν τας εξετάσεις της γυμναστικής ενεφανίσθησαν ενώπιον της επιτροπής μόνο δισχίλιοι. οι δε το στάδιον οι προσελθότες ίνα διαγωνισθώσι δεν υπερέβησαν τους 1500»⁶⁷⁹.

Η κατάσταση αυτή επιδειωνόταν από την ανεξέλεγκτη «εφευρετικότητα» των διδασκάλων, η οποία λειτούργησε «παρακωλύσασα επί δεκαετιάν ολόκληρον την πρόοδον και την τελειοποίησιν [της γυμναστικής]»⁶⁸⁰. Σε άλλα πάλι σχολεία, ανέφεραν οι ίδιοι οι δάσκαλοι, «καταντά από τινος παρ' ημίν, ίνα, καθ' ημάς, η σχολική γυμναστική λαμβάνη τον τύπον της στρατιωτικής γυμναστικής και να ολισθαίνη από του σκοπού, δι' όν εισήχθη εις τα σχολεία»⁶⁸¹. Βλέπουμε λοιπόν ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αναπτύσσονταν διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με τη συμβολή της σωματικής άσκησης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Βασικές επιδιώξεις των αντιλήψεων αυτών ήταν, κυρίως εκ μέρους των παιδαγωγών, η ένταξη της γυμναστικής στα μέσα διαπαιδαγώγησης και η ανάδυση της παιδαγωγικής διάστασης αυτής. Άποψη που ερχόταν σε αντίθεση με τη διατήρηση της αντιλήψης που ήθελε τη σύνδεση του μαθήματος με τη στρατιωτική προετοιμασία των μαθητών⁶⁸².

Κεντρική επίσης θέση, στην όλη κριτική για την κατάσταση στη σχολική γυμναστική, καταλάμβαναν οι αναφορές των δασκάλων σχετικά με την ακαταλληλότητα ή και την ανυπαρξία χώρων για τη γύμναση των μαθητών στις σχολικές μονάδες. Η ύπαρξη κατάλληλων χώρων θεωρούνταν από τους ίδιους ως ένας από τους βασικούς λόγους αφενός για την αναβάθμιση του μαθήματος και αφετέρου της ουσιαστικής επίτευξης των στόχων των αναλυτικών του προγραμμάτων. Και όλα αυτά σε μια περίοδο κατά την οποία η μέριμνα του κράτους,

⁶⁷⁹ Σπυρ. Προφαντόπουλος, «Γυμναστικοί αγώνες των μαθητών των Δημοτ. Σχολείων» *Δημ. Εκπαίδευσις*, 12(1 Μαρτίου 1904), σ.186-187.

⁶⁸⁰ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις ...*, ό.π., σ. 35.

⁶⁸¹ Η συνέχεια του άρθρου «Η γυμναστική εν τοις δημοτικοίς σχολείοις», *Δημ. Εκπαίδευσις*, 10(10 Δεκεμβρίου 1904), σ.149.

⁶⁸² Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις ...*, ό.π., σ.57.

σχετικά με το σχεδιασμό νέων διδακτηρίων με κατάλληλους χώρους αλλά και τη βελτίωση των υπαρχουσών υποδομών, παρέμενε ακόμη στο επίπεδο των εξαγγελιών και του σχεδιασμού και ως εκ τούτου τα αποτελέσματα ήταν ασήμαντα.⁶⁸³

Τα χρόνια προβλήματα των σχολείων και η υποβάθμιση της γυμναστικής προκάλεσαν σταδιακά την αγανάκτηση μερίδας παιδαγωγών, οι οποίοι με άρθρα τους στα διάφορα εκπαιδευτικά περιοδικά της εποχής επεσήμαναν τις αρνητικές κατευθύνσεις που ακολουθούσε η γυμναστική εκπαίδευση και ιδίως τις αρνητικές συνέπειες που επέφεραν οι γυμναστικοί αγώνες στην εν γένει εκπαίδευση των μαθητών. Παράλληλα υποστήριζαν πως ήταν άμεση η ανάγκη μεταρρυθμίσεων με την παράλληλη αύξηση των ωρών διδασκαλίας, την ενασχόληση των μαθητών με τα παιχνίδια αλλά και την επίτευξη της χαράς και της διασκέδασης των μαθητών μέσω του μαθήματος.

Οι νέες τάσεις στο γυμναστικό χώρο

Οι δυσκολίες όμως στο μάθημα της γυμναστικής συναρτώνται ασφαλώς με τη γενικότερη κατάσταση στα σχολεία και το επίπεδο των σπουδών και της διδασκαλίας. Σημαντική προσπάθεια για την εδραίωση νέων βάσεων στη σχολική σωματική άσκηση αποτέλεσε η νομοθεσία «περί γυμναστικής» του 1899, χωρίς ωστόσο να επιφέρει και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Η «ολίσθηση από του σκοπού»⁶⁸⁴ του μαθήματος της γυμναστικής, η συνεχιζόμενη περιθωριοποίησή του στην εκπαιδευτική διαδικασία και η αρνητική του αξιολόγηση στο πλαίσιο συντηρητικών αντιλήψεων δεν διευκόλυναν την αναβάθμιση της σωματικής άσκησης και την εκπλήρωση των παιδαγωγικών στόχων του μαθήματος⁶⁸⁵. Επίσης, οι σκοποί και οι στόχοι του μαθήματος, όπως αυτοί παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων από τον Α. Ευταξία, αποδείχτηκαν ανεφάρμοστοι και πέραν των πραγματικοτήτων που επικρατούσαν στα σχολεία.

⁶⁸³ Ι. Χρυσόφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις ...*, ό.π., σ. 34.

⁶⁸⁴ Ο σκοπός του μαθήματος, όπως είχε οριστεί, ήταν «η διατήρησις και αποκατάστασις της του σώματος υγείας, μεθ' ὧν ανδροῦται σώμα τε και ψυχή. εν τούτοις εν τη πράξει ελησμονήθη ο σκοπός ούτος, υποκατεστάθη δε βαθμιαίως και λεληθότως υπό ετέρου παν ἄλλο ἢ το εξυπηρετούντος, καθ' ὃν επιδιώκεται η κατά τας εξετάσεις επίδειξις». Βλ. σχετικά Ν. Β. Πεμπλής, *Η Γυμναστική εν τοις Δημοτικαῖς Σχολαῖσις*, *Δημ. Εκπαίδευσις*, ἔτ. Δ', 8 ἕως 10 (Νοέμβριος ἕως Δεκέμβριος 1904), σ. 149.

⁶⁸⁵ Τα έντυπα μέσα της εποχής, εφημερίδες, εκπαιδευτικά και αθλητικά περιοδικά της εποχής, βρῖθουν ἄρθρων με κριτική διάθεση σχετικών με τις κατευθύνσεις και τους στόχους της σχολικής γυμναστικής.

Για μια ακόμη φορά ψηφίσματα για την εκπαίδευση δεν εφαρμόζονταν καθώς δεν αντιστοιχούσαν ούτε στις υποδομές των σχολείων και την εκπαίδευση των δασκάλων, αλλά ούτε στις παγιωμένες συντηρητικές κοινωνικές αντιλήψεις. Εν τέλει, τα νομοσχέδια του 1899, που «διατυπώθηκαν σύμφωνα με τις συγκεκριμένες επαγγελίες ενός πολιτικού κόμματος»⁶⁸⁶, «δεν μετέβαλαν ουσιαστικά τον προσανατολισμό και το πνεύμα του [εκπαιδευτικού] συστήματος»⁶⁸⁷. Σταδιακά όμως ο λόγος περί αναβάθμισης της δημοτικής εκπαίδευσης διευρύνεται σημαντικά, λόγω και των νέων ιδεών και προτάσεων που διαπνέουν τον ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό χώρο, στο πλαίσιο των οποίων το μάθημα της γυμναστικής κατέχει σημαντική θέση. Στην Ελλάδα, την ίδια περίοδο, το μεταρρυθμιστικό κίνημα εστιάζεται στο «γλωσσικό». Η ανάδειξη όμως του «γλωσσικού ζητήματος» είχε και γενικότερες προεκτάσεις κυρίως στο σχεδιασμό και την υλοποίηση νέων προγραμμάτων. Η μεταρρύθμιση στο πεδίο της γλώσσας ήταν μόνο η κορυφή του παγόβουνου. Ουσιαστικός στόχος προοδευτικών εκπαιδευτικών κύκλων ήταν η επίτευξη μιας γενικότερης αλλαγής στα εκπαιδευτικά πράγματα, που θα επιμεριζόταν αναλόγως στους σκοπούς, τις κατευθύνσεις αλλά και το περιεχόμενο των προγραμμάτων και της διδασκαλίας.

Σ' αυτή τη συγκυρία εντείνονται οι επικρίσεις και για το ισχύον γυμναστικό σύστημα όπως και για τις αναχρονιστικές προσεγγίσεις σχετικά με το μάθημα της γυμναστικής. Το γερμανοελβετικό γυμναστικό σύστημα, με τα «*συμπλέγματα*»⁶⁸⁸ και την στείρα θεαματικότητα, θεωρήθηκε η βασική αιτία των δεινών της γυμναστικής εκπαίδευσης. Έτσι το αίτημα της αλλαγής σχετικά με το μάθημα της γυμναστικής στην εκπαίδευση μεταφράζεται στην αποδοχή και εισαγωγή του Σουηδικού γυμναστικού συστήματος σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, από το δημοτικό έως το πανεπιστήμιο, αλλά και το στρατό. Βασικό ρόλο στην εισαγωγή του συστήματος αυτού διαδραμάτισε ο Ι. Χρυσάφης, αλλά και άλλοι γυμναστές και λόγιοι της εποχής όπως ο Φ. Καρβελάς, ο Σ. Πέππας⁶⁸⁹ και ο Α. Ευταξίας. Οι προσπάθειές τους

⁶⁸⁶ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό.π., τ. Β', σ. κε'.

⁶⁸⁷ Στο ίδιο, σ. κς'.

⁶⁸⁸ Τα γυμναστικά «*συμπλέγματα*» ήταν σειρές ασκήσεων τις οποίες εκτελούσαν οι μαθητές με ή χωρίς γυμναστικά όργανα, από μνήμης, μετά από το αρχικό παράγγελμα «*άρξασθε*». Συνήθως η εκτέλεσή τους συνοδευόταν από μουσική ή το τραγούδι των μαθητών. Βλ. σχετικά Ι. Χρυσάφης, Οι σύγχρονοι διεθνείς ολυμπιακοί Αγώνες, ό.π., σ.113, υπολ και Ι. Χρυσάφης, *Η Γυμναστική κατά το Σουηδικό σύστημα*, ό.π., σ.37.

⁶⁸⁹ Ο Σωτήρης Πέππας είχε αποδεχθεί από νωρίς την ανάγκη μεταστροφής του γυμναστικού συστήματος και συνέγραψε εγχειρίδια για την προετοιμασία των διδασκάλων στο Σουηδικό γυμναστικό σύστημα. Το εγχειρίδιό του «*Η Γυμναστική του κοινού και πλήρους Δημοτικού Σχολείου Αρρένων και Θηλέων προς χρήση των δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων*», με δύο εκδόσεις 1898

προωθήθηκαν πρώτιστα μέσω των πολιτικών κομμάτων που τους «αγκάλιασαν» και κατόπιν μέσω σημαντικών θέσεων που κατέλαβαν στους μηχανισμούς σχεδιασμού της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Το επιχείρημα που συγκρότησαν αρθρώνεται πάνω στην επιστημονικότητα του νέου συστήματος, τη συνάφειά του με εθνικούς και κοινωνικούς στόχους και τέλος την ψυχαγωγία των ασκούμενων μαθητών⁶⁹⁰. Προέβαλαν την άποψη ότι η σχολική γυμναστική άσκηση μέσω του σουηδικού συστήματος θα έπρεπε να θεωρείται ανώτερη από τα άλλα αθλητικά γυμνάσματα, τα λεγόμενα Sports, που είχαν αρχίσει να κάνουν αισθητή την εμφάνισή τους στο χώρο των αθλητικών συλλόγων. Η επιχειρηματολογία για την κατίσχυση της άποψης αυτής στηρίζεται και στην ανεπτυγμένη πλέον μελέτη του ανθρώπινου σώματος από τους διάφορους κλάδους της ιατρικής επιστήμης. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του Γάλλου ιατρού Τισσιέ, που αναδημοσιεύεται στο παιδαγωγικό περιοδικό *Εθνική Αγωγή* και στο οποίο διευκρινίζει ότι:

«είνε λοιπόν δύο είδη ασκήσεων, αι ανιαραί μεν, αλλ' εξαιρείται, και αι τερπναί, αλλ' ουχί πάντοτε καλαί, ως δυνάμεναι να προκαλέσωσι την κατάχρησιν. Η Σουηδική γυμναστική είναι η κατ' εξοχήν πλαστική του σώματος ως θέτουσα εις ενέργειαν πάντα τα μέρη του σώματος κατά σχέδιο εκ των προτέρων ωρισμένον, ενώ κατά τα αθλητικά γυμνάσματα (sports) δεν τίθενται σκοπίμως εις ενέργειαν εναλλάξ τα διάφορα του σώματος μέρη. Αλλ' αμφότερα τα είδη έχουσι σπουδαιότητα εν τη αναπτύξει του ανθρώπου». Ενώ κατέληγε συμπερασματικά ότι: «πρέπει ν' αφυπνισθή ο κεκοιμηκώς και ονειροπολών, να κινηθή εις ενέργειαν σκόπιμον, να τονώση το νευρικόν σύστημα δια των σωματικών ασκήσεων αναλόγως προς την οργανικήν αυτού κόπωσιν και κατά μέθοδον ψυχοφυσιολογικήν και παιδαγωγικήν, παραλειπομένης πάσης ακροβατικής ή άλλης ανωφελούς επιδείξεως»⁶⁹¹.

Αυτός ο έντονος θεωρητικός προβληματισμός, ως προς τον τρόπο διδασκαλίας και τους σκοπούς του μαθήματος της γυμναστικής, είχε αναπτυχθεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, προδιαγράφοντας τον επαναπροσδιορισμό των κατευθύνσεων της γυμναστικής στην εκπαίδευση. Οι τάσεις αυτές αποτυπώθηκαν στο αναλυτικό

και 1905, προσπάθησε να συμβάλει στην κατεύθυνση αυτή, ενώ η ύλη του ακολουθούσε τα κρατούντα αναλυτικά προγράμματα.

⁶⁹⁰ Αναφορές υπάρχουν στα έργα που έχουμε παρουσιάσει των Ι. Χρυσάφη και Σ. Πέππα.

⁶⁹¹ Σ. Τισσιέ. «Η Κόπωση και η Σωματική άσκησης», *Εθνική Αγωγή*, 4(13 Φεβρουαρίου 1900), σ.53,54.

πρόγραμμα της γυμναστικής του 1899, που συντάχθηκε σύμφωνα με το νόμο ΒΧΚΑ' και τις προβλέψεις του για τη μετεκπαίδευση των γυμναστών στα νέα ευρωπαϊκά γυμναστικά συστήματα. Στο πλαίσιο των προβλέψεων του νόμου αυτού και σε μια συγκυρία που το γερμανικό γυμναστικό σύστημα χάνει την παλιά του αίγλη,⁶⁹² μετεκπαιδούνται στη Σουηδία ο Ιωάννης Χρυσάφης και ο Φ. Καρβελάς. Στο πλαίσιο των διεργασιών αυτών, και μετά την επιστροφή τους, ο μεν Καρβελάς ανέλαβε το 1902 να διδάξει το Σουηδικό σύστημα στη Σχολή Γυμναστών, ο δε Χρυσάφης ανέπτυξε μια ποικιλόμορφη δράση, προκειμένου να εντάξει και να εδραιώσει το γυμναστικό σύστημα στην εκπαίδευση⁶⁹³.

Σταδιακά, το πλαίσιο της κριτικής για τη σχολική σωματική άσκηση γίνεται ευρύτερο, εγγίζοντας ζητήματα όπως ο γενικότερος προσανατολισμός της εκπαίδευσης και ο ρόλος των σχολείων στην κοινωνία.

«Υφίσταται δε και άλλος κίνδυνος ο εξής: ο περιορισμός του ζήλου ημών, και της εποπτείας των αρμοδίων εις την καλλιέργειαν των σωματικών ασκήσεων εις μόνην την πρωτεύουσαν και το πολύ τας πρωτευούσας πόλεις του κράτους της προνομιακής ταύτης προόδου της πρωτευούσης και ολίγων προνομιούχων πόλεων επί παραμελήσει όλου του άλλου έθνους έχομεν πικρά δείγματα και εκ πλείστον άλλων εκδηλώσεων. [...] Άνευ της αναγνωρίσεως της ανάγκης του ομοιομόρφου των σωματικών ασκήσεων καθ' όλον το κράτος, ούτε ο εθνικός της γυμναστικής σκοπός εξυπηρετείται, αλλ' ούτε και η υπό του συντάγματος επαγγελλομένη ισότης, η οποία επί τοσούτων δυστυχώς αντικειμένων αποβαίνει ιδανική. Εγγύησις δε πρακτικωτάτην της ομοιομόρφου ταύτης διδασκαλίας και ελέγχου αυτής θα επιτελεί πλήν άλλων και η καθιέρωσις Πανελληνίων σχολικών αγώνων[...] Υπό τοιούτον σύστημα γενικών ούτως ειπείν και συλλήβδην εξετάσεων των σωματικών ασκήσεων του όλου εκπαιδευομένου έθνους, η γυμναστική θα λάβη καθολικήν και ενιαίαν μορφήν, η παραμέλησις δε των επαρχιακών σχολείων υπό του κέντρου, η τόνον πάντοτε συνήθης, θα αποβή αδύνατος»⁶⁹⁴.

Συνειδητοποιείται και σχηματοποιείται έτσι από νωρίς η διαφορά ανάμεσα στις φιλελεύθερες εκπαιδευτικές αντιλήψεις και τις ανάλογες προσδοκίες, όπως

⁶⁹² Ι. Χρυσάφης, *Η γυμναστική κατά το σουηδικό σύστημα*, .ο.π., σ. 37.

⁶⁹³ Αξίζει να αναφέρουμε πως το έδαφος υπέρ του Σουηδικού συστήματος και στο πλαίσιο των θεωρητικών προτάσεων είχε προλειάνει και ο διευθυντής της Σχολής Γυμναστών Σ. Πέππας με τη μετάφραση του βιβλίου του G. Norlander, *Σουηδική Παιδαγωγική Γυμναστική* [μετ: Σ. Πέππας], Αθήνα 1901.

⁶⁹⁴ Στο ίδιο, σ.130.

αποτυπώνονται στα προγράμματα για την ελεύθερη σωματική άσκηση (παιγνίδι, σπόρ) και τις καθιερωμένες πρακτικές των γερμανικού τύπου στρατιωτικών κανονιστικών προτύπων σχετικά με τη σωματική άσκηση που επικρατούσαν μέχρι τότε στην εκπαίδευση.

Στο μεταξύ οξύνονται και πολλαπλασιάζονται οι κριτικές για την κατάσταση που επικρατεί στη γυμναστική εκπαίδευση, όπου η αυστηρή τακτικότητα των γερμανικών «συμπλεγμάτων» προκαλούσαν τη δυσφορία των εκπαιδευτικών:

«Δια να εκπληρούν τον μέγαν αυτών προορισμόν αι σωματικάί ασκήσεις πρέπει να αποτελούν και παιδαγωγίαν, αλλά συγχρόνως και ψυχαγωγίαν λαϊκήν. [...] αλλά μέχρι τούδε διέφυγεν ημάς, ότι όπως κατανηκθῆ ἡ φυσική αντιπάθεια και των παιδῶν και των ἀνδρῶν προς τας σωματικάς ασκήσεις δεν ἀρκεί ο ενθουσιασμός και ἡ καλλιέργεια τῆς φιλοτιμίας δια των ἀγωνισμάτων, ἀλλά πρέπει να μεταλάβουν εν μέρει αι σωματικάί ασκήσεις και του χαρακτήρος και επομένως του ελκυστικῆς θελήτρου παιδιάς, ἡ οποία παρ' ὅλων αὐτῆς το ὄνομα, πρέπει να εἶνε ψυχαγωγία πάσης ἡλικίας. Τότε αι σωματικάί ασκήσεις θα καταστῶσι δημῶδεις, προσφιλεῖς, λαϊκαί». Στη συγκυρία αὐτή θεωρήθηκε ἀναγκαία ἡ ἐνταξη των ἀγγλικῶν παιδιῶν στη διδασκαλία, ὅπως και ἡ ἐρευνα των ἐθνικῶν παιγνιδίων, που θα ἐμπλούτιζαν τόσο τὴν ἐκπαίδευση των μαθητῶν ὅσο και για «τὴν ψυχαγωγίαν του λαοῦ, τρεπομένου χάριν τούτων εἰς ἀναπεπταμένα ἐδάφη ἀνά τας ἐξοχάς, κατὰ τας ἡμέρας τῆς σχολῆς»⁶⁹⁵.

Οι ἀπόψεις αὐτῆς εὐρίσκαν θετική ἀναπόκριση και στην κοινωνία τῆς εποχῆς, ὅπου ἡ γυμναστική ἐμφανιζόταν να κατέχει σημαντική θέση και ἡ οποία ἔθετε το ζήτημα τῆς σχολικῆς γυμναστικῆς σε μιὰ νέα βάση. Σύμφωνα με αὐτή:

«ἡ γυμναστική κατήντησε μάθημα, ὡς ἡ γεωμετρία, και πρέπει ο γυμναζόμενος να ἔχη ἐντεταμένην τὴν διάνοιαν, ὡς ο λύων μαθηματικῶν πρόβλημα [...] θηρεύομεν, βλέπετε παντοῦ τὴν τάξιν, τὴν συμμετρίαν, τον ρυθμόν, τὴν ἀρμονίαν και δεν εἰξεύρω τι ἄλλο, ἐφυγαδεύσαμεν δε τὴν φαῖδρότητα και τὴν χαράν.[...] Δεν δοκιμάζετε μήπως πῆδημα, πάλῃ, δρόμος, λιθοβολία, ἀναρρίχῃς ἐπὶ δέντρων, τόπι, σκλαβάκια ἢ ἀμπάριζα, περίπατος ἐλεύθερος εἰς ἐξοχὴν και –ὅπου εἶνε δυνατόν– κολύμβημα θεραπεύσουσι τὴν προς το κινεῖσθαι ὁρμὴν των μαθητῶν και ἀνοίγουσι τὴν προς το γυμνάζεσθαι

⁶⁹⁵ Ἄρθρο υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Φιλόδημος», «Οἱ Σχολικοὶ Ἀγῶνες», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, 9(1 Μαΐου 1900), σσ.130-131.

όρεξιν; Ημείς νομίζομεν ότι κατά τούτον τον τρόπον θα γυμνάζωνται και συγχρόνως θα παίζωσιν, επομένως θα γυμνάζωνται φαιδροί και χαρούμενου»⁶⁹⁶.

Οι κριτικές αυτές αντανακλούσαν τις κοινωνικές εξελίξεις και ανταποκρίνονταν σε ένα νέο αξιακό σύστημα που αναδυόταν και σταδιακά κυριαρχούσε την εποχή αυτή. Στο πνεύμα αυτό απαιτούνταν η απομάκρυνση από το χώρο της εκπαίδευσης του «παλαιού» γερμανικού γυμναστικού συστήματος, της απόλυτης τάξης, της συμμετρίας, του ρυθμού και της αρμονίας, που με τις ανελαστικότητές του προκαλούσε κοινωνική δυσφορία. Η εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος προσδοκούσε να αντικαταστήσει τις μέχρι τότε επικρατούσες γυμναστικές προσεγγίσεις, δίδοντας ιδιαίτερη σημασία στην παιδαγωγική του διάσταση και στο παιχνίδι. Η τελική αναγνώριση του Σουηδικού γυμναστικού συστήματος από την πολιτεία συντελείται ουσιαστικά το 1909, οπότε καθιερώθηκε ως το μόνο αποδεκτό γυμναστικό σύστημα στην εκπαίδευση. Δεν είναι βέβαια η εκπαίδευση το μοναδικό πεδίο όπου εισάγεται το νέο γυμναστικό σύστημα, καθώς αναγνωρίζεται ως το πλέον κατάλληλο προκειμένου να υποστηρίξει επίσης την προγύμναση και γύμναση του ελληνικού στρατού, εξοβελίζοντας με τον τρόπο αυτό την γαλλογερμανική και γερμανοελβετική γυμναστική.

Τα Εγχειρίδια της Γυμναστικής

Η συντελούμενη αυτή αλλαγή στον εκπαιδευτικό χώρο υπαγόρευσε και την ανάγκη για την άμεση σύνταξη νέων αναλυτικών προγραμμάτων για τη σχολική γυμναστική. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται ένας έντονος θεωρητικός προβληματισμός ως προς τον τρόπο εκγύμνασης των μαθητών⁶⁹⁷ και προδιαγράφεται μια νέα τάση προσδιορισμού των κατευθύνσεων της γυμναστικής στην

⁶⁹⁶ Ανυπόγραφο, «Περί Γυμναστικής και Πάλι, Απάντησις Ελλήνων γονέων προς τους διδασκάλους της γυμναστικής», *Δημ. [οτική] Εκπαίδευσις*, έτ. Β΄, 4 (1 Οκτωβρίου 1902), σσ.54-55. Το άρθρο ήταν γραμμένο, σύμφωνα με τον Α. Δημαρά, από το Γεώργιο Παπασωτηρίου που ήταν διευθυντής διδασκαλείου, γενικός διευθυντής δημοτικής εκπαίδευσεως και Πρόεδρος του Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου, στο Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που...*, ό.π., τ.Β΄, σ. κθ΄, υποσημ. 2.

⁶⁹⁷ Στις διάφορες θεωρητικές προτάσεις που κατατίθενται, κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, γίνεται εμφανής η τάση εισαγωγής νέων γυμναστικών κατευθύνσεων ή εμπλουτισμού των παλαιών. Στο Α.Ζούπτερ & Π. Βούρος, *Εγχειρίδιον Γυμναστικής συνταχθέν επί τη βάσει του εν Ελβετία εγκεκριμένων νεωτάτων εγχειριδίων γυμναστικής προς διδασκαλίαν μαθητών Δημοτικών, Ελληνικών σχολείων και σχολαρχείων αμφοτέρων των φύλων*, εν Αθήναις, 1900.

εκπαίδευση⁶⁹⁸. Οι νέες αντιλήψεις αποτυπώθηκαν στα γυμναστικά εγχειρίδια της εποχής, που στόχο είχαν τη ριζική αλλαγή των αντιλήψεων σχετικά με την γυμναστική αλλά και των γυμναστικών πρακτικών, κυρίως στη δημοτική εκπαίδευση.

Το 1900 κυκλοφόρησε το *Εγχειρίδιον Γυμναστικής συνταχθέν επί τη βάσει του εν Ελβετία εγκεκριμένων νεωτάτων εγχειριδίων γυμναστικής προς διδασκαλίαν μαθητών Δημοτικών, Ελληνικών σχολείων και σχολαρχείων αμφοτέρων των φύλων*, των Α. Ζούττερ και Π. Βούρου. Στο εγχειρίδιο αυτό προτεινόταν η εισαγωγή ενός μεικτού συστήματος γυμναστικής που περιείχε στοιχεία από το σουηδικό (ελεύθερες ασκήσεις) και το γερμανοελβετικό σύστημα. Υπέρ της αλλαγής των κατευθύνσεων της σχολικής γυμναστικής στη διδακτέα ύλη που προέβλεπαν τα προγράμματα των σχολείων είχε ταχθεί επίσης και ο Τ. Καρακάλος. Στις θέσεις που διατύπωσε, επίσης το 1900, υποδιαιρούσε τη σχολική γυμναστική σε στοιχειώδη, η οποία έπρεπε να διδάσκεται στο δημοτικό σχολείο και στο Ελληνικό σχολείο κατά το Σουηδικό σύστημα, αλλά και σε ενόργανη που θα έπρεπε να διδάσκεται στο Γυμνάσιο κατά το Γερμανικό σύστημα⁶⁹⁹.

Οι ζυμώσεις, όμως, σχετικά με τη σουηδική γυμναστική εκκινούν από την έκδοση των εγχειριδίων γυμναστικής του Σωτήρη Πέππα. Το πρώτο του εγχειρίδιο, *Η Γυμναστική, του κοινού και πλήρους Δημοτικού Σχολείου Αρρένων και Θηλέων προς χρήση των δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων*, γράφτηκε το 1898⁷⁰⁰. Το δεύτερο έφερε τον τίτλο *Η Γυμναστική* και ήταν «συντεταγμένο», όπως το παρουσίαζε ο εκπαιδευτικός τύπος της εποχής, «επί τη βάσει του τελευταίου [1899] αναλυτικού προγράμματος του Υπουργείου της Παιδείας του δημοσιευθέντος εν τη “εφημερίδι της Κυβερνήσεως”, επομένως είνε απαραίτητο εις πάντα δημοδιδάσκαλον»⁷⁰¹. Το 1901, ο ίδιος, μετέφρασε το βιβλίο του G. Norlander, *Η Σουηδική παιδαγωγική Γυμναστική*, ενώ το 1905, ως διευθυντής της Σχολής των Γυμναστών, συνέγραψε το εγχειρίδιο *Η Γυμναστική και αι παιδιαί του Δημοτικού και Ελληνικού σχολείου*⁷⁰².

⁶⁹⁸ Το 1904 με τη διοργάνωση του πρώτου εκπαιδευτικού συνεδρίου γίνεται αναφορά στην ανάγκη λήψης μέτρων για τη γυμναστική εκπαίδευση (ιδιωτική πρωτοβουλία) *Πρώτων Ελληνικών Εκπαιδευτικών Συνεδρίων*, 1904, σσ.250-251.

⁶⁹⁹ Τ. Καρακάλος, *Μελέτη περί της εις τον Ελληνικό Στρατόν Εισαγωγής των γυμναστικών ασκήσεων*, Εν Αθήναις 1900, σσ. 18-20.

⁷⁰⁰ Σ. Πέππας, *Γυμναστική του κοινού και πλήρους δημοτικού σχολείου Αρρένων και Θηλαίων προς χρήση των δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων*. Εστία, εν Αθήναις 1898.

⁷⁰¹ Διαφημιστική καταχώρηση στο περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, έτος Γ', 1(1 Ιανουαρίου 1900).

⁷⁰² Σωτηρίου Πέππα, *Η γυμναστική και αι παιδιαί του Δημοτικού και Ελληνικού σχολείου*, εν Αθήναις 1905.

Τη συγγραφική σκυτάλη έλαβε ο Ι. Χρυσάφης⁷⁰³, ο οποίος το 1905 εξέδωσε εγχειρίδιο σχετικά με τη Σουηδική γυμναστική, με τη στήριξη του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, που έφερε τον τίτλο *Η Γυμναστική*. Στο εγχειρίδιο αυτό έθετε τις βάσεις των νεότερων αντιλήψεων περί γυμναστικής στην Ελλάδα. Μολονότι κατ' ουσία ανέπτυξε το σουηδικό σύστημα, αυτό δεν αναφερόταν κυριολεκτικά στο βιβλίο. Το 1914, εξέδωσε το δεύτερο βιβλίο του *Η γυμναστική κατά το Σουηδικό Σύστημα*, προσπαθώντας να προσδιορίσει το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο που υποστηρίζει την επιλογή του συγκεκριμένου συστήματος. Πρεσβεύει, λοιπόν, ότι το σύστημα αυτό αποτελεί τον ιδανικό ιδεολογικοπολιτισμικό σύνδεσμο ανάμεσα στην αρχαιοελληνική Γυμναστική και την αρχαιοελληνική φιλοσοφία με τη νεοελληνική ταυτότητα και, ως εκ τούτου, θεωρείται το πλέον κατάλληλο για τη συνέχιση των εθνικών παραδόσεων και την ολοκλήρωση της εθνικής αγωγής των μαθητών στην εκπαίδευση⁷⁰⁴.

⁷⁰³ Τα συγγραφικά εγχειρήματα του Ιωάννη Χρυσάφη, στο πεδίο της σχολικής γυμναστικής, έχουν αρχίσει αρκετά χρόνια νωρίτερα με το *Εγχειρίδιο σχολειακής γυμναστικής*, Αθήναι 1893.

⁷⁰⁴ Πρεσβεύει, λοιπόν, ότι το σύστημα αυτό αποτελεί τον ιδανικό ιδεολογικοπολιτισμικό σύνδεσμο ανάμεσα στην αρχαιοελληνική γυμναστική και την αρχαιοελληνική φιλοσοφία με την προσδοκόμενη νεοελληνική ταυτότητα, και ως εκ τούτου θεωρείται το πλέον κατάλληλο για την συνέχιση των εθνικών παραδόσεων και την συμπλήρωση της εθνικής αγωγής των μαθητών στο πλαίσιο της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Ι. Χρυσάφης, *Η γυμναστική κατά το Σουηδικό Σύστημα*, Αθήναι 1914.

3. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1909

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Αποτέλεσμα όλων των ανωτέρω διαδικασιών ήταν οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την εισαγωγή νέων αναλυτικών προγραμμάτων του μαθήματος της γυμναστικής για τις δύο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης, δηλαδή το δημοτικό σχολείο, το Ελληνικό Σχολείο και το Γυμνάσιο. Συντάκτης των νέων αυτών προγραμμάτων, που ψηφίστηκαν το 1909, ήταν ο Ιωάννης Χρυσάφης, στον οποίο ανατέθηκε και ο σχεδιασμός και η υλοποίηση της μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών⁷⁰⁵, μέσω διαλέξεων και παραδειγματικών διδασκαλιών, στο πλαίσιο προγραμμάτων για τη διάδοση και εφαρμογή των νέων προγραμμάτων και την ενοποίηση της διδασκαλίας και των μεθόδων της,

Το πρόγραμμα αποτελεί συνέχεια της φιλοσοφίας των νομοσχεδίων «περί γυμναστικής» του 1899, οι συγγραφείς των οποίων πίστευαν ότι μέσω της εκπαίδευσης θα επιτευχθεί η ανάπτυξη της χώρας και η διαμόρφωση «χρηστών πολιτών». Η εκπαιδευτική αυτή μεταρρύθμιση εκκρεμούσε από το 1899 και το πρόγραμμα του 1909 κλείνει ουσιαστικά ένα μεγάλο κύκλο προσπαθειών για την ουσιαστική διδασκαλία της γυμναστικής στην εκπαίδευση. Ταυτόχρονα άνοιγε ένας νέος που οδηγούσε στην κρυστάλλωση γυμναστικών αντιλήψεων που θα καθόριζαν τη σχολική γυμναστική για περισσότερο από μισό αιώνα.

Το βασιλικό διάταγμα «*Περί κανονισμού του προγράμματος της διδασκίας γυμναστικής εν τις σχολείοις της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσσεως*» υπογράφεται από τον υπουργό, επί κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη, της δημοσίας εκπαίδευσσεως, το Σπυρίδωνα Ε. Στάη στις 23 Ιουνίου του 1909. Ο προγραμματισμός στηριζόταν στο νόμο ΒΧΚΑ' του 1899, «*περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων*» και στους κανονισμούς της εκπαίδευσσεως του πεζικού, της 28^{ης} Νοεμβρίου του 1905. Ψηφίστηκε για τον προγραμματισμό της *διδασκίας γυμναστικής*, αρχής γενομένης από το σχολικό έτος 1909-1910. Ουσιαστικά το πρόγραμμα του 1909 καταργούσε κάθε άλλο πρόγραμμα, ορίζοντας το σουηδικό γυμναστικό σύστημα υποχρεωτικό και το μόνο εγκεκριμένο για όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης.

⁷⁰⁵ Ε.τ.Κ. 84/ βασιλικό διάταγμα της 9^{ης} Απριλίου 1909, «*Περί ασκήσεως εν Αθήναις των γυμναστών της μέσης εκπαίδευσσεως του Κράτους κλπ. κατά τας σχολικάς διακοπάς του έτους 1909*».

Τα χαρακτηριστικά του προγράμματος

Στο νέο πρόγραμμα υπάρχει ένα εντελώς νέο πνεύμα, μια διαφορετική παιδαγωγική προσέγγιση από αυτές που επικρατούσαν στη γυμναστική του δημοτικού σχολείου μέχρι τότε. Ξεκινώντας από τη δομή του προγράμματος διαπιστώνουμε: α. την ύπαρξη ενός αυστηρά οριοθετημένου περιεχομένου, β. την αναλυτική διάταξή του και γ. τα ελάχιστα περιθώρια πρωτοβουλίας του δασκάλου.

Σημαντικά στοιχεία της δομής αλλά και της φιλοσοφίας του προγράμματος ήταν η απουσία διατύπωσης γενικού σκοπού, καθώς και η απουσία καθορισμού του εβδομαδιαίου χρόνου διδασκαλίας του μαθήματος. Η απουσία αυτών των στοιχείων καταδεικνύει ότι πρόθεση των συντακτών του νέου αναλυτικού προγράμματος της γυμναστικής ήταν, κυρίως, η οριοθέτηση της ύλης του μαθήματος, η ενιαία και ομοιόμορφη διδακτική προσέγγισή του, καθώς και η ένταξη του μαθήματος της γυμναστικής στη σχολική πράξη.

Η ύλη του προγράμματος, η οποία αποτελούσε τον πυρήνα και το βασικό δομικό του στοιχείο, επιλεγόταν και οργανωνόταν με τέτοιο τρόπο, στους *πίνακες ημερήσιας γύμνασης*, ώστε να υπάρχει αναδρομική συνέχεια των περιεχομένων της. Το πρόγραμμα αναφέρει ρητά την επανάληψη και επέκταση των ήδη κατακτημένων γυμναστικών δεξιοτήτων από τάξη σε τάξη, ενώ παράλληλα οριοθετούσε επακριβώς την ύλη του μαθήματος σε κάθε τάξη μέσω των *ημερησίων πινάκων*.

Η αυστηρή αυτή οριοθέτηση της ύλης αλλά και η επιδιωκόμενη ομοιομορφία στον τρόπο διδασκαλίας του μαθήματος δεν μπορεί παρά να παραπέμπουν σε μια μορφή οργάνωσης των επιθεωρητικών μηχανισμών. Έδιναν δηλαδή τη δυνατότητα, ανά πάσα στιγμή, στο υπουργείο Παιδείας και στα ελεγκτικά του όργανα, τους επιθεωρητές, να γνωρίζουν ποια ύλη και ποια ακριβώς διδακτική μέθοδος έπρεπε να ακολουθείται στα σχολεία της χώρας στο μάθημα της Γυμναστικής. Εξάλλου, η κατεύθυνση αυτή του προγράμματος διασφάλιζε τη μικρότερη δυνατή απόκλιση, ως προς τα χαρακτηριστικά της Γυμναστικής στα σχολεία της χώρας. Επίσης η υιοθέτηση της τακτικότητας και της ομοιομορφίας της γυμναστικής πρακτικής παρέπεμπε σε στρατιωτικής φύσεως δομές, με άξονα τους απόλυτους σχηματισμούς αλλά και την πειθαρχημένη και ομοιόμορφη εκτέλεση των γυμναστικών ασκήσεων από τους μαθητές.

Την κατεύθυνση αυτή υποστηρίζει και η διευκρινιστική παράγραφος του προγράμματος, η οποία αναφέρει ότι οι γυμναστικές ασκήσεις έπρεπε να εκτελούνται

«συμφώνως προς τον εις το στράτευμα εν χρήσει όντα κανονισμόν της εκπαιδύσεως του πεζικού». Η διασφάλιση της αυστηρής τήρησης του προγράμματος ενδεχομένως όμως να αναπλήρωνε τις ελλείψεις στη μετεκπαίδευση των δασκάλων και τη δεδομένη διαφορά σε υποδομές ανάμεσα στις σχολικές μονάδες ή ακόμα και την υποβάθμιση του μαθήματος εκ μέρους ορισμένων δασκάλων.

Στο πρόγραμμα που εξετάζουμε το παιγνίδι εντάσσεται στη διδακτέα ύλη του μαθήματος λαμβάνοντας όμως κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Έτσι: α. έχει περιορισμένο χρόνο στο ωρολόγιο πρόγραμμα της γυμναστικής και τοποθετείται κυρίως στο τέλος του μαθήματος. β. Κινητική βάση των παιγνιδιών που προέβλεπε το πρόγραμμα ήταν το τρέξιμο. γ. Γινόταν ευρεία χρήση «αρχαιοελληνικών» παιχνιδιών τα οποία διατηρούσαν και την αρχαία ελληνική ονομασία, όπως η οστρακίνδα, ο αντίδρομος, η σχοινοφιλίνδα, η κρικηλασία, ο επίσκυρος κ.α. δ. Έδινε τη δυνατότητα στο διδάσκοντα να επιλέξει τα παιγνίδια που αυτός θεωρούσε καταλληλότερα για την ημερήσια διδασκαλία του μαθήματος. Το στοιχείο αυτό προκύπτει από το γεγονός της, σε παρένθεση, αναγραφής του ονόματος του παιγνιδιού ως ενδεικτικού στοιχείου.

Λαμβάνοντας υπόψη το γενικότερο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που έγιναν το 1909, αλλά και τα συγκεκριμένα στοιχεία του αναλυτικού προγράμματος *«Περί κανονισμού του προγράμματος της διδακτέας γυμναστικής εν τοις σχολείοις της δημοτικής και μέσης εκπαιδύσεως»* διακρίνουμε τα εξής χαρακτηριστικά του προγράμματος που συντάχθηκε για το εξατάξιο δημοτικό σχολείο: Η γενική εικόνα της τάξης κατά την εκτέλεση των γυμναστικών ασκήσεων, «αι κλίσεις, αι μεταβολαί, οι σχηματισμοί, αι συντάξεις και ανασυντάξεις, καθώς και οι διάφοροι εξελιγμοί [των μαθητών] εκτελούνται συμφώνως προς τον εις το στράτευμα εν χρήσει όντα κανονισμόν», υπάγεται σε μια στρατιωτικής φύσεως δομή. Η χρήση του ίδιου προγράμματος για τη γυμναστική στα σχολεία αρρένων και θηλέων είναι υποχρεωτική, με ελάχιστες μόνο τροποποιήσεις: *«αποκλειομένων μόνον των [ασκήσεων] εις το θήλυ γένος μη προσηκουσών»*. Το Σουηδικό γυμναστικό σύστημα καθιερώνεται, μέσω του νέου αναλυτικού προγράμματος, ως το μόνο αποδεκτό στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το ημερήσιο πρόγραμμα της γυμναστικής καθορίζεται αυστηρά, με την πρόβλεψη των *πινάκων ημερήσιας γύμνασης*. Η ύλη του μαθήματος οργανώνεται με βάση την πολυπλοκότητα και την επιδεξιότητα που απαιτεί η εκτέλεση των ασκήσεων και προϋποθέτει συσσωρευση δεξιοτήτων από τάξη σε τάξη. Χαρακτηριστικά, το πρόγραμμα ανέφερε ότι η «εκτός των δι' εκάστην

τάξιν ορισθέντων πινάκων δέον να επαναλαμβάνωνται και οι προηγούμενοι πίνακες από της Α΄ τάξεως του δημοτικού σχολείου» – «επανάληψις των προηγούμενων».

Οι γυμναστικές ασκήσεων υπάγονται σε γενικές αρχές οι οποίες θα πρέπει να διέπουν τη διάταξη και την ύλη των προγραμμάτων της ημερήσιας άσκησης. Έτσι οι ασκήσεις χωρίζονται σε: *προασκήσεις του σώματος, καθολικής εξάσκησης του σώματος, τοπικής εξάσκησης του σώματος, πρακτικής χρήσις του σώματος, αναπνευστικά και αποθεραπευτικά ασκήσεις*. Η διάκριση των ασκήσεων που συνθέτουν το ημερήσιο πρόγραμμα εισάγουν στοιχεία ιατρικής (από την πλευρά της ανατομίας και της φυσιολογίας) αλλά και στοιχεία μελέτης των κινήσεων του σώματος από μηχανικής απόψεως. Στην κατηγορία των ασκήσεων «πρακτική χρήσις του σώματος», εντάσσονται οι δρόμοι, τα άλματα, οι αγωνιστικές ασκήσεις και τα παιχνίδια. Εισαγόταν νέα γυμναστική ορολογία, υπό τον τίτλο *Ονοματολογία*. Στο τμήμα αυτό του προγράμματος αναφέρονταν οι νέοι γυμναστικοί όροι και διευκρινιζόταν το περιεχόμενό τους. Οι ρυθμίσεις αυτές στόχευαν αφενός σε μια ενιαία και ομοιόμορφη χρήση των γυμναστικών παραγγελλμάτων και αφετέρου στην ανάγκη διαμόρφωσης της ύλης του μαθήματος με τρόπο που να ακολουθεί την ανέλιξη του μαθητή από τάξη σε τάξη. Εισάγεται η αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου της ημερήσιας γυμναστικής μέσω ειδικών *πινάκων ημερήσιας γύμνασης*. Οι πίνακες των ημερήσιων προγραμμάτων απευθύνονταν σε συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα, ως εκ τούτου θα πρέπει να διδάσκονται σε συγκεκριμένες τάξεις και ακολουθούν ως προς τη συνθετότητα την κλιμάκωση των τάξεων. Τα ημερήσια αυτά προγράμματα (15 πίνακες) συνθέταν την ύλη των τελικών γυμναστικών εξετάσεων. Ενισχυόταν ο θεσμός των επιδείξεων στο τέλος της χρονιάς για κάθε σχολική μονάδα. Οι εκδηλώσεις αυτές θα έπρεπε να λαμβάνουν «επιδεικτικό» και όχι «διαγωνιστικό» χαρακτήρα. Η κάθε σχολική μονάδα υποχρεωνόταν στη σύνταξη αναλυτικού προγράμματος των γυμναστικών επιδείξεων που έπρεπε να αποστέλλεται στον οικείο επιθεωρητή για έγκριση και στη συνέχεια στο υπουργείο Παιδείας. Προβλεπόταν ο τρόπος σύνθεσης και οι αρμοδιότητες της ελληνοδικού-εξεταστικής επιτροπής που θα διοργάνωνε τις επιδεικτικές γυμναστικές εξετάσεις στο τέλος του σχολικού έτους.

Με βάση τα ανωτέρω μπορούμε να πούμε ότι η ύλη και η οργάνωση του μαθήματος έχει ένα έντονα κανονιστικό προσανατολισμό, με άμεσες παραπομπές στη στρατιωτική δομή και πειθαρχία. Το πρόγραμμα αφήνει ελάχιστα περιθώρια πρωτοβουλίας στο διδάσκοντα σε ό,τι αφορά την επιλογή της ύλης και την οργάνωση

του μαθήματος. Επιδιώκεται η αυστηρή και ομοιόμορφη οργάνωση των ημερήσιων προγραμμάτων σε όλα τα σχολεία της χώρας. Η δομή του προγράμματος διευκολύνει τον άμεσο έλεγχο των επιθεωρητικών οργάνων. Η δυνατότητα αυτή διασφαλίζεται από την ύπαρξη ενός αυστηρά οριοθετημένου περιεχομένου, την αναλυτική διάταξή του και από τα ελάχιστα περιθώρια πρωτοβουλίας που δίνονταν στο δάσκαλο. Η ύλη δομείται με τέτοιο τρόπο ώστε να αντιστοιχεί σε κάθε τάξη και σε ορισμένη εκπαιδευτική ώρα. Το γεγονός αυτό προσδίδει ένα μηχανοποιημένο χαρακτήρα στη σχολική γυμναστική, δίνοντας δηλαδή την δυνατότητα στο υπουργείο Παιδείας και στα ελεγκτικά του όργανα, π.χ. επιθεωρητές, να γνωρίζουν ανά πάσα στιγμή ποια και ποια ακριβώς μέθοδος θα έπρεπε να ακολουθείται στα σχολεία της χώρας. Η δομή αυτή δείχνει πως η επιδιωκόμενη ομοιομορφία θεωρήθηκε πρόσφορος τρόπος για τη διασφάλιση της μικρότερης δυνατής απόκλισης ως προς τις κατευθύνσεις της γυμναστικής, αλλά και ως ο προσφορότερος δρόμος για τη διάδοση των ιδεολογικών κατευθύνσεων της γυμναστικής εκπαίδευσης κατά την περίοδο αυτή.

4. Οι νέοι προσανατολισμοί στο Πρόγραμμα του 1909

Σουηδικό γυμναστικό σύστημα: νέα πρότυπα, νέες αξίες

Τα νέα αιτήματα στον εκπαιδευτικό χώρο ώθησαν και το μάθημα της γυμναστικής σε νέα κατεύθυνση, η οποία συνδεόταν και εκφραζόταν με την αλλαγή του γυμναστικού συστήματος, η οποία θεωρήθηκε εξ ορισμού προοδευτική. Βασικοί άξονες στήριξης της ανανεωτικής αυτής προσπάθειας αποτέλεσαν η επιστημονική και παιδαγωγική εγκυρότητα του νέου γυμναστικού συστήματος, η «έλλογος γύμναση» του σουηδικού γυμναστικού συστήματος, κατ' αντιπαράθεση με την εμπειρική του γερμανικού γυμναστικού συστήματος⁷⁰⁶.

Νέες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, επηρεασμένες από τη γλώσσα της επιστήμης και του «ορθού λόγου», έθεσαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο επίκεντρο του μεταρρυθμιστικού τους λόγου τη λειτουργικότητα του σώματος και τα έλλογα επιτεύγματα της γυμναστικής άσκησης. Φιλοδοξούσαν να παρακάμψουν τις εδραιωμένες συντηρητικές αντιλήψεις και να εισαγάγουν τη γνώση της επιστήμης στη σωματική άσκηση και τη διδασκαλία της. Η αξίωση τού να είναι κανείς υγιής, καθαρός, σε καλή φυσική κατάσταση και να αντιμετωπίζει ορθολογικά την καθημερινότητα μεταφέρεται μέσω νέων μεθόδων διδασκαλίας της σωματικής άσκησης στο πλαίσιο των σχολικών μηχανισμών. Με τον τρόπο αυτό το σώμα των παιδιών και η διαχείρισή του καθίσταται αντικείμενο σχεδιασμών και προγραμμάτων, προκειμένου να επιτευχθεί η διαμόρφωση σωμάτων και αντιλήψεων που θα προσιδιάζουν στα πρότυπα του ικανού και πειθαρχημένου Έλληνα πολίτη.

Οι αντιλήψεις αυτές αποτελούσαν κοινό τόπο των περισσότερων άρθρων με θέμα το μάθημα της Γυμναστικής στο σχολείο που δημοσιεύονταν στον παιδαγωγικό και στον αθλητικό περιοδικό, καθώς επίσης και στον ημερήσιο πολιτικό τύπο της εποχής⁷⁰⁷. Χαρακτηριστική είναι η θέση ανώνυμου συγγραφέα, σε ανυπόγραφο άρθρο του περιοδικού *η Δημ[οτική] Εκπαίδευσις*, που τόνιζε ότι: «Η γυμναστική ήτις

⁷⁰⁶ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Χρυσάφης για να τονίσει αυτή τη διαφορά «...ο επιστήμων γυμναστής διαφέρει τόσον του εμπειρικού, όσον ο μάγειρος του ιατρού». βλ. σχετικά Ι. Χρυσάφης, *Η γυμναστική κατά το σουηδικό σύστημα*, ό.π., σ. 38 (οι επισημάνσεις του συγγραφέα).

⁷⁰⁷ Οι αναφορές στα άρθρα των περιοδικών που παραπέμπουμε στη μελέτη μας προέρχονται από τα περιοδικά: *η Δημ[οτική] Εκπαίδευσις* (1901-1906), *η Εθνική Αγωγή* (1899-1900) και *η Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρηση της Ανατολής* (1898-1900), αλλά και τον ημερήσιο τύπο, όπως η εφημερίδα *Εμπρός* (1898-1908) και *Σκρίπ* (1898-1908).

εθεωρείτο ποτέ ως αντιστάθμισμα της πνευματικής εργασίας επεδείχθη ότι ως εσχάτως διδάσκεται είναι παράγων καταπονήσεως διό επήλθεν αντίδρασις εις την πολύπλοκον και μνημονικήν γυμναστικήν οι παίδες έχουσι ανάγκην **ελευθερίας, κινήσεως, καθαρού αέρος**⁷⁰⁸. Για να συμπληρώσει ο Σ. Πέππας ότι «το μάθημα της γυμναστικής πρέπει να γίνηται προ πάντων εν υπαίθρῳ και, ει δυνατόν, πλησίον δέντρων καιρού δε μη επιτρέποντος εντός αιθουσών καθαρών, ευρυχώρων, ευηλίων, ευαέρων, φωτεινών και εν γένει απηλλαγμένων υγρασίας»⁷⁰⁹.

Το σουηδικό γυμναστικό σύστημα, σύμφωνα με τους εισηγητές του, «συνίσταται στην επιστημονική προσέγγιση της γυμναστικής». Στηριζόταν, μάλιστα, στη «βαθιά μελέτη του ανθρωπίνου σώματος» από ανατομική, φυσιολογική και μηχανική άποψη⁷¹⁰. Η σχολική, και όχι μόνο, γυμναστική αποκτούσε με τον τρόπο αυτό έναν ορθολογισμό, καθώς οι ασκήσεις ήταν καταμερισμένες ανάλογα με τα μέρη του σώματος που έπρεπε να γυμναστούν, ενώ η άσκηση του σώματος συντελούνταν κυρίως μέσω «*Ελεύθερων Ασκήσεων*» χωρίς την χρήση αλτήρων.

Οι μεταρρυθμιστικές αυτές προοπτικές της σχολικής γυμναστικής έδειχναν ταυτόχρονα πως οι ιδεολογικές επιλογές των εμπνευστών της είχαν άμεση σχέση με ευρύτερες ιδεολογικές και πολιτικές διεργασίες που συντελούνται την περίοδο αυτή στην ελληνική κοινωνία. Το γεγονός αυτό είναι εμφανές στην επιχειρηματολογία που αναπτυσσόταν στην προσπάθεια παγίωσης της νέας γυμναστικής μεθόδου στην ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα στην εκπαίδευση. Έτσι ο Ιωάννης Χρυσάφης, κύριος εκφραστής των προσπαθειών αυτών, θεωρούσε ότι «η φυσιολογική και επιστημονική σωματική εξάσκησης δεν δίνει μόνον υγείαν, δύναμιν και ωραιότητα εις τους ασκουμένους, αλλ' αυξάνει και την αυτοπεποίθησιν, το θάρρος και την δραστηριότητά των και προ πάντων την θέλησιν, η οποία διευθύνει και ενισχύει όλας αυτάς τας ψυχικάς δυνάμεις»⁷¹¹. Φαίνεται λοιπόν ότι για ορισμένους παιδαγωγικούς κύκλους το σχολείο συνιστούσε το επίκεντρο ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών. Εν

⁷⁰⁸ «Η υγιεινή εν τω σχολείῳ», *Δημοτική Εκπαίδευσις*, 12(15 Φεβρουαρίου 1902). σ.177 (οι επισημάνσεις του συγγραφέα).

⁷⁰⁹ Σ. Πέππας, *Η Γυμναστική και αι παιδιαί...*, ό.π., σ. 5.

⁷¹⁰ Η επιχειρηματολογία του Χρυσάφη σχετικά με το σουηδικό γυμναστικό σύστημα στηριζόταν ακριβώς στο γεγονός ότι «Η **βαθιά μελέτη του ανθρωπίνου οργανισμού** και του δυνατού της πληρώσεως των αναγκών αυτού δια των σωματικών ασκήσεων, η **επισταμένη έρευνα της αρχαίας γυμναστικής** και η τελεία κατανόησις των γυμναστικών αρχών των αρχαίων φιλοσόφων, καθώς και η **λεπτομερεστάτη από ανατομικής, φυσιολογικής και μηχανικής απόψεως μελέτη των κινήσεων**: η τελευταία δε αυτή κυρίως παρέσχε εν εις αυτόν τα μέσα να θέσῃ εις συστηματικήν και επιστημονικώς συγκεκριμένην εφαρμογήν τα πορίσματα των θεωρητικών αυτού μελετών και γνώσεων...». Βλ. σχετικά Ι. Χρυσάφης, *Η γυμναστική κατά το σουηδικό σύστημα*. ..., ό.π., σ. 38 (οι επισημάνσεις του συγγραφέα).

⁷¹¹ Ι. Χρυσάφης, *Η Γυμναστική*, εν Αθήναις 1905, σ. 8.

προκειμένων, η σχολική γυμναστική είχε ως ρόλο την έμμεση «εγχαράξη» των νέων ιδεολογικών αντιλήψεων, όπως αυτές σχηματοποιούνταν μέσα από τις νέες αξίες της αυτοπεποίθησης, του θάρρους και πάνω απ' όλα της θέλησης για δράση, στοιχείο που πίστευαν ότι θα συνέβαλλε στη μεταβολή των κοινωνικών και οικονομικών πραγμάτων της περιόδου.

Η Γυμναστική των κοριτσιών

Παράλληλα με την παιδαγωγική ανανέωση του σχολείου, βασικό επίσης αίτημα ήταν η πρόσβαση της γυναίκας στην εκπαίδευση. Τα δύο αυτά στοιχεία αποτελούσαν τη βάση των εκπαιδευτικών διεκδικήσεων της περιόδου και τα οποία είχαν αρχίσει να διατυπώνονται ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ανώτερος σκοπός των αιτημάτων αυτών ήταν η ανάγκη σύνθεσης ενός νέου αστικού κοινωνικού χώρου εντός του οποίου το *θήλυ φύλο* αποκτούσε σταδιακά νέα παρουσία. Τονιζόταν λοιπόν πως «το έθνος όμως και την φυλήν δεν αποτελούν μόνον οι άνδρες, αλλά και οι γυναίκες»⁷¹² που στις νέες κοινωνικές συνθήκες έπρεπε να λάβουν ουσιαστικότερης μόρφωσης και κοινωνικής «αναβάθμισης». Στο πλαίσιο αυτό η γυμναστική προετοιμάζε το *θήλυ γένος* για το νέο του κοινωνικό ρόλο. Στα γυμναστικά εγχειρίδια της εποχής εμφανίζεται επιτακτικότερη η ανάγκη γύμνασης των κοριτσιών στο σχολείο. Ωστόσο η διαφοροποίησή της γυμναστικής δραστηριότητας σύμφωνα με το φύλο παραμένει ακόμη σε περίοπτη θέση καταδεικνύοντας και την κρυσταλλωμένη κοινωνική διαφοροποίηση της θέσης της γυναίκας την περίοδο αυτή. Παρατηρείται όμως μια σταδιακή στροφή που αρχίζει από τις μικρές δηλαδή ηλικίες, *εν μεν ταις κατωτέραις τάξεσι*, όπου η γυμναστική των κοριτσιών *ουδόλως διαφέρει* από αυτή των αγοριών. Χαρακτηριστικά ο Σωτήρης Πέππας προσεγγίζοντας, στο εγχειρίδιο του 1905, την γύμναση των κοριτσιών τόνιζε ότι «Η διδασκαλία της Γυμναστικής των Θηλέων, ούσα πάντως διάφορος της των αρρένων, *εν μεν ταις κατωτέραις τάξεσι του πλήρους Δημοτικού σχολείου ουδόλως διαφέρει* ταύτης καθόσον κατά την ηλικίαν ταύτην, προκειμένου περί της δια των ασκήσεων σωματικής αναπτύξεως, είνε αρμόδιαι αι αυταί ασκήσεις εις αμφοτέρα τα φύλα *εν δε ταις ανωτέραις τάξεσι, καθ' ας αι μεν ασκήσεις λαμβάνουσι σφοδρότερον χαρακτήρα, τα δε μικρά κοράσια αποβαίνουνσι νεάνιδες, η Γυμναστική πρέπει να είναι ηπιωτέρα και χαριεστέρα* Ούτω πλὴν των

⁷¹² Ι. Χρυσάφης, *Η γυμναστική κατά το Σουηδικό Σύστημα...*, ό.π., σ.15.

ελευθέρων και ευχερείς ενόργανοι ασκήσεις, παιδιαί, δρόμοι κ.τ.λ. δύνανται ν' αντικαταστήσωσι διαφόρους τιοαύτας απαιτούσας περί την εκτέλεσιν έντονον καταβολήν σωματικών δυνάμεων»⁷¹³.

Την κατεύθυνση αυτή θεσμοποίησε και το νέο πρόγραμμα στο οποίο η ύλη του μαθήματος παρέμενε η ίδια και για τα δύο φύλα, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις *αποκλειομένων μόνον των εις το θήλυ γένος μη προσηκουσών* [ασκήσεων]». Επιχειρείται λοιπόν η εξασφάλιση και η εξίσωση της γυναικείας άσκησης, ως φυσική σχολική δραστηριότητα, με αυτή των αγοριών. Στα κείμενα της εποχής παρουσιάζεται, μέσω του Σουηδικού γυμναστικού συστήματος, «η γυμναστική ως μέσον αγωγής του έθνους και τελειοποιήσεως της φυλής και ως απαραίτητον στοιχείον της γυναικείας αγωγής»⁷¹⁴. Μέσω της εκπαίδευσης προετοιμάζονταν οι αντιλήψεις ενός μελλοντικού κοινωνικού χώρου που θα συνέβαλε στην ευρύτερη κοινωνική αποδοχή της γυναίκας. Ένα από τα πρώτα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν και η αποδοχή του δικαιώματός της στην άσκηση και άθληση.

⁷¹³ Σωτ. Πέππας, *Η Γυμναστική του κοινού και πλήρους Δημοτικού Σχολείου...*, ό.π., σ.8.

⁷¹⁴ Ιωάννη Τζοβένη, *Βιβλιοκρισία περί του συγγράμματος Η Γυμναστική κατά το Σουηδικόν σύστημα*, χ.χ. [1910], σ.5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η Σωματική Αγωγή στη Δημοτική Εκπαίδευση κατά την περίοδο του Μεσοπόλεμου (1909-1935)

1. Η γυμναστική στην εκπαίδευση και ο αθλητισμός: νέα κοινωνικά ιδεώδη

Η σημαντική πολιτική τομή που συνιστά η εκδήλωση του κινήματος του Στρατιωτικού Συνδέσμου και η στάση στο Γουδί, τον Αύγουστο του 1909, σήμανε την «απελευθέρωση» φιλελεύθερων πολιτικών δυνάμεων⁷¹⁵, οι οποίες υπό την ηγεσία του Βενιζέλου ανέλαβαν νέες πρωτοβουλίες και στον εκπαιδευτικό χώρο⁷¹⁶.

Είναι η περίοδος κατά την οποία το προοδευτικό κίνημα του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού» είχε αρχίσει ήδη την εκπαιδευτική του «μεταρρύθμιση» με την ίδρυση του Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου⁷¹⁷, αλλά και την ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* το 1910. Οι πολιτικές συνθήκες και η επιτακτική ανάγκη για προσαρμογή της εκπαίδευσης στις νέες κοινωνικο-οικονομικές ανάγκες οδήγησαν στη μεταρρύθμιση του 1913⁷¹⁸. Από τα προτεινόμενα νομοσχέδια ψηφίστηκαν μόνο όσα αναφέρονταν στη διοίκηση της εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα συντάχθηκαν νέα αναλυτικά προγράμματα για το δημοτικό σχολείο, που ίσχυσαν για περισσότερο από πενήντα χρόνια⁷¹⁹. Η πολιτική όμως αστάθεια επηρέασε και την εκπαιδευτική

⁷¹⁵ Για μια συνοπτική παρουσίαση των διεργασιών αυτών, βλ. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880 -1909*, Αθήνα 1977, σ.117 κ.ε.· Guttman Bernhard, *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Κάτοπτρο, Αθήνα 1998· Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα 2002.

⁷¹⁶ Ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος» διατύπωσε τις βασικές θέσεις του σε υπόμνημα του προς το βασιλιά στις 15 Αυγούστου, στο οποίο γινόταν λόγος για αναπροσανατολισμό της εκπαίδευσης από τη θεωρητική στην «πρακτική» κατεύθυνση, καθώς και για προσαρμογή της στις στρατιωτικές ανάγκες της χώρας, βλ. σχετικά Α. Δημαράς «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φύλιππότης, Θ. Βερέμης-Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), Αθήνα 1980, σσ. 21-47.

⁷¹⁷ Το σχολείο ιδρύθηκε το 1908. Διευθυντής ορίστηκε ο νέος παιδαγωγός Αλέξανδρος Δελμούζος, ο οποίος εφάρμοσε νέες μεθόδους και διαφορετικά μέσα διδασκαλίας από τα ήδη νομοθετημένα. Ειδικά η «σωματική αγωγή γινόταν με καθημερινές συστηματικές ασκήσεις συνδυασμένες πάντα με ελεύθερο παιχνίδι. [ενώ]Οι περιπάτοι αποτελούσαν κύριο μέσο αγωγής» βλ. σχετικά Α. Δημαράς, «Εκπαίδευση 1882-1913», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1977, σ. 411.

⁷¹⁸ Γ' αυτό το σκοπό κατατέθηκαν στη βουλή το Νοέμβριο του 1913 από τον Ιωάννη Τσιριμώκο νομοσχέδια, τα οποία συντάξε ο Δημήτριος Γληνός. Βλ. σχετικά Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Α', ό.π., σσ. 55-110.

⁷¹⁹ Τα προγράμματα, που περιόριζαν τις ώρες διδασκαλίας των γλωσσικών μαθημάτων και αύξαναν τις ώρες των τεχνικών, ικανοποιώντας ανάλογα αιτήματα της εποχής, ήταν έργο του «Ομίλου» και συγκεκριμένα του παιδαγωγού Δημητρίου Λάμψα, σύμφωνα με το Σπύρο

πολιτική⁷²⁰. Οι αλλαγές στην εκπαίδευση πάγωσαν κατά τη διετία 1915-1917, όταν παραιτήθηκε η κυβέρνηση Βενιζέλου⁷²¹.

Το 1917, με την επάνοδο του Ε. Βενιζέλου στην πρωθυπουργία καταβάλλονται εκ νέου προσπάθειες για την προώθηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης⁷²², που συνοδεύτηκαν από ένα νέο παιδαγωγικό πνεύμα και μια φιλελεύθερη ιδεολογία στην εκπαίδευση⁷²³. Οι μεταρρυθμίσεις του 1913 και του 1917 συμπλήρωναν η μία την άλλη, καθώς προσανατολιζόνταν στις σύγχρονες ανάγκες και προέβλεπαν ότι ένας από τους σκοπούς της εκπαίδευσης ήταν και «η προετοιμασία των παιδιών για τη ζωή». Η κυριότερη όμως καινοτομία ήταν μια πιο συγκροτημένη αντίληψη για την ιδεολογική, κοινωνικοπολιτική, εθνική, παιδαγωγική, πολιτιστική και οικονομική λειτουργία του σχολείου. Με την πτώση της κυβέρνησης του Βενιζέλου, το Νοέμβριο του 1920, η μεταρρύθμιση ανακόπηκε και έτσι οι προσπάθειες του 1913 και του 1917 για την ανανέωση της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας έμειναν «μετέωρες».

Από το 1920 έως το 1928 τη διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβαν 18 περίπου κυβερνήσεις⁷²⁴, διαδεχόμενες η μία την άλλη. Οι αντιφατικοί νόμοι που ψηφίστηκαν εκείνη την περίοδο προκάλεσαν μεγάλη σύγχυση, αφού κάθε πολιτική αλλαγή ακολουθούνταν από αντίστοιχες μεταβολές στην εκπαίδευση. Τα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου, σε όλους τους τομείς, ήταν η σύγχυση και η έξαρση των συγκρούσεων⁷²⁵, ενώ οι κυβερνητικές μεταβολές συνοδεύονταν από διώξεις και

Ευαγγελόπουλο. Βλ. σχετικά Σ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: η οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, Αθήνα 1984, σ.15. Αντίθετα, ο Χαράλαμπος Νούτσος υποστηρίζει ότι τα νέα προγράμματα δεν ήταν προϊόν της συμβολής του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», παρόλο που ο «Όμιλος», μετά από πρόσκληση του «Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου της Δημοτικής Εκπαίδευσης» (14 Ιανουαρίου 1912), είχε συνεισφέρει στη διαδικασία αυτή υποβάλλοντας αναλυτικό και τεκμηριωμένο υπόμνημα. Βλ. σχετικά Χ. Νούτσος, «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση (1913-1931)», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πατάκης, Αθήνα 2007.

⁷²⁰ Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 265.

⁷²¹ Π. Κυπριανός, *Η συγκριτική Ιστορία...*, ό.π., σ.191.

⁷²² Με σκοπό τη δημιουργία μιας νέας παιδείας συστήνεται *Εκπαιδευτική Επιτροπή* με πρωταγωνιστές τους Δημήτρη Γληνό, Μανώλη Τριανταφυλλίδη και Αλέξανδρο Δελμούζο. Μάλιστα ο Γληνός διορίστηκε πρόεδρος του Εκπαιδευτικού συμβουλίου και Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας. Βλ. σχετικά Ν. Π. Τερζής, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και Πραγματικότητα- Πράγματα και Πρόσωπα*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 116.

⁷²³ Σ. Ευαγγελόπουλος, *Ελληνική εκπαίδευση τ. Β'*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σσ.45-47.

⁷²⁴ Βλ. σχετικά Α. Δημητρώπουλος, *Οι Ελληνικές Κυβερνήσεις 1834-2004*, Αθήνα 2004.

⁷²⁵ Α. Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ε.Ε.Φ.Σ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1977, σ.65.

στο χώρο της εκπαίδευσης⁷²⁶. Κάτω από αυτές τις πολιτικές εξελίξεις η διαμάχη για την εκπαίδευση εντείνεται και τα διάφορα παιδαγωγικά ρεύματα σχετίζονται με ανάλογα πολιτικά σχήματα. Η διαμάχη αυτή οργανώνεται βασικά γύρω από *τρεις έννοιες: έθνος-πατρίδα, θρησκεία-ηθική, επιστήμη*⁷²⁷. Ενδεικτικά, στο πλαίσιο αυτό, η ιδεολογική διαχείριση του «γλωσσικού ζητήματος» προβλήθηκε στο σχήμα εθνικός /αντεθνικός και οι δημοτικιστές χαρακτηρίζονταν ως αντεθνικοί, καθώς θεωρούνταν πως εξυπηρετούσαν ξένα συμφέροντα⁷²⁸.

Η συνεχώς επιδεινούμενη κατάσταση στο χώρο της εκπαίδευσης κορυφώθηκε τη χρονιά 1921-1922, οπότε όλα τα σχολεία έμειναν κλειστά, λόγω της Μικρασιατικής εκστρατείας⁷²⁹. Εξάλλου, η κατάσταση στη χώρα παρέμεινε έκρυθμη και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, γεγονός που οδήγησε στη δικτατορία του Θ. Πάγκαλου (1925-1926)⁷³⁰. Το 1927 έγινε η διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* και ο διαχωρισμός των θέσεων του Δελμούζου και του Γληνού, τόσο στο πολιτικό όσο και στο εκπαιδευτικό πλαίσιο⁷³¹, που επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τα εκπαιδευτικά πράγματα στην ελληνική κοινωνία.

Τα αδιέξοδα και η αστάθεια που είχαν δημιουργηθεί μετά την Μικρασιατική καταστροφή στην κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου επιδεινώνονταν συνεχώς. Το γεγονός αυτό ανάγκασε ένα τμήμα της αστικής τάξης, να στραφεί και πάλι στο Βενιζέλο⁷³². Έτσι, οι εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου του 1928 έδωσαν την πλειοψηφία στον Ελευθέριο Βενιζέλο ο οποίος, παρά την παγκόσμια οικονομική κρίση, απευθύνθηκε στις ξένες αγορές και δανείστηκε, προσπαθώντας να χρηματοδοτήσει τα πολιτικά του προγράμματα⁷³³.

Ένα από τα πρώτα μέληματα της κυβέρνησης Βενιζέλου, κατά τη νέα της θητεία, ήταν και η αναβάθμιση της εκπαίδευσης. Για το λόγο αυτό, κατατέθηκαν στη

⁷²⁶ Η Πηνελόπη Δέλτα, στις 8 Φεβρουαρίου 1921, αναφέρει ότι χίλια σχολεία «αργούν ένεκα των μεταθέσεων». Π. Δέλτα, *Αρχείο*, τόμ. Α', επιμ Π.Α. Ζάννας,, Ερμής, Αθήνα 1973, παρατίθεται στο Π. Κυπριανός, *Η συγκριτική Ιστορία...*, ό.π., σ.192.

⁷²⁷ Π. Κυπριανός, *Η συγκριτική Ιστορία...*, ό.π., σ.194.

⁷²⁸ Στο ίδιο.

⁷²⁹ Στο ίδιο, σ.193.

⁷³⁰ Στο ίδιο.

⁷³¹ Βλ. σχετικά Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση* ό.π., σσ. 77' Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...* ό.π., τ. Β', σσ.146-147 *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1967, σ. 418' Θ. Γέρο, *Η Ελληνική Παιδεία*, ό.π., σ.239.

⁷³² Α. Βρυξέα, - Κ. Γαβρόγλου, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της Ανωτάτης Εκπαίδευσης (1911-1981)*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1982, σ.31.

⁷³³ Από τα χρήματα αυτά, επί Υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου, χτίστηκαν 145 καινούργια σχολικά κτήρια, αλλά η κακή διαχείριση και η εξάντληση των χρημάτων άφησε επίσης 1200 κτήρια ημιτελή. Βλ. σχετικά Χ. Λέφας, *Η Ιστορία...*, ό.π., σ. 496. Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση...* ό.π., σσ.63-64 και Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό.π., τ. Β', σ. μη'.

Βουλή στις 2 Απριλίου 1929 από τον Υπουργό Παιδείας Κ. Γόντικα μια σειρά από 13 σχέδια νόμου, ανάμεσα στα οποία και αυτά για τη στοιχειώδη εκπαίδευση (ο μετέπειτα νόμος 4397 της 16^{ης} Αυγούστου 1929). Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, που συνεχίστηκε και το 1930-32 επί υπουργίας Γ. Παπανδρέου, ήταν ουσιαστικά μια συνέχεια των σχεδιασμών και ρυθμίσεων της κυβέρνησης Βενιζέλου των ετών 1913 και 1917 που είχαν ανακοπεί. Ο Υπουργός παιδείας Κ. Γόντικας στην εισηγητική του έκθεση για τα νομοσχέδια του 1929 τόνιζε χαρακτηριστικά: «η Κυβέρνησις των Φιλελευθέρων επανέρχεται μετά της αυτής στοργής και της αυτής πίστεως προς την Παιδείαν»⁷³⁴.

Η εκπαιδευτική πολιτική, όπως διαμορφώθηκε το 1929 με τους νόμους που ψηφίστηκαν και τα διατάγματα που εκδόθηκαν, έβαλε τις βάσεις για ένα σύγχρονο σχολείο ⁷³⁵. Το εκπαιδευτικό σύστημα προσανατολίστηκε έτσι ώστε να ανταποκρίνεται περισσότερο στις δημοκρατικές, επιστημονικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις και ανάγκες⁷³⁶. Για την περίοδο αυτή ο Χρήστος Χατζηωσήφ γράφει: «Η εκπαιδευτική πολιτική του Βενιζέλου προσπαθούσε να πλαισιώσει μέσα σε ένα ενισχυμένο εκπαιδευτικό μηχανισμό τον αυξημένο αριθμό μαθητών και να εξασφαλίσει την ομαλή κοινωνικοποίησή τους. Η κοινωνικοποίηση δια των εκπαιδευτικών μηχανισμών είχε υψηλή προτεραιότητα στο κυβερνητικό πρόγραμμα, πράγμα που εξηγεί την έμφαση στην εκπαίδευση και το δαπανηρό πρόγραμμα των σχολικών κτιρίων της υπουργίας Γεωργίου Παπανδρέου σε μια εποχή που τα δημοσιονομικά προβλήματα είχαν οξυνθεί»⁷³⁷.

Ακόμη όμως και αυτή, η μάλλον «δαπανηρή» εκπαιδευτική πολιτική, δεν είχε διάρκεια. Η οικονομική και πολιτική κρίση οδήγησαν στην παραίτηση της κυβέρνησης του Βενιζέλου το 1932. Καμιά μεταρρυθμιστική προσπάθεια δεν μπόρεσε να ευδοκιμήσει και κανένα σχεδόν μέτρο δεν μπόρεσε να εφαρμοστεί κατά την επόμενη περίοδο και μέχρι το 1936. Τα μετέπειτα του 1932 πολιτικά σχήματα που ανέλαβαν τη διακυβέρνηση της χώρας προχώρησαν σε διώξεις και απολύσεις των προοδευτικών εκπαιδευτικών, αλλά και στην υποβάθμιση όλων των μεταρρυθμιστικών ρυθμίσεων του 1929. Τελικά η πλήρης κατάργηση των

⁷³⁴ Σ. Μπουζάκης *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Α', Αθήνα 1994, σ. 215.

⁷³⁵ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση...*, ό.π., σ.66.

⁷³⁶ Στο ίδιο, σ. 59.

⁷³⁷ Χ. Χατζηωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ.102.

«εκσυγχρονιστικών» μέτρων της μεταρρύθμισης του 1929 συντελέστηκε το 1936, με την κατάληψη της εξουσίας από τον Ι. Μεταξά.

Τα πολιτικά σχήματα που ανέλαβαν την εξουσία κατά την περίοδο αυτή θεώρησαν σημαντική παράμετρο για την επιτυχία των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στη δημοτική εκπαίδευση την εκπαίδευση των δασκάλων. Για το λόγο αυτό ένα σημαντικό τμήμα των διατάξεων των νομοσχεδίων αυτών αφορούσε την εκπαίδευση αλλά και την μετεκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού. Στην προοπτική αυτή, η εκπαίδευση των δασκάλων στη γυμναστική κατείχε έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο.

Η Γυμναστική στα Διδασκαλεία Αρρένων

Η εκπαίδευση των δασκάλων και η λειτουργία των διδασκαλείων από το 1890 και μέχρι το 1913 δεν ήταν σταθερή και απρόσκοπτη. Αντίθετα κατά την περίοδο αυτή γίνονταν συχνές τροποποιήσεις στα προγράμματα αλλά και στην λειτουργία τους. Έτσι το 1905 καταργήθηκαν για λόγους οικονομικούς τα διδασκαλεία Πελοποννήσου, Επτανήσου, Θεσσαλίας και διατηρήθηκε μόνο το διδασκαλείο της Αθήνας. Αλλά και αυτό μετατράπηκε σε τετρατάξιο το 1910 και μετονομάστηκε σε «Μαράσλειον». Το 1913 ιδρύθηκαν ακόμα τρία μονοτάξια διδασκαλεία σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, που λειτούργησαν έως το 1914. Από το 1913 έως το 1929 λειτούργησαν διαφόρων τύπων διδασκαλεία, όπως μονοτάξια, τριτάξια, πεντατάξια, εξατάξια και ιεροδιδασκαλεία. Από το 1929 έως το 1933 καταργήθηκαν όλοι οι τύποι διδασκαλείων και καθιερώθηκε το πεντατάξιο διδασκαλείο, το οποίο έκλεισε το 1933, με την ίδρυση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών⁷³⁸.

Καθ' όλη αυτή την περίοδο το μάθημα της γυμναστικής αποτελούσε βασική παράμετρο της εκπαίδευσης των δασκάλων σε όλους τους τύπους διδασκαλείων. Το πρόγραμμα που δημοσιεύτηκε το 1888 προέβλεπε την αύξηση των ωρών των άλλων μαθημάτων και μείωση μόνο για τη γυμναστική, ενώ το μάθημα της υγιεινής προσφερόταν μαζί με τη γυμναστική στη Γ' τάξη. Μοναδική αλλαγή στο πρόγραμμα της γυμναστικής ήταν η προσθήκη μιας επιπλέον ώρας γυμναστικής σε όλες τις

⁷³⁸ Σ. Μπουζάκης- Χρ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των Δασκάλων- Διδασκαλιστών και των Νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α'. Η περίοδος των Διδασκαλείων 1834-1933, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996, σσ. 45-60.

τάξεις των διδασκαλείων, μετά την ψήφιση του νόμο ΒΧΚΑ΄ του 1899 «Περί γυμναστικής»⁷³⁹, αλλαγή που παρέμεινε σε ισχύ μέχρι το 1910.

Με την καθιέρωση του Σουηδικού γυμναστικού συστήματος στην Ελλάδα το 1909, ο Ι. Χρυσάφης και ο Φ. Καρβελάς ανέλαβαν κατ' εντολή του Υπουργείου Παιδείας να επιμορφώσουν τους εκπαιδευτικούς στο νέο γυμναστικό σύστημα. Ο μεν Χρυσάφης ανέλαβε την επιμόρφωση των γυμναστών της μέσης εκπαίδευσεως ο δε Καρβελάς «τας γυμναστρίας και τους γυμναστές της κατωτέρας [εκπαίδευσεως], δηλαδή τους δασκάλους»⁷⁴⁰.

Μετά την επαναλειτουργία του Διδασκαλείου των Αθηνών, το 1910, η γυμναστική εντάσσεται στο πρόγραμμα των μαθημάτων, ενώ παράλληλα το πρόγραμμα του Διδασκαλείου εμπλουτίστηκε με νέα παιδαγωγικά μαθήματα. Η κατάσταση για τη γυμναστική εκπαίδευση των δασκάλων παρέμεινε σε γενικές γραμμές η ίδια, με μικρές μόνο αλλαγές, μέχρι το τέλος της περιόδου. Χαρακτηριστικό της στοιχείο θεωρείται η εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος, ως έγκριτου συστήματος γύμνασης στην εκπαίδευση των δασκάλων. Η εισαγωγή του σουηδικού συστήματος συνδυάστηκε με τον εν γένει εμπλουτισμό της ύλης του μαθήματος στο πρόγραμμα των διδασκαλείων. Όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν στο πρόγραμμα του 1924, στο μάθημα της «παιδαγωγικής γυμναστικής» περιλαμβάνονταν «πάσαι αι κατά το Σουηδικόν σύστημα ελεύθεραι ανόργαναι ασκήσεις, Παιδιαί, Αγωνιστική, Τακτικαί ασκήσεις και σκοποβολία, Ασκήσεις των μαθητών εις την σύνθεσιν ημερησίας γυμνάσεως, Περί εκδρομών και οργανώσεων αυτών»⁷⁴¹. Στα τέλη του 1924 η διδασκαλία της γυμναστικής στα διδασκαλεία γίνεται καθημερινή, για μισή τουλάχιστον ώρα, όπως ρητά όριζε το πρόγραμμα της 16^{ης} Οκτωβρίου: «ώραι 3 [εβδομαδιαίως], διαιρούμεναι εις 6 ημίωρα». Ειδικότερα οι «γυμναστικά ασκήσεις και παιδιαί [είχαν γενικό χαρακτήρα στο πρόγραμμα των διδασκαλείων], εν δε τοις των αρρένων [γύμναση περιλάμβανε ειδικότερα] και αθλητικά παιδιαί, προσκοπισμό και σκοποβολία»⁷⁴².

⁷³⁹ Δ. Αντωνίου, *Τ. Προγράμματα τ. Μέσης Εκπαίδευσης*, ό.π., τ. Γ', σ. 232.

⁷⁴⁰ Βλ. άρθρο ανωνύμου, «Τα θερινά Γυμναστικά Μαθήματα, βήμα μέγα των Γυμναστών και Γυμναστριών προς την πρόοδον», *Η Νίκη*, 6(Ιούνιος 1909), σ. 10.

⁷⁴¹ Το Ωρολόγιον πρόγραμμα του Μονοταξίου Διδασκαλείου μέχρι τέλους Δεκεμβρίου προέβλεπε για τη διδασκαλία της Γυμναστικής 4 ώρες κατά το λοιπόν έτος 3 ώρες κάθε εβδομάδα. Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 264/βασιλικό διάταγμα της 2^{ης} Φεβρουαρίου του 1924 «Περί του προγράμματος των μονοταξίων Διδασκαλείων».

⁷⁴² Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 265/βασιλικό διάταγμα της 16^{ης} Οκτωβρίου του 1924, «Περί καθορισμού του προγράμματος των εν τη πρώτη τάξει των πενταταξίων και εξαταξίων Διδασκαλείων την Δημοτική εκπαίδευσεως διδασκομένων μαθημάτων».

Στο σημείο αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά ότι με το πρόγραμμα του 1924 εισάγονται στα διδασκαλεία τα σπορ της αγγλικής μεθόδου γύμνασης, οι αναφερόμενες ως «αθλητικά παιδιαί». Στο πρόγραμμα εντάχθηκε επίσης ο κλασικός αθλητισμός, ως «αγωνιστική», που περιελάμβανε τα άλματα, τους δρόμους και τις διάφορες ρίψεις, ενώ διατηρήθηκε η άσκηση των μαθητών στη σκοποβολία και η ενασχόλησή τους με τον προσκοπισμό. Παράλληλα δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην κατάρτιση των δασκάλων αναφορικά με τον τρόπο σύνθεσης των ημερήσιων σχολικών προγραμμάτων γύμνασης, έτσι ώστε αυτά να είναι από την επιστημονική τους πλευρά άρτια, αλλά και από την παιδαγωγική τους πλευρά αποτελεσματικά. Στο ίδιο πλαίσιο εντάχθηκε τέλος και η εκπαίδευση των δασκάλων στον τρόπο οργάνωσης των σχολικών εκδρομών. Με τον τρόπο αυτό οι εκδρομές αποκτούσαν σημαντική θέση στην εκπαιδευτική πρακτική, καθώς μέσω αυτών αποκτούσε υπόσταση ο ελεύθερος χρόνος των μαθητών συνδέοντας ταυτόχρονα τη σωματική άσκηση και κυρίως τα παιχνίδια με τη φύση, με γνώμονα την ευχαρίστηση και τη διασκέδαση των μαθητών. Είναι η περίοδος κατά την οποία τάσεις και ιδέες από το γενικότερο κοινωνικοπολιτισμικό αλλά και τον ιδιαίτερο παιδαγωγικό χώρο εκβάλλουν και στους προσανατολισμούς της εκπαίδευσης.

Τα νομοσχέδια του 1929 αναγνώριζαν ότι «η μόρφωση του διδακτικού προσωπικού έχει ανάγκην διαρκούς συμπληρώσεως, ίνα κατορθώνη να αναποκρίνηται προς τας διαρκώς μεταβαλλομένας καταστάσεις»⁷⁴³. Ουσιαστική όμως μεταβολή στη γυμναστική εκπαίδευση των δασκάλων θα έλθει, το 1932, με το νομοθετικό διάταγμα που όριζε ότι στα διδασκαλεία διορίζονταν ειδικοί γυμναστές και γυμνάστριες για τη διδασκαλία της γυμναστικής⁷⁴⁴. Με το νόμο αυτό άνοιξε ο δρόμος για την εισαγωγή νέων γυμναστικών αντιλήψεων στην εκπαίδευση των δασκάλων. Βάσει των διατάξεων του νόμου, από το 1933 στην *Παιδαγωγική - πλέον - Ακαδημία* συναντάμε ως γυμναστή το Γεώργιο Σαββόπουλο, που ήταν από τους πρώτους που εισηγήθηκαν στην Ελλάδα τις γυμναστικές ασκήσεις για τους μαθητές των μικρών κυρίως τάξεων των δημοτικών σχολείων που έγιναν γνωστές ως ασκήσεις-μύθος (ρυθμικές μιμητικές κινήσεις που εκτελούνταν με μουσική υπόκρουση)⁷⁴⁵. Οι ασκήσεις αυτές αποτελούσαν γυμναστικές προτάσεις που είχαν

⁷⁴³ Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Α', ό.π., σ. 264.

⁷⁴⁴ Βλ. Ε.τ.Κ. 246/νομοθετικό διάταγμα της 30^{ης} Ιουλίου 1932, άρθ. 24, σ.1638.

⁷⁴⁵ Για τις «ασκήσεις - μύθος» βλ. σχετικά Γ. Σαββόπουλος, «Η γυμναστική στο δημοτικό σχολείο», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, 16 -17(Ιούλιος -Αύγουστος 1934), σ.165 και Κλ. Παλαιολόγος, «Η Γυμναστική εις το Δημοτικό Σχολείον», *Ελληνική Αγωγή*, 8-10(Αύγουστος-Οκτώβριος 1934), σσ.153-

εισάγει τα νέα παιδαγωγικά ρεύματα, όπως αυτό του *Σχολείου Εργασίας*, φιλοδοξώντας να συμβάλουν στην εκπαίδευση των δασκάλων αλλά και στην άσκηση των μαθητών. Οι εκπαιδευτικές αυτές προτάσεις ήρθαν σε αντιπαράθεση με τις επικρατούσες γυμναστικές απόψεις που απαιτούσαν την εφαρμογή μόνο εκείνων των ασκήσεων που ακολουθούσαν το σουηδικό σύστημα, ως τις μόνες δόκιμες γυμναστικές προσεγγίσεις για την εκπαίδευσή τους. Τις νέες αυτές κατευθύνσεις υποστήριξαν και «προοδευτικοί» δάσκαλοι και παιδαγωγοί, όπως ο Νικόλαος Καραχρίστος⁷⁴⁶, ένας από τους πρωτεργάτες της νέας παιδαγωγικής κίνησης του *Σχολείου Εργασίας*.

Οι αντιλήψεις τους συνέπλεαν με τις ήδη εκφρασμένες θέσεις του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, σχετικά με τη γενικότερη μεταρρύθμιση στην παιδεία. Ο Δ. Γληνός πίστευε, μάλιστα, ότι η μεταρρύθμιση δεν ήταν κάτι που θα γινόταν στο χαρτί, αλλά έπρεπε «να γίνει στις ψυχές και τα κεφάλια των δασκάλων»⁷⁴⁷. Απέδιδε με τον τρόπο αυτό σημαντική διάσταση στην εκπαιδευτική κατάρτιση των δασκάλων και στη μεταστροφή των παιδαγωγικών τους αντιλήψεων και πρακτικών. Η διαδικασία αυτή δε θα μπορούσε να αφήσει στο περιθώριο των παιδαγωγικών αλλαγών τη γυμναστική εκπαίδευση των δασκάλων. Στο κλίμα αυτό ο Σαββόπουλος, παρουσιάζοντας σε άρθρο του 1935 το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται το μάθημα της γυμναστικής στην Παιδαγωγική Ακαδημία, ανέφερε ότι:

«καλλιεργούμεν ολόκληρον την σφαίραν της σωματικής αγωγής, ήτοι παιδαγωγικήν γυμναστικήν, αγωνιστικήν, παιδιάς, σκοποβολήν, τακτικές ασκήσεις, εθνικούς χορούς, ζοήν υπαίθρου κλπ. προσανατολίζοντες ταύτην προς τας γενικωτέρας απαιτήσεις της αγωγής. [...] την ημερησίαν γύμνασιν, ήτις αποτελεί την έκφρασιν του συστήματος τούτου [εννοεί του σουηδικού] εφαρμόζομεν επί τη βάσει των νέων μεθόδων, και των πλέον πρόσφατων διεθνών ερευνών [...] ο τρόπος ούτος [...] συντρίβει τον σκόπελον της αηδίας και μονοτονίας προς ον προσήρασεν μέχρι τούδε η εφαρμογή του Σουηδικού συστήματος»⁷⁴⁸.

156 και Γ.Ζουζανέας, «Κριτική, Περί την "Άσκησι- Μύθο"», *Ελληνική Αγωγή*, έτ. Β', 11-12(Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1934).

⁷⁴⁶ Νικόλαος Καραχρίστος, «Η νέα γυμναστική κίνησης και η αξία αυτής», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, 29(Ιανουάριος 1936), σσ.155-158.

⁷⁴⁷ Δημήτριος Γληνός, *Άπαντα (1910-1914)*, Θεμέλιο, τ. Β', Αθήνα 1983, σ.86.

⁷⁴⁸ Γεώργιος Σαββόπουλος, «Η μέριμνα δια την Σωματικήν Αγωγήν των σπουδαστών της Μαρασιείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, 37(Σεπτέμβριος 1935), σσ.43-44.

Έχει λοιπόν ήδη δημιουργηθεί ένας σημαντικός πόλος αντίδρασης ενάντια στη μέχρι τότε εφαρμοσμένη γυμναστική σουηδική μέθοδο, μια αντίδραση που εμπεριέχει στις προϋποθέσεις της την αντιπαράθεση του «παλαιού» με το «νέο», του «προοδευτικού» με το «συντηρητικό», του «ελληνικού» με το «ξένο». Οι νέες αυτές γυμναστικές τάσεις και ιδέες έρχονται να εμπλουτίσουν τις ήδη αναπτυγμένες, από τα μέσα της δεκαετίας του '20, αντιπαράθεσης στον κύκλο των γυμναστών. Άξονες της αντιπαράθεσης ήταν η διατήρηση του σουηδικού γυμναστικού συστήματος και των αγωνισμάτων του κλασικού αθλητισμού ή ο εμπλουτισμός τους με νεότερες επικρατούσες γυμναστικές αντιλήψεις, όπως ήταν για παράδειγμα τα Αγγλικά σπορ, ως τα καταλληλότερα για τη σωματική αγωγή των ελληνοπαίδων. Αρκετά χρόνια αργότερα ο Κώστας Χειμάρρας αναφερόμενος, στο βιβλίο του, στην αντιπαράθεση αυτή σχολίαζε ότι «το κάπως καλύτερο και άλλοτε Σουηδικό σύστημα του Λίγκ το είπαν παλιό. Το ίδιο έκαμαν και για το Γερμανικό. Και ασπάσθηκαν το νέο Σουηδικό, όπως το λένουν [...] Μαζί μ' αυτό πήραν και το Αγγλικό, που αφορά περισσότερο τα γνωστά ευρωπαϊκά παιχνίδια (Φουτ-Μπωλ, Μπάσκετ, ακόμα και άλλα σπόρ κλπ.)»⁷⁴⁹.

Η βάση όμως αυτής της διένεξης είχε περισσότερο κοινωνικά χαρακτηριστικά που στοιχειοθετούνταν στην επικράτηση, στον ιδιωτικό χώρο του αθλητισμού μέσω των σπόρ, του ανταγωνισμού και της «επιδοσιομανίας». Το γεγονός αυτό απειλούσε με την εισαγωγή του στην εκπαίδευση, σύμφωνα με τους πολέμιους των γυμναστικών αυτών κατευθύνσεων, να κλονίσει την αγωγή των ελληνοπαίδων αλλά και την ελληνική παράδοση. Ο Κ. Χειμάρρας, ενστερνιζόμενος το λόγο των πολέμιων των σπορ εκείνης της περιόδου, τόνιζε αργότερα στα κείμενά του: «δεν επιτρέπεται να βρίσκουν έδαφος στην Ελληνική εκπαίδευσι οι ξένες ροπές και τάσεις, που δεν ταιριάζουν στο χαρακτήρα μας. Και δεν επιτρέπεται να βρίσκονται σ' αντιπαράθεση οι ξένες επιδρομικές απαιτήσεις με τις κρατικές και εθνικές μας επιταγές και κατευθύνσεις. Και το χειρότερο να κουβαλάει τα ανθελληνικά συνήθεια η δική μας ιδιωτική πρωτοβουλία κάτω από την προστασία των νόμων. Λοιπόν μακριά από απ' τα ξένα ρεύματα»⁷⁵⁰.

Είναι μια αντιπαράθεση που συνεχίστηκε για αρκετά χρόνια ακόμη, πέραν της συγκεκριμένης περιόδου, ακολουθώντας την αντίστοιχη πορεία εισαγωγής των νέων

⁷⁴⁹ Κώστας Χειμάρρας, *Το νόημα της Γυμναστικής και η ογδοηκονταετηρίδα από την γέννηση του Παυλίνη (1887-1967)*, Αθήναι 1968, σ. 237.

⁷⁵⁰ Στο ίδιο, σ.253.

θεωριών και παιδαγωγικών τάσεων αλλά και των σπορ στον ευρύτερο εκπαιδευτικό χώρο.

Η Γυμναστική στα Διδασκαλεία Θηλέων

Η γυμναστική εκπαίδευση των διδασκαλισσών κατά την περίοδο αυτή ακολουθεί σχεδόν μια παράλληλη πορεία με αυτή των δασκάλων. Έτσι από το 1885, το πρόγραμμα των μαθημάτων που προτείνει η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και το οποίο έχει συμπεριλάβει το μάθημα της γυμναστικής βρίσκει την απόλυτη έγκριση του Υπουργείου Παιδείας και υιοθετείται από όλα τα Παρθεναγωγεία της χώρας. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί ότι το κράτος αναγνωρίζει την πρωτοπορία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στη γυναικεία εκπαίδευση, τα διδασκαλεία της οποίας αποτελούν για πολλά χρόνια τους μοναδικούς χώρους εκπαίδευσης διδασκαλισσών, αφού μόλις το 1899 ιδρύονται διδασκαλεία θηλέων ή μικτά, σε διάφορες περιοχές του βασιλείου που ακολουθούσαν το πρόγραμμα μαθημάτων των Διδασκαλείων *Αρρένων*.

Όταν το 1901 οι Ιωάννης Χρυσάφης και Φίλιππος Καρβελάς επέστρεψαν από τη Σουηδία στην Ελλάδα και εισηγήθηκαν το σύστημα της Σουηδικής Γυμναστικής, άρχισαν και οι πρώτες προσπάθειες για την εισαγωγή του στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών. Παρότι το πνεύμα που κυριαρχούσε την εποχή εκείνη στην ελληνική κοινωνία δεν ευνοούσε την άσκηση των κοριτσιών, το διοικητικό συμβούλιο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας προσκάλεσε το 1903 τον Ι. Χρυσάφη για να παρουσιάσει και να εξηγήσει το νέο γυμναστικό σύστημα στις μελλοντικές διδασκάλισσες. Λίγο αργότερα, το 1906, και πάντα στο πνεύμα της ανάγκης να ενισχυθεί η γυμναστική εκπαίδευση των κοριτσιών, ζητήθηκε από το Σουηδό συνταγματάρχη Viktor G. Balck⁷⁵¹, που είχε έρθει στην Ελλάδα για τους αγώνες της «μεσολυμπιάδας» του 1906, να οργανώσει την εισαγωγή του σουηδικού συστήματος γυμναστικής στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Το μάθημα διδασκόταν αρχικά στην εσωτερική αυλή του σχολείου και αργότερα σε στεγασμένους και ειδικά

⁷⁵¹ Ο ταγματάρχης Viktor G. Balck αποτέλεσε μέλος της ελληνοδικού επιτροπής της «1^{ης} των ιδιαίτερων Ελληνικών Ολυμπιάδων, που επρόκειτο να τελούνται στις ενδιάμεσες [των διεθνών Ολυμπιακών αγώνων] τετραετίες» (Μεσολυμπιάδα) του 1906 μαζί με τον συμπατριώτη του λοχαγό S.J. Edstrom. Βλ. σχετικά στο Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού*, ό.π., σ.172. Ο ταγματάρχης V.G. Balck ήταν επίσης καθηγητής της στρατιωτικής γυμναστικής και μέλος του Σουηδικού Κεντρικού Ινστιτούτου της γυμναστικής στην Στοκχόλμη, βλ. σχετικά, *Η Νίκη*, 2(Φεβρουάριος 1909), σ. 1.

εξοπλισμένους χώρους. Από το 1914 και μετά η εκπαίδευση των διδασκαλιστών, και ως εκ τούτου και η προετοιμασία τους στο μάθημα της γυμναστικής, ακολουθούσε αυτή των διδασκάλων, όπως την παρουσιάσαμε πιο πάνω. Επίσης όταν αργότερα ιδρύθηκαν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες δημιουργήθηκαν σε αυτές ειδικοί χώροι για την ανάπτυξη των αθλητικών και γυμναστικών δραστηριοτήτων που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα της εκπαίδευσης των διδασκάλων και διδασκαλιστών.

Η Γυμναστική στη Μέση εκπαίδευση

Με το νόμο ΒΧΚΑ΄ του 1899 η γυμναστική εντάχθηκε ως υποχρεωτικό μάθημα στην Μέση εκπαίδευση, όπως και σε όλες της βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η διδακτική προσέγγιση διατηρούσε τα χαρακτηριστικά του γερμανοελβετικού γυμναστικού συστήματος. Σταδιακά όμως και με το γύρισμα του αιώνα έγιναν σημαντικά βήματα αλλαγής των γυμναστικών πρακτικών προς την κατεύθυνση μιας νέας σύνθεσης που ακολουθούσε το γερμανικό και το σουηδικό σύστημα. Η έλλειψη χώρων αλλά και εκπαιδευμένων γυμναστών για τη διδασκαλία του μαθήματος τροχοπέδησαν σε μεγάλο βαθμό την υλοποίηση των επιλογών αυτών. Από το 1900, ο Ι. Χρυσάφης έχει αρχίσει τις προσπάθειες για την εισαγωγή και τη γενίκευση της Σουηδικής Γυμναστικής⁷⁵². Η επάνοδος των Χρυσάφη και Καρβελά από την Σουηδία έδωσε νέα ώθηση στην γυμναστική στη μέση εκπαίδευση, στην οποία εμπεδώθηκε σταδιακά το Σουηδικό γυμναστικό σύστημα με την επίσημη ένταξή του στα προγράμματα του 1909. Στην ύλη των προγραμμάτων αυτών χαρακτηριστικό ήταν το γεγονός της σταδιακής, από το Ελληνικό σχολείο προς το Γυμνάσιο, μείωσης των δράσεων που στόχευαν στην πρακτική άσκηση του σώματος, όπως ήταν τα παιχνίδια και τα διάφορα κλασικά αγωνίσματα που είχαν ενταχθεί στο σώμα των προηγούμενων προγραμμάτων⁷⁵³. Η ίδια ύλη προβλεπόταν και για τη γυμναστική εκπαίδευση των κοριτσιών, με τις ιδιαίτερες απαγορεύσεις και περιορισμούς που αφορούσαν το θήλυ φύλο⁷⁵⁴.

⁷⁵² Απέστειλε μελέτη τον Μάιο του 1900 προς το υπουργείο παιδείας «περί της υπεροχής του Σουηδικού συστήματος, περί της όλης διοργανώσεως της φυσικής αγωγής εις Σουηδίαν, προς μελέτην, δι' ενδεχομένην εφαρμογήν αυτών εν Ελλάδα». Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού*, ό.π., σ.101.

⁷⁵³ Μ. Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση (1862-1990) και ιδρύματα εκπαίδευσης γυμναστών (1882-1982)*. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2000, σ.55.

⁷⁵⁴ «Δια τας μαθητρίδας της αυτής ηλικίας γίνεται χρήσις των αυτών πινάκων, αποκλειομένων των αλμάτων εις ύψος και βάθος, των αλμάτων διαστάδην, των εφάσεων και ανακυβιστήσεων, καθώς και

Η προσέγγιση του μαθήματος της γυμναστικής παρέμεινε η ίδια καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Οι μόνες αλλαγές που επήλθαν ήταν στο ωρολόγιο πρόγραμμα των σχολείων καθώς και στον εμπλουτισμό του μαθήματος της γυμναστικής με την, πέραν του ωραρίου, καλλιέργεια ιδιαίτερων δεξιοτήτων στους μαθητές. Έτσι, η γυμναστική στο πρόγραμμα του 1914 ορίζεται να διδάσκεται τρεις ώρες την εβδομάδα τόσο στα *Ελληνικά Σχολεία* όσο και στα *Γυμνάσια*⁷⁵⁵. Την ίδια εποχή κυκλοφόρησε το πρόγραμμα γυμναστικής της μέσης εκπαίδευσης με τη μορφή αυτόνομου φυλλαδίου, του γνωστού «Οδηγού», τον οποίο έπρεπε να ακολουθούν οι γυμναστές απαρέγκλιτα. Το γεγονός αυτό σχολιάστηκε λίγα χρόνια αργότερα από το γυμναστή Κλεάνθη Παλαιολόγο ως εξής: «Αλλά από πού λέτε να προήλθε το σύστημα αυτό της δημιουργίας ενός «οδηγού» που να χαράζει στο γυμναστή υποχρεωτικά τα όρια της δράσης του, να του ορίζει τις ασκήσεις και τα παιχνίδια ένα προς ένα, που να τους δένη έτσι χωρίς λόγο, το μυαλό και τα χέρια: [...] Από το 1915 το αναλυτικό πρόγραμμα της Γυμναστικής είναι ο γνωστός σας «οδηγός». Τον κατοχύρωσαν ειδικές διαταγές προς τους Επιθεωρητές και τους Γυμνασιάρχες. Ο Γυμναστής υποχρεώθηκε να τον ακολουθή πιστά και να μην κάνει ούτε μια σύμπτυξη περισσότερη από τα προγράμματα που περιείχε και να μην βάλει τα παιδιά να παίζουν κανένα παιχνίδι, αν αυτό δεν ήταν γραμμένο μέσα στον οδηγό»⁷⁵⁶. Με τα σχόλια αυτά έδινε το στίγμα του πνεύματος και του κλίματος που συνόδευε τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής. Ενώ βάση του διατάγματος του 1915 τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης αποτελούσαν σχολικούς γυμναστικούς και σκοπευτικούς συλλόγους, καθώς επίσης και προσκοπικές ομάδες⁷⁵⁷. Φαίνεται λοιπόν χαρακτηριστικά ότι μολονότι το περιεχόμενο του μαθήματος έχει αλλάξει, από το 1907, παρά ταύτα σκοπός του παραμένει η στρατιωτική προετοιμασία των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης.

Οι πολιτικές όμως αλλαγές ανέστειλαν, λίγους μήνες αργότερα, την εφαρμογή του διατάγματος. Το 1920 οι ώρες της γυμναστικής μειώθηκαν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, για να αυξηθούν και πάλι το 1922⁷⁵⁸. Η νέα πολιτική μεταβολή

των ομοίως φύσεως γυμναστικών παιδιών». Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 144/βασιλικό διάταγμα της 30^{ης} Ιουνίου του 1909, σ. 628.

⁷⁵⁵ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση ...*, ό.π., τ. Β', σ.115.

⁷⁵⁶ Κλεάνθης Παλαιολόγος, «Το Α' Γυμναστικό Συνέδριο», *Ελληνική Αγωγή*, 3(Μάρτιος 1933) σ.80.

⁷⁵⁷ Βλ. Ε.τ.Κ., 76/βασιλικό διάταγμα της 21^{ης} Φεβρουαρίου του 1915, *Περί σχολικών γυμναστικών και σκοπευτικών συλλόγων και περί σχολικών ομάδων προσκόπων*.

⁷⁵⁸ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση ...*, ό.π., τ. Β', σ.136.

έθεσε και πάλι σε ισχύ τις σχετικές με τη γυμναστική διατάξεις του 1915. Οι πολιτικές διακυμάνσεις της περιόδου, η οικονομική δυσπραγία και η Μικρασιατική καταστροφή επηρέασαν καθοριστικά το χρόνο διδασκαλίας του μαθήματος αλλά και τον εμπλουτισμό του με παράλληλες, στρατιωτικού τύπου, δραστηριότητες⁷⁵⁹. Κατά την περίοδο αυτή «διακρίνουμε, όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει η Μαρία Καρανταΐδου, έντονες προσπάθειες ενοποίησης της σωματικής αγωγής και της στρατιωτικής προπαιδεύσεως των νέων» στη μέση εκπαίδευση.

Από το 1929 με τις νέες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις των Φιλελευθέρων, το μάθημα διδάσκεται πέντε ώρες την εβδομάδα, ως *Σωματική αγωγή* πλέον, με ένα δίωρο απογευματινό την εβδομάδα για αθλοπαιδιές, ενώ διατηρήθηκαν στο πρόγραμμα οι ασκήσεις της στρατιωτικής προπαιδεύσεως. Ο εξωσχολικός αθλητισμός των μαθητών δεν επιτρεπόταν, ενώ δινόταν μεγαλύτερη έμφαση στους σχολικούς αθλητικούς αγώνες και τις γυμναστικές επιδείξεις, οι οποίες συνέχιζαν να εκτελούνται από το 1900 και για όλη αυτή την περίοδο⁷⁶⁰. Το 1933, με την ήττα των Φιλελευθέρων, οι ώρες διδασκαλίας του μαθήματος μειώθηκαν και πάλι σε τρεις την εβδομάδα, ενώ παράλληλα μειώθηκαν και οι απογευματινές αγωνιστικές δραστηριότητες σε δύο το μήνα.

⁷⁵⁹ Μ. Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 64.

⁷⁶⁰ Οι πρώτοι σχολικοί αγώνες της μέσης εκπαίδευσεως του 1900, που είχε θεσπίσει ο νόμος ΒΧΚΑ', εφαρμόστηκαν με επιτυχία, προκαλώντας τον θαυμασμό του Σπ. Στάη, που ως νέος υπουργός Παιδείας αύξησε τις ώρες γυμναστικής σε όλα τα σχολεία από 3 σε 5 ώρες την εβδομάδα. (Π.Μανιτάκης, 1968, σ.108). Το 1901 οι αγώνες επαναλήφθηκαν στην Αθήνα προκαλώντας το θαυμασμό του Βασιλιά και την παρασημοφόρηση του προϊστάμενου της σχολικής σωματικής αγωγής Σ. Πέππα. (Οι σχολικοί αγώνες συνεχίζονται σε όλη την Ελλάδα. Χαρακτηριστική της στήριξης που παρέχει η πολιτεία είναι η παρουσία του πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη και του υπουργού Παιδείας Σπ. Στάη στους σχολικούς αγώνες της περιφέρειας Αχαΐας στην αρχαία Ολυμπία. Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού*, ό.π., σσ.114 -115) Στο ίδιο κλίμα γίνονταν προσπάθειες να αναπτυχθούν και αγώνες κοριτσιών όπως μας πληροφορεί η Κ. Παρρέν: «Και ήτο μία χαρά και μία πανήγυρις των οφθαλμών να βλέπει τις τα μικρά, μικρά κοριτσάκια να τρέχουν και να πηδούν και να κάμνουν με πειθαρχίαν στρατιώτου και με χάριν και σωματικήν ευκαμφσίαν μικρών αμαζόνων όλας τας ασκήσεις της γυμναστικής, από τας πλέον απλάς έως τας πλέον συνθέτους και τας δυσκολωτέρας. Και να βλέπει τας νεάνιδας της σήμερον και τας μελλούσας μητέρας της φυλής της αύριον ευσταλείς, ισχυράς, ακμαίας, να προτείνουν θώρακας ισχυρούς, και στέρνα ευρέα και σώματα γυμνασμένα και δυνατά, μέσα εις τα οποία ο χυμός της νεότητος και της ζωής δεν ημπορεί παρά να κυκλοφορή γενναίως και πλούσιως και όχι εξητλημένος και ασθενικός και λιπόψυχος, δημιουργών ανανδρίας και ταπεινότητας». Κ. Παρρέν, «Αι εξετάσεις της γυμναστικής του παιδαγωγικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 665(20 Μαΐου 1901), σσ. 7-8. Και όλα αυτά τη στιγμή που η γυναικεία άσκηση έχει αρχίσει να κάνει τα πρώτα δειά της βήματα στο δημόσιο χώρο. (Το 1901 και 1902 έγιναν οι πρώτες προσπάθειες των συλλόγων της εποχής για την εισαγωγή της γυμναστικής των γυναικών. Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού*, ό.π., σσ.119 και 138.)

Το «Σχολείο Εργασίας» και το μάθημα της Γυμναστικής

Δεν ήταν όμως μόνο οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της περιόδου που επηρέασαν τις αντιλήψεις και τις κατευθύνσεις της σχολικής σωματικής άσκησης. Στις αρχές του αιώνα διαμορφώθηκε σε διεθνές επίπεδο μια νέα παιδαγωγική κίνηση που οδήγησε σταδιακά στη διάδοση νέων προοδευτικών εκπαιδευτικών αντιλήψεων. Ο John Dewey, εκπρόσωπος του φιλοσοφικού ρεύματος του *Πραγματισμού*⁷⁶¹, αλλά και ο συνεχιστής του W. Kilpatrick, ανέπτυξαν μια νέα παιδαγωγική μέθοδο που εφαρμόστηκε στο λεγόμενο *Σχολείο Εργασίας*⁷⁶². Η νέα αυτή μέθοδος αποτέλεσε ένα από τα ισχυρότερα παιδαγωγικά ρεύματα του αιώνα μας⁷⁶³ και εξέφραζε τη «μετάβαση από τη λεγόμενη παλαιά κρατούσα αντίληψη σχετικά με τα θέματα της αγωγής στη νέα αντίληψη, την επιστημονικά θεμελιωμένη, την προοδευτική»⁷⁶⁴, ενώ κεντρικός ιδεολογικός της άξονας ήταν η εμπειρία. Η θεωρητική και πρακτική εμπειρία της *Νέας Αγωγής* και του *Σχολείου Εργασίας* άργησε να εισαχθεί και - πολύ περισσότερο - να εφαρμοστεί στη χώρα μας, καθώς μέχρι το 1930 η ελληνική εκπαίδευση εξακολουθούσε να εφαρμόζει το ερβαριανό σύστημα, το οποίο είχε αρχίσει ήδη να εγκαταλείπεται στην Ευρώπη από το 1902⁷⁶⁵. Κύριοι εκφραστές των νέων αυτών ιδεών ήταν οι παιδαγωγοί Αλέξανδρος Δελμούζος, Δημήτριος Γληνός, Μανώλης Τριανταφυλλίδης, Σπυρίδων Καλλιάφας και Νικόλαος Καραχρίστος, όπως και το κίνημα του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού*. Ωστόσο, δεν ήταν λίγες οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν απέναντι στις νέες παιδαγωγικές ιδέες, καθώς θεωρήθηκαν ως «εκπαιδευτικός επαναστατισμός» και οι εκπρόσωποί τους «ύποπτα στοιχεία»⁷⁶⁶. Συνέπεια των αντιδράσεων αυτών ήταν να διώκονται οι νέες αυτές αντιλήψεις στο χώρο της εκπαίδευσης.

Βασικές αρχές των ιδεών του *Σχολείου Εργασίας* και του κινήματος της *Νέας Αγωγής* ήταν η αυτενέργεια των μαθητών, η βιωματική μάθηση, η μετάβαση από τα γνωστά στα λιγότερο γνωστά. Η λογική αυτή οδηγούσε στην αναβάθμιση του ρόλου

⁷⁶¹ Περισσότερα για το φιλοσοφικό σύστημα του *Πραγματισμού* και το έργο του Dewey στο Ν. Μελανίτου, *Η μάθηση κατά τις αρχαίες ελληνικές, τις μεταγενεστέρας και τις σύγχρονους αντιλήψεις*, εν Αθήναις 1970. σ. 246 κ.ε.

⁷⁶² Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821 – 1986)*, Αθήνα 1990, σ.134.

⁷⁶³ Δ. Τσουρέκης, *Σύγχρονη Παιδαγωγική, παιδαγωγικές τάσεις από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1987, σ. 84.

⁷⁶⁴ Αντώνης Ρήγας, *Σύγχρονα ρεύματα...*, ό.π., σ.47.

⁷⁶⁵ Α. Δανασσής Αφεντάκης, *Εισαγωγή στην παιδαγωγική*, ό.π., σ.177.

⁷⁶⁶ Χ. Φράγκος, *Παιδαγωγικές επιστήμες*, τ. Α', σ.19.

των σχολείων και της εκπαιδευτικής διαδικασίας, επικεντρώνοντας στον κοινωνικό κόσμο του παιδιού και την εμπειρία⁷⁶⁷. Θεμελιώδεις μορφές διδακτικής εργασίας για τη *Νέα Αγωγή* ήταν το παιχνίδι, ο αθλητισμός, η ελεύθερη και ευχάριστη απασχόληση καθώς επίσης και η εργασία. Η Παιδαγωγική και η αναπτυξιακή Ψυχολογία ήταν από τις κύριες επιστήμες που στήριζαν τις αντιλήψεις αυτές και υποστήριζα τον δάσκαλο στο διδακτικό του έργο. Σκοπός των νέων κατευθύνσεων ήταν η ένταξη του παιδιού στη διαδικασία μιας φυσιοκρατικής αγωγής, σύμφωνα με την οποία το παιδί έπρεπε να ζήσει φυσικά και σωματικά, σκληραγωγώντας το σώμα του και καθιστώντας το υπόβαθρο των πνευματικών δραστηριοτήτων.

Βάσει των αρχών αυτών, το σχολείο του μέλλοντος έθετε το μάθημα της σωματικής αγωγής στην πρώτη γραμμή της παιδαγωγικής πρακτικής, καθώς θεωρούσε πως συνεπικουρεί στην ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών⁷⁶⁸. Ένα τέτοιο γεγονός καθιστούσε τη γυμναστική κύριο μέσο αγωγής, ιδίως μέσω της κινητικής εμπειρίας μαθητών. Έτσι το σώμα ήταν το εργαλείο μέσω του οποίου θα διαπαιδαγωγούνταν η νέα γενιά και το μάθημα ορίζεται πλέον ως *σωματική αγωγή*. Στο πλαίσιο του μαθήματος δεν επιβάλλονταν συστηματικές και περίτεχνες σωματικές ασκήσεις, ενώ στη σωματική άσκηση συνεπικουρούσαν οι χειροτεχνικές εργασίες και η δραστηριότητα στον κήπο, που σήμαινε συνεργασία με την φύση. Χειροτεχνική εργασία σήμαινε άσκηση των αισθήσεων, των μυών, απόκτηση ευλυγισίας, επιδεξιότητας. Η φροντίδα, λοιπόν, και η προσοχή του *Σχολείου Εργασίας* σχετικά με το μάθημα της σωματικής αγωγής επικεντρωνόταν στα εξής σημεία: α. Η διδασκαλία της σωματικής αγωγής έπρεπε να αναπτύσσει το σώμα και να προάγει την υγεία: «σκοπός του δημοτικού σχολείου και του μαθήματος της γυμναστικής δεν είναι να δημιουργήσει καλλιτέχνες γυμναστές, σκοτώνοντας το μαθητή με κουραστικές ασκήσεις, μα ούτε και να φροντίσει για τη μονομερή καλλιέργεια της σωματικής χάρης, συνδέοντας τις σωματικές κινήσεις με τη μουσική»⁷⁶⁹. β. Η διδασκαλία έπρεπε να γίνεται στο ύπαιθρο, όσο το δυνατόν συχνότερα. γ. Το σχολείο έπρεπε να «πριμοδοτήσει» το παιχνίδι και τις εκδρομές. δ. Οι κινητικές δραστηριότητες σύμφωνα με την *Νέα Αγωγή* έπρεπε να ήταν κοινές για τα δύο φύλα: «Οι ασκήσεις αυτές είναι αναγκαίες τόσο για τ' αγόρια και για τα κορίτσια. Μ' αυτές

⁷⁶⁷ Edouard Oertli, *Η Αρχή της εργασία στο δημοτικό σχολείο*, μετφ. Ι. Ιορδανίδη, Αθήνα 1925, σσ.11-12.

⁷⁶⁸ «Η μεταρρύθμιση δεν αφορά μεμονωμένα μόνο μαθήματα [...] Η μεταρρύθμιση ζητά μια ολοκληρωτική μεταβολή της σωματικής αγωγής, της ηθικής μορφώσεως και της διανοητικής εξασκήσεως», στο ίδιο.

⁷⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 22.

θα μπορέσωμε να πλησιάσωμε τη σεμνότυφη γυμναστική των κοριτσιών στη γυμναστική των αγοριών, κάτι που θα προξενήση χαρά στα κορίτσια»⁷⁷⁰, ενώ θεωρούσαν απαραίτητο τέλος, ε. η διδασκαλία του μαθήματος να γίνεται για περισσότερες ώρες την εβδομάδα.

Σύμφωνα με τους υπερασπιστές του, το *Σχολείο Εργασίας*, «αφορά μάλλον την αλλαγή των μεθόδων παρά της ύλης», καθώς «η εκλογή της ύλης δεν είναι από τα μεγαλύτερα σφάλματα του σχολείου»⁷⁷¹. Μέσω των νέων αυτών ιδεών γινόταν προσπάθεια να εντάξουν τη *σωματική αγωγή* στην όλη εκπαιδευτική διαδικασία. Αντιλαμβανόμενοι το παιδί ως κοινωνική ύπαρξη που έπρεπε να παιδαγωγηθεί για να προσαρμοστεί στις νέες καταστάσεις, προσπάθησαν να το προετοιμάσουν ως άνθρωπο που θα ζούσε, θα κινούνταν και θα δρούσε σε μια πολύπλοκη κοινωνία. Έπρεπε λοιπόν να «αποκτήση τούτο συνήθειες για αυτοκυβερνησία, αυτοθυσία, δικαιοσύνη, πιστότητα, θεληματική υπακοή, συνεργασία, ανάληψη ευθύνης, συνήθειες τέλος, που να ημπορή, για τον εαυτό του και για την ομάδα, στην οποία ανήκει»⁷⁷².

Ανάλογες αντιλήψεις θα μπορούσε να ανιχνεύσει κανείς στις διάφορες ρυθμίσεις που αφορούσαν το μάθημα της γυμναστικής σε όλες τις φάσεις διακυβέρνησης της Ελλάδας από του Φιλελευθέρους, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες περιόδους που υπήρχε συνεργασία των εκπροσώπων του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού» με τις κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων⁷⁷³.

Στις 14 Ιανουαρίου 1912 ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* έλαβε εγκύκλιο από το κεντρικό εποπτικό συμβούλιο της δημοτικής εκπαίδευσεως, του οποίου πρόεδρος ήταν ο Γ. Παπασωτηρίου, μέσω της οποίας ζητούσε από τον *Όμιλο* τη συνδρομή για τη βελτίωση των προγραμμάτων των σχολείων. Ο *Όμιλος*, θεωρώντας χρέος του να απαντήσει, απέστειλε υπόμνημα προς το Εποπτικό Συμβούλιο στο οποίο αναπτύσσονταν οι προτάσεις του. Η πρόσκληση αυτή είναι το πρώτο βήμα της προσέγγισης του «*Ομίλου*» από την κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου που θα οδηγήσει περίπου ένα χρόνο αργότερα στη διατύπωση των νομοσχεδίων του 1913.

Οι προτάσεις του *Ομίλου* άρχιζαν με τον ορισμό του σκοπού που έπρεπε να επιτελεί το δημοτικό σχολείο. Σε αυτόν τονίζονταν ότι έπρεπε «να ετοιμάσει, όσο

⁷⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 23.

⁷⁷¹ Στο ίδιο, σ.11.

⁷⁷² Θ. Παρασκευόπουλος, *Σωματική αγωγή και Παργνίδια*, Αθήνα 1926, σ. 31.

⁷⁷³ Γεώργιος Γάτος, *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού/ 41 γράμματα του Γληνού στο Αελμούζο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.43.

μπορεί καλύτερα, όλους εκείνους τους πολίτες του έθνους, άντρες και γυναίκες, που δε θα πάρουν άλλη ανωτέρα γενική αγωγή, για να ζήσουν σαν άνθρωποι και πολίτες ελεύθεροι τη σημερινή ζωή, μορφώνοντας τις σωματικές και ψυχικές τους ικανότητες, παρέχοντας τους χρήσιμες και απαραίτητες γνώσεις και προσπαθώντας να διαπλάσει το χαρακτήρα τους»⁷⁷⁴. Όρισαν έτσι ρητά την ανάγκη για σωματική άσκηση, η οποία θα συνέβαλλε και στη διάπλαση του χαρακτήρα των μαθητών και ως εκ τούτου στην αγωγή τους.

Σύμφωνα πάντα με τους συγγραφείς του υπομνήματος «η γυμναστική ιδιαίτερο σκοπό έχει να διατηρήσει την υγεία και να καλλιεργήσει τις γενικές δεξιότητες, την ευκινήσια, τη δύναμη και την αρμονική ανάπτυξη του σώματος, και μαζί μ' αυτά να τονώσει τις βουλητικές αρετές, τη σκοπιμότητα, την πειθαρχία και την αυτοπεποίθηση. Στο τωρινό πρόγραμμα της Γυμναστικής [αναφέρονται σε αυτό του 1909] δεν έχουμε να προσθέσουμε τίποτα ιδιαίτερο, γιατί στηρίζεται σε βάσεις επιστημονικές. Θα θέλαμε μόνο να δοθεί περισσότερη προσοχή στο παιγνίδι, και μάλιστα στο ντόπιο, να δοθεί σ' όλα τα σχολεία χώρος κατάλληλος γι' αυτό και για τη γυμναστική και ν' αφήνονται ένα απόγεμα τη βδομάδα για περίπατο κ' ένα άλλο ελεύθερο. Για τη Γυμναστική πρέπει να δοθούν τρεις ώρες τη βδομάδα, που καλύτερα μάλιστα μπορούν να γίνουν έξ ημίωρα, σ' όλες τις τάξεις. Γενική αρχή στο ωρολόγιο πρόγραμμα να γίνει, πως ύστερα από τη Γυμναστική δεν πρέπει να γίνεται μάθημα. Το χειμώνα η τελευταία πρωινή, το καλοκαίρι η τελευταία απογευματινή είναι οι καταλληλότερες ώρες»⁷⁷⁵.

Ιδιαίτερα για το μάθημα της γυμναστικής στην εκπαίδευση των κοριτσιών, τόσο στα ανώτερα παρθεναγωγεία όσο και στα διδασκαλεία, τόνιζαν ότι «την αρμονική διάπλαση του σώματος [των κορασιδών] θα επιδιώξει η Γυμναστική που κ' εδώ όπως και στο δημοτικό θα γίνεται συστηματικά τρεις ώρες τη βδομάδα, ή καλύτερα κάθε μέρα από τριάντα λεπτά της ώρας. Το μάθημα αυτό μαζί με το παιγνίδι, τον περίπατο και με σχολική ζωή τέτοια, όπου ν' αναπνέει ελεύθερα η παιδική ψυχή, θα διατηρήσει και θα τονώσει τη σωματική, την πνευματική και την ηθική υγεία των μαθητριών»⁷⁷⁶.

Ειδικότερα για τη διδασκαλία του μαθήματος στα Διδασκαλεία των θηλέων τόνιζαν ότι «η Γυμναστική [θα έπρεπε να] εξακολουθεί να γίνεται τρεις ώρες τη βδομάδα σ' όλες τις τάξεις, όχι μόνο για να γυμνάζονται τακτικά οι μαθήτριες, παρά

⁷⁷⁴ Βλ. σχετικά Δ. Γληνός, *Άπαντα*, τ. Β' (1910-1914), Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 103.

⁷⁷⁵ Στο ίδιο, σ.121.

⁷⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 138-139.

για να μάθουν κι' όλας τα δύο τελευταία χρόνια το μεθοδικό μέρος, τη θεωρία και τα προστάγματα της κοινής γυμναστικής, και για να γνωρίσουν ακόμη τα όργανα και τη μέθοδο της ορθοπεδικής και ν' ασκηθούνε να γυμνάζουν παιδιά του δημοτικού σχολείου. Μαθαίνουν παιγνίδια προ πάντων Ελληνικά και τους Ελληνικούς χορούς. Εκδρομές κλπ.»⁷⁷⁷.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι οι νέες αντιλήψεις που αναπτύσσονται την περίοδο αυτή, ήθελαν το σχολείο να είναι ανοικτό στην νεοελληνική πραγματικότητα. Η πραγματικότητα αυτή περιλάμβανε το φυσικό περιβάλλον, τον πολιτισμό, την κοινωνία και το παιδί, στοιχεία τα οποία έπρεπε να ληφθούν υπόψη στον εμπλουτισμό της διδασκαλίας, των προγραμμάτων και εν γένει της σχολικής ζωής.

Οι νέες αυτές τάσεις στόχευαν στην καλλιέργεια ενός νέου αξιακού συστήματος. Το σύστημα αυτό προσδιοριζόταν από την «δυνατότητα του ανθρώπου να αυτοπροσδιορίζεται ελεύθερα, να πορεύεται την ανηφορική πορεία προς την αυτοδυναμία και την ολοκλήρωση, σύμφωνα με τις απόλυτες ηθικές αξίες που ορίζουν το σκοπό της αγωγής, τον αληθινό ανθρωπισμό»⁷⁷⁸.

Η επιλογή των εκπαιδευτικών αυτών κατευθύνσεων δεν μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστο και το μάθημα της γυμναστικής. Έτσι, με τη σωματική αγωγή, θεωρούσαν ότι «έχουμε [όπως χαρακτηριστικά τόνιζαν] πρώτης γραμμής ευκαιρία να παρασκευάσουμε γερό σώμα των παιδιών από τη μια μεριά και από την άλλη μεριά να μορφώσουμε αρχηγούς για δημοκρατία και καλλιεργήσουμε ιδεώδη δημοκρατικής κοινωνίας»⁷⁷⁹. Διαφαίνεται λοιπόν πως μολονότι η νομιμοποίηση των νέων ιδεολογικών κατευθύνσεων για το μάθημα της σωματικής αγωγής συνεχίζει να προκύπτει μέσω της παρασκευής ενός γερού παιδικού σώματος, παράλληλα ερχόταν σε σύγκρουση με τις στοχεύσεις του «παλαιού» εκπαιδευτικού κατεστημένου. Η θέση αυτή προκύπτει μέσα από την αναπτυσσόμενη σκοποθεσία του μαθήματος η οποία όριζε τους νέους κοινωνικούς κανόνες του μαθήματος⁷⁸⁰.

⁷⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 147.

⁷⁷⁸ Ν. Τερζής, *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 136 κ.εξ., βλ. επίσης Αλ. Δελμούζος, *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο*, Αθήνα 1927, σ. 36.

⁷⁷⁹ Θ. Παρασκευόπουλος, *Σωματική αγωγή και Παιγνίδια*, ό.π., σ.32.

⁷⁸⁰ Με τον όρο «κοινωνικοί κανόνες» ορίζουμε τις προδιαγραφές εκείνες που χρησιμεύουν ως κοινές κατευθυντήριες γραμμές της κοινωνικής δράσης. Επειδή εδώ ο όρος αναφέρεται στις κοινωνικές προσδοκίες από την εκπαίδευση, στην έννοια ενυπάρχει η νομιμοποίηση, η συγκατάθεση και η προδιαγραφή, ενώ η υπακοή στους κοινωνικούς κανόνες γίνεται μέσα από την εσωτερίκευση και την κοινωνικοποίηση. Η έννοια «κοινωνικοί κανόνες» μαζί με τις κοινές αξίες κατέχουν κεντρικό ρόλο

Η διαδικασία ανοίγματος του σχολείου στην κοινωνία οδηγούσε και στην προσπάθεια εισαγωγής νέων δράσεων στο σχολικό πρόγραμμα. Οι δράσεις αυτές έπρεπε να έχουν ως προτεραιότητα την ανάπτυξη της προσωπικότητας του μαθητή την καλλιέργεια των δεξιοτήτων του αλλά και την ανάπτυξη της κοινωνίας. Χαρακτηριστικό είναι λοιπόν το γεγονός της αύξησης του ενδιαφέροντος των παιδαγωγών την περίοδο αυτή για τη συγγραφή εγχειριδίων σχετικά με τη γυμναστική των παιδιών αλλά και το παιγνίδι⁷⁸¹, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στις παιγνιώδεις μορφές άσκησης και στα σπορ.

στις πολιτιστικές προσεγγίσεις των θεωριών για την κοινωνική τάξη πραγμάτων. Βλ. σχετικά N. Abercrombie, S. Hill, B.S. Turner, *The Dominant Ideology Thesis*, Allen and Unwin, Λονδίνο 1980.

⁷⁸¹ Εκτός από τα εγχειρίδια που μέχρι τώρα έχουμε αναφέρει αξίζει επίσης να μνημονεύσουμε και τα κάτωθι: Κ.Ι. Σφάγγου, *Σχολικά παιδιά*, Αθήναι 1900, Δημητρίου Λουκόπουλου, *Ποιά παιγνίδια παίζουν τα ελληνόπουλα: περιγραφές ελληνικών παιγνιδιών απ' όλα τα μέρη της Ελλάδας*, Αθήναι 1926, Ν. Γ. Ζαΐρη, *Αι Γυμναστικά Παιδιά των σχολείων*, Αθήναι 1927 και Ευάγγελου Παυλίνη, *Η παιδιά*, Αθήναι 1930.

2. Το θεσμικό πλαίσιο των γυμναστικών μεταρρυθμίσεων

Το θεσμικό πλαίσιο της περιόδου 1909 - 1920

Τα νέα παιδαγωγικά ρεύματα, της *Νέας Αγωγής* και του *Σχολείου Εργασίας*, επηρέασαν ασφαλώς και τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής. Έτσι, η γυμναστική εντάχθηκε στα προγράμματα τόσο των Διδασκαλείων όσο και της Σχολής των γυμναστών. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η έκδοση εγχειριδίων, τα οποία ακολουθούσαν τις παιδαγωγικές αντιλήψεις της *Νέας Αγωγής* και τα οποία απέδιδαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην παιδαγωγική διάσταση της *Σωματικής αγωγής*⁷⁸².

Είναι γεγονός πως από τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, μέσα στο γενικό κλίμα του «εθνικού διχασμού»⁷⁸³, η εξέλιξη των εκπαιδευτικών ζητημάτων γενικά και των γυμναστικών ζητημάτων ειδικότερα επηρεάστηκε από την αντιπαράθεση μεταρρυθμιστών και αντιμεταρρυθμιστών, «νέων» και «παλαιών» τάσεων. Εξάλλου, τη δεκαετία αυτή των συνεχών πολέμων δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα διάφορες «νέες εσωτερικές κρίσεις»⁷⁸⁴. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην επαναθεώρηση των κατευθύνσεων για τη στρατιωτική εκπαίδευση, ακολουθώντας τις ήδη αναπτυγμένες ευρωπαϊκές τάσεις της περιόδου.

Το 1913 ψηφίστηκε νέο πρόγραμμα μαθημάτων για τα δημοτικά σχολεία⁷⁸⁵. Ο Χρήστος Λέφας σχολιάζοντας το πρόγραμμα αυτό, σημειώνει ότι «εν σχέσει προς το πρόγραμμα του 1894 παρουσιάζει σημαντική διαφοράν, ότι προσπαθεί να μεταφέρει το κέντρον βάρους της διδασκαλίας από των γλωσσικών μαθημάτων εις τα πρακτικά και τεχνικά μαθήματα. Περιορίζει τας ώρας της διδασκαλίας της Ελληνικής γλώσσης και αυξάνει τας ώρας των τεχνικών μαθημάτων, προσθέτει δε το μάθημα της χειροτεχνίας. Απασχολεί όμως και τούτο τον μαθητήν εις την καθαρεύουσαν και την

⁷⁸² Τα εγχειρίδια αυτά αποτελούσαν κυρίως μεταφράσεις αντίστοιχων ξένων παιδαγωγικών εγχειριδίων στα οποία υπήρχαν αναφορές και για τη σωματική αγωγή όπως του Edouard Oertli, *Η Αρχή της εργασίας στο δημοτικό σχολείο* που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1925. Παιδαγωγών οι οποίοι είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους στο εξωτερικό, κυρίως στην Αμερική, και μετέφεραν τις εμπειρίες των σπουδών τους, όπως το εγχειρίδιο του Θ. Παρασκευόπουλου, *Σωματική αγωγή και Παιχνίδια* που εκδόθηκε στη Αθήνα το 1926 ή τέλος παιδαγωγών, εκπροσώπων του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, που κατείχαν διευθυντικές θέσεις στα Διδασκαλεία όπως του Νικολάου Καραχρίστου, *Η Διδακτική του σχολείου εργασίας* που κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1930.

⁷⁸³ Ιωάννης Μεταξάς, *Η Ιστορία του Εθνικού διχασμού (και της Μικρασιατικής καταστροφής)*, Αθήνα 1935 Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιωάννης Μεταξάς, *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Θεσσαλονίκη 2007.

⁷⁸⁴ Ν. Σφορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας...*, ό.π., σ.119.

⁷⁸⁵ Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 174/Βασιλικό διάταγμα της 10^{ης} Σεπτεμβρίου του 1913, *Περί ορισμού των μαθημάτων, του δι' έκαστον τούτων προς διδασκαλίαν αναγκαίου χρόνου, και περί της κατά τάξεις κατανομής της διδασκίας ύλης εις τα πλήρη δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων.*

αρχαίαν γλώσσαν και τον κατατρίβει εις τους γραμματικούς τύπους. Δεδομένου δε ότι το πρόγραμμα μόνον δεν είναι δυνατόν να μεταβάλη την διανοητικότητα των διδασκάλων, οι οποίοι είχαν συνηθίσει να θεωρούν τα γλωσσικά μαθήματα ως τα κύρια μαθήματα του δημοτικού σχολείου, δυνάμεθα να είπομεν, ότι και μετά την εφαρμογήν του νέου προγράμματος, δεν μετεβλήθη η εν τω δημοτικώ σχολείω επιτελουμένη εργασία παρ' όλον το νέον πνεύμα »⁷⁸⁶.

Οι κατευθύνσεις αυτές της πρώτης μεταρρυθμιστικής προσπάθειας των φιλελευθέρων, που πέρασαν στα αναλυτικά προγράμματα των δημοτικών σχολείων, είχαν αντίκτυπο και στα γυμναστικά θέματα. Έτσι μολονότι το περιεχόμενο του μαθήματος της γυμναστικής στα προγράμματα αυτά παρέμενε σχεδόν το ίδιο με το αντίστοιχο του 1909, παρά ταύτα παρατηρούνται αρκετά νέα στοιχεία.

Ειδικότερα το αναλυτικό πρόγραμμα του 1913 προέβλεπε τα εξής: Όριζε δύο ελεύθερα απογεύματα την εβδομάδα για εκδρομές: «εν αυτοίς μένουσι κενάι μαθημάτων αι μ.μ. ώραι της Τετάρτης και του Σαββάτου. Άπαξ δε τουλάχιστον της εβδομάδος κατά ταύτας οι μαθηταί υπό την επίβλεψιν των διδασκάλων των εξέρχονται εις εκδρομήν». Το μάθημα της γυμναστικής εντασσόταν «εν τω προγράμματι προς διδασκαλίαν εκάστης τάξεως», για τέσσερις φορές την εβδομάδα και από μισή ώρα την κάθε φορά. Παρατηρούμε ότι, μολονότι ο χρόνος του μαθήματος παρέμεινε σταθερός στο εβδομαδιαίο ωρολόγιο πρόγραμμα, προβλεπόταν η καθημερινή, σχεδόν, άσκηση των μαθητών έστω και για μισή ώρα. Τα παιχνίδια προβλέπονταν μόνο «κατά τας εκδρομάς». Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι οι εκδρομές αποτελούσαν σχολικές δραστηριότητες οι οποίες εμπλουτίζαν ευχάριστα το μαθητικό χρόνο καθώς έδιναν την ευκαιρία στους μαθητές για σωματική άσκηση και παιχνίδι μέσα στη φύση. Συνυπολογίζοντας και τις εκδρομές στο χρόνο γύμνασης των μαθητών, παρατηρούμε ότι η σωματική άσκηση ήταν ενταγμένη στις καθημερινές σχολικές δραστηριότητες. Το περιεχόμενο του μαθήματος ήταν ακριβώς το ίδιο με αυτό που προβλέπονταν «εκ του σχετικού Β.Δ. της 23 Ιουνίου 1909». Έτσι η ονοματολογία των ασκήσεων και οι πίνακες των ημερήσιων γυμνασμάτων παραμένουν ακριβώς ίδια και με το πρόγραμμα του 1909.

Σε ό,τι αφορά λοιπόν το θεσμικό πλαίσιο σχετικά με τη γυμναστική θα πρέπει ακόμα να επισημάνουμε και τα εξής: το 1909 με τον νόμο ΓΥΛΗ΄ *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΒΧΚΑ΄ νόμου «περί γυμναστικής κλπ..»*

⁷⁸⁶ Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 125.

προβλεπόταν ότι «επί των ενδεικτικών προαγωγής από τάξεως εις τάξιν των μαθητών των δημοτικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων επιτίθεται ένσημον αξίας 50 λεπτών. Τα εισπραττόμενα εκ των ενσήμων τούτων ποσά κατατίθενται εν τη Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος εντόκως υπό τον τίτλον «κεφάλαιον σχολικής γυμναστικής και σκοποβολίας» όπερ χρησιμεύει προς ίδρυσιν των γυμναστηρίων και των σκοπευτηρίων των σχολείων του Κράτους, συντήρησιν αυτών και προμήθειαν των δι' αυτά αναγκαίων υλικών»⁷⁸⁷. Τα μέτρα εγγράφονται στο πλαίσιο των προσπαθειών της πολιτείας να στηρίξει και να αναπτύξει τη γυμναστική και τον αθλητισμό.

Το μέτρο του ενσήμου της γυμναστικής που προβλεπόταν για τα ενδεικτικά των δημοτικών σχολείων τέθηκε τελικά σε ισχύ το 1910⁷⁸⁸. Η δύσκολη οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Ελλάδα, αλλά και η σημασία την οποία απέδιδε το κράτος στη στήριξη της γυμναστικής εκπαίδευσης είχε οδηγήσει στην επιβολή ενσήμου στα ενδεικτικά των δημοτικών σχολείων ελπίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο στη συλλογή πόρων για την ανάπτυξη της σχολικής γυμναστικής (αγορά γυμναστικών οργάνων, ίδρυση γυμναστηρίων, δημιουργία αυλών) . Επίσης με τον ίδιο νόμο διοριζόταν ένας επιθεωρητής της γυμναστικής «εν τοις σχολείοις της δημοτικής και μέσης Εκπαιδύσεως και εν τοις διδασκαλείοις αμφοτέρων των φύλων».

Το 1912, το υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως απέστειλε εγκύκλιο προς τους διευθυντές των δημοτικών σχολείων, με αφορμή την «εκ μέρους σχολείων τινών, ολιγορύντων ή χαλαρούντων το μάθημα της γυμναστικής μετά το πέρας των εξετάσεων αυτής, [της γυμναστικής] εναντίον του σκοπού, ον τούτο [...] και εναντίον των κείμενων διατάξεων, καθώς το μάθημα τούτο δεν διακόπτεται προ της 20 Μαΐου εκάστου έτους.[...] δεν θέλομεν να πιστεώσωμεν ότι η ολιγωρία αυτή είνε συνέπεια αδιαφορίας προϊσταμένων τινών των σχολείων περί το σπουδαιότατον τούτο παιδευμα των ελληνοπαίδων. Δια τούτο παραγγέλομεν υμίν όπως πάραυτα αναφέρητε ημίν, εάν τυχόν γυμναστής ή διδάσκων την γυμναστικήν φωραθή ασυνεπής προς το υπό του νόμου επιβαλλομένας

⁷⁸⁷ Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 284/Νόμος ΓΥΛΗ' της 5^{ης} Δεκεμβρίου του 1909, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΒΧΚΑ' νόμου «περί γυμναστικής κλπ.»*, αρθ.2, σ.1210.

⁷⁸⁸ Βλ. εγκύκλιος με α.πρ. 11835, «Προς τους κ.κ. Επιθεωρητάς των δημοτικών σχολείων του Κράτους», παρατίθεται στη συλλογή νόμων, εγκυκλίων και διαταγμάτων του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως με τίτλο *Η Γυμναστική*, τευχ. Α', εν Αθήναις 1912, σσ.132-133.

υποχρεώσεις»⁷⁸⁹. Με βασιλικό διάταγμα το 1915 προβλέπονταν η ίδρυση γυμναστηρίων όχι μόνο στις πρωτεύουσες νομών αλλά και δήμων⁷⁹⁰.

Από το 1915 έως το 1917 οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις αναστέλλονται με την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης. Η επάνοδος στην εξουσία του κόμματος των Φιλελευθέρων, 1917-1920, συνοδεύτηκε μια σειρά νέων νομοθετικών ρυθμίσεων σχετικά με τη γυμναστική. Οι ρυθμίσεις αυτές αφορούσαν κυρίως την εκπαίδευση των γυμναστών, με την αναβάθμιση της Σχολής Γυμναστών σε Διδασκαλείο Γυμναστικής τριετούς φοίτησης, την ίδρυση *Τμήματος Γυμναστικής* στο Υπουργείο Παιδείας, με την αντικατάσταση του τμήματος της Γυμναστικής του ενταγμένου στη Διεύθυνση της Μέσης εκπαίδευσης, σκοπός του οποίου ήταν η περαιτέρω ενίσχυση της σχολικής γυμναστικής και την εφαρμογή «των διατάξεων περί γυμναστικής»⁷⁹¹. Σημαντική ρύθμιση για τη στήριξη της γυμναστικής στη δημοτική εκπαίδευση αποτελούσε επίσης η πρόβλεψη για την ίδρυση μονοταξίου διδασκαλείου Γυμναστικής με σκοπό τη μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων⁷⁹².

Η ευνοϊκή αυτή αντιμετώπιση της σωματικής άσκησης την περίοδο αυτή, τόσο στο σχολικό όσο και στον ιδιωτικό χώρο, θα πρέπει να αποδοθεί επίσης στη συμμετοχή στην κυβέρνηση των φιλελευθέρων μιας σειράς προσωπικοτήτων γνωστών για τη φιλάθλη ιδιότητά τους, καθώς επίσης και παιδαγωγών που στήριζαν τη γυμναστική στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο αυτή το Υπουργείο Παιδείας ανέλαβε ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ενώ στην κυβέρνηση συμμετείχαν ως υπουργοί οι Μιλτιάδης Νεγροπόντης και Πέτρος Καλλιγιάς⁷⁹³. Παράλληλα

⁷⁸⁹ Βλ. εγκύκλιος της 21^{ης} Μαρτίου του 1912 με α.πρ. 5900, «Προς τους κ.κ. Προϊσταμένους των σχολείων της τε δημοτικής και μέση εκπαίδευσης», στο *ίδιο*, σ.70-71.

⁷⁹⁰ Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 270/βασιλικό διάταγμα της 25^{ης} Ιουλίου του 1915, «Περί ιδρύσεως γυμναστηρίων, σκοπευτηρίων».

⁷⁹¹ Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 245/νόμος 1002 της 24^{ης} Οκτωβρίου του 1917 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 238 'περί του προσωπικού των υπαλλήλων του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως'».

⁷⁹² Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 200/νόμος 2477 της 24^{ης} Ιουνίου του 1920 «Περί μονοταξίου διδασκαλείου της γυμναστικής».

⁷⁹³ Μιλτιάδης Νεγροπόντης, πρόεδρος του Ποδηλατικού Συλλόγου Αθηνών, από το 1898-1900) και εκδότης του περιοδικού του Συλλόγου, πρώτου αθλητικού περιοδικού στην Ελλάδα, της Π.Α.Ε.Α.. Διετέλεσε πρόεδρος της *Ελληνικής Ολυμπιακής Επιτροπής* από το 1918-1920 και αντιπρόεδρος του ΣΕΓΑΣ (τότε ΣΕΑΓΣ) τις περιόδους 1902-1905 και 1910-1911 καθώς επίσης και Γενικός Γραμματέας του ίδιου συνδέσμου 1899-1902. Στην πολιτική σκηνή διαδραμάτισε ενεργό ρόλο καθώς διορίστηκε υπουργός Οικονομικών στην πρώτη κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου. Τέλος από τον Μάιο του 1928 συμμετείχε στη διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος ως σύμβουλος, μαζί με τον Πέτρο Καλλιγιά. Ο Πέτρος Καλλιγιάς, διετέλεσε πρόεδρος του ΣΕΓΑΣ από το 1912-13 και αντιπρόεδρος του από το 1900-1905. Ήταν δωρητής του αγάλματος της «Νίκης» στον ΣΕΑΓΣ, που δινόταν ως έπαθλο στον πολυνική αθλητικό σύλλογο. Διορίστηκε υπουργός Εθνικής Οικονομίας στην κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη το 1916 καθώς επίσης και υπουργός Συγκοινωνίας και προσωρινώς Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων & Τηλεφώνων, στην κυβέρνηση του Σωτήριου Κροκίδα το 1922.

σημαντικός θα πρέπει να θεωρηθεί ο διορισμός του Ι. Χρυσάφη ως διευθυντού του νεοϊδρυθέντος τμήματος, «ο οποίος έχαιρε της ιδιαίτερας εμπιστοσύνης του Πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου»⁷⁹⁴.

Ο Παύλος Μανιτάκης σχολιάζοντας τα μέτρα τα οποία ελήφθησαν την περίοδο αυτή για τη γυμναστική τονίζει ότι «απέβλεπαν πρώτιστα εις την ανάπτυξιν της σωμαστικής μας δια της καλλιέργειας της γυμναστικής και μόνης, δεν διέλαβαν δε και μέριμνα δια την ανάπτυξιν και της αθλήσεώς μας (δηλαδή των διαφόρων σπορ)»⁷⁹⁵.

Σημαντικότερη νομοθετική ρύθμιση, στην κατεύθυνση αυτή, θεωρείται ο νόμος 2476 του 1920 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων ΒΧΚΑ', ΓΥΛΗ' «περί γυμναστικής κλπ»⁷⁹⁶ που προέβλεπε την: Αντικατάσταση της φράσης «πεζοπορίες κατά το μάλλον και ήττον μακράς» με τη φράση «ημερησίας εκδρομάς» (άρθ.2). Διατήρηση και την ενίσχυση του θεσμού των επιδείξεων: «πάν σχολείον της δημοτικής και της μέσης εκπαίδευσως, δημόσιον ή ιδιωτικόν, οφείλει περί το δεύτερον δεκαπενθήμερον του μηνός Μαΐου να εκτελέση δημοσία ενώπιον των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών και των αρχών της πόλεως επίδειξιν της κατά το σχολικόν έτος συντελεσθείσης γυμναστικής εργασίας και προόδου των μαθητών» (άρθ.7, παρ.1). Επέκταση του θεσμού των επιδείξεων «Παρεκτός της επιδείξεως ταύτης, δύναται πάν σχολείον, κατά τας μεγάλας Εθνικάς και θρησκευτικάς εορτάς καθώς και πάσαν άλλην εύκαιρον περίστασιν, να διοργανώση παρομοίας εορτάς» (άρθ.7, παρ.4). Απονομή βραβείων σε όσους διακρίνονται στις επιδείξεις αυτές (άρθ.7, παρ.2). Υποβολή έκθεσης των δράσεων που γίνονταν στα πλαίσια των επιδείξεων προς τους επιθεωρητές (άρθ.7, παρ.6). Συμμετοχή των σχολείων στους πανελλήνιους γυμναστικούς αγώνες που έπρεπε να έχουν τη μορφή επίδειξης και όχι διαγωνισμού (άρθ.8). Υποχρεωτική επιμόρφωση των δασκάλων της γυμναστικής και των δημοδιδασκάλων σε θέματα γυμναστικής (άρθ.21, παρ.1)⁷⁹⁷. Μετεκπαίδευση γυμναστών και δασκάλων στην Αγγλία «εις τε την σχολικήν σωματικήν αγωγήν, την αγωνιστικήν, τας παιδιάς και τον προσκοπισμόν, την οργάνωσιν αγώνων

Ορίστηκε ως επικεφαλής της επιτροπής για την ίδρυση του Κολλεγίου στην Αθήνα το 1922. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Π. Μανιτάκης, *100 Χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού*, ό.π. · Ηλία Βενέζη, *Χρονικόν της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήναι 1955· Γενικής Γραμματείας της Κυβέρνησης, www.ggk.gr

⁷⁹⁴ Π. Μανιτάκης, *100 Χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού...*, ό.π., σ.333.

⁷⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 335.

⁷⁹⁶ Βλ. Ε.τ.Κ. 199/νόμος 2476 της 4^{ης} Σεπτεμβρίου του 1920 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων ΒΧΚΑ', ΓΥΛΗ' «περί γυμναστικής κλπ.».

⁷⁹⁷ Πρόβλεψη για την επιμόρφωση των δασκάλων συναντάμε και στο Ε.τ.Κ.. 200/ νόμο 2477 της 24^{ης} Ιουνίου του 1920, «Περί μονοταξίου διδασκαλείου της γυμναστικής».

γυμναστικών και αθλητικών και την ίδρυση αγωνιστικών εγκαταστάσεων και χώρων παιδιών» (άρθ.25, παρ.1), με σκοπό την επιμόρφωση και των άλλων δασκάλων ή την ανάληψη θέσεων επιθεωρητών (άρθ.25, παρ.5). Κανονισμό των αναλυτικών προγραμμάτων «της διδασκαλίας της γυμναστικής εν τοις σχολείοις της δημοτικής και της μέσης εκπαίδευσεως, με Β.Δ. (άρθ.27, παρ. ζ΄)». Με την πολιτική μεταβολή του 1920 και την πτώση των Φιλελευθέρων από την εξουσία, καταργήθηκε το *Τμήμα Γυμναστικής* ως αυτόνομο τμήματος στο Υπουργείο Παιδείας και υπήχθη στην δικαιοδοσία του *Τμήματος της Μέσης Εκπαίδευσεως*.

Το θεσμικό πλαίσιο της περιόδου 1920 -1936

Λόγω των πολιτικών αναταραχών, οι νόμοι 2476 και 2477 του 1920 δεν εφαρμόστηκαν και έτσι αναστάλθηκε η ίδρυση του προβλεπόμενου μονοταξίου Διδασκαλείου γυμναστικής για τους δημοδιδασκάλους. Το τμήμα γυμναστικής στο Υπουργείο υποβαθμίζεται και χάνει εντάσσεται σε αυτό της μέσης εκπαίδευσης. Το 1922 όμως επανιδρύεται και τη θέση του τμηματάρχη καταλαμβάνει πάλι ο Χρυσάφης. Οι προσπάθειές του όμως για συνέχιση των αλλαγών στη σχολική γυμναστική θα παραμείνουν μετέωρες. Μετά το 1922 και τη Μικρασιατική Καταστροφή θα υπερισχύσουν οι αντιλήψεις για τη στρατικοποίηση της γυμναστικής ή τουλάχιστον τη διεύρυνση των στόχων της με την ένταξη σε αυτούς και της στρατιωτικής προετοιμασίας των μαθητών μέσω τακτικών ασκήσεων.

Το 1921 εκδόθηκαν σε τεύχος του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως τα αναλυτικά προγράμματα των δημοτικών σχολείων, το περιεχόμενο των οποίων σε ό,τι αφορά τη γυμναστική ήταν το ίδιο με το πρόγραμμα του 1909⁷⁹⁸.

Στα τέλη του 1925, στο πλαίσιο της ενιαίας οργάνωσης της Σωματικής Αγωγής αλλά και της στρατιωτικής προετοιμασίας των ελληνοπαιδιών, εκδόθηκε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο ιδρύοταν η *Διεύθυνση της Εθνικής Φυσικής Αγωγής* (Δ.Ε.Φ.Α.)⁷⁹⁹. Η Δ.Ε.Φ.Α. οργανώθηκε «προς ευρύτεραν διάδοσιν της σωματικής αγωγής και οργάνωσιν της Στρατιωτικής προπαιδευσεως καθ' άπαν το Κράτος ως και

⁷⁹⁸ Το πρόγραμμα της γυμναστικής περιλαμβανόταν σε αυτόνομο δελτίο με τον τίτλο, *Προγράμματα Ωρολόγια και Αναλυτικά παντός είδους πλήρων Δημοτ. Σχολείων Αρρένων και Θηλέων, εν Αθήναις* 1921 σσ. 101-111.

⁷⁹⁹ Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ., 400/διάταγμα της 9^{ης} Δεκεμβρίου του 1925, «Περί ενιαίας οργάνωσης της Σωματικής Αγωγής και της Στρατιωτικής προπαιδευσεως καθ' άπαν το κράτος».

προς συντονισμόν του έργου των ειδικών Δημοσίων υπηρεσιών και των ιδιωτικών οργανώσεων»⁸⁰⁰. Στη γενική εποπτεία της υπαγόταν, μεταξύ άλλων, η φυσική αγωγή των μαθητών όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων του κράτους, ενώ πρόεδρος και αντιπρόεδρος της επιτροπής αυτής ήταν αντίστοιχα οι αρχηγοί των γενικών επιτελείων του Στρατού και του Ναυτικού⁸⁰¹. Μέσω του διατάγματος αυτού έχουμε την, για πρώτη φορά σε νομικά εκπαιδευτικά κείμενα, εισαγωγή του όρου *Σωματική Αγωγή* αντί του όρου *Γυμναστική*.

Η τρίτη φάση διακυβέρνησης της χώρας από το κόμμα των φιλελευθέρων 1928-1932 συνοδεύτηκε από μια σειρά σημαντικών νομοθετημάτων για τη σωματική αγωγή, τα οποία θα μπορούσαν να ενταχθούν στο ευρύτερο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των ετών 1929-1932. Το 1929 ψηφιστήκαν δύο σημαντικοί νόμοι, ο νόμος 437⁸⁰² «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως της σωματικής αγωγής» και ο νόμος 4397⁸⁰³ «Περί στοιχειώδους εκπαίδευσως». Ήδη από το Μάιο του 1929⁸⁰⁴ με το νομοθετικό διάταγμα «Περί ανεγέρσεως διδαστηρίων» γινόταν πρόβλεψη για την κατασκευή νέων αλλά και την ολοκλήρωση ημιτελών γυμναστηρίων όπως και τη συντήρηση παλαιών σε διάφορες πόλεις.

Ειδικότερα ο νόμος 4371 του 1929, συντάκτης του οποίου θεωρείται ο Ι. Χρυσάφης⁸⁰⁵, όριζε ότι σκοπός της *σωματικής αγωγής* ήταν «η εξασφάλις της υγείας και η σύμμετρος και αρμονική ανάπτυξις των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων των νέων, καθώς και η τροπή αυτών προς υγείας και ηθικάς έξεις και πράξεις» (άρθ.1, παρ.1). Η σωματική αγωγή ήταν «υποχρεωτική εις πάντα τα σχολεία του Κράτους δημόσια, ιδιωτικά και ανεγνωρισμένα, παντός βαθμού και φύλου» (άρθ.1, παρ.2). Στο «πρόγραμμα της διδασκαλίας παντός σχολείου διατίθεται

⁸⁰⁰ Στο ίδιο, αρθ. 1, σ.2822.

⁸⁰¹ Η επιτροπή της ΔΕΦΑ συγκροτούνταν από 11 μέλη. Εκτός τους αρχηγούς των Γενικών επιτελείων Στρατού και Ναυτικού, άλλα μέλη ήταν ο πρόεδρος του Σ.Ε.Α.Γ.Σ., ο τμηματάρχης της Γυμναστικής, ο εκπρόσωπος των Προσκόπων, ο διευθυντής του διδασκαλείου γυμναστικής, ο διοικητής του Στρατιωτικού σχολείου γυμναστικής, ο τμηματάρχης της σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου της Παιδείας, ένα μέλος της επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων και ως γραμματέας ένας αξιωματικός του Επιτελείου. Στο ίδιο, άρθ.2, σσ.2822-2823.

⁸⁰² Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 298/ νόμος 4371, της 20^{ης} Αυγούστου του 1929, «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κυρώσεως των Ν. Διαταγμάτων της 9 Δεκεμβρίου 1925 «περί ενιαίας οργανώσεως και διοικήσεως της σωματικής αγωγής» και της 20 Σεπτεμβρίου 1926 «περί οργανώσεως της σωματικής αγωγής και της στρατιωτικής προπαιδύσεως καθώς και της λοιπής ισχυούσης γυμναστικής νομοθεσίας ως ετροπολογήθη».

⁸⁰³ Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 309/νόμος 4397 της 24^{ης} Αυγούστου του 1929, «Περί στοιχειώδους εκπαίδευσως».

⁸⁰⁴ Βλ. σχετικά Ε.τ.Κ. 177/νομοθετικό διάταγμα της 11^{ης} Μαΐου του 1929, «Περί ανεγέρσεως διδαστηρίων».

⁸⁰⁵ Τ. Καββαδίας, «Ιωάννης Χρυσάφης 1873-1932», *Σωματική Αγωγή*, 2(1952), σ.30.

δια την όλην σωματικήν αγωγήν μία ώρα καθ' ημέραν δι' εκάστην τάξιν, πλὴν Πέμπτης, και την μὲν ημίσειαν ώραν θα εκτελήται η παιδαγωγική γυμναστική, την δ' ετέραν ημίσειαν αγωνιστική και παιδιαί» (άρθ.1, παρ.3). «Πάντες δε οι λοιποί [μη εξαιρούμενοι από το μάθημα σύμφωνα με τον νόμο] οφείλουν να μετέχουν εις όλας αναξερέτως τα γυμναστικάς και αγωνιστικάς ασκήσεις, τας παιδιαίς και τας εκδρομάς ανελλιπώς» (άρθ.2, παρ.2). «Εις τα σχολεία της δημοτικής εκπαιδύσεως η σωματική αγωγή ανατίθεται εις τους δημοδιδασκάλους και κατά προτίμησιν στους νεωτάτους εξ αυτών. Εις δε τας πόλεις όπου υπάρχουν ειδικοί καθηγηταί της γυμναστικής υποχρεούνται ούτοι να αναλαμβάνουν διδασκαλίαν προς συμπλήρωσιν των υποχρεωτικών ωρών και εις τα σχολεία της Δημοτικής εκπαιδύσεως» (άρθ.3, παρ.5). Η *σωματική αγωγή* όλων των σχολείων του κράτους διδασκόταν σύμφωνα με το ισχύον αναλυτικό πρόγραμμα και απαγορευόταν αυστηρά η εισαγωγή στα σχολεία οποιασδήποτε άλλης μεθόδου ή συστήματος (άρθ.3, παρ.8). Η μετεκπαίδευση των εν υπηρεσία γυμναστών και δασκάλων «στην οργάνωση ειδικών θεωρητικών και πρακτικών μαθημάτων γυμναστικής, αγωνιστικής και παιδιών». (άρθ.8, παρ.1β)

Ο νόμος 4397 *περί στοιχειώδους εκπαιδύσεως*, της ίδιας χρονιάς, εισήγαγε δύο σημαντικά στοιχεία. Καταρχήν όριζε ότι «πάντα τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαιδύσεως πλὴν των οικοκυρικών, είνε μικτά» (αρθ.1, παρ.3). Κατά δεύτερον έθετε ως σκοπό των δημοτικών σχολείων τη «στοιχειώδη προπαρασκευή των μαθητών δια την ζωήν και η παροχή εις αυτούς των απαραίτητων προς μόρφωσιν χρηστού πολίτου στοιχείων» (αρθ.3, παρ.1). Παράλληλα, ο νόμος όριζε ακόμη πιο αυστηρά κριτήρια για την *απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα της γυμναστικής* (αρθ.5, παρ.2).

Αξίζει επίσης να επισημάνουμε ότι το 1929, με εγκύκλιο του υπουργείου παιδείας, απαγορεύτηκε η τέλεση οποιασδήποτε φύσεως σχολικών αγώνων από την Ε.Ο.Α., τον Σ.Ε.Γ.Α.Σ. και τις υπόλοιπες ομοσπονδίες, τα σωματεία, την Ένωση Γυμναστών και το Σώμα των Προσκόπων⁸⁰⁶. Παράλληλα πλήθαιναν οι φωνές που εγείρονταν ενάντια στον αποκλεισμό του αθλητισμού, όπως προκύπτει από τα ψηφίσματα του Α' Πανελληνίου Αθλητικού Συνεδρίου που διεξήχθη την ίδια χρονιά και τα οποία ουσιαστικά συνέτειναν στο να καταδείξουν «ότι ο αθλητισμός είναι

⁸⁰⁶ Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού...*, ό.π., σ. 600.

σήμερον κοινωνική και εθνική ανάγκη»⁸⁰⁷. Παρά ταύτα ελάχιστα πράγματα άλλαξαν ουσιαστικά.

Το 1932 ψηφίστηκε ο νόμος 5620⁸⁰⁸, συντάκτης του οποίου ήταν και πάλι ο Ι. Χρυσάφης. Στην εισηγητική έκθεση του νόμου από τον υπουργό της Παιδείας και των Θρησκευμάτων Π. Πετρίδη⁸⁰⁹ επισημαινόταν η ανάγκη πληρέστερης οργάνωσης της σχολικής γυμναστικής και τονιζόταν ότι με το προτεινόμενο σχέδιο νόμου επιχειρούνταν στην ουσία μια σύνθεση όλων των ήδη ισχυόντων νόμων για τη φυσική αγωγή με την προοπτική να λειτουργήσει ως καταστατικός χάρτης της *Εθνικής Σωματικής Αγωγής*⁸¹⁰.

Οι ρυθμίσεις αυτές προέβλεπαν:

Τη διατήρηση της πεντάωρης εβδομαδιαίας διδασκαλίας του μαθήματος «παντός σχολείου» (αρθ.1, παρ.1). Την εισαγωγή ενός δίωρου απογευματινού «δια οργανωμένα αγωνιστικά παιδιάς». Την εισαγωγή «εις δε τα διδασκαλεία εκατέρου φύλου διατίθενται και δύο επιπλέον ώραι καθ' εβδομάδα εις τας δύο ανωτέρας τάξεις και καθ' όλον το σχολικό έτος προς θεωρητικήν διδασκαλίαν και εκμάθησιν της χρήσεως του οδηγού της σωματικής αγωγής του Υπουργείου Παιδείας». Την επιβολή μεταξύ άλλων και την αυστηρή εφαρμογή του ισχύοντος αναλυτικού προγράμματος γυμναστικής. Την ενίσχυση του θεσμού των γυμναστικών επιδείξεων και των σχολικών αγώνων, που έπρεπε να εκτελούνται δημόσια ενώπιον των γονέων και των κηδεμόνων των μαθητών και των αρχών της πόλεως (άρθ.2, παρ.1). Η διοίκηση και εποπτεία της σχολικής σωματικής αγωγής υπαγόταν στο τμήμα *Σωματικής Αγωγής* του Υπουργείου Παιδείας. Ιδιαίτερα για την εποπτεία του μαθήματος διορίστηκαν ειδικοί επιθεωρητές σωματικής αγωγής ανά νομαρχιακή περιφέρεια.

Το Μάρτιο του 1933 επήλθε νέα κυβερνητική μεταβολή. Η εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων οδήγησε στην ανάληψη της εξουσίας από κυβέρνηση συνασπισμού. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα, συγκεκριμένα το 1933, ψηφίστηκε ο νόμος 5780. «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως της ισχύουσας

⁸⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 602.

⁸⁰⁸ Ε.τ.Κ., 290/νόμος 5620 της 27^{ης} Αυγούστου 1932, «Περί κυρώσεως του από 30 Ιουλίου ε.ε νομοθετικού διατάγματος περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως πάσας της ισχύουσας νομοθεσίας περί σωματικής αγωγής».

⁸⁰⁹ Λανθασμένα αναφέρεται ο Γ. Παπανδρέου ως Υπουργός Παιδείας και εισηγητής της εκθέσεως στο Μ. Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση...*, ό.π., σ.68.

⁸¹⁰ *Εισηγητική έκθεσις- Προς την Βουλήν*, 13 Ιανουαρίου 1932, ο Υπουργός της Παιδείας και των Θρησκευμάτων Βουλευτής Κορινθίας Π. Πετρίδης, στο Κ. Σιφναίου *Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων*, τ Ζ', 1929, σ. 73.

νομοθεσίας περί σωματικής αγωγής»⁸¹¹. Με το νόμο αυτό αναθεωρήθηκε ένα σημαντικό μέρος των νομοθετημάτων του 1932. Ειδικότερα περιορίζονταν οι ώρες της παιδαγωγικής γυμναστικής και των αθλοπαιδιών στο πρόγραμμα των σχολείων, ενώ ταυτόχρονα καταργούνταν ο θεσμός των Επιθεωρητών της Γυμναστικής και επανερχόταν ο θεσμός του *Γενικού Επιθεωρητή της Γυμναστικής*.

⁸¹¹ Ε.τ.Κ., 271/νόμος 5780 του 1933, «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως της ισχύουσας νομοθεσίας περί σωματικής αγωγής».

3. Νέες κατευθύνσεις και σχεδιασμοί

Από τα στοιχεία που επισημάναμε στην παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου προκύπτει ότι το αναλυτικό πρόγραμμα του 1909 για το μάθημα της γυμναστικής στο δημοτικό σχολείο παρέμεινε το ίδιο κατά την περίοδο αυτή, τουλάχιστον στα βασικά του σημεία. Το Σουηδικό γυμναστικό σύστημα, παρά τις αντιδράσεις που συνάντησε η εφαρμογή του την περίοδο αυτή, συνέχισε να ισχύει στη σχολική πράξη. Το νέο αυτό γυμναστικό μοντέλο επηρέασε βαθύτατα τα γυμναστικά εκπαιδευτικά δρώμενα, τουλάχιστον το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Το μοντέλο αυτό παρέμεινε αμετάβλητο για 56 ολόκληρα χρόνια, οπότε και αντικαταστάθηκε από το αναλυτικό πρόγραμμα του 1969⁸¹².

Όσον αφορά τη θέση του μαθήματος στην εκπαιδευτική διαδικασία, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η γυμναστική θεωρείται υποχρεωτικό μάθημα καθ' όλη αυτή την περίοδο και πρωτεύον στην εκπαίδευση και των δύο φύλων⁸¹³. Η ιεράρχησή του όμως σε σχέση με τα άλλα μαθήματα παρουσιάζει κάποιες διαφορές. Μολονότι το μάθημα βρίσκεται στην τελευταία θέση, όσον αφορά τη σειρά αναγραφής των μαθημάτων στο ωρολόγιο πρόγραμμα, παρά ταύτα ο χρόνος διδασκαλίας του αλλά και η εβδομαδιαία συχνότητα με την οποία διδασκόταν το μάθημα στο δημοτικό σχολείο, τροποποιούσε τη θέση αυτή. Έτσι για παράδειγμα στο ωρολόγιο πρόγραμμα του 1913 βρισκόταν στην τέταρτη θέση, από άποψη ωρών διδασκαλίας (δύο ώρες την εβδομάδα), μαζί με το μάθημα της μουσικής. Στην ουσία όμως βρισκόταν στην τρίτη θέση από άποψη συχνότητας διδασκαλίας, καθώς το μάθημα διδασκόταν τέσσερις φορές την εβδομάδα, από μισή ώρα. Η αξιολογική θέση του μαθήματος στη δημοτική εκπαίδευση αναβαθμίζεται συνεχώς κατά την περίοδο αυτή. Την άποψη αυτή τεκμηριώνουν επίσης οι όροι απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα καθώς γίνονταν σταδιακά δυσκολότεροι. Έτσι, για τη μη συμμετοχή του μαθητή στη γυμναστική απαιτούνταν εκτός από ιατρική γνωμάτευση και η απόφαση ειδικής επιτροπής που θα επισφράγιζε τη δικαιολογημένη απουσία του μαθητή⁸¹⁴.

⁸¹² Μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, οι απόπειρες και οι προτροπές για τη σύνταξη νέου αναλυτικού προγράμματος θα είναι συχνές. Απουσιάζει, ωστόσο, μια συστηματική και ολοκληρωμένη διερεύνηση της επίσημης σχολικής γνώσης (ειδικότερα σε επίπεδο αναλυτικού προγράμματος) από το 1913 έως σήμερα.

⁸¹³ Ν.5620, 1932, αρθ.2, παρ.1

⁸¹⁴ Ε.τ.Κ. 309/νόμος 4397 της 24^{ης} Αυγούστου του 1929, «Περί στοιχειώδους εκπαίδευσεως», αρθ.5, παρ.2 και νόμος 5620, 1932, αρθ.1, παρ.2.

Παράλληλα, αλλαγές καταγράφονται και στην κατανομή των προβλεπόμενων κινητικών δράσεων και δραστηριοτήτων που εντάχθηκαν στη σχολική γυμναστική πράξη. Σημαντικές επίσης ήταν οι ρυθμίσεις που έγιναν σχετικά με την οργάνωση του αθλητικού χώρου, κομμάτι του οποίου αποτελούσε και η σχολική γυμναστική, με την ίδρυση ειδικών φορέων εποπτευόμενων από το Υπουργείο Παιδείας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται η λήψη μέτρων σχετικά με την πλήρη και ομοιόμορφη εφαρμογή του προγράμματος σε όλα τα σχολεία του κράτους, την ανάπτυξη των σχολικών υποδομών, την αποτελεσματικότερη εποπτεία των σχολικών γυμναστικών πρακτικών, αλλά και την πληρέστερη μόρφωση και επιμόρφωση, σχετικά με το μάθημα της γυμναστικής, των διδασκάλων και των διδασκαλισσών.

Παρατηρούμε λοιπόν πως, κατά την περίοδο αυτή, η λειτουργία και η οργάνωση του μαθήματος της γυμναστικής κινήθηκε στη βάση τεσσάρων θεμελιακών αρχών⁸¹⁵: α. τη συγκρότηση ενός ενιαίου συστήματος σωματικών ασκήσεων που θα προέκυπτε μέσω της πιστής εφαρμογής των αναλυτικών προγραμμάτων, αλλά και ο εμπλουτισμός του μαθήματος με νέες ή βελτιωμένες δράσεις και δραστηριότητες. β. Τη μόρφωση ικανών, *τεχνικώς και επιστημονικώς παιδευμένων*, διδασκάλων και διδασκαλισσών για τη βελτίωση της διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής. γ. Την εξασφάλιση χώρων αλλά και *επαρκούς χρόνου* για τη διδασκαλία του μαθήματος. δ. Και, τέλος, την αποτελεσματικότερη οργάνωση του όλου πλαισίου και των εμπλεκόμενων σχολικών και εξωσχολικών φορέων. Με βάση τις αρχές αυτές και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έλαβε η σχολική γυμναστική, σύμφωνα με το θεσμικό πλαίσιο που παρουσιάσαμε, μπορούμε να επιχειρήσουμε τον σχολιασμό των αρχών αυτών.

α. Το αναλυτικό πρόγραμμα και ο εμπλουτισμός του μαθήματος

Το πρόγραμμα του 1909, που όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο προσπαθούσε να δημιουργήσει ένα ενιαίο πλαίσιο για τη διδασκαλία του μαθήματος, διατηρήθηκε αναλλοίωτο. Η συγγραφή των νέων αναλυτικών προγραμμάτων το 1913 για τη δημοτική εκπαίδευση δεν μετέβαλε το πρόγραμμα της σχολικής γυμναστικής. Ακόμη και το 1921, οπότε και κυκλοφόρησαν σε αυτόνομο τεύχος από το υπουργείο

⁸¹⁵ Ο ορισμός των αρχών αυτών πάνω στις οποίες οργανώθηκε και έπρεπε να συνεχίσει να οργανώνεται η *σωματική αγωγή* στην Ελλάδα τέθηκαν στην εισηγητική έκθεση για το νόμο 5620 του 1932, από τον τότε Υπουργό Παιδείας τον Π. Πετρίδη.

Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως τα Ωρολόγια και τα Αναλυτικά προγράμματα των Δημοτικών Σχολείων⁸¹⁶, το μάθημα της γυμναστικής συνέχιζε να διατηρεί την ίδια ακριβώς θέση με αυτή του προγράμματος του 1909. Η αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του μαθήματος έδινε ελάχιστη πρωτοβουλία στο δάσκαλο. Το γεγονός αυτό σήμαινε πως το πρόγραμμα έπρεπε να υλοποιηθεί χωρίς αλλαγές ή τροποποιήσεις. Έτσι αυτονόητα θεωρήθηκε υποχρεωτική η εφαρμογή των προγραμμάτων «συμφώνως προς το αναλυτικόν πρόγραμμα του Υπουργείου της Παιδείας και των Θρησκευμάτων απαγορευμένης αυστηρώς της εισαγωγής εις τα σχολεία πάσης άλλης μεθόδου ή συστήματος»⁸¹⁷. Το περιεχόμενο λοιπόν του μαθήματος παρέμεινε σταθερό, στα περισσότερα σημεία του, παρά τις κάποιες αλλαγές που έγιναν κατά την περίοδο αυτή, όπως η αύξηση των ωρών διδασκαλίας, η ενίσχυση του ρόλου των παιγνιδιών στη διδακτική πράξη, ο εμπλουτισμός των κινητικών δραστηριοτήτων με διάφορα αγωνίσματα ή εκδρομές, η ένταξη απογευματινών αθλητικών δραστηριοτήτων, καθώς επίσης και η ενίσχυση του ρόλου των γυμναστικών εξετάσεων και επιδείξεων.

Η σταθερότητα αυτή τονίζει τη μεγάλη σημασία που απέδιδε η πολιτεία στην ομοιόμορφη, τακτική και κεντρικά κατευθυνόμενη σωματική άσκηση των μαθητών σε όλη αυτή την περίοδο. Η σταθερότητα αυτή οφείλεται ασφαλώς στην επικράτηση του σουηδικού γυμναστικού συστήματος αλλά και στην «προβληματική προσέγγιση» του μαθήματος από τους δασκάλους. Σύμφωνα με τις πηγές μας, η «προβληματική προσέγγιση» του μαθήματος είχε ως βάση την εμμονή των δασκάλων στα παλαιά γερμανικά γυμναστικά συμπλέγματα που συνέχιζαν για πολλά χρόνια μετά την εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος να διδάσκονται στα δημοτικά σχολεία. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε ρυθμίσεις για την αυστηρή και απαρέγκλιτη εφαρμογή του περιεχομένου του προγράμματος αλλά και στην ανάγκη ειδικής γυμναστικής εκπαίδευσης και μετεκπαίδευσης για τους δασκάλους. Τα στοιχεία αυτά πρόβαλλε ως απαραίτητα και ο Ι. Χρυσάφης, ο οποίος πρέσβευε ότι «η εφαρμογή πλήρους και ομογενούς γυμναστικού συστήματος καθ' άπαν το Κράτος προϋποθέτει πάντως και γυμναστάς τελείως κατέχοντας τούτο και μορφωμένους επιστημονικούς. [...] Την τοιαύτην γυμναστικήν τελειοποίησιν του διδακτικού προσωπικού

⁸¹⁶ Υπουργείο Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως *Προγράμματα Ωρολόγια και Αναλυτικά παντός είδους πλήρων Δημοτ. Σχολείων αρρένων και θηλέων, εν Αθήναις 1921*

⁸¹⁷ Νόμος 2476, 1920. αρθ.27-Νόμος 4371, 1929. αρθ. 3, παρ.8.

προτεινόμεν και δι' αυτά τα δημοτικά σχολεία ένθα οι δημοδιδάσκαλοι φιλοτίμως μεν, αλλά λίαν εμπειρικός διδάσκουν την γυμναστική»⁸¹⁸.

β. Η γυμναστική εκπαίδευση και μετεκπαίδευση διδασκάλων και διδασκαλισών

Για την επίλυση των προβλημάτων αυτών, πριν ακόμη από την εισαγωγή των νέων προγραμμάτων του 1909, είχαν προηγηθεί επιμορφωτικά σεμινάρια των δασκάλων αλλά και των γυμναστών με σκοπό την αφομοίωση του νέου γυμναστικού συστήματος και την ουσιαστική διδασκαλία του μαθήματος στο δημοτικό σχολείο. Η επιμόρφωση των δασκάλων και σε θέματα γυμναστικής τέθηκε αρκετές φορές τόσο στις πολιτικές εξαγγελίες της περιόδου όσο και στα άρθρα των νομοσχεδίων που ψηφίστηκαν σχετικά με τη γυμναστική⁸¹⁹. Ειδικότερα με το νόμο 2476 του 1920 προβλεπόταν η ίδρυση μονοταξίου *Διδασκαλείου Γυμναστικής* για την περιοδική μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων, η λειτουργία όμως του οποίου δεν υλοποιήθηκε λόγω της πολιτικής μεταβολής που επήλθε. Ενώ στον νόμο 4371 του 1929 προβλεπόταν το μάθημα της γυμναστικής να διδάσκεται κατά προτίμηση από τους νέους δάσκαλους που υπηρετούσαν στις σχολικές μονάδες ή ακόμη στις πόλεις, το μάθημα μπορούσε να διδάσκεται και από τους γυμναστές της μέσης εκπαίδευσης. Είναι προφανής ο λόγος που ανάγκαζε την πολιτεία για τη λήψη τέτοιων μέτρων. Οι παλαιότεροι δάσκαλοι, με τις ελλείψεις γυμναστικές γνώσεις αλλά και με τις όποιες παρωχημένες αντιλήψεις τους σχετικά με τη σωματική άσκηση, θεωρούνταν λιγότερο ικανοί για τη διδασκαλία του μαθήματος. Εξάλλου, δε θα πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι οι νέοι δάσκαλοι ήταν καλύτερα εκπαιδευμένοι από τα διδασκαλεία στη νέα γυμναστική μέθοδο και περισσότερο προετοιμασμένοι για τις νέες παιδαγωγικές απαιτήσεις του μαθήματος. Τέλος εκθειάζεται ο ρόλος των γυμναστών, καθώς θεωρούνται οι πλέον κατάλληλοι για τη διδασκαλία του μαθήματος. Βέβαια η αντίληψη αυτή στηρίζεται και στην αντικειμενική διαφορά του επιπέδου των γυμναστικών γνώσεων μεταξύ των δασκάλων και των γυμναστών την περίοδο αυτή.

⁸¹⁸ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική...*, ό.π., σσ.178-179.

⁸¹⁹ Νόμος 2476. 1920.αρθ.21-Ν.1925, αρθ.4. παρ.10.

αλλά και πιθανώς στην πρόθεση ενίσχυσης του κύρους του νέου εκπαιδευτικού κλάδου των γυμναστών⁸²⁰.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο της μακροήμερευσης των κεντρικών εκπαιδευτικών γυμναστικών κατευθύνσεων αλλά και της περαιτέρω βελτίωσης της παρεχόμενης γυμναστικής γνώσης στους δασκάλους, αποτελούσε η διάταξη του νόμου 5620 του 1932 που όριζε την προσθήκη ωρών στις τελευταίες τάξεις των διδασκαλείων με αντικείμενο την εκμάθηση του οδηγού της *Σωματικής Αγωγής*⁸²¹. Το στοιχείο αυτό φωτίζει αρκετές διαφορετικές πλευρές του θέματος. Καταρχήν πραγματοποιήθηκε η ειδική εκπαίδευση των δασκάλων στο σουηδικό σύστημα, ένα αίτημα των ίδιων των δασκάλων αλλά και των υποστηρικτών του σουηδικού συστήματος⁸²². Από την άλλη, το γεγονός αυτό αναδεικνύει την ελλιπή γνώση και τη μη αποτελεσματική προσέγγιση του μαθήματος από τους δασκάλους όλο αυτό το χρονικό διάστημα, ενώ η ανάγκη ένταξης του σημαντικού αυτού εβδομαδιαίου χρόνου στο πρόγραμμα των μαθημάτων των Διδασκαλείων δείχνει τη βαρύτητα που απέδιδε η πολιτεία στο μάθημα της *Σωματικής Αγωγής* για την εκπαίδευση των μαθητών του δημοτικού σχολείου. Με τον τρόπο αυτό αναδεικνυόταν επίσης, για μια ακόμη φορά, η ανάγκη της ομοιόμορφης και «επιστημονικής» προσέγγισης του μαθήματος, στοιχείο που οδηγούσε και στην αναβάθμιση της διδασκαλίας του ίδιου του μαθήματος.

γ. Ο χώρος και ο χρόνος της σχολικής γυμναστικής

Ο Χώρος του μαθήματος

Δεν ήταν, όμως, μόνο το περιεχόμενο του προγράμματος που έχριζε βελτίωσης, καθώς η έλλειψη χώρων και η κακή κατάσταση των κτιριακών εγκαταστάσεων δεν υποστήριζαν την επαρκή διδασκαλία του μαθήματος. Το γεγονός αυτό επισημαίνεται

⁸²⁰ Είναι χαρακτηριστικές οι προσπάθειες που καταβάλλονται τόσο για την αύξηση του βασικού μορφωτικού επιπέδου των εισαχθέντων στα διδασκαλεία και στις σχολές γυμναστικής, όσο και των παρεχόμενων επιστημονικών γνώσεων στους μελλοντικούς γυμναστές. Περισσότερα για την εκπαίδευση των γυμναστών στο Μ.Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση...*, ό.π., σσ. 119-193

⁸²¹ «Εις δε τα διδασκαλεία εκατέρου φύλου διατίθενται και δύο επί πλέον ώραι καθ' εβδομάδα εις ρας δύο ανωτέρας τάξεις και καθ' όλον το σχολικόν έτος προς θεωρητικήν διδασκαλίαν και εκμάθησιν της χρήσεως του Οδηγού της σωματικής αγωγής του Υπουργείου της Παιδείας», Νόμος 5620, 1932, άθ.1, παρ.1

⁸²² Γεωργίου Κ. Σαββόπουλου, «Η Γυμναστική στο Δημοτικό Σχολείο»..., ό.π., σ. 105.

στην εισηγητική έκθεση του υπουργού παιδείας του Κ. Γόντικα στα νομοσχέδια του 1929: «εάν δε κατορθωθεί η απόκτησις τοιούτων διδακτηρίων, θα λυθή συγχρόνως και το ζήτημα των γυμναστηρίων και της δι' αυτών αναπτύξεως του πνεύματος του αθλητισμού και της αγάπης προς την γυμναστικήν, πράγμα όπερ δεν κατώρθωσε συν τοις άλλοις να καλλιεργήση το εκπαιδευτικόν μας σύστημα»⁸²³.

Οι ελλείψεις αυτές είχαν επισημανθεί ήδη νωρίτερα και η πρώτη προσπάθεια αντιμετώπισης της κατάστασης έγινε με την ψήφιση μέτρου το 1909 για την επιβολή ενσήμου των 50 λεπτών στα ενδεικτικά των δημοτικών σχολείων με σκοπό τη δημιουργία ειδικού λογαριασμού («κεφάλαιον σχολικής γυμναστικής και σκοποβολίας»)⁸²⁴. Η εφαρμογή του άρχισε άμεσα από τα τέλη του σχολικού έτους 1909-1910. Ήταν η περίοδος κατά την οποία η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε κακή κατάσταση με αποτέλεσμα η πολιτεία να μην μπορεί να χρηματοδοτήσει συγκεκριμένες ενέργειες. Σκοπός του ταμείου αυτού ήταν η ίδρυση γυμναστηρίων στα σχολεία του κράτους και η συντήρηση και προμήθεια «των δι' αυτά αναγκαίων υλικών».

Λίγο αργότερα, όπως μας πληροφορεί ο Ιωάννης Χρυσάφης, «ηυξήθη και επεξετάθη δια του νόμου 2442 (περί ταμείων σχολικής Προνοίας, Ιούνιος 1920) εις πάντα τα σχολεία του Κράτους»⁸²⁵. Το μέτρο αυτό διατηρήθηκε σε όλη αυτή την περίοδο, με την κατάργηση όμως του ενσήμου, με την αλλαγή της ονομασίας του σε «Κεφάλαιον Εθνικής Σωματικής Αγωγής» και με την ενίσχυση του ταμείου με πόρους από τον κρατικό προϋπολογισμό. Παρατηρούμε λοιπόν πως η στήριξη της σωματικής αγωγής γίνεται όλο και περισσότερο βασικό μέλημα της πολιτείας. Σε όλα σχεδόν τα νομοθετικά μέτρα της περιόδου υπήρχε μέριμνα για την ίδρυση και επάνδρωση γυμναστηρίων που θα βελτίωναν τη διδασκαλία του μαθήματος. Οι προσπάθειες σχετικά με τη γυμναστική στο δημοτικό σχολείο εντάθηκαν το 1929 με δάνεια, για την ανοικοδόμηση αλλά και βελτίωση των σχολικών κτηρίων, όπου προβλέπεται και η ύπαρξη αυλής και γυμναστηρίου.⁸²⁶ Τα μέτρα όμως αυτά ελάχιστα υλοποιήθηκαν.

⁸²³ Από την γενική εισηγητική έκθεση του υπουργού παιδείας Κ.Γόντικα για τα νομοσχέδια του 1929. Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, том. Α', μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1913-1929*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, 230

⁸²⁴ Ν. ΓΥΛΗ', 1909, αρθ.2

⁸²⁵ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική...*, ό.π., σ.119.

⁸²⁶ Ε.τ.Κ. 177 /νομοθετικό διάταγμα της 11ης Μαΐου του 1929, «Περί ανεγέρσεως διδακτηρίων», και Ε.τ.Κ. 211/νόμος 4179 της 17ης Ιουνίου 1929 «Περί κυρώσεως του Ν. Διατάγματος της 11ης Μαΐου 1929 "Περί ανεγέρσεως διδακτηρίων"».

Ο Χρόνος του μαθήματος

«Εξίσου επιτακτική προς την εξεύρεσιν χώρων [σύμφωνα με τον ο Ι. Χρυσάφη] είναι και η ανάγκη της εν τω σχολικώ προγράμματι εξασφαλίσεως χρόνου επαρκούς δια την πλήρη σωματικήν των μαθητών εξάσκησιν»⁸²⁷. Ο χρόνος διδασκαλίας του μαθήματος αποτελούσε μια σημαντική μεταβλητή για την ουσιαστική λειτουργία του μαθήματος στο πλαίσιο του ωρολογίου προγράμματος των σχολείων.

Βέβαια, πριν προχωρήσουμε στο σχολιασμό των δεδομένων της περιόδου σχετικά με τις ώρες που διατίθενται για το μάθημα της γυμναστικής, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αναφερόμαστε στην κατανομή του χρόνου που αναφέρεται στα προγράμματα και στα νομικά κείμενα της περιόδου. Σε καμιά περίπτωση οι αναφορές αυτές δεν αντιστοιχούν σε πραγματικές καταστάσεις σχετικά με τις ώρες διδασκαλίας του μαθήματος.

Η επισκόπηση λοιπόν των στοιχείων της περιόδου μας οδηγεί στις παρακάτω διαπιστώσεις: Μέχρι το 1913, ο χρόνος για τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής διατηρήθηκε αμετάβλητος σε επίπεδο αναλυτικού προγράμματος αλλά και κεντρικών κατευθύνσεων. Το 1912, όπως αναφέρεται σε εγκύκλιο του Υπουργείου, δεν εφαρμοζόταν το πρόγραμμα και οι δάσκαλοι μετά το πέρας των γυμναστικών εξετάσεων παραμελούσαν τη διδασκαλία του μαθήματος. Το γεγονός αυτό δείχνει την αναντιστοιχία ανάμεσα στις νομοθετικές προβλέψεις και ρυθμίσεις και τις πραγματικότητες της σχολικής ζωής. Έτσι, παρά τη σταθερότητα που παρατηρήσαμε σε επίπεδο αναλυτικών προγραμμάτων, στις σχολικές μονάδες τα πράγματα ήταν μάλλον διαφορετικά.

Το 1913 έχουμε τις πρώτες αλλαγές ως προς το χρόνο διδασκαλίας του μαθήματος. Οι συγγραφείς του προγράμματος κατένειμαν σε περισσότερες ημέρες τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής, αλλά διατήρησαν το γενικό εβδομαδιαίο διδακτικό χρόνο του μαθήματος. Έτσι χωρίς να μειωθεί το δίωρο της εβδομαδιαίας γυμναστικής των μαθητών, το μάθημα ορίστηκε να διδάσκεται τέσσερις φορές την εβδομάδα σε κάθε τάξη, αλλά από μισή ώρα. Παράλληλα δινόταν η δυνατότητα να αυξηθούν οι ώρες αυτές με τις εκδρομές των μαθητών. Η διδασκαλία του μαθήματος περισσότερες ημέρες της εβδομάδας εγγράφεται στην προσπάθεια να δοθεί μια νέα

⁸²⁷ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική...*, ό.π., σ.84.

ώθηση στη σχολική γυμναστική. Η πρόβλεψη για τη σωματική άσκηση στο καθημερινό σχεδόν πρόγραμμα των μαθητών, είτε ως σχολική γυμναστική είτε ως εκδρομική δράση, δείχνει τη σημασία που απέδιδαν οι συντάκτες του προγράμματος στη σωματική άσκηση των μαθητών.

Με το νόμο 4371 του 1929 προβλέπεται αύξηση των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος. Η σωματική αγωγή από δύο έπρεπε τώρα να διδάσκεται πέντε ώρες την εβδομάδα και, πιο συγκεκριμένα, μια ώρα κάθε ημέρα, εκτός της Πέμπτης. Εξάλλου, με το νόμο 5620 του 1932, στο μάθημα της γυμναστικής που παρέμενε πεντάωρο προστίθεται επιπλέον ένα απογευματινό δίωρο την εβδομάδα για διάφορα αγωνιστικά παιχνίδια. Το 1933 με το νόμο 5780, το μάθημα της σωματικής αγωγής περιορίζεται σε τρεις ώρες την εβδομάδα, ενώ τα εβδομαδιαία απογευματινά δίωρα των αγωνιστικών παιχνιδιών μειώθηκαν σε δύο δίωρα το μήνα.

Παρατηρούμε λοιπόν πως ο χρόνος που προβλέπεται για τη σωματική αγωγή των μαθητών του δημοτικού σχολείου την περίοδο αυτή παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως οι διακυμάνσεις αυτές ακολουθούν το ρυθμό των πολιτικών μεταβολών που λαμβάνουν χώρα την συγκεκριμένη περίοδο και αντανακλούν διαφορετικές αντιλήψεις για τη γυμναστική και το ρόλο της στο σχολικό πρόγραμμα.

δ. Η Εποπτεία του μαθήματος της Σωματικής αγωγής

Κατά την περίοδο αυτή αναθεωρήθηκε και το πλαίσιο για την εποπτεία και τον έλεγχο της εφαρμογής των διατάξεων και των οδηγιών σχετικά με τη διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής. Την εποπτεία και τη ρύθμιση των σχολικών γυμναστικών δραστηριοτήτων ασκούσε κυρίως ο επιθεωρητής της γυμναστικής, εκτός από τους διευθυντές των σχολείων και τους γενικούς επιθεωρητές της δημοτικής εκπαίδευσης. Σταδιακά όμως η οργάνωση και η διοίκηση της σωματικής αγωγής ανατέθηκε σε ειδικό τμήμα του υπουργείου Παιδείας.

Από το νόμο ακόμη ΒΧΚΑ΄ του 1899 καθώς επίσης και με το νόμο ΓΥΛΗ΄ (υπ.αριθ.3438) του 1909⁸²⁸, είχε θεσμοθετηθεί η θέση ειδικού επιθεωρητή γυμναστικής, ο οποίος είχε ως έργο την εποπτεία των σχολικών μονάδων για την

⁸²⁸ Ε.τ.Κ., 284/νόμος ΓΥΛΗ΄ (υπ.αριθ.3438) της 5^{ης} Δεκεμβρίου 1909, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΒΧΚΑ΄ νόμου «περί γυμναστικής κλπ.», αρθ.1, (σχετικά με την αντικατάσταση του άρθ.51 του ΒΧΚΑ).

υλοποίηση των νέων γυμναστικών κατευθύνσεων. Έτσι, το βασιλικό διάταγμα της 25^{ης} Ιανουαρίου 1900 όριζε ότι οι γυμναστικές εξετάσεις των σχολείων θα έπρεπε να έχουν την έγκριση του επιθεωρητού της γυμναστικής⁸²⁹. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο νόμος 2476 του 1920 που υποχρέωνε τους δασκάλους να αποστέλλουν ειδική έκθεση για τις επιδείξεις που λάμβαναν χώρα στην κάθε σχολική μονάδα και την κοινοποίησή της στο υπουργείο Παιδείας μέσω του επιθεωρητή⁸³⁰. Οι διατάξεις αυτές αναδείκνυαν το αυξημένο ενδιαφέρον της πολιτείας για το μάθημα της Γυμναστικής, ενώ καθιστούσαν το θεσμό του επιθεωρητή της γυμναστικής σημαντικό παράγοντα για την προαγωγή του μαθήματος. Για το λόγο αυτό, το 1929 ο νομοθέτης με το νόμο 4371 όριζε ότι «για την ακριβή εφαρμογή των διατάξεων καθίστανται υπεύθυνοι οι διδάσκοντες την γυμναστική [..] και οι Γενικοί επιθεωρηταί των σχολείων και της Γυμναστικής»⁸³¹, καθιστώντας έτσι συνυπεύθυνα για τη ορθή διδασκαλία του μαθήματος όλα τα στελέχη της εκπαίδευσης. Την ίδια λογική ακολούθησε και ο νόμος 5620 του 1932, ο οποίος όμως για την καλύτερη εποπτεία της σχολικής γυμναστικής πρακτικής ανέβαζε τον αριθμό των επιθεωρητών της γυμναστικής σε έξι, έναν δηλαδή επιθεωρητή για κάθε περιφέρεια⁸³². Η πολιτική όμως μεταβολή του 1933 οδήγησε στην κατάργησή τους με τον νόμο 5780 του 1933 και την επαναφορά του θεσμού του Γενικού Επιθεωρητή γυμναστικής και του επιθεωρητού Μακεδονίας –Θράκης⁸³³.

Η σημασία που αποδιδόταν στη σχολική γυμναστική στην εκπαίδευση αλλά και η επέκταση των φορέων του αθλητισμού κατέστησαν απαραίτητη τη ρύθμιση και την εποπτεία τους από ένα κεντρικά ελεγχόμενο θεσμικό όργανο. Οι πρώτες προσπάθειες έγιναν με την ίδρυση του *Τμήματος Γυμναστικής* στο Υπουργείο Παιδείας το 1917, με σκοπό την ενίσχυση και την πληρέστερη εφαρμογή «των ισχυουσών διατάξεων περί γυμναστικής»⁸³⁴.

Οι αλλαγές της πολιτικής κατάστασης (1925) αλλά και η αλλαγή των κατευθύνσεων της γυμναστικής εκπαίδευσης οδήγησαν στην αυτονομία του τμήματος και στη μετονομασία του σε «Διεύθυνσις Εθνικής Φυσικής Αγωγής

⁸²⁹ Β.Δ. 25/1/1900, αρθ.4

⁸³⁰ Β.Δ. 1915, αρθ.2 και Ν.2476 του 1920, αρθ. 7 παρ.6.

⁸³¹ Ν. 4371, 1929, αρθ. 3, παρ.8.

⁸³² Ν. 5620, 1932, αρθ. 2 παρ.1 και 3, αρθ.3 παρ.2.

⁸³³ Ν. 5780 του 1933.

⁸³⁴ Ε.τ.Κ., 245/ νόμος 1002 της 24 Οκτωβρίου 1917 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 238 “περί του προσωπικού των υπαλλήλων του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως”».

εξαρτωμένη εκ του ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης»⁸³⁵. Με το νόμο 4371 του 1929, «η διοίκις και η εποπτεία της σωματικής αγωγής των νέων υπάγεται στο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων και διεξάγεται δια του νυν υφισταμένου ανεξαρτήτου τμήματος σωματικής αγωγής και στρατιωτικής προπαιδείσεως»⁸³⁶, όπως προέβλεπε αργότερα και ο νόμος 5620 του 1932⁸³⁷. Οι δικαιοδοσίες του αρμόδιου τμήματος, σε όποια μορφή κι αν λειτούργησε, δεν αφορούσαν μόνο τη γενική εποπτεία της γυμναστικής και των αθλητικών εκδηλώσεων⁸³⁸, αλλά και τη λήψη μέτρων για την τήρηση μιας «ενιαίας κατευθύνσεως της σωματικής αγωγής».

Οι θεσμοθέτηση των οργάνων αυτών καταδεικνύουν όχι μόνο τη σημασία που αποδίδεται από το κράτος στη γυμναστική αλλά και την πρόθεση για τον έλεγχο των εν γένει κατευθύνσεων των αθλητικών δρώμενων. Η καταστρατήγηση επομένως των θεσμικών πλαισίων του μαθήματος συνεπαγόταν και κυρώσεις για τους διδάσκοντες. Γίνεται λοιπόν φανερό πως η θέσπιση των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών φορέων έγινε στην κατεύθυνση της επιβολής ενός υποχρεωτικού και σαφώς οριοθετημένου χαρακτήρα της σχολικής σωματικής άσκησης τόσο για το μαθητή όσο και για το δάσκαλο που δίδασκε την προβλεπόμενη από το πρόγραμμα ύλη του μαθήματος. Ο έλεγχος του αρμόδιου επιθεωρητή στην έγκριση των προγραμμάτων, τόσο των γυμναστικών εξετάσεων όσο και των σχολικών επιδείξεων και αγώνων, δείχνει αυτόν τον προσανατολισμό προς την αυστηρή εφαρμογή των προβλεπόμενων ρυθμίσεων. Έτσι στο χρονικό διάστημα αυτής της περιόδου το ένα και μοναδικό αναλυτικό πρόγραμμα αποτέλεσε κανόνα δίχως εξαίρεση στην διδασκαλία του μαθήματος.

Συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά της σωματικής αγωγής της περιόδου μπορούμε να υποστηρίξουμε πως οι προσπάθειες της πολιτείας κινούνταν στην κατεύθυνση μιας σταθερής και αυστηρά οριοθετημένης σχολικής σωματικής άσκησης. Οι κατευθύνσεις αυτές υποστηρίζονταν από τη σταθερή μορφή των αναλυτικών προγραμμάτων του μαθήματος, αλλά και από τον αυστηρό έλεγχο για την τήρηση των κατευθύνσεων του.

⁸³⁵ Ε. τ. Κ., 400/ βασιλικό διάταγμα της 9^{ης} Δεκεμβρίου του 1925, «Περί ενιαίας οργανώσεως της Σωματικής Αγωγής και της Στρατιωτικής προπαιδείσεως καθ' άπαν το Κράτος».

⁸³⁶ Ν. 4371 του 1929, ό.π., αρθ. 4, παρ.1.

⁸³⁷ Ν. 5620 του 1932, ό.π., αρθ. 4, παρ.1.

⁸³⁸ Μάλιστα ο Ν.4371 του 1929 περιλάμβανε την ίδρυση δύο γραφείων: το σχολικής και το εξωσχολικής σωματικής αγωγής, αρθ.6, παρ.1.

4. Αποτίμηση των διεργασιών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου

Από τη Γυμναστική στη Σωματική Αγωγή

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις δείχνουν ότι κατά την περίοδο αυτή διαμορφώνεται μια νέα αντίληψη για το ρόλο του σχολείου στην κοινωνία. Οι ιδεολογικές επιλογές των συντακτών των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στο σχολείο στόχευαν στην προσαρμογή του σχολείου στις διεργασίες που συντελούνταν γενικότερα στην κοινωνία, γεγονός που αποτυπώνεται και στις κατευθύνσεις για τη σχολική σωματική άσκηση.

Κομβικό στοιχείο για την κατανόηση των αλλαγών των στοχεύσεων της σχολικής γυμναστικής κατά την περίοδο αυτή είναι η μελέτη της χρήσης του όρου *Σωματική Αγωγή*, καθώς η χρήση του λειτουργεί ως δείκτης ιστορικών μεταβολών στη σχολική γυμναστική. Την περίοδο αυτή οι παιδαγωγικοί όροι πολιτικοποιούνται και ιδεολογικοποιούνται, παραπέμποντας σε πολιτικά και ιδεολογικά πλαίσια που αφορούν γενικότερα το μέλλον της κοινωνίας. Ένα παράδειγμα είναι η χρήση του όρου «*Νέος*» στην προμετωπίδα προτάσεων για μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση, όπως «*Νέα Αγωγή*», «*Νέο Σχολείο*». Η πολιτικοποίηση και η ιδεολογικοποίηση των όρων αυτών παραπέμπει βεβαίως και σε νέες ιδέες και αξίες που προωθούνται κατά την περίοδο αυτή.

Το 1925 ο όρος *Γυμναστική* αντικαθίσταται με το προεδρικό διάταγμα της 13^{ης} Νοεμβρίου του 1925 από τον όρο *Σωματική Αγωγή*. Με το όρο αυτό περάσαμε από μια ηθική και κοινωνική σημασία της σωματικής άσκησης, όπως την είδαμε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σε μια πολιτική χρήση της που αποτυπώνεται στον όρο *σωματική αγωγή*. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι νέες παιδαγωγικές τάσεις θεωρούσαν τη μόρφωση του λαού βασική προϋπόθεση για την πρόοδο του ελληνικού κράτους αλλά και την κοινωνική και πολιτική πρόοδο. Προς την κατεύθυνση αυτή, κυρίως από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κινήθηκαν οι προοδευτικές εκπαιδευτικές δυνάμεις του τόπου επιδιώκοντας να αναδείξουν την ανάγκη των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων σε μείζον κοινωνικοπολιτικό ζήτημα. Οι προτάσεις τους για το σχολείο, που ήταν από τις πλέον συγκροτημένες και επεξεργασμένες, απέδιδαν στη σωματική άσκηση εξέχουσα θέση και η οργάνωση του μαθήματος που πρότειναν συνδεόταν με την αποτελεσματικότητα των πολιτικών και κοινωνικών στόχων του μαθήματος. Για την ένταξή της στη «νέα παιδεία που θ' αποτελέσει το σταθερόν βάθρον του πολιτισμού

της Νέας Ελλάδος»⁸³⁹, ήταν επιβεβλημένη η σύνδεσή της με τη σχολική αγωγή. Στο πνεύμα των συνθηκών αυτών ο παιδαγωγός Ιωακείμ Ι. Παυλίδης τόνιζε ότι για «να επιδοθώμεν εις την ανόρθωσιν των εκπαιδευτικών ημών πραγμάτων και εις την εν γένει διαπαιδαγώγησιν των Ελλήνων»⁸⁴⁰ απαιτούνταν μια παιδεία που θα είχε στόχο τη «διάπλαση του χαρακτήρος και παροχή γνώσεων και δεξιοτήτων απαραίτητων εις πάντα άνθρωπον δια να ζήση την σημερινήν ζωήν». «Διότι, όπως έγραφε ο Ιωακείμ Παυλίδης, πρώτον τας δύο μεγάλας επιστήμας, τας διαρρυθμιζούσας πάσαν εκπαίδευσιν, την Πολιτικήν οικονομίαν και την Παιδαγωγικήν, δεν ελάβομεν υπόψη διότι δεύτερον δεν εμελετήσαμεν παντάπασιν, δεν εψυχολογήσαμεν τον λαόν τούτον, ον επρόκειτο να εκπαιδευθώμεν, ούτε γενικώς την ψυχήν αυτού, ως ψυχήν ανθρωπίνην»⁸⁴¹. Τα αποσπάσματα αυτά τονίζουν ιδιαίτερα τις ιδεολογικές και πολιτικές παραμέτρους της γυμναστικής εκπαίδευσης για τη διάπλασης των παιδικών χαρακτήρων και εν όψει των αλλαγών που προτεινόταν για την ελληνική κοινωνία.

Ο όρος *σωματική αγωγή* χρησιμοποιούνταν στο δημόσιο λόγο από πολύ νωρίς, τόσο από τους φιλελεύθερους διανοούμενους όσο και από τους συντηρητικούς, με τα δικά τους όμως ηθικοπατριωτικά επιχειρήματα σχετικά με την αγωγή των νέων. Ο Παυλίδης, διαδίδοντας τις νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις, έγραφε στην *Παιδαγωγική* του: «αντικείμενον της σωματικής αγωγής είναι η γνώσις των εκ της Υγιεινής και Διαιτητικής κανόνων, καθ' ους γίνεται η διατροφή, ανάπτυξις και καλή διατήρησις του σώματος υπό το πνεύμα της Παιδαγωγικής επιστήμης, προϋποθέτει δε την γνώσιν της Σωματολογίας του ανθρώπου»⁸⁴². Ενώ μέχρι τότε η *γυμναστική* στόχευε να γυμνάσει απλά το σώμα μέσω των σωματικών ασκήσεων, τώρα επιδιώκεται η αγωγή των μαθητών και μαθητριών μέσω της σωματικής άσκησης. Η αντίληψη αυτή πρωτοεμφανίστηκε στα νομοσχέδια του 1899, στα οποία ο Α. Ευταξίας έθετε ένα γόνιμο προβληματισμό σχετικά με τη σχολική σωματική άσκηση: «αν η αγωγή σκοπόν έχει την αρμονικήν ανάπτυξιν πασών των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων και δεξιοτήτων του ανθρώπου, δι' ής και μόνης καθίσταται εις τούτον εφικτή ή εκπλήρωσις του επί γης προορισμού του, η γυμναστική, η ούσα κατά ταύτα μέρος

⁸³⁹ Από τη γενική Εισηγητική έκθεση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1913, που ήταν γραμμένη από τον Δ. Γληνό. Βασικός της άξονας ήταν η *κυρίαρχη αστική αντίληψη για την ιδεολογική, κοινωνικοπολιτική, εθνική, παιδαγωγική, πολιτισμική και οικονομική λειτουργία του σχολείου*. Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τομ. Α, ό.π., σσ.32-33.

⁸⁴⁰ Ιωακείμ Ι. Παυλίδης, *Πρακτικόν σύστημα δημοτικής εκπαίδευσως παρά τοις Έλλησιν ήτοι διδακτική και παιδαγωγική δια πλήρη δημοτικά σχολεία μετά τεχνικής εκπαίδευσως, τόμος Β', Παιδαγωγική, εν Αθήναις 1904, σ. ζ'.*

⁸⁴¹ Στο ίδιο, σ. ζ'.

⁸⁴² Στο ίδιο, σ. 29.

αναπόσπαστον της αγωγής, οφείλει να είνε πολυμερής τις και να συμβάλληται εις την αρμονικὴν ἀνάπτυξιν του ὅλου σώματος, ὅπερ οὕτω και μόνον δύναται ν' αποβῆ υγιές και σθεναρόν της ψυχῆς σκῆνωμα, δεξιόν δε ὄργανον της πραγματώσεως των αγαθῶν σκοπῶν και ηθικῶν αὐτῆς προαιρέσεων»⁸⁴³. Οι αντιλήψεις σχετικά με τον παιδαγωγικὸ ρόλο της γυμναστικῆς σταδιακά ἄλλαξαν, με την επικράτηση των νέων γυμναστικῶν παιδαγωγικῶν αντιλήψεων και πρακτικῶν του Σουηδικοῦ συστήματος. Στο ἐπίπεδο αὐτὸ η σχολικὴ γυμναστικὴ αναγόταν σε δραστηριότητα εθνικῆς σημασίας, καθὼς «η γυμναστικὴ [θεωρήθηκε ὅτι] εἶναι παιδαγωγία κατ' ἐξοχὴν ἠθοποιός, ἀπὸ ταύτης τα ρόδινα χρώματα και τα σώματα τα σφριγηλά ενός λαοῦ δεν εἶνε μόνον κεφάλαιον ἰσχύος, ἀλλὰ και κεφάλαιον ηθικῶν ενός ἔθνους»⁸⁴⁴.

Ἀλλὰ και ο ἴδιος ο Ἰωάννης Χρυσάφης θεωροῦσε το Σουηδικὸ γυμναστικὸ σύστημα «αληθές μέσον αγωγῆς της νεότητος»⁸⁴⁵ ἀνασκευάζοντας τις πρότερες αντιλήψεις του. Οι αντιλήψεις του αὐτές, μέχρι το 1905, ἀκολουθοῦσαν μια μάλλον κραταιὰ ἀκόμη ἀντίληψη, σε ἓνα μεγάλο κύκλο παιδαγωγῶν, σύμφωνα με την ὁποία η *Γυμναστικὴ* συνέχιζε να ἐκλαμβάνεται ἀκόμη ως συνώνυμο της υγείας και της ευρωστίας. Ἐμφατικὰ μάλιστα ο Χρυσάφης τόνιζε: «η υγεία εἶναι ο κύριος σκοπός της γυμναστικῆς»⁸⁴⁶.

Στη συζήτηση ὁμως των νομοσχεδίων του 1917 ο ὅρος *σωματικὴ αγωγή* ἔρχεται για πρώτη φορά στην επικαιρότητα. Ἀξίζει να τονίσουμε ἐδῶ πως εἶναι η περίοδος ἔντονων πολιτικῶν και ἰδεολογικῶν διεργασιῶν, καθὼς η χώρα βίωσε τον *εθνικὸ διχασμό*. Ἐπρεπε ὁμως να περάσουν οκτὼ ἀκόμη χρόνια για να ἐκφραστεῖ και θεσμικὰ η νέα ἀντίληψη για τη *σωματικὴ ἀσκηση*, ἡ ἀντίληψη που υιοθετήθηκε ἀπ' ὅλα τα κοινωνικοπολιτικὰ στρατόπεδα, καθὼς ἔβλεπαν σ' αὐτὴν ἓνα ἰσχυρὸ μέσον διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς. Ο Α. Παρασκευόπουλος, υπέρμαχος των ἀντιλήψεων περί *Νέας Αγωγῆς* και ως ἐκ τούτου της *σωματικῆς αγωγῆς*⁸⁴⁷, ἔγραφε στο βιβλίο του *Σωματικὴ Αγωγή και παιγνίδια*, ὅτι:

⁸⁴³ Ἀθανάσιος Εὐταζίας, *Μεταρρύθμισις και Ἀνόρθωσις...*, ὅ.π., στο κεφ. IV *Η Γυμναστικὴ*, σ. 51.

⁸⁴⁴ Ἀνυπόγραφο ἄρθρο. «Οι Σχολικοὶ Ἀγῶνες», *Εθνικὴ Αγωγή*, ἔτ. Γ', 9(1 Μαΐου 1900), σ. 129.

⁸⁴⁵ Ι. Χρυσάφης, *Η Σωματικὴ Αγωγή και η στρατιωτικὴ...*, ὅ.π., σ. 41.

⁸⁴⁶ Ι. Χρυσάφης, *Η Γυμναστικὴ...*, ὅ.π., σ. 5.

⁸⁴⁷ Η ἐκτίμησή μας αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τις ἀναφορές του στον W. Kilpatrick (Α. Παρασκευόπουλος, *Σωματικὴ αγωγή και Παιγνίδια*, ὅ.π., σ. 33) ο ὁποῖος ἦταν ἓνας ἀπὸ τους μεγάλους ἐκφραστῆς των νέων παιδαγωγικῶν ἀντιλήψεων (Νέα Αγωγή) στην Ἀμερικὴ μαζί με τον Dewey. (H. Rohrs, *Τὸ κίνημα της προοδευτικῆς Ἐκπαίδευσης*, μετ. Δ. Δελικωνσταντῆ-Σ. Μπουζάκη, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 43 και στο Α. Δανασσιῆς-Αφεντάκης, *Εἰσαγωγή στην παιδαγωγικὴ...*, ὅ.π., σ. 124) Ο W. Kilpatrick ἦταν καθηγητῆς της Παιδαγωγικῆς στο Πανεπιστήμιο της Columbia ἀπ' ὅπου ἀποφοίτησε και ο Παρασκευόπουλος.

«το λάθος είναι ότι επήραν [οι μέχρι τότε παιδαγωγοί-γυμναστές] τη σωματική αγωγή σαν κάτι ξεχωριστό από την όλη εκπαίδευση»⁸⁴⁸. «Το όλο σύστημα της σωματικής αγωγής ελησμόνησε μέχρι σήμερα να παρασκευάσει το παιδί για μια ταχεία κοινωνική του προσαρμογή σε κάθε κατάσταση που αντιμετωπίζει. Ταχεία κοινωνική προσαρμογή του ατόμου δεν είναι δυνατή, εκτός αν αποκτήσει τούτο συνήθειες για αυτοκυβερνησία, αυτοθυσία, δικαιοσύνη, πιστότητα, θεληματική υπακοή, συνεργασία, ανάληψη ευθύνης, συνήθειες τέλος, που να ημπορή να μας δώσει το καλύτερο και περισσότερο, που ημπορή, για τον εαυτόν του και για την ομάδα, στην οποία ανήκει»⁸⁴⁹.

Ενώ συνεχίζοντας όριζε το σκοπό της ως εξής:

«[με την] σωματική αγωγή έχουμε πρώτης γραμμής ευκαιρία να παρασκευάσουμε γερό σώμα των παιδιών από τη μια μεριά και από την άλλη μεριά να μορφώσουμε αρχηγούς για δημοκρατία και να καλλιεργήσουμε ιδεώδη δημοκρατικής κοινωνίας»⁸⁵⁰.

Από την άλλη πλευρά, όπως αναφέρει η Α. Φραγκουδάκη, βασικά στοιχεία για την παιδεία στο πλαίσιο του *αστικού ορθολογισμού*, που πρόβαλε η αστική ιδεολογία της εποχής, ήταν «η γνώση, η επιστήμη και η λογική. Στη θέση της ηθικής βρίσκεται η νομικοπολιτική ιδεολογία στα πλαίσια της οποίας η εφαρμογή των νόμων αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής ζωής. Εξαιρείται η τιμιότητα, η φιλαλήθεια, η εργατικότητα και κυρίως το συλλογικό πνεύμα και η κοινωνική αλληλεγγύη»⁸⁵¹. Την αποτύπωση των νέων αυτών αντιλήψεων συναντάμε στις διατυπώσεις για το σκοπό της σωματικής αγωγής, όπως αυτός διαγράφεται στο νόμο 4371 του 1929: «Σκοπός της σωματικής αγωγής είναι η εξασφάλις της υγείας και η σύμμετρος και αρμονική ανάπτυξις των σωματικών και ψυχικών δυνάμεων των νέων, καθώς και η τροπή αυτών προς υγιείς και ηθικάς έξεις και πράξεις»⁸⁵². Έτσι ως σκοπός της *Σωματικής αγωγής* δεν οριζόταν μόνο η σωματική ευεξία και υγεία των μαθητών, αλλά και η αρμονική ψυχοσωματική ανάπτυξή τους με στόχο την προετοιμασία τους για την κοινωνική ζωή και τη διαμόρφωσή τους ως ολοκληρωμένων ατόμων.

Παρατηρώντας τις δύο αναφορές βλέπουμε πως είναι προφανής η σχέση του όρου *Σωματική αγωγή* με το πνεύμα που οι φιλελεύθεροι επιχειρούσαν να εισαγάγουν

⁸⁴⁸ Α. Παρασκευόπουλος, *Σωματική αγωγή και Παγνίδια*, ό.π., σ.30.

⁸⁴⁹ Στο ίδιο, σ.31.

⁸⁵⁰ Στο ίδιο, σ.32.

⁸⁵¹ Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, ό.π., σ.43.

⁸⁵² Ν.4371, 1929, αρθ.1.

στην εκπαίδευση κατά την περίοδο αυτή. Όπως επίσης είναι εμφανής η προσπάθεια αναδιάρθρωσης των εκπαιδευτικών πραγμάτων και η εισαγωγή νέων αξιών στη σχολική πράξη. Συνεπώς, στη βάση των νέων αντιλήψεων για τη *σωματική αγωγή*, κυρίαρχη θέση κατέχει αναπόφευκτα η προβολή νέων αξιών και προτύπων που έπρεπε να καλλιεργηθούν για μια νέα ριζική κοινωνική αλλαγή.

Είναι πλέον φανερό πως οι γενικότερες εκπαιδευτικές αλλαγές, αλλά και ειδικότερα στο μάθημα της γυμναστικής, στόχευαν παράλληλα στη δημιουργία μιας νέου τύπου ταυτότητας για τους Έλληνες πολίτες του 20^{ου} αιώνα. Μια ταυτότητα που δομούνταν πάνω στις αξίες του θάρρους, της φρόνησης, της αποφασιστικότητας, της τάξης, της αυστηρής υποταγής στο κοινό συμφέρον όμως «της ιδίας αυτών βουλήσεως», της φιλοπατρίας. Νομομοποιητικός λόγος των γυμναστικών κατευθύνσεων της περιόδου ήταν το ένδοξο ελληνικό γυμναστικό παρελθόν. Ο λόγος αυτός χρησιμοποιούνταν ως μια ιστορική πραγματικότητα που έδινε τη δυνατότητα στους εκάστοτε ιδεολογικούς προσανατολισμούς της σωματικής αγωγής να νομομοποιούνται χωρίς το βάρος των ιδεολογημάτων των εκφραστών τους, που πιθανώς να τους έθεταν σε αμφισβήτηση.

«Είναι λοιπόν παλαιοτάτη Ελληνική παράδοσις και η γυμναστική, και συνεπώς αποτελεί σημαντικώτατον μέρος της προγονικής ημών κληρονομίας, και ίσως το χρησιμώτατον [...] η γυμναστική και η λοιπή παιδεία δύναται να αναβιάσουν ημάς εις την αυτήν σωματικήν και ψυχικήν περιωπήν προς τους ημιθέους εκείνους [...] ο δε νούς και η ψυχή η Ελληνική, αδέσμευτοι από πάσαν πρόληψιν και άγνοιαν, ελεύθεροι και ανεξάρτητοι ν' ακολουθήσουν την οδόν του αληθούς, του ωραίου και του αγαθού»⁸⁵³.

Στο επίπεδο αυτό ο λόγος και ο αντίλογος ορίζονταν σε σχέση με την ελληνικότητα ή μη των σχετικών προσεγγίσεων και προτάσεων. Χαρακτηριστική είναι η κριτική που ασκούν οι φιλογυμναστικοί της περιόδου σχετικά με την ξενόφερτη αθλητική κουλτούρα των σπορ, της αθλητικής μονομέρειας που αυτά εισήγαγαν καθώς και την ανάγκη αναζήτησης της χαμένης ελληνικότητας τουλάχιστον στο επίπεδο της σχολικής γυμναστικής. Το αρχαιοελληνικό κλέος και η συνέχεια του έθνους προβάλλονται ως δομικά στοιχεία της νεοελληνικής ταυτότητας και χρησιμοποιούνται εργαλειακά για τη διαμόρφωση της ταυτότητας του νέου πολίτη μέσω της γυμναστικής. Η τάση εισαγωγής και μίμησης των νέων δυτικών

⁸⁵³ Ι. Χρυσάφης, *Η Γυμναστική κατά το Σουηδικό...*, ό.π., σ. 20.

αθλητικών προτύπων, των σπορ, φαίνεται να αναστρέφεται και να αναγορεύεται σε πρόξενο δεινών, εφόσον φέρεται να απειλεί κάθε τι ελληνικό και κυρίως αρχαιοελληνικό.

Έτσι λοιπόν το μάθημα της *σωματικής αγωγής* αποτέλεσε και αυτό ένα πεδίο αντιπαραθέσεων με αιχμή διάφορες ρυθμίσεις για τη σχολική γυμναστική καθ' όλη αυτή την περίοδο. Το γεγονός αυτό δείχνει τις πολιτικές διαστάσεις που προσέλαβε η πολιτική για τη *σωματική αγωγή* όπως αναφέρθηκε προηγούμενα. Η χρήση του όρου στο δημόσιο λόγο και κυρίως στον «προοδευτικό» δημόσιο λόγο, μαρτυρεί πόσο είχε σταθεροποιηθεί και πόσο είχε αναπτυχθεί αυτή η οπτική.

Σημασία έχει ακόμα η συσχέτιση της σωματικής άσκησης με την εν γένει αγωγή, τα ιδεολογικά συμφραζόμενα και την εκλογίκευση των προτάσεων που βρίσκονται στο επίκεντρο των εκπαιδευτικών και ιδεολογικοπολιτικών διεργασιών της περιόδου. Ο Α. Παρασκευόπουλος ορίζει το ζήτημα ως εξής: «Η σωματική αγωγή πρέπει να ζητήσει ν' αναπτύξει όχι μόνο τις σωματικές αλλά και τις πνευματικές, κοινωνικές και ηθικές ικανότητες»⁸⁵⁴, διευκρινίζοντας ότι «με τις πράξεις τις σωματικής αγωγής θα ζητήσουμε να τροποποιήσουμε την αρχική φύση του παιδιού και εξαλείψουμε τις αντικοινωνικές του τάσεις»⁸⁵⁵. Η τελευταία αυτή διατύπωση μας υπενθυμίζει τις αντιλήψεις του Παυλίδη ο οποίος έλεγε ότι «και το κύριον πάντων, το πολύτιμον δηλαδή έργον ημών, [είναι] να ιδώμεν πως τα μεν αγαθά της ψυχής ταύτης θα δυναθώμεν δια της διαπαιδαγωγήσεως να αναπτύξωμεν, να συγκρατήσωμεν εν τη φυλή και ενισχύσωμεν, τα δε κακά πως θα θεραπεύσωμεν και εξαλείψωμεν»⁸⁵⁶.

Οι νέες λοιπόν αντιλήψεις στηρίζονταν στη συμβολή της σωματικής άσκησης στην ψυχική συγκρότηση του ατόμου, ενώ παράλληλα αναγνώριζε στο δημόσιο χώρο την αρμοδιότητα να μεταφέρουν τις ιδεολογικοπολιτικές αυτές επιταγές στη σχολική ζωή και πράξη. Έτσι λοιπόν από την κοινωνική χρήση της *γυμναστικής*, οδηγηθήκαμε στο ρυθμιστικό λόγο της *σωματικής αγωγής*, από την ηθική διάσταση της υγείας και της ευρωστίας στην πολιτική διάσταση της καλλιέργειας ιδεωδών και τέλος από την παιδεία της παθητικής πειθαρχίας στην ελευθερία της *θεληματικής υπακοής*.

Γίνεται λοιπόν φανερό πως οι συνθήκες της περιόδου επηρέασαν τη σχολική σωματική άσκηση των μαθητών στο δημοτικό σχολείο ουσιαστικά μέσω του

⁸⁵⁴ Α. Παρασκευόπουλος, *Σωματική αγωγή και Παιχνίδια*, ό.π., σ.32.

⁸⁵⁵ Στο ίδιο, σ.33.

⁸⁵⁶ Ι. Παυλίδης, *Πρακτικόν σύστημα δημοτικής εκπαίδευσως...* ό.π. σ. ζ'.

περιεχομένου των προγραμμάτων και της εν γένει οργάνωσης της γυμναστικής εκπαίδευσης μαθητών και δασκάλων. Στο πεδίο αυτό εκφράστηκαν όλες οι νέες προτάσεις που ακολούθησαν τις νέες κατευθύνσεις της παιδαγωγικής.

Οι νέες προτάσεις για τη σχολική γυμναστική

Σταδιακά, από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 πολλαπλασιάζονταν οι φωνές για την ανάγκη συγγραφής νέων αναλυτικών προγραμμάτων για το δημοτικό σχολείο και φυσικά και για το μάθημα της γυμναστικής. Κυρίως δημοτικιστές παιδαγωγοί καταθέτουν τις προτάσεις και τις αντιλήψεις τους, σε μορφή εγχειριδίων, για τις κατευθύνσεις που έπρεπε να λάβει η δημοτική εκπαίδευση αλλά και ειδικότερα το μάθημα της σχολικής γυμναστικής. Χαρακτηριστικές ήταν οι προσπάθειες του δασκάλου Στυλιανού Αλοϊζου, συνδικαλιστή και υπέρμαχου του εκπαιδευτικού δημοτικισμού⁸⁵⁷, όπως και του επίσης δημοτικιστή εκπαιδευτικού Γεωργίου Ιατρίδη.

Ο Στυλιανός Αλοΐζος το 1925, στο εγχειρίδιό του *Η σχολική Γυμναστική*, εκθέτει χαρακτηριστικά το κλίμα που επικρατούσε σχετικά με τη σχολική γυμναστική στο δημοτικό σχολείο την περίοδο του μεσοπολέμου, καθώς επίσης και τις προτάσεις του στην προοπτική συγγραφής νέων αναλυτικών προγραμμάτων:

«Τις σουηδικές γυμναστικές ασκήσεις, όπως αναγράφει το Επίσημο Αναλυτικό Πρόγραμμα και όπως θέλουν να διδάσκονται στα Δημοτικά Σχολεία οι μοντέρνοι Γυμναστές μας, θεωρούμε άσκοπες και βλαβερές για τους μικρούς μαθητές του Δημοτικού Σχολείου. Ξέρουμε όλοι μας πόσο τα παιδιά αγαπούν την κίνηση την κίνηση όμως που τους γεννά ευχαρίστηση και τους φέρνει χαρά. Γιαυτό και δε μπορούμε να τα συγκρατήσωμε στις εξοχές και στα διαλείμματα στα παιχνίδια τους: αν η Γυμναστική που διδάσκουμε σήμερα εθεράπευε τη φυσική αυτή ορμή των παιδιών θα αισθανόταν ευχαρίστηση την ώρα των ασκήσεων και η χαρά θα φαινόταν ζωγραφισμένη στα παιδικά προσωπάκια όπως φαίνεται κατά την ώρα των παιχνιδιών των. Αντίθετα όμως βλέπουμε όλοι πόσα τερτίπια βρίσκουν για να γλυτώσουν από το **ανιαρό** μάθημα της Γυμναστικής και μα την αλήθεια το καταντήσαμε με την όκλαση-επίκλυση-ανάκαμψη-επέρευση κλπ. και με τα διάφορα Γυμναστικά συμπλέγματα πιο ανιαρό κι' από τη Γεωμετρία. Πολλοί

⁸⁵⁷ Χάρης Αθανασιάδης, *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικός δημοτικισμός, το περιοδικό Αυγή (1923-1925)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σ.47.

θα μας αντιτάξουν τις ωφέλειες, τις παραδεκτές απ' όλο τον κόσμο, που προέρχονται από την εκτέλεση (την επιστημονική όμως) των Σουηδικών ασκήσεων. Ας μη ξεχνούμε όμως πως τα ίδια μας κοπάνιζαν οι διάφοροι ειδικοί τώρα και λίγο καιρό ακόμα για το Γερμανικό Γυμναστικό Σύστημα. Ας μη ξεχνούμε ακόμη πως οι ωφέλειες που μας αραδιάζονται από τους ειδικούς υγιεινολόγους και Γυμναστές απαιτούν, κατ' αυτούς τους ίδιους, επιστημονική εκτέλεση των ασκήσεων χωρίς την οποία βλάπτουν αντί να ωφελούν. Μπορούμε άραγε μεις οι δάσκαλοι στα δημοτικά σχολεία να διδάξωμεν επιστημονικά το μάθημα της Γυμναστικής και να απαιτήσουμε από τα μικρά παιδιά του δημοτικού σχολείου επιστημονική εκτέλεση ασκήσεων; Όχι βέβαια. Γιατί λοιπόν συνειδητά πλεία να βλάπτωμε και να φυγαδεύωμε τη χαρά από τα παιδιά; Και γιατί τη χαρά αυτή και την προς κίνηση ορμή των παιδιών να μη θεραπεύωμε με τις παιδιές, με τους χορούς και με απλά αγωνίσματα (πήδημα, πάλεμα, δρόμο, λιθοβολία κλπ.) ; Μα το Επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα ύστερα; Οι Επιθεωρητές της Γυμναστικής κατόπιν; Ίσα ίσα γιαυτό και μεις εκδίδομε τη σχολική Γυμναστική στην οποία ακολουθήσαμε μεν το Πρόγραμμα, επροσπαθήσαμε όμως όσο μπορούσαμε να απλοποιήσουμε τις ασκήσεις και με απλά και ευκολονόητα παραγγέλματα και τους δασκάλους να ευκολύνουμε και τα παιδιά να βοηθήσουμε, όσο είναι δυνατό αυτό εύκολα να αντιλαμβάνονται κάθε άσκηση και τον τρόπο της εκτέλεσής της. Αν το βιβλιαράκι αυτό χωρίς την ευκολία που παρέχει στο μάθημα της Γυμναστικής στους δασκάλους και μαθητές, κάμη τους πρώτους να ενστερνισθούνε όσα λέμε και περιορίσουν- έως ότου κατορθώσουν την επίσημη κατάργησή τους- τα Σουηδικά ασκήσεις, ελεκετίνοντας το μάθημα της Γυμναστικής στις παιδιές, χορούς, αγωνίσματα κλπ., τότε πέτυχε το σκοπό για τον οποίο εκδίδεται»⁸⁵⁸.

Στο ίδιο ακριβώς κλίμα κινούνταν και οι προτάσεις του Γεωργίου Ιατρίδη ο οποίος πρόσβευε ότι: «Η γυμναστική σχετίζεται με την υγείαν. Η γυμναστική πρέπει να κρίνεται και να εκλέγεται με βάση την συμβολήν της εις τους μεγάλους σκοπούς της κοινωνικής δράσεως ως υγείαν, αναψυχήν, επαγγελματικήν, ηθικήν και

⁸⁵⁸ Στ. Αλοΐζος, *Η Σχολική Γυμναστική, Σουηδικές ασκήσεις και παιδιές*, εν Ηρακλείω 1925, σσ. γ'-ε'.

πνευματική ικανότητα»⁸⁵⁹. Ενώ σχετικά με την ύλη του γυμναστικού προγράμματος πρότεινε για την Α΄ τάξη και Β΄ τάξη: «Γυμναστικά ασκήσεις 5΄λεπτά» και την υπόλοιπη ώρα Ωργανωμένοι αποχωρήσεις, Άσματα, παιγνίδια. Ιστορία γυμναστικής, Μιμήσεις, Ρυθμοί, χοροί και παιγνίδια⁸⁶⁰. Για τη Γ΄ τάξη Γυμναστικά ασκήσεις 15΄ λεπτά. Αναπαύσεις, παιγνίδια με τραγούδια. Παιγνίδια, Ιστορία γυμναστικής»⁸⁶¹. Για τη Δ΄ τάξη *Ανάπαυσις, Παιγνίδια, Χοροί*⁸⁶². Για την Ε΄ και ΣΤ΄ τάξη: *Γυμναστικά ασκήσεις. Χοροί, αθλοπαίγνια, παιγνίδια*⁸⁶³. Βλέπουμε λοιπόν πως στις νέες γυμναστικές πρακτικές των «προοδευτικών» παιδαγωγών το παιγνίδι, ο χορός και τα αθλητικά παιγνίδια κατισχύουν ποσοτικά αλλά και χρονικά στις προτάσεις τους. Ενώ επίσης μεγάλη σημασία αποδίδεται στην ξεκούραση, στην ευχάριστη απασχόληση καθώς και στη διασκέδαση των μαθητών μέσω των γυμναστικών δραστηριοτήτων.

Τις αντιλήψεις αυτές αποδεχόταν και μερίδα των «νεωτεριστών» γυμναστών, όπως ο καθηγητής σωματικής αγωγής Γεώργιος Σαββόπουλος, που πίστευε πως η «τραχεία δέσμευση του παιδιού και η ωριαία ακινησία αυτού στις γραμμές της σύνταξης ή της αραιώσεως για την εκτέλεση μονοτόνων και βεβιασμένων ασκήσεων, χωρίς καμιά εκδήλωση της ζωτικότητός των, χωρίς κανένα ψυχικό διαφέρον, χωρίς λόγο προς το νευρικό σύστημα, συνέτειναν ώστε ή μέθοδος της εφαρμογής του Σουηδικού συστήματος στο δημοτικό σχολείο ν' αποδειχθή όχι η προσήκουσα»⁸⁶⁴.

Χαρακτηριστικό στοιχείο των προτάσεων αυτών αποτελούσε και η επιρροή της ψυχολογίας στην παιδαγωγική προσέγγιση της σχολικής γυμναστικής⁸⁶⁵. Το περιεχόμενο του μαθήματος στηριζόταν λοιπόν στην αλλαγή των αντιλήψεων σχετικά με τον παιδαγωγικό ρόλο του παιγνιδιού στην αγωγή των μαθητών και έτσι προτεινόταν κινητικές δραστηριότητες που στόχευαν στην *ευχαρίστηση των μαθητών από την ελεύθερη κίνηση*⁸⁶⁶.

⁸⁵⁹ Γ. Ιατρίδης, *Αναλυτικό και Ορολόγιον Πρόγραμμα της ύλης των μαθημάτων του εξαταξίου Δημοτικού Σχολείου*, Θεσσαλονίκη 1935, σ.9.

⁸⁶⁰ Στο ίδιο, σ.1.

⁸⁶¹ Στο ίδιο, σ.19.

⁸⁶² Στο ίδιο, σ. 24.

⁸⁶³ Στο ίδιο, σ. 26.

⁸⁶⁴ Γεωργίου Σαββόπουλου, «Η Γυμναστική στο Δημοτικό σχολείο», *ό.π.*, σ. 105.

⁸⁶⁵ Ν. Καραχρίστος, «Η εξελικτική ψυχολογία και η Γυμναστική», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, έτ. Γ΄, 31(Μάρτιος 1936), σ. 264.

⁸⁶⁶ Ν. Καραχρίστος, *Διδακτική του Σχολείου Εργασίας*, *ό.π.* σ.143.

Το παιγνίδι και οι Εκδρομές

«Απ' όλες τις ασκήσεις που έχει στη διάθεσή της η σωματική αγωγή, εκείνη που συγκεντρώνει τα περισσότερα στοιχεία, τα οποία εμνημονεύσαμε είναι το **παιγνίδι**»⁸⁶⁷. Η αντίληψη αυτή αποτέλεσε βασική συνιστώσα των προτάσεων για την βελτίωση της σχολικής σωματικής άσκησης στο δημοτικό σχολείο. Οι προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή είχαν αρχίσει ήδη από τα πρώτα προγράμματα του 1894 αλλά και αργότερα του 1899. Με το πρόγραμμα του 1909 είδαμε μια ακόμη προσπάθεια για να πραγματοποιηθεί η εισαγωγή των «*εθνικών αγωνιστικών ασκήσεων και των παιδιών*» στη σχολική γυμναστική⁸⁶⁸. Όμως το σχολείο απείχε πολύ από το να κάνει πράξη τις κατευθύνσεις αυτές. Έτσι, ο σχολιασμός για την κατεύθυνση της σχολικής γυμναστικής στο περιοδικό *Δημοτική Εκπαίδευσις* είναι χαρακτηριστικός: «οία διαφορά μεταξύ αποτελεσμάτων παιδιών και τακτικής γυμναστικής, έχουσης σκοπόν την επίδειξιν! Οία διαφορά εν τω τρόπω της διεξαγωγής των παιδιών απ' αυτής! Οία εμμονή του πρώτου μέρους εις τον αρχικόν σκοπόν της γυμναστικής, και οίθα παρέκκλισις και απομάκρυνσις του δευτέρου προς την σφαλεράν οδόν!»⁸⁶⁹. Η πειθαρχική παιδαγωγική γυμναστική συνέχιζε να αποτελεί το κύριο, αν όχι το μοναδικό, περιεχόμενο της ημερήσιας σχολικής γύμνασης, ενώ όλες οι μεταρρυθμιστικές εκπαιδευτικές δυνάμεις συμφωνούσαν ότι ήταν «το σχολείο του ευρώτος και του ψυχικού αποπνιγμού»⁸⁷⁰. Αυτή η «αφύσικη» σχολική ζωή έπρεπε να αλλάξει.

Σκληρή κριτική στην κατάσταση που επικρατούσε στο δημοτικό σχολείο άσκησε ο Α. Δελμούζος στις ομιλίες του προς τους δασκάλους το 1926: «Είναι αλήθεια [έλεγε] πως τα τελευταία χρόνια άρχισε και σε μας να σαλεύει κάποια σχολική ζωή. Μα είναι χάρτινη, καμωμένη από αγέλαστους μεγάλους, που στριμώνει τα παιδιά μέσα στη σιδερένια φορεσιά του παραμυθιού· θέλοντας και μη πρέπει να γίνουν νευρόσπαστα πειθαρχικά. Έτσι αναγκάζονται να παίζουν φρόνιμα βιβλικά παιγνίδια ή να πηγαίνουν περίπατο δυο-δυο σαν σε νεκρική πομπή, εμπρός αυτά και

⁸⁶⁷ Γ. Σαββόπουλου, *Η Γυμναστική στο Δημοτικό Σχολείο*, ό.π. (η επισήμανση του συγγραφέα).

⁸⁶⁸ Ι. Χρυσόφης, *Η Σωματική αγωγή και η στρατιωτική...*, ό.π., σσ.41-42.

⁸⁶⁹ Ανυπόγραφο άρθρο, «Η Γυμναστική εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις», *Δημοτική. Εκπαίδευσις*, 9(30 Νοεμβρίου 1904), σ.131.

⁸⁷⁰ Δημήτριος Γληνός, «Η αναγέννησις της ελληνικής παιδείας», *Αγωγή*, τ. Α' (1915), σσ.11-15, αναδημοσίευση στο *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό σύστημα*, Αθήνα 1925. Αναδημοσίευση στο *Εκλεκτές σελίδες*, τ. Γ', Αθήνα 1972, σσ.114-122.

πίσω όλο το προσωπικό μαζί».⁸⁷¹ Είναι η περίοδος κατά την οποία η γυμναστική κίνηση και η στρατιωτική προπαίδευση συνέπλεαν ακόμη στις αντιλήψεις των κρατούντων και είχαν οδηγήσει, το 1925, στην ίδρυση της *Διεύθυνσης Εθνικής Φυσικής Αγωγής* που είχε σκοπό την ενιαία οργάνωσή της. Στη λογική αυτή, το παιχνίδι, το οποίο αποτελούσε σημαντικό παιδαγωγικό μέσο για τις νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις, περιθωριοποιούνταν ή προσεγγιζόταν ελάχιστα σε σχέση με τις απαραίτητες γυμναστικές ασκήσεις. «Και το μόνο φωτεινό σημάδι, [συνέχιζε να σχολιάζει ο Α. Δελμούζος, αναφερόμενος στον νόμο της Δ.Ε.Φ.Α.] που ξεχώριζε σ' ένα κομματάκι της σχολικής ζωής, όσο κλείνεται στο γυμναστικό παιχνίδι, γυρεύουν να το σβήσουν κι αυτό στριμώνοντας τη σχολική γυμναστική κίνηση μέσα στην αλύγιστη στρατιωτική πειθαρχία»⁸⁷². Δεν έχαναν λοιπόν την ευκαιρία, κυρίως οι εκπρόσωποι του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, να διατρανώνουν την ανάγκη μιας βαθιάς εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: «Από την παιδεία όμως γυρεύουμε κάτι παραπάνω παρά να ετοιμάζω μονάχα τα παιδιά για τη ζωή, γυμνάζοντας τις ενεργητικές τους ικανότητες και συνηθίζοντάς τα να πειθαρχούν»⁸⁷³. Μιας αλλαγής που θα αγκάλιαζε όλα τα εκπαιδευτικά επίπεδα και θα καθιστούσε το σχολείο πηγή χαράς και ζωής: «Το στεγνό και αγέλαστο σχολείο των μεγάλων θα [πρέπει] να γίνη πραγματικό σχολείο των παιδιών [...] που μέσα του θα κλείνη πλούσια ελεύθερη σχολική ζωή: παιχνίδια, περίπατο, εκδρομή και τη σχολική γιορτή σαν κορύφωμα της ομαδικής ζωής»⁸⁷⁴. Βασική λοιπόν συνιστώσα των εκπαιδευτικών αλλαγών ήταν το ζωντανό και ευχάριστο σχολείο που έπρεπε να έχει ως γνώμονα «την ικανοποίηση των σωματικών και πνευματικών αναγκών, απαραίτητων για την ανάπτυξη του ατόμου»⁸⁷⁵, με ευχάριστες και ελεύθερες κινητικές δράσεις. Και βέβαια αυτές δεν ήταν άλλες από το παιχνίδι, τις εκδρομές και τις αθλοπαιδιές, ενώ αυτονόητη ήταν η σύνδεση του παιχνιδιού με τις αθλοπαιδιές-σπόρ. Στη *Διδακτική* του ο Ν. Καραχρίστος υπογράμμιζε τη σύνδεση αυτή λέγοντας ότι «είναι δυνατό μια ελεύθερη κίνηση, που στην αρχή έφερε τον χαρούμενο χαρακτήρα του παιχνιδιού, με τον καιρό να τεθή υπό την οδηγία της συνειδητής θελήσεως. Τότε στην χαρά, απλώς για την ελεύθερη κίνηση, προστίθεται και η θέλησις για ορισμένη δράσι. Το παιχνίδι τότε μεταβάλλεται

⁸⁷¹ Α.Π. Δελμούζος, *Δημοτικισμός και παιδεία*, εκδ. Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων, Αθήνα 1971, σ. 79.

⁸⁷² Α. Δελμούζος, *Δημοτικισμός και παιδεία*, ό.π., σ. 81.

⁸⁷³ Στο ίδιο.

⁸⁷⁴ Α. Δελμούζος, *Δημοτικισμός και παιδεία*, ό.π., σσ. 84-85.

⁸⁷⁵ Α. Δελμούζος, *Μελέτες και Πάρεργα*, τ. Α', Αθήνα 1958, σ.109.

σε σπόρτ»⁸⁷⁶. Οι αντιλήψεις αναπτύσσονται σε μια εποχή που τα σπόρτ διαδίδονται στην ελληνική κοινωνία επηρεάζοντας και το περιεχόμενο της σχολικής γυμναστικής καθώς, όπως συνεχίζει να υποστηρίζει ο Ν. Καραχρίστος, «αισθητικά ενέργειαι απέβησαν, σήμερα, οικείαι ακόμα και εις τα μικρά παιδιά»⁸⁷⁷.

Αλλά και ο Γεώργιος Ιατρίδης αναφερόμενος στο γενικό κλίμα της σχολικής γυμναστικής έγραφε: «Πρέπει να καταπολεμηθή η μονοτονία δια τούτο έχομεν ασκήσεις με παιγνίδια και να γίνεται συχνή χρήσις μουσικής»⁸⁷⁸. Ενώ τέλος σχολιάζοντας την παιδαγωγική σημασία του παιγνιδιού ανέφερε ότι:

«ολόκληρος η ζωή του παιδιού είναι ζωή παιγνιδιού και είναι ο αληθής ερασιτέχνης αυτού. Το παιγνίδι προσφέρει αξίας φυσικής, διανοητικής, ηθικής και κοινωνικής σπουδαιότητας. Προσφέρει πεδίο δράσεως και επιτυχίας, προς δημιουργίαν χαρακτήρος, όπου αναπτύσσονται τοιαύτα χαρακτηριστικά, ως τίμιον παιγνίδι, τιμία αγωγή, αγάπη του κανονισμού και τάξεως, υπακοή εις τους προϊσταμένους, φαντασία και άγρυπνος προσοχή, φιλοξενία των δυνάμεων, επίβλεψις και καθοδήγησις. [...] Η αγωγή σκοπεύει την δημιουργίαν χαρακτήρος· εις το παιγνίδι θα εύρωμεν την αρίστην έκφρασιν»⁸⁷⁹.

Η διεύρυνση των νέων αυτών παιδαγωγικών προσεγγίσεων στον παιδαγωγικό κόσμο οδήγησαν στην εμφάνιση νέων ιδεών για τη γυμναστική άσκηση οι οποίες, μολονότι δεν παρέκλιναν από το σουηδικό σύστημα που επικρατούσε, εισήγαγαν παρά ταύτα νέες παιγνιώδεις μορφές άσκησης για τις μικρές κυρίως ηλικίες. Παραδειγματική είναι η περίπτωση του γυμναστή Γ. Σαββόπουλου που, μέσω των παιδαγωγικών περιοδικών της εποχής, εισήγαγε στον εκπαιδευτικό χώρο τις νεοσουηδικές προσεγγίσεις των ασκήσεων-μύθος⁸⁸⁰. Οι αντιλήψεις αυτές μολονότι

⁸⁷⁶ Ν. Καραχρίστος, *Διδακτική του Σχολείου Εργασίας*, ό.π., σσ. 144-145.

⁸⁷⁷ Ο Νικόλαος Καραχρίστος υπέρμαχος του δημοτικισμού, δ/ντης του Μαρασλείου και Εκπαιδευτικός σύμβουλος, Το 1936 από το περιοδικό *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, έτ. Γ', τχ. 31, Μάρτιος 1936, σ. 264, σε άρθρο με τίτλο: «*Η εξέλικτική ψυχολογία και η Γυμναστική*», τάσσεται υπέρ των νέων αντιλήψεων. Τις αντιλήψεις αυτές είχε εκφράσει και στο βιβλίο του βλ. σχετικά Ν. Καραχρίστος, *Διδακτική του σχολείου εργασίας*, ό.π., σ. 141-156 στην παράγραφο ζ' με τίτλο «*Παιγνίδια και εργασία*» εδός σ. 146.

⁸⁷⁸ Γ. Ιατρίδης, *Αναλυτικό και Ωρολόγιον Πρόγραμμα...*, ό.π., σ. 31.

⁸⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 30.

⁸⁸⁰ Η *άσκηση-μύθος* αποτελούσε μέθοδο γυμνάσεως, των μικρών κυρίως μαθητών. Η μέθοδος αυτή, σύμφωνα με τον εισηγητή της στην Ελλάδα Γ.Κ.Σαββόπουλο, βασιζόταν στις έρευνες του διευθυντού του Νοτίου Γυμναστικού Ινστιτούτου της Σουηδίας J.Thulin. Αφορούσε την κίνηση των μαθητών σύμφωνα «με τον κόσμο των φανταστικών υποκρίσεων των μικρών κατά τα παιγνίδια, κατά τα οποία βοηθεί αναπολούσα στα παιδιά φανταστικές εικόνες [...] Κατά τις φανταστικές αυτές εικόνες, είτε από την πραγματικότητα προέρχονται (π.χ. υπασία, κολύμβηση, αναρρίχηση κ.λ.π.) είτε από διήγηση, το παιδί παρουσιάζεται ως ένα ή άλλο πρόσωπο ή ζώον, ή μιμείται τις υποθετικές

εύρισκαν στήριγμα στον «προοδευτικό» δημόσιο χώρο, δασκάλους και ιατρούς⁸⁸¹, συνοδευόνταν παράλληλα από έναν έντονο διάλογο που, μολονότι είχε ως άξονα την επιστημονικότητα ή μη των προσεγγίσεων αυτών, καταδείκνυε την ύπαρξη σημαντικών κοινωνικών αντιπαραθέσεων που εκφράζονταν αφ' ενός μεν από το γυμναστικό κλάδο που προάσπιζε τη Σουηδική γυμναστική και αφ' ετέρου από ένα συντηρητικό πόλο που συγκρουόταν με οτιδήποτε νεωτερικό ή προοδευτικό στοιχείο αναπτυσσόταν στο χώρο της παιδαγωγικής γυμναστικής⁸⁸².

Στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται και η αντιπαλότητα του εκπαιδευτικού γυμναστικού χώρου με τον αθλητισμό στον ιδιωτικό χώρο, καθώς θεωρούσαν ότι οι τάσεις που αναπτύσσονταν στον ιδιωτικό χώρο έρχονταν σε αντίθεση με τις κρατικές και εθνικές επιταγές και κατευθύνσεις. Η ιδιωτική πρωτοβουλία εμφανιζόταν ως φορέας «ανθελληνικών συνθηθειών» και μάλιστα υπό την προστασία των νόμων, παλαιών και νέων, όπως σχολίαζε ο Κώστας Χειμάρας⁸⁸³. Έτσι, η «κατάλυση της εθνικής αγωγής των ελληνοπαίδων» από τα «ανθελληνικά και βάρβαρα αγγλικά σπόρ» δημιουργούσε φοβίες στο χώρο των γυμναστών που αναζητούσαν την ελληνικότητα προκειμένου να διατυπώσουν τις θέσεις τους για τη γυμναστική εκπαίδευση⁸⁸⁴. Το ίδιο συνέβαινε και με την αντίληψη ότι τα ανταγωνιστικά αθλήματα που αναπτύσσονταν στον ιδιωτικό αθλητικό χώρο των συλλόγων, κυρίως του ποδοσφαίρου, αλλοίωσαν τον παιδαγωγικό χαρακτήρα της γυμναστικής⁸⁸⁵. Για το

κινήσεις του αντικειμένου του οποίου τον ρόλο υποκρίνεται (π.χ. ενός πλοίου, ή δέντρου ή μηχανής κ.λ.π.». Βλ. σχετικά Γ.Κ.Σαββόπουλο «Η Γυμναστική στο Δημοτικό σχολείο», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, 16-17 (Ιούλιος –Αύγουστος 1934), σ.165.

⁸⁸¹ Υπέρμαχος των κατευθύνσεων αυτών ήταν και ο Μ.Ε. Χρυσάφης ο οποίος ήταν αδελφός του Ιωάννη Χρυσάφη, καθηγητής της Ορθοπαιδικής και της θεραπευτικής Γυμναστικής. Ο Μ.Ε. Χρυσάφης τοποθετήθηκε υπέρ των νέων αντιλήψεων σχετικά με την αναγκαία εισαγωγή του παιγνιδιού στη σωματική άσκηση των μαθητών του δημοτικού σχολείου. Η θέση του εκφράστηκε σε άρθρο με τίτλο: «Ένα μικρό σημείωμα για το άρθρο του κ. Γ.Σαββόπουλου για τη γυμναστική στο Δημ. Σχολείο», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, έτ. Β', 18-19 (Σεπτέμβριος –Οκτώβριος 1934), σ. 210.

⁸⁸² Ο Νικόλαος Καραχρίστος σε άρθρο του τοποθετεί την όλη αντιπαράθεση στο επίπεδο του «φυσικού και γενικού φαινομένου της αντιστάσεως και της αντιδράσεως των παλαιών αντιλήψεων κατά των νέων τοιοτών. Και συγκεκριμένως: το παλαιό σχολείο, όπως εις τα άλλα μαθήματα, έτσι και εις την Γυμναστική κατασκεύασε πρώτα «εκ των προτέρων» ένα ωρισμένο σύστημα γυμνάσεων, με την νοησιακή των σύνθεσι, με την απαιτήσει προς άρτια εκτέλεσι, και με την υψηλή ορολογία του. Ύστερα το παλαιό σχολείο ξεκινούσε από το έτοιμο αυτό σύστημα και προσπαθούσε με έναν γενικό και ομοιόμορφο τρόπο να το εφαρμόσει σε όλα τα παιδιά και σε όλες τις βαθμίδες της ηλικίας αυτών». Ν. Καραχρίστος, «Η νέα Γυμναστική κινήσις και η αξία αυτής», ό.π., σσ. 155-158.

⁸⁸³ Κ. Χειμάρας, *Το νόημα της Γυμναστικής*, ό.π., σ. 253.

⁸⁸⁴ Στο ίδιο.

⁸⁸⁵ Σε συνέντευξη στην εφημερίδα *Εμπρός* ο Ι. Χρυσάφης, «διευθυντής της σωματικής αγωγής παρά τω υπουργείω της Παιδείας», δήλωνε ότι: «εγώ δεν είμαι πολέμιος του ποδοσφαίρου ούτε ουδενός αθλήματος, όταν τούτο αναπτύσσεται ή εξελίσσεται φυσιολογικώς. Τουναντίον όμως θα γίνω τοιούτος και θα εισηγηθώ την λήψιν κάθε μέτρου κατά του αθλήματος εκείνου που θα παρουσιάσει συμπτώματα εκφυλισμού». Ι. Χρυσάφης, «Αι κατευθύνσεις του Ποδοσφαίρου», *Εμπρός*, 21 Ιουλίου 1930. σ.3.

λόγο αυτό, ο σχολικός αθλητισμός είχε αποκλειστεί από τους αγώνες των συλλόγων, ενώ στον αντίποδα ανέπτυξαν τις γυμναστικές επιδείξεις, όπως επίσης τους σχολικούς διαγωνισμούς και τους σχολικούς αγώνες για τη μέση εκπαίδευση.

Στις σχολικές δραστηριότητες, σύμφωνα με το νόμο 2476 του 1920, ο όρος *εκδρομή* αντικαθιστά τον όρο *πεζοπορία*, μολονότι αυτό έχει ήδη συμβεί κατά τη σύνταξη του αναλυτικού προγράμματος του 1913 που όριζε ότι οι *παιδιά έπρεπε να λαμβάνουν χώρα κατά τις εκδρομές*. Η εννοιολογική αυτή αλλαγή σηματοδοτεί μια προοδευτική παιδαγωγική στροφή που είχε ως βασικό άξονα την αυτενέργεια του παιδιού. Από την *πεζοπορία*, τη συνειρμικά συνδεδεμένη με την αυστηρή στρατιωτική εκπαίδευση, οδηγούμαστε στην *εκδρομή* της νέας παιδαγωγικής αντίληψης που, με καθαρά γυμναστικό χαρακτήρα, συνδυάζει την ελεύθερη υπαίθρια κινητική δραστηριότητα⁸⁸⁶ με την ψυχαγωγία των μαθητών. Έτσι οι εκδρομές εισάγονται σταδιακά στο σχολικό προγραμματισμό ως επιβεβλημένες δράσεις, όπως ρητά αναφέρεται στα ωρολόγια προγράμματα της εποχής. «Εν αυτοίς [δηλαδή στα ωρολόγια προγράμματα] μένουσι κεναί μαθημάτων αι μ.μ. ώραι της Τετάρτης και του Σαββάτου. Άπαξ δε τουλάχιστον της εβδομάδος κατά ταύτας οι μαθηταί υπό την επίβλεψιν των δασκάλων των εξέρχονται εις εκδρομήν»⁸⁸⁷.

Οι εκδρομές, εκτός από την αναγκαία επαφή των μαθητών με τη φύση, είχαν και ένα καθαρά πρακτικό ρόλο ο οποίος αναφέρεται στο πρόγραμμα του 1913 και σχετιζόταν με την έλλειψη χώρων, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η ανάπτυξη του ελεύθερου παιγνιδιού. Ο περιορισμένος σχολικός χώρος ευνοούσε περισσότερο την εκτέλεση των «στατικών» ασκήσεων της παιδαγωγικής γυμναστικής και έτσι με την εισαγωγή των εκδρομών δόθηκε η δυνατότητα να υλοποιηθούν οι νέοι παιδαγωγικοί στόχοι της σχολικής γυμναστικής.

Γενικά όμως παρατηρούμε ότι στα περιεχόμενα του μαθήματος, παρότι διατηρούσαν τη μεταξύ τους *κλειστή σχέση*, έγιναν προσπάθειες την περίοδο αυτή να αλλάξουν οι μεταξύ τους συσχετισμοί⁸⁸⁸. Η εξέλιξη αυτή στους εσωτερικούς συσχετισμούς των δράσεων του μαθήματος αποτυπώνεται με τη σταδιακή αύξηση της παιγνιώδους και αγωνιστικής δράσεως των μαθητών. Χαρακτηριστικό ήταν το γεγονός ότι, μέχρι το 1929, τα παιγνίδια κατείχαν δευτερεύουσα θέση στο ημερήσιο

⁸⁸⁶ Λήμμα *Εκδρομή*: Εκδραμείν :απαρέμφ. αορ. του ρ. εκτρέχω. Μείζον Ελληνικό Λεξικό.

⁸⁸⁷ Ν. 4371, 1929, αρθ.1.

⁸⁸⁸ Σύμφωνα με τον Β. Bernstein κάθε αναλυτικό πρόγραμμα συνεπάγεται την ύπαρξη μιας αρχής ή περισσότερων αρχών, σύμφωνα με τις οποίες σε ορισμένα από όλα τα δυνατά περιεχόμενα του χρόνου αποδίδεται διαφορετικό καθεστώς και αυτά εισέρχονται σε ανοιχτή ή κλειστή σχέση μεταξύ τους. Β. Bernstein, *Παιδαγωγικοί Κώδικες ...*, ό.π., σ. 66.

πρόγραμμα γύμνασης. Ειδικότερα, το πρόγραμμα της γυμναστικής όριζε ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος του ημερήσιου γυμναστικού προγράμματος θα έπρεπε να αναπτύσσεται η παιδαγωγική γυμναστική, ενώ στο τέλος μόνο του προγράμματος προέβλεπε την ασχολία των μαθητών με παιχνίδια. Όμως ο νόμος 4371 του 1929 ανέτρεψε αυτόν το συσχετισμό, καθώς όριζε σε μισή ώρα την άσκηση των μαθητών με ασκήσεις παιδαγωγικής γυμναστικής και την υπόλοιπη μισή ώρα του μαθήματος την απέδιδε στα παιχνίδια και τα διάφορα αγωνίσματα⁸⁸⁹. Ο νόμος 5620 του 1932 προσέθεσε επιπλέον στις υπάρχουσες γυμναστικές δράσεις ένα απογευματινό δίωρο την εβδομάδα κατά το οποίο οι μαθητές ασχολούνταν με διάφορα αγωνιστικά παιχνίδια. Οι δράσεις αυτές διατηρήθηκαν και με το νόμο 5620 του 1933, μολονότι μειώθηκε η συχνότητά τους. Η στροφή αυτή συνιστά μια νεωτερική και παιδαγωγικά προοδευτική προοπτική για τη γυμναστική, καθώς μέχρι τότε το παιχνίδι θεωρούνταν άσκοπος χρόνος. Για τις φιλελεύθερες όμως κυβερνήσεις της περιόδου το παιχνίδι αποτελούσε σημαντικό παιδαγωγικό μέσο σε όλες τις ρυθμίσεις που νομοθέτησαν για τη σωματική αγωγή των μαθητών.

Οι επιστημάνσεις αυτές καταδεικνύουν την αισθητή αλλαγή που επήλθε στη μορφή της σχολικής σωματικής άσκησης κατά την περίοδο αυτή. Η γυμναστική νομιμοποιείται πλέον μέσα από τις επιστήμες της ιατρικής, της παιδαγωγικής και της ψυχολογίας, ενώ παράλληλα καλείται να προετοιμάσει των νέους και τις νέες σε πολλούς κοινωνικούς ρόλους. Οι νέοι αυτοί προσανατολισμοί του μαθήματος πρέπει να συσχετιστούν ασφαλώς με τις νέες αντιλήψεις που αναπτύσσονται στο χώρο των επιστημών της αγωγής και να αποδοθούν στις ιδεολογικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εποχής. Οι πολιτικές μεταβολές όμως που ακολούθησαν οδήγησαν στον περιορισμό των αντιλήψεων αυτών, αν όχι και στην επαναφορά σε πρότερες καταστάσεις στο χώρο της γυμναστικής εκπαίδευσης.

⁸⁸⁹ Ν. 4371, 1929, αρθ. 1 παρ.3.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα διατριβή προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε τις διεργασίες που ανέδειξαν το μάθημα της γυμναστικής σε παιδαγωγικό αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, αλλά και σε δημόσιο εγχείρημα του ελληνικού κράτους, και να συσχετίσουμε τις συνέχειες και τις ασυνέχειες που παρατηρούνται στη μορφή και το περιεχόμενο του μαθήματος με τους κοινωνικούς και πολιτικούς προσδιορισμούς της περιόδου από το 1834 έως το 1936. Όπως καταδεικνύεται στην επιχειρηματολογία που προηγήθηκε, η σωματική άσκηση στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση κατά τον 19^ο αλλά και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρουσιάζει μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αντανακλούν ευρύτερους κοινωνικο-πολιτικούς μετασχηματισμούς και επηρεάζουν της παιδαγωγικές κατευθύνσεις και τις εκπαιδευτικές πρακτικές του μαθήματος. Οι παραπάνω μετασχηματισμοί, μάλιστα, συχνά συνεπάγονται και μεταβολές στην εννοιολόγηση του μαθήματος, τόσο σε επίπεδο πρακτικής όσο και σε αυτό των αξιών που συνέλκει η εισαγωγή του στο σχολικό πρόγραμμα.

Στην οπτική αυτή, η πρώτη έννοια που εμφανίζεται ιστορικά είναι αυτή της «γυμναστικής», η οποία προφανώς ανασύρεται από τον αρχαιοελληνικό κόσμο. Οι αξιώσεις της είναι αρχικά συνδεδεμένες με τη σωματική άσκηση του παιδικού σώματος που, ακολουθώντας τις βασικές παιδαγωγικές αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, εντάσσεται ως παιδαγωγικό μέσο με ποικίλους στόχους στην πρακτική της ατομικής κυρίως παιδείας των ανώτερων και ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όμως, η γυμναστική, από δραστηριότητα μιας εξατομικευμένης και ελιτίστικης παιδαγωγικής, τυποποιείται και αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στο πλαίσιο μιας διευρυνμένης, συλλογικής πλέον, εκγύμνασης εντός του σχολείου. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρείται ότι συμβάλλει στην ένταξη του παιδιού σε ευρύτερες συλλογικότητες και, ως εκ τούτου, στην εκ μέρους του εκμάθηση ρόλων της νεοτερικότητας, όπως του στρατιώτη, του πολίτη ή του εθνικού υποκειμένου.

Οι απόψεις της περί γυμναστικής στους έλληνες διαφωτιστές επικεντρώνονται εξαρχής στον κοινωνικό της προορισμό, στοχεύοντας στην πολιτισμική και κοινωνική αλλαγή, αλλά και στην εθνική και πολιτική επανάσταση. Με τον τρόπο αυτό η γυμναστική, αλλά και ο αρχαιοελληνικός κλασικός αθλητισμός, εντάσσονται στη λογική της αναζήτησης των ιδιαίτερων εκείνων χαρακτηριστικών που θα

συγκροτήσουν τη σύγχρονη ελληνική εθνική ταυτότητα και θα ενοποιήσουν πολιτικά και πολιτισμικά το χώρο. Στις πρακτικές της εντάσσονται, έτσι, τα στρατιωτικά γυμνάσια και οι παραδοσιακοί χοροί, με άμεσες αναφορές στο εθνικό παρελθόν και στην εθνική ομοιογένεια και ομοψυχία. Επιπλέον, στη συγκυρία αυτή οι γυμναστικές πρακτικές νομιμοποιούνται επικουρικά και μέσω των νεοτερικών αντιλήψεων για την υγεία και την άσκηση του σώματος, κυρίως ιατρών και παιδαγωγών, οι οποίες λειτουργούν ενισχυτικά προς την κατεύθυνση της συγκρότησης μιας νέας δημόσιας ηθικής.

Το ζήτημα της εισαγωγής της γυμναστικής στην εκπαίδευση τίθεται λοιπόν ήδη από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, υπό την επίδραση του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Όμως, στο πλαίσιο της επαναστατικής συγκυρίας, οι απόψεις σχετικά με τη σωματική άσκηση μεταλλάσσονται στην πράξη και απαντούν εν μέρει σε νέα κοινωνικο-πολιτικά αιτούμενα, όπως την ανάπτυξη εθνικής συνείδησης, πολιτισμικής ομοιομορφίας, πειθαρχίας, αλλά και στρατιωτικής ετοιμότητας. Οι αντιλήψεις αυτές εντάσσουν τη Γυμναστική στο πλαίσιο μιας αμιγώς ανδρικής κοινότητας, αποδίδοντάς της χαρακτηριστικά ανδροπρέπειας και αποκλείοντάς την έτσι από την εκπαίδευση των γυναικών.

Στη συνέχεια η σωματική άσκηση θα ενταχθεί στην εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια ταυτόχρονα με τις πρώτες προσπάθειες κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης του κράτους. Και μόνο το γεγονός της εισαγωγής των σωματικών ασκήσεων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση των μαθητών, αλλά και του μαθήματος της γυμναστικής στο πρόγραμμα των σχολείων, αιτιολογεί επαρκώς την αντίληψη περί της συμμετοχής του στην διαδικασία ανασυγκρότησης αλλά και «εκπολιτισμού» της ελληνικής κοινωνίας. Όμως η έλλειψη κεντρικών εκπαιδευτικών κατευθύνσεων και η αδυναμία επιβολής κατευθυντήριων γραμμών για το μάθημα θα οδηγήσει αναγκαστικά σε πολλαπλές επιλογές πρακτικών σωματικής άσκησης. Κύριο χαρακτηριστικό των πρακτικών αυτών είναι, βεβαίως, η στρατιωτική εκπαίδευση, κυρίως στα σχολεία της Αίγινας, μέσω της οποίας εγχαράσσονται οι πρώτοι κώδικες πειθαρχημένης συμπεριφοράς. Δεν λείπουν όμως και οι γεωργικές εργασίες, που λειτουργούν επίσης ως αποτελεσματικό μέσο άσκησης των μαθητών και αποσκοπούν στην ανάδειξη της εργασίας και των χειρωνακτικών δραστηριοτήτων σε σημαντικό στοιχείο της ταυτότητας του πολίτη στο νέο κράτος. Έτσι, οι δράσεις της σωματικής άσκησης κατευθύνονται από τη σκοπιμότητα και αποτελεσματικότητά τους, καθώς αποβλέπουν στην πειθάρχηση της παιδικής ηλικίας, την εργαλειοποίηση του

(παιδικού) σώματος και την επιβολή, πρώτα σε επίπεδο σχολείου και στη συνέχεια σε επίπεδο κοινωνίας, της τάξεως και των επιταγών της σύγχρονης εξουσίας.

Η αναγόρευση της Ελλάδας σε βασιλείο και ο ερχομός των Βαυαρών ανοίγει μια νέα σελίδα στις κατευθύνσεις της εκπαίδευσης και της σωματικής άσκησης σε αυτήν. Την εισαγωγή, αρχικά, της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση θα προτείνει η επιτροπή που σύστησε η αντιβασιλεία για τον «διοργανισμό» των σχολείων. Η επιτροπή αυτή εισηγείται τη σωματική άσκηση των μαθητών στο δημοτικό σχολείο με τον όρο «σωμασκίαι», συνδέοντας τα προτάγματα του διαφωτισμού αλλά και τις ιδέες του Κοραή, που σκοπό είχαν να «αποκαθάρουν» την ελληνική γλώσσα, με την εισαγωγή όρων από τον αρχαιοελληνικό κλασικό αθλητισμό. Η βαυαρική αντιβασιλεία θα αποδεχθεί τον νέο όρο, αλλά θα εμπλουτίσει το περιεχόμενό του σύμφωνα με τις πολιτικές της εκτιμήσεις και σκοπιμότητες. Η θεσμοποίηση της πολυμορφίας των «σωμασκιών» με το νόμο του 1834, που διατηρήθηκε σε ισχύ για μισό περίπου αιώνα, θα οξύνει, μέσα από τις διαφοροποιημένες πρακτικές άσκησης, την ταξική διάκριση, ιδίως όπως αποτυπώνεται στις σχέσεις μεταξύ πόλης και υπαίθρου, που στοιχειοθετούνταν σύμφωνα με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι, οι «σωμασκίες» προέβλεπαν δύο διαφορετικές γυμναστικές κατευθύνσεις, που ανταποκρίνονταν σε δύο διαφορετικές κοινωνικές λειτουργίες. Η πρώτη αφορούσε τις πρακτικές κατευθύνσεις των «σωμασκιών» που συγκροτούνταν από γεωργικές σωματικές ασκήσεις και απευθυνόταν κυρίως στα σχολεία των αγροτικών περιοχών. Η δεύτερη αφορούσε τις πρακτικές της γυμναστικής η οποία, περιλάμβανε τη στρατιωτική γερμανική γυμναστική μεθοδική αλλά και μια σειρά κλασικών αγωνισμάτων, απότοκων τόσο του ελληνοκεντρισμού της εντόπιας λογιосύνης όσο και του βαυαρικού κλασικισμού και απευθυνόταν στα σχολεία των αστικών κυρίως περιοχών. Παράλληλα με την ταξικά προσδιορισμένη πρακτική άσκησης, η σωματική άσκηση των κοριτσιών θα συνεχίσει να ακολουθεί τα κοινωνικά ισοδύναμα αλλά και τα ευρωπαϊκά της ανάλογα. Με άλλα λόγια, στην εκπαίδευση των κοριτσιών τα εργόχειρα είναι ακόμα οι μόνες αποδεκτές ασκητικές του σώματος δραστηριότητες, ταυτισμένες με την κοινωνική θέση της γυναίκας της εποχής.

Τα χρόνια που ακολουθούν, η ελλιπής μόρφωση των δασκάλων και η παιδαγωγική αντίληψη περί ωφέλιμου χρόνου, καθώς είναι η περίοδος κατά την οποία η παιδαγωγική κινείται ανάμεσα στο δίπολο εργασία – παιχνίδι, θα οδηγήσουν το μάθημα των σωμασκιών σε αδράνεια στο μεγαλύτερο μέρος του σχολικού

δικτύου. Όμως σταδιακά, και μετά τα μέσα του αιώνα, το μάθημα αποκτά νέα δυναμική, ενισχυμένο από ένα σύνολο ιατρικο-παιδαγωγικών αλλά και πολιτικών αντιλήψεων που εμφανίζονται δυναμικά στο χώρο της εκπαίδευσης. Οι λόγοι των ιατρών και παιδαγωγών, από τη μια πλευρά, προσβλέπουν στην ενίσχυση της υγείας αλλά και της ηθικοποίησης των νέων, παραπέμποντας στην εργαλειακή αντιμετώπιση του παιδικού σώματος. Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί λόγοι, από την άλλη πλευρά, προσβλέπουν στη στρατιωτική ενίσχυση της χώρας, την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας, αλλά και τη συγκρότηση πειθαρχημένων πολιτών. Την περίοδο αυτή ο όρος *σωμασκία* παραμένει σε ισχύ στο δημόσιο λόγο, όμως σταδιακά, και από τα μέσα του αιώνα, απαντάται μόνο στον ενικό αριθμό («σωμασκία») και τείνει να ταυτίζεται με τη «γυμναστική», η οποία θεωρείται πλέον η αποτελεσματικότερη σωματική άσκηση των μαθητών. Η κοινωνική μεταστροφή που προδιαγράφεται από τα μέσα του αιώνα εκβάλλει και στη γυναικεία εκπαίδευση, ιδιωτική κατά κύριο λόγο, η οποία εισάγει δειλά νέες ασκητικές μεθόδους, όπως ο χορός και οι περιπάτοι. Είναι η περίοδος που και ο αθλητισμός έχει αρχίσει να κάνει και αυτός τα πρώτα του δειλά βήματα, με τους πρώτους δημόσιους αγώνες.

Στο πλαίσιο αυτό, από τη δεκαετία του 1870 το πρότυπο της γυμναστικής εντάσσεται σταδιακά στη λογική του αστικού εκσυγχρονισμού αλλά και του πολιτικού και δημοκρατικού εθνικισμού, κάτι που θα εκφραστεί θεσμικά κυρίως στην αρχή της δεκαετίας του 1880. Η γυμναστική εκλαμβάνεται πλέον ως πεδίο πολιτικής διαπαιδαγώγησης και της αποδίδεται η δυνατότητα σφυρηλάτησης του πολιτικού και εθνικού φρονήματος των νέων *-όλων*, ανεξαιρέτως, των νέων. Γι' αυτό και επιβάλλεται η μεταστροφή και η γενίκευσή της. Βασικές αξίες του μαθήματος είναι εφεξής η ισοπολιτεία, ο σεβασμός στους νόμους, η τάξη με βάση την πρόοδο, η υπεράσπιση της πατρίδας. Έτσι, η σχολική σωματική άσκηση θα διαφοροποιηθεί από τις αρχικά ταξικά διαφοροποιημένες «Σωμασκίες», που για μισό περίπου αιώνα χαρακτηρίζονταν ως «πάρεργο» της εκπαίδευσης και θα αποβάλει τις χειρωνακτικές της προσεγγίσεις, διατηρώντας μόνο τη νεότερη προσέγγιση της *Γυμναστικής* ως αναγκαίας για όλους τους ελληνοπαίδες.

Οι νέες συνθήκες, λοιπόν, απαιτούν ένα δημοτικό σχολείο το ίδιο προσιτό σε όλους χωρίς ταξικές διαφοροποιήσεις, με βάση την αρχή ότι η μόρφωση είναι δικαίωμα όλων των πολιτών. Ένα σχολείο αποτελεσματικό τόσο ως προς τη μετάδοση γνώσεων όσο και ως προς την παροχή εμπειριών με κοινωνική λειτουργικότητα, όπως αυτές που προσέφεραν οι κινητικές δραστηριότητες της

σωματικής άσκησης στο μάθημα της *γυμναστικής*. Με άλλα λόγια, ένα σχολείο για τους νέους πολίτες. Η συγγραφή αναλυτικού προγράμματος, την περίοδο αυτή, μαρτυρά την προσπάθεια της πολιτείας να δομήσει ενιαίες και βασικές κατευθύνσεις για όλα τα σχολεία του κράτους, γεγονός που ανάγεται στη στήριξη και διάχυση εκ μέρους της μιας πολιτικής για ένα δημοτικό σχολείο προσιτή σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα και τα γεωγραφικά διαμερίσματα. Η συγγραφή, όμως, ξεχωριστών προγραμμάτων για τα δύο φύλα καταδεικνύει τις αδράνειες που παρατηρούνται όσον αφορά την έμφυλη διαφορά, κάτι που δεν είναι άσχετο βέβαια και από την ύπαρξη διαφορετικού εκπαιδευτικού δικτύου για τα δύο φύλα. Η αντίληψη ότι τα δύο φύλα έχουν διαφορετικές κοινωνικές, άρα και εκπαιδευτικές, ανάγκες είναι ακόμα αυτονόητη και, ως εκ τούτου, η γυμναστική που θεωρείται απαραίτητη για το θήλυ φύλο ακολουθεί και αυτή τα κυρίαρχα στερεότυπα της εποχής.

Την ίδια περίοδο γίνεται προσπάθεια να ενταχθούν στο περιεχόμενο της γυμναστικής ορισμένα πολιτισμικά στοιχεία εθνικού χαρακτήρα σχετικά με τα «λαϊκά παίγνια», που (υποτίθεται ότι) έχουν άμεση σχέση με την ελληνική παράδοση και τον λαϊκό πολιτισμό και ενισχύουν την κοινωνικοποιητική λειτουργία του μαθήματος. Η ενσωμάτωση των παιγνιδιών στη σχολική σωματική άσκηση στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, όμως, θα πρέπει να συνδεθεί εξίσου με τη σταδιακή ανάδυση του αθλητικού φαινομένου και των σπορ τόσο στον εγχώριο όσο και στον ευρωπαϊκό δημόσιο χώρο. Στόχος λοιπόν της πολιτικής της εποχής για τη γυμναστική και τον αθλητισμό είναι όχι μόνο να αποτελέσουν ηθοποιητικά εργαλεία της εθνικής εκπαίδευσης αλλά και να εμπλουτίσουν τον ελεύθερο χρόνο των μαθητών-πολιτών.

Οι νέες κοινωνικές αξίες που κυριαρχούν την εποχή αυτή θα αναδυθούν μέσα από τα περιεχόμενα του μαθήματος της γυμναστικής που εισάγουν ο νόμος ΒΧΚΑ' και το αναλυτικό πρόγραμμα της γυμναστικής του 1899, ενώ ως κύρια προσδοκία του νομοθέτη προβάλλει επίσης η ανασυγκρότηση του «πληρωμένου» από τον πόλεμο του 1897 έθνους. Στο νόμο του Ευταξία, η «υγεία», η «ηθική», η «υπομονή», η «ευστροφία», η «εφευρετικότητα» και η «οξύτητα του πνεύματος», αλλά και η «συλλογικότητα», η «ισότητα» και η «φιλοπατρία» αποτελούν τις αδιαμφισβήτητες αρετές και αξίες που πρέπει να καλλιεργεί η εκπαίδευση, ενώ το παιγνίδι, και κυρίως το ομαδικό παιγνίδι, ανάγεται σε προνομιακό μέσο για την επίτευξη του σκοπού της διαπαιδαγώγησης των μαθητών. Το γυμναστικό κίνημα, που για αρκετά χρόνια εμφάνιζε σημάδια ακινησίας, «αναγεννάται» μέσα από την αγωνιστική δράση και οδηγείται σταδιακά προς μια νέα «αγωνοκεντρική» αντίληψη. Η τάση εισαγωγής του

ανταγωνισμού, άλλωστε, μέσα από τους σχολικούς αγώνες και τις επιδείξεις, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ήδη ανεπτυγμένη ανταγωνιστικότητα που εισήγαγαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896. Κάτω από αυτή την δυναμική, ο παιδαγωγικός λόγος που μέχρι τότε νομιμοποιούσε τη σχολική σωματική άσκηση καλείται τώρα να νομιμοποιήσει και τους αγώνες ως μέσον *υπόθαλψης* και *αναζωπύρωσης* της γυμναστικής εκπαίδευσης. Έτσι λοιπόν μέσα από τη συγκεκριμένη και καθορισμένη εκπαιδευτική δράση των αγώνων, η πολιτεία αποβλέπει στη συγκρότηση της εθνικής, αλλά και της κοινωνικής ταυτότητας των μαθητών. Από την άλλη πλευρά, εντός του «αστικού» σχολείου η αναγνώριση κοινών χαρακτηριστικών και αναγκών τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών, τουλάχιστον στις μικρές ηλικίες, επιτρέπει την ανάδυση μιας πιο δυναμικής τάσης προς την συνεκπαίδευση των δύο φύλων. Η ιατρο-παιδαγωγική αυτή αντίληψη θα νομιμοποιήσει, τρόπον τινά, την προσαρμογή του δημοτικού σχολείου στην ιδιαιτερότητα και την ευαισθησία μιας σχετικά «άφυλης» παιδικής ηλικίας.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η λειτουργικότητα του σώματος και τα έλλογα επιτεύγματα της γυμναστικής άσκησης θα τεθούν στο επίκεντρο του μεταρρυθμιστικού λόγου των νέων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων. Οι νέες κατευθύνσεις, οι οποίες είναι βαθύτατα επηρεασμένες από τη γλώσσα της επιστήμης και του «ορθού λόγου», σηματοδοτούν την επικράτηση της αστικής τάξης στη διαμάχη για τον έλεγχο του σώματος. Η μεταβολή αυτή, η οποία ουσιαστικά αναπλαισιώνει την εκπαίδευση, ολοκληρώνεται με την αντικατάσταση του γερμανοελβετικού γυμναστικού συστήματος από το σουηδικό στα σχολεία και τη συγγραφή νέων αναλυτικών προγραμμάτων. Με τον τρόπο αυτό, το σώμα των παιδιών και η διαχείρισή του καθίσταται αντικείμενο ειδικών εκπαιδευτικών σχεδιασμών και προγραμμάτων, προκειμένου να επιτευχθεί η διαμόρφωση σωμάτων και αντιλήψεων που θα προσιδιάζουν στα πρότυπα του ικανού και πειθαρχημένου έλληνα πολίτη. Οι στόχοι του μαθήματος μεταλλάσσονται και, από την κατασκευή των μελλοντικών πειθαρχημένων στρατιωτών, προσβλέπουν πλέον στη συγκρότηση πειθαρχημένων χαρακτήρων. Παράλληλα ενισχύονται σημαντικά οι γυμναστικές επιδείξεις και οι σχολικοί αγώνες, στοιχεία που ενισχύουν την μαθητεία στη συλλογικότητα, σε αντίθεση με τις ατομικές διεκδικήσεις που προκύπτουν από τα σπορ. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται άλλωστε και η συμβολή του κλασικού αθλητισμού και των λαϊκών παιγνιδιών που εισάγονται δυναμικά στις πρακτικές του μαθήματος.

Μολονότι η αντικατάσταση του όρου «Γυμναστική» από τον όρο «Σωματική Αγωγή» έχει ήδη συμβεί από πιο νωρίς στο λόγο πολιτικών και παιδαγωγών, από το 1917, και κυρίως από το 1925, ο νέος όρος θα κατοχυρωθεί και θεσμικά. Με τον όρο αυτό περνάμε από μια ηθική και κοινωνική σημασία της σωματικής άσκησης, όπως την είδαμε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σε μια καθαρά πολιτική χρήση της. Βασικό αιτούμενο είναι πλέον ο προσανατολισμός των δράσεων του μαθήματος «προς τας γενικωτέρας απαιτήσεις της αγωγής». Το στοιχείο αυτό αναγνωρίζει στο κράτος τη δυνατότητα να εγγράφει τις επιταγές του στο σώμα και, μέσω αυτού, στο πνεύμα των μαθητών, διαδικασία που αποτυπώνεται στον όρο *σωματική αγωγή*. Στη λογική αυτή, η οργάνωση της διδασκαλίας του μαθήματος, ο ρόλος του εκπαιδευτικού, η λειτουργία του μαθήματος μέσω των πρακτικών του και κάθε γυμναστική εκδήλωση του σχολείου θα έχουν ως αποκλειστικό στόχο την «εθνική διαπαιδαγώγηση». Το σουηδικό γυμναστικό σύστημα, το οποίο έχει αναχθεί από την πολιτεία σε κύριο εκφραστή της παιδαγωγικής διάστασης του μαθήματος, θα μετατραπεί συχνά σε πεδίο αντιπαράθεσης τόσο με τις νέες παιδαγωγικές γυμναστικές τάσεις και κατευθύνσεις που αναπτύσσονται όσο και με τα σπορ που συνεχώς διεκδικούν χώρο στην εκπαιδευτική πρακτική. Τη βασική οπτική των νέων παιδαγωγικών κατευθύνσεων της γυμναστικής, οι οποίες συνδέονται με ευρύτερα θέματα κοινωνικής και πολιτικής αγωγής, θα εισαγάγει πρωτίστως το παιδαγωγικό κίνημα του δημοτικισμού μέσα από τις βασικές αρχές του σχολείου εργασίας και με κύριο άξονα το «παιγνίδι».

Ωστόσο, οι πολιτικές αλλαγές που προκύπτουν από τα μέσα, περίπου, της δεκαετίας του 1930 θα ανακόψουν την πορεία αυτή εισάγοντας στο λόγο περί γυμναστικής νέα πολιτικά αιτούμενα. Οι αποτυχημένες προσπάθειες των «προοδευτικών» δυνάμεων που μέχρι τότε πίεζαν για κοινωνικές αλλαγές και νέες εκπαιδευτικές κατευθύνσεις θα ματαιωθούν, καθώς η πολιτική «Μεταβολή» της 4^{ης} Αυγούστου έρχεται να αντικαταστήσει τον κοινοβουλευτισμό της «αταξίας» με το Νέον Κράτος της πειθαρχίας, της τάξεως και της «πειθαρχημένης ελευθερίας». Στη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, βασικό πρόταγμα της πολιτικής του μεταξικού καθεστώτος, θα αποδοθούν νέες κοινωνικές και ιδεολογικές λειτουργίες στη σωματική αγωγή και τον αθλητισμό της νεολαίας, κυρίως μέσω της Ε.Ο.Ν, κάτι που συνιστά βεβαίως το αντικείμενο μιας ξεχωριστής ερευνητικής μελέτης.

Α. ΠΗΓΕΣ

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ*

ΝΟΜΟΙ

- Νόμος «Περί δημοτικών σχολείων», ΦΕΚ 11, 3 Μαρτίου 1834.
- Νόμος ΧΘ' «Περί συστάσεως του Διδασκαλείου εν Αθήναις», ΦΕΚ 7, 24 Δεκεμβρίου 1978
- Νόμος ΩΝΘ' Περί συστάσεως διδασκαλείων εν Πελοποννήσω και Επτανήσω, ΦΕΚ 52, 6/12 Μαΐου 1880.
- Νόμος ΑΡΙΘ' «Περί εισαγωγής των στρατιωτικών ασκήσεων εις τα γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία», ΦΕΚ 139, 31 Μαρτίου 1883.
- Νόμος ΒΤΜΘ', «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 37, 5 Οκτωβρίου 1895.
- Νόμος ΒΧΚΑ' «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων», ΦΕΚ Α' 141, 12 Ιουλίου 1899.
- Νόμος ΓΥΛΗ' «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΒΧΚΑ' νόμου «περί γυμναστικής κλπ.», ΕτΚ ΦΕΚ, 5 Δεκεμβρίου 1909.
- Νόμος 1002 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 238 'περί του προσωπικού των υπαλλήλων του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως', ΦΕΚ 245, 24 Οκτωβρίου 1917.
- Νόμος 2477 «Περί μονοταξίου διδασκαλείου της γυμναστικής», ΦΕΚ 200, 24 Ιουνίου 1920.
- Νόμος 2476 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων ΒΧΚΑ', ΓΥΛΗ' «περί γυμναστικής κλπ.», ΦΕΚ 199, 4 Σεπτεμβρίου 1920.
- Νόμος 4179 «Περί κυρώσεως του Ν. Διατάγματος της 11^{ης} Μαΐου 1929 "Περί ανεγέρσεως διδακτηρίων", ΦΕΚ 211, 17 Ιουνίου 1929.
- Νόμος 4397 «Περί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 30, 24 Αυγούστου 1929.
- Νόμος 4371 «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κυρώσεως των Ν. Διαταγμάτων της 9 Δεκεμβρίου 1925 'περί ενιαίας οργανώσεως και διοικήσεως της σωματικής αγωγής» και της 20 Σεπτεμβρίου 1926 «περί οργανώσεως της σωματικής αγωγής και της στρατιωτικής προπαιδεύσεως καθώς και της λοιπής ισχυούσης γυμναστικής νομοθεσίας ως ετροπολογήθη», ΦΕΚ 298, 20 Αυγούστου 1929.
- Νόμος 5620 «Περί κυρώσεως του από 30 Ιουλίου ε.ε νομοθετικού διατάγματος περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως απάσας της ισχυούσης νομοθεσίας περί σωματικής αγωγής», ΦΕΚ 290, 27 Αυγούστου 1932.
- Νόμος 5780 «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως της ισχυούσης νομοθεσίας περί σωματικής αγωγής», ΦΕΚ 271, 18 Σεπτεμβρίου 1933.

* Στο παράρτημα αυτό έχουν συμπεριληφθεί τα ΦΕΚ εκείνα που λήφθηκαν υπόψη για την τεκμηρίωση της μελέτης. Η παράθεση των τεκμηρίων γίνεται σύμφωνα με την κατηγορία στην οποία ανήκουν (νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι κ.λ.π.) και τη χρονική τους ακολουθία

ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

- Β.Δ. «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων», ΦΕΚ 87, 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836.
- Β.Δ. «Περί κατανομής των διδακτέων μαθημάτων εν τω διδασκαλείω» ΦΕΚ 33, 25 Μαΐου 1878.
- Β.Δ. «Περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις», ΦΕΚ 97, 3 Σεπτεμβρίου 1880.
- Β.Δ. «Περί ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων των πλήρων παρθεναγωγείων και των διδασκαλείων των θηλέων», ΦΕΚ Α'163, 21 Αυγούστου 1880.
- Β.Δ. «Περί γυμναστικής», ΦΕΚ 101, 22 Σεπτεμβρίου 1880.
- Β.Δ. «Περί Γυμναστηρίων», ΦΕΚ 175, 22 Νοεμβρίου 1882.
- Β.Δ. «Περί γυμναστικής των μαθητών των Ελληνικών σχολείων», ΦΕΚ 31, 24 Ιανουαρίου 1883.
- Β.Δ. «Περί εισαγωγής των στρατιωτικών ασκήσεων εις τα διδασκαλεία του κράτους», ΦΕΚ 149, 21 Απριλίου 1883.
- Β.Δ. «Περί γυμναστικής των μαθητών των Ελληνικών σχολείων», ΦΕΚ 31, 24 Ιανουαρίου 1883.
- Β.Δ. «Πρόγραμμα των εν τοις Ελληνικοίς σχολείοις και τοις Γυμνασίοις διδακτέων μαθημάτων ΦΕΚ 267, 23 Ιουνίου 1884.
- Β.Δ. «Περί προγραμμάτων των μαθημάτων των τετραταξίων δημοτικών σχολείων των αρρένων», ΦΕΚ Β'28, 12 Μαρτίου 1894.
- Β.Δ. «Περί προγραμμάτων των μαθημάτων των τετραταξίων δημοτικών σχολείων των θηλέων». ΦΕΚ Β'44, 9 Μαΐου 1894.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος των μαθημάτων των τριταξίων Δημοτικών Σχολείων των Θηλέων», ΦΕΚ 53, 20 Μαΐου 1894.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος των μαθημάτων των τριταξίων Δημοτικών Σχολείων των Αρρένων», ΦΕΚ 60, 20 Ιουνίου 1894.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος των μαθημάτων των διταξίων Δημοτικών Σχολείων των Αρρένων», ΦΕΚ 76, 10 Ιούλιος 1894.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος των μαθημάτων των διταξίων Δημοτικών Σχολείων των Θηλέων», ΦΕΚ 81, 23 Ιούλιος 1894.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος των μαθημάτων των μονοταξίων Δημοτικών Σχολείων των Αρρένων», ΦΕΚ 88, 10 Αυγούστου 1894.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος των μαθημάτων των μονοταξίων Δημοτικών Σχολείων των Θηλέων», ΦΕΚ 95, 10 Αυγούστου 1894.
- Β.Δ. «Περί του τρόπου κατασκευής των σχολείων», ΦΕΚ Β'60, 4 Ιουνίου 1894.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος των εν τοις Ελληνικοίς σχολείοις και Γυμνασίοις διδασκομένων μαθημάτων», ΕτΚ. αφ.97, 23 Αυγούστου 1896.
- Β.Δ. «Περί προγράμματος των εν τοις Ελληνικοίς σχολείοις και τοις Γυμνασίοις διδασκτέων μαθημάτων», ΦΕΚ 130, 11 Σεπτεμβρίου 1897.
- Β.Δ. «Περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής εν τοις σχολείοις της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδύσεως και εν τοις διδασκαλείοις εκατέρου φύλου», ΦΕΚ 255, 20 Νοεμβρίου 1899.
- Β.Δ. «Περί γυμναστικής και γυμναστικών και Αθλητικών αγώνων», ΦΕΚ 18, 25 Ιανουαρίου 1900.
- Β.Δ. «Περί τροποποιήσεως των άρθρων των από 20 Νοεμβρίου 1899 Β. Διατάγματος περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής », ΦΕΚ 229, 22 Οκτωβρίου 1901.

- Β.Δ. «Περί κανονισμού του Προγράμματος της διδασκείας γυμναστικής εν τοις σχολείοις της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσεως», ΦΕΚ 144, 30 Ιουνίου 1909.
- Β.Δ. «Περί ασκήσεως εν Αθήναις των γυμναστών της μέσης εκπαίδευσεως του Κράτους κλπ. κατά τας σχολικὰς διακοπὰς του έτους 1909», ΦΕΚ 84, 9 Απριλίου 1909.
- Β.Δ. «Περί ορισμού των μαθημάτων, του δι' έκαστον τούτων προς διδασκαλίαν αναγκαίου χρόνου, και περί της κατά τάξεις κατανομής της διδασκείας ύλης εις τα πλήρη δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων», ΦΕΚ 174, 10 Σεπτεμβρίου 1913.
- Β.Δ. «Περί ιδρύσεως γυμναστηρίων, σκοπευτηρίων», ΦΕΚ 270, 25 Ιουλίου 1915.
- Β.Δ. «Περί σχολικών γυμναστικών και σκοπευτικών συλλόγων και περί σχολικών ομάδων προσκόπων», ΦΕΚ 76, 21 Φεβρουαρίου 1915.
- Β.Δ. «Περί του προγράμματος των μονοταξίων Διδασκαλείων», ΦΕΚ 264, 2 Φεβρουαρίου 1924.
- Δ. «Περί καθορισμού του προγράμματος των εν τη πρώτη τάξει των πενταταξίων και εξαταξίων Διδασκαλείων την Δημοτική εκπαίδευσεως διδασκομένων μαθημάτων», ΦΕΚ 265, 16 Οκτωβρίου 1924
- Β.Δ. «Περί ενιαίας οργάνωσεως της Σωματικής Αγωγής και της Στρατιωτικής προπαιδύσεως καθ' άπαν το κράτος», ΦΕΚ 400, 9 Δεκεμβρίου 1925.
- Ν.Δ. «Περί ανεγέρσεως διδασκηρίων», ΦΕΚ 177, 11 Μαΐου 1929.
- Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως άπάσης της ισχυούσης νομοθεσίας περί σωματικής αγωγής», ΦΕΚ 246, 30 Ιουλίου 1932.

ΕΓΚΥΚΛΙΟΙ

- Εγκύκλιος 116/ 10 Οκτωβρίου 1829, «Η επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδύσεως Γραμματεία προς τους κατά την Επικράτειαν διδασκάλους», [Εν Αιγίνη].
- Εγκύκλιος 7538/ 28 Ιανουαρίου 1835, Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως, *Περί των εξετάσεων των δημοτικών σχολείων.*
- Εγκύκλιος 8960/ 25 Οκτωβρίου 1876, Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως, «Περί διδασκαλίας της σωμαστικής εν τοις δημοτ.[ικοίς] σχολείοις». Προς τους Δημοδιδασκάλους.
- Εγκύκλιος 7876/ 4 Σεπτεμβρίου 1880, Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως, «Περί εκτελέσεως του από 3 Σεπτεμβρίου Β. Διατάγματος».
- Εγκύκλιος 32802/ 8 Οκτωβρίου 1884, Υπουργείου των Στρατιωτικών, «Περί στρατιωτικών ασκήσεων εν τοις Διδασκαλείοις, Προς άπάσας τας Στρατιωτικάς Αρχάς».
- Εγκύκλιος 16517/ 20 Νοεμβρίου 1885, Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως, «Περί αναβολής των στρατιωτικών ασκήσεων».
- Εγκύκλιος 11835/ Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως, «Προς τους κ.κ. Επιθεωρητάς των δημοτικών σχολείων του Κράτους».
- Εγκύκλιος 5900/ 21 Μαρτίου 1912, Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως, «Προς τους κ.κ. Προϊσταμένους των σχολείων της τε δημοτικής και μέσης εκπαίδευσεως».

ΔΙΑΤΑΓΕΣ- ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ

Διαταγή 3155/ 29 Απριλίου 1868, ΦΕΚ 22.

Ψήφισμα /18Δεκεμβρίου 1862 «Περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της οπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις της γυμναστικής», ΦΕΚ 19.

ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Εφημερίδος των συζητήσεων της Βουλής, παράρτημα 101-109 (1889), περίοδος ΙΑ΄, σύνοδος Δ΄.

«Εισηγητική έκθεση του Α. Ευταξία» για τη διδασκαλία της γυμναστικής στα σχολεία, 20 Νοεμβρίου 1899, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος ΙΕ, σύνοδος Α΄, (Παράρτημα).

«Γενική Εισηγητική έκθεση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1913», Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος ΙΕ.

«Γενική εισηγητική έκθεσις και εκπαιδευτικά Νομοσχέδια, κατατεθέντα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίαν της 2ας Απριλίου 1929 υπό του Υπουργού της Παιδείας Κωνστ. Β. Γόντικα», Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.

«Εισηγητική έκθεσις-Προς την Βουλήν», 13 Ιανουαρίου 1932, ο Υπουργός της Παιδείας και των Θρησκευμάτων Βουλευτής Κορινθίας Π. Πετριδής.

ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ-ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)*, τ. Α΄ 1821-1894, Ερμής, Αθήνα 1986.

Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)* τ. Β΄, 1895- 1967, Ερμής, Αθήνα 1986.

Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α΄- Γ΄, Αθήνα Ι.Α.Ε.Ν., 1987-1989.

Αντωνίου Δ., *Η εκπαίδευση κατά την ελληνική επανάσταση (1821-1827)*, τεκμηριωτικά κείμενα τ.Α΄ και Β, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002.

Δασκαλάκης Απ., *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής επαναστάσεως*, Σειρά Τρίτη, μέρος Γ΄, Τα περί Παιδείας, τ. Α΄, Αθήναι 1968.

Βενθύλος Γ., *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, τόμος Α΄ (-1883)*, εν Αθήναις 1883.

Βενθύλος Γ., *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, τόμος Β΄(1883-1887)*, εν Αθήναις 1887.

Βενθύλος Γ., *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, τόμος Δ΄(1893-1898)*, εν Αθήναις 1898.

Κλάδος Ι. Π., *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά ήτοι Νόμοι, Διατάγματα, Εγκύκλιοι, Οδηγίαι κ.λ.π.*, Αθήνησι 1860.

Κλάδος Ι. Π., *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά ήτοι Νόμοι, Διατάγματα, Εγκύκλιοι, Οδηγίαι κ.λ.π. μέρος Β΄ (1860-1868)*, Αθήναι 1869.

- Υπουργείου Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως συλλογή νόμων, εγκυκλίων και διαταγμάτων με τίτλο *Η Γυμναστική*, τευχ. Α', εν Αθήναις 1912.
- Σιφναίος Κ., *Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων*, τομ. Ζ', Αθήνα 1964.
- Σοφριανός Κ., *Το νομικό Καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900. Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών*, τ. Α' - Β', ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988.
- Καλφαρέτζος Γ. Ε., *Ελληνική Γυμναστική Βιβλιογραφία (1829-1934)*, Θεσσαλονίκη 1934.
- Καλφαρέτζος Γ. Ε., *Περίληψις Γυμναστικής νομοθεσίας (1834-1933)*, Θεσσαλονίκη 1937.
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως (1834-1935).
- Βετάν Α. Ε., *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος: Διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831*, / συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσει των Αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε. Α. Βετάν ... *Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π. Δ. Στεφανίτη Λευκαδίου, Ιατρού, μεταφρασθείσαι εκ του Γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά*, τ. Β' Αθήνησιν 1841
- Βετάν Α. Ε., *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια, Κυβερνήτου της Ελλάδος. : Διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831*. / συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσει των Αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε. Α. Βετάν. *Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π. Δ. Στεφανίτη Λευκαδίου, Ιατρού, μεταφρασθείσαι εκ του Γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά*. 1841-1843, τ. Δ', Αθήνησιν, 1843.
- Αλληλογραφία Κοραή*, Ομίλου Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, τ. ΣΤ', Αθήνα 1984.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Αθλητικά Περιοδικά

- Ποδηλατική και Αθλητική Επθεώρησις της Ανατολής (1898-1899)
 Η Νίκη (1909-1910, 1922-1924)
 Η Ελληνική Αγωγή (1933-1936)
 Σωματική Αγωγή (1952)

Περιοδικά

- Ο Παιδαγωγός (1839)
 Ευρωπαϊκός Ερανιστής (1840)
 Η Μέλισσα των Κυκλάδων (1845)
 Νέα Πανδώρα (1855)
 Εφημερίς των Παίδων (1871)
 Αθηναίς (1880-1882)
 Εθνική Αγωγή (1899-1900)
 Δη[μοτική] Εκπαίδευσις (1901- 1906)
 Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1915)
 Εκπαιδευτική Επιθεώρησις (1919-1920)
 Ο Παιδαγωγός (1922)

Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως (1932)
Εκπαιδευτικά Χρονικά (1934-1936)

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ερμής ο Λόγιος (1811- 1819)
Γενική Εφημερίς της Ελλάδος (1829-1830)
Η Αιγυψία (1831)
Ακρόπολη (1883-1884)
Εβδομάς (1891)
Πρωία (1896)
Σκρίπ (1898)
Εφημερίς των Κυριών (1901)
Εμπρός (1897,1930)

ΕΙΔΙΚΑ ΑΡΘΡΑ- ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

- [Ανώνυμος], «Αι εξετάσεις των Αλληλοδιδασκτικών σχολείων της Ερμούπολης», *Η Μέλισσα των Κυκλάδων*, τ. Α΄, 9(Αύγουστος 1845).
- [Ανώνυμος], «ο Περίπατος», *Εφημερίς των Παίδων*, τ. 4, 42(1871).
- [Ανώνυμος], «Περί εκπαιδεύσεως. Πανδώρα, 126(1855)
- [Ανώνυμος], «Φροβελιανοί νηπιακοί κήποι». *Αθηναϊς*, τ. 7, 9 (1882).
- [Παπασωτηρίου Γεώργιος], «Περί Σωματικής ανατροφής», *Ο Παιδαγωγός*, έτος Α΄, 13-14, 15(1 Ιουλίου - 15 Αυγούστου 1839). Πειραιεύς.
- Balck V., «Η Σουηδική γυμναστική», *Εθνική Αγωγή*, 24(15 Δεκεμβρίου 1899).
- Ανδρεάδης Δημοσθένης, «Αναμνήσεις από την εκπαίδευσή μου», *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, έτ. Α΄. 1932.
- Γεωργαντάς Φ., «Τα διδασκαλεία αλλαγού και παρ' ημίν», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Α΄, 6(1899).
- Δάφνης Στέφανος, «Η γυμναστική μου ζωή», *Ελληνική Αγωγή*, 10(Δεκέμβριος 1933).
- Δραγούμης Ν., «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, 9(1859).
- Ζουζανέας Γ., «Κριτική, Περί την "Άσκηση- Μύθο"», *Ελληνική Αγωγή*, έτ. Β΄, 11-12(Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1934).
- Κ[οκκώνης] Ι., «Αν συμφέρη να στέλλονται έξω της Ελλάδος προς ανατροφήν και εκπαίδευσιν οι ανήλικοι παίδες των Ελλήνων», *Η Αιγυψία*, έτ. Γ΄, 15 Μαΐου 1831.
- Κοκκώνης Ι., «Η Κατάστασις της δημοτικής εκπαιδεύσεως εις τα τέλη του 1837», *Ο Παιδαγωγός*, έτ. Α΄, 1-2(Ιανουαρίου 1839), Πειραιεύς, σ.19.
- Καβαβιάς Τ., «Ιωάννης Χρυσάφης 1873-1932», *Σωματική Αγωγή*, 2(1952).
- Καραχρίστος Ν., «Η εξελικτική ψυχολογία και η Γυμναστική», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, έτ. Γ΄, 31(Μάρτιος 1936).
- Καραχρίστος Ν., «Η νέα γυμναστική κίνησις και η αξία αυτής», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, έτ. Γ΄, 29(Ιανουάριος 1936).
- Κλεόβουλου, «Περί της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου», *Λόγιος Ερμής*, 1(Ιανουάριος 1819).

- Κονδός Σ., «Περί ανατροφής», *Η Μέλισσα ή Εφημερίς Ελληνική. Τετράδιον Α'.* Εν Παρισίοις 1819.
- Ολταμόφ Α., «Εξοχοί παιδαγωγοί, Ιωάννης Ιάκωβος Ρουσώ», *Εθνική Αγωγή*, 18(15 Σεπτεμβρίου 1900).
- Παλαιολόγος Κλ., «Η Γυμναστική εις το Δημοτικόν Σχολείον», *Ελληνική Αγωγή*, έτ. Β', 8-10(Αύγουστος –Οκτώβριος 1934) και 11-12(Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1934).
- Παναγόπουλος Π. Δ., «Γυμναστική», *Δημοτική Εκπαίδευσις*, 5(1 Νοεμβρίου 1901) και 6 (15 Νοεμβρίου 1901).
- Παρρέν Κ., «Αι εξετάσεις της γυμναστικής του παιδαγωγικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνιδών», *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΕ', αρ. 665, 20 Μαΐου 1901.
- Προφαντόπουλος Σπ., «Γυμναστικοί αγώνες των μαθητών των Δημοτ. Σχολείων», *Δημοτική Εκπαίδευσις*, 12(1 Μαρτίου 1902).
- Ραγκαβής Αλ., «Περί δημοσίας εκπαιδεύσεως», *Εβδομάς*, τομ. η', 30(1891).
- Ραγκαβής Ρ., «Εκπαίδευσις. Η εις τα διάφορα μέρη της Ευρώπης παρούσα στάσις της προκαταρκτικής (δημοτικής) εκπαιδεύσεως», *Ευρωπαϊκός Ερασιστής*, τ. 1, 4(1840).
- Σάββας Κ., «Νύξεις τινές προς βελτιώσιν της σχολικής υγιεινής εν Ελλάδι», *Δημοτική Εκπαίδευσις*, έτ. Γ', 22(10 Απριλίου 1904).
- Σαββόπουλος Γεώργιος, «Η Γυμναστική στο Δημοτικό Σχολείο», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, έτ. Γ', 16-17(Ιούλιος–Αύγουστος 1934) και 18-19(Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1934).
- Σαββόπουλος Γ., «Η μέριμνα δια την Σωματικήν Αγωγήν των σπουδαστών της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, έτ. Δ', 37(Σεπτέμβριος 1935).
- [Ανώνυμος], «Κατάστασις της δημοτικής εκπαιδεύσεως εις τα τέλη του 1837», *Ο Παιδαγωγός*, έτ. Α', 1 -2(31 Ιανουαρίου 1839), Πειραιεύς.
- [Ανώνυμος], «Περί Γυμναστικής και Πάλι. Απάντησις Ελλήνων γονέων προς τους διδασκάλους της γυμναστικής», *Δημοτική Εκπαίδευσις*, έτ. Β', 4(1 Οκτωβρίου 1902).
- Πεμπλής Ν. Β., «Η γυμναστική εν τοις δημοτικοίς σχολείοις» *Δημοτική Εκπαίδευσις*, έτ. Δ', 8,9, 10(Νοεμβρίου-Δεκέμβριος 1904).
- Τισσιέ Σ., «Η κόπωσις και η σωματική άσκησις», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ', 4(13 Φεβρουαρίου 1900).
- [Ανώνυμος], «Η υγιεινή εν τω σχολείο», *Δημοτική Εκπαίδευσις*, 12(15 Φεβρουαρίου 1902).
- [Φιλόδημος], «Οι Σχολικοί Αγώνες», *Εθνική Αγωγή*, έτ. Γ', 9(1 Μαΐου 1900).
- [Ανώνυμος], «Τα θερινά Γυμναστικά Μαθήματα, βήμα μέγα των Γυμναστών και Γυμναστριών προς την πρόοδον», *Η Νίκη*, έτ. Α', 6(Ιούνιος 1909).
- Χριστοφίδη Η., «Τα χειροτεχνήματα», *Ο Παιδαγωγός*, έτ. Α', 13-14, 15(1 Ιουλίου-15 Αυγούστου 1839), Πειραιάς.
- Χρυσάφης Ι., «Γυμναστική Επιθεώρησις της τελευταίας δεκαετίας 1888-1898», *Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής* τ.1, 1898-1899.
- Χρυσάφης Ι., «Η γυμναστική, προς τους Έλληνας γονείς», *Δημοτική Εκπαίδευσις*, έτ. Β', 20(15 Ιουνίου 1902).
- Χρυσάφης Ι., «Αι κατευθύνσεις του Ποδοσφαίρου», *Εμπρός*, 21 Ιουλίου 1930.

ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Norlander G., *Σουηδική Παιδαγωγική Γυμναστική*, μετ. Σ. Πέππας, Αθήναι 1901.
- Oertli Ed., *Η Αρχή της εργασίας στο δημοτικό σχολείο*, μετφ. Ι. Ιορδανίδη, Αθήναι 1925
- Βρατσάκος Μιλτ., *Περί του ποίον δει είναι το σχολείον, όπως εκκληροί το έργο αυτού, Λόγος εφωνηθείς εν τη Εταιρεία των Φίλων του Λαού*, εν Αθήναις 1893
- Δαρβίνου και Ουφελάνδου, *Εγκόλπιον Γυναικείου Φύλου, ήτοι οδηγός εις την φυσικήν και ηθικήν ανατροφήν των Γυναικών*, μετφ. Φιλίππου Α. Οικονομίδου, εν Αθήναις 1874.
- Δραγούμης Ν., *Δικαιοσύνη, Παιδεία, Εκκλησία εν Ελλάδι (1821-1831)*, Αθήναι 1873.
- Εγκαθίδρυσις του Σχολείου των κορασίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, Αθήναι 1837.
- Ένιγγ Ι., *Εγχειρίδιον της Υγιεινής σωμασκάας κατά το σύστημα του D.G.M.Schreber*, Αθήνησι 1872.
- Ευαγγελίδης Τ., *Η ιστορία του Ιωάννου Καποδίστρια, κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831)*, εν Αθήναις 1894.
- Ευταξίας Π. Αθ. *Μεταρρυθμίσις και Ανόρθωσις*, εν Αθήναις 1899.
- Ζούττερ Α. & Βούρος Π., *Εγχειρίδιον Γυμναστικής συνταχθέν επι τη βάση του εν Ελβετία εγκεκριμένων νεωτάτων εγχειριδίων γυμναστικής προς διδασκαλίαν μαθητών Δημοτικών, Ελληνικών σχολείων και σχολαρχείων αμφοτέρων των φύλων*, εν Αθήναις, 1900.
- Ζωντανού Π., *Περί ανατροφής των κορασίων, και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων*, εν Ερμουπόλει 1836.
- Καλλιρόης Γρ., *Παραγγέλματα περί υγείας και μακροβιότητος Έτι δε και πρόχειροι θεραπείαι συνήθων τινών και αιφνιδίων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων*, Βενετία 1829.
- Καλφαρέτζος Ε., *Ο Ρ. Ling και αι Γενικάί βάσεις του Σουηδικού συστήματος*, Αθήναι 1933
- Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας*, Αθήναι 1842.
- Καραθεοδωρή Κ., *Υγιεινά Παραγγέλματα, προς χρήση του Ελληνικού λαού*, εν Παρισίοις 1829.
- Καρακάλος Τ., *Μελέτη περί της εις τον Ελληνικό Στρατόν Εισαγωγής των γυμναστικών ασκήσεων*, Εν Αθήναις 1900.
- Καραχρίστος Ν., *Η Διδακτική του σχολείου εργασίας*, Αθήναι 1930
- Κόκκκονας Ι., *Παιδαγωγός των Νέων ή Νέον Αλφαβητάριον*, εν Κωνσταντινοπόλει έτει 1817.
- Κόκκκονας Ι., *Παιδαγωγός των Νέων ή Νέον Αλφαβητάριον, θελκτικόν και μεθοδικόν προς εύκολον μάθησιν της αναγνώσεως, περιέχον εύληπτον προφοράν του Αλφαβήτου, διαφόρους χαρακτήρας, ευλήπτους διαλόγους, και τινάς ηθικούς κ.τ.λ. Ιστορίας τινάς και περί Προσωδίων. Συντευθέν προς όφελος των εναρχομένων παιδών παρά Ιωάννου Κόκκκονος Σμυρναίου και προσενεχθέν τω κυρίω Σπυρίδονι Κωνσταντά, εν Κωνσταντινοπόλει 1817 έτει*.
- Κοκκώνης Π. Ι., *Διαιτητικά Παραγγέλματα ή Οδηγία προς ανάπτυξιν της ευρωστίας του σώματος και διατήρησιν της υγείας*, εν Αθήναις 1861.
- Κοκκώνης Π. Ι., *Εγχειρίδιο περί της Αλληλοδιδασκατικής μεθόδου*, εν Αίγινη 1830.
- Κοκκώνης Π. Ι., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκατικής μεθόδου Νέος, προς χρήση των δημοτικών σχολείων της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1850.

- Κολοκοτσάς Δ., *Πρακτικός Οδηγός του διδασκάλου κατά το νέον σύστημα*, εν Αθήναις 1884.
- Κονδυλάκη Ι. [Ι.Ακτήμων], «Αναβίωσις της Γυμναστικής», *Εμπρός* 13 Ιανουαρίου 1897.
- Κονδυλάκης Ι., *Ενώ Διέβαινα*, εν Αθήναις 1916.
- Κουμανούδης Στ.Α., *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τομ. Α', εν Αθήναις 1900.
- Κρούγιου Βιλ. Τρ., *Η πόλις και το σχολείον*, μετφρ. Ιωάννου Αναστ. Τζηνητζίφα, εν Βιέννη της Αουστρίας, 1834.
- Κωνσταντινίδης Γ., *Οδηγός ήτοι εγχειρίδιον της προκαταρκτικής διδασκαλίας προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων*, εν Αθήναις 1873.
- Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν*, τ. Α', Αθήνησι 1896-1900.
- Μακκάς Γ., *Λόγος περί γυμναστικής του σώματος ως μέρος της κατά τους αρχαίους τελείας παιδείας*, εν Αθήναις 1855.
- Μανιτάκης Κ., *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού 1830-1930*, Αθήναι 1962.
- Μανούσος Γ., *Παιδαγωγική διαιτητική και Παιδαγωγία, ήτοι οικιακός και σχολικός οδηγός προς παιδαγωγήσιν αμφοτέρων των φύλων*, Αθήνησι 1884.
- Μάουρερ Λούντβιχ Γκεοργκ, *Ο Ελληνικός Λαός*, Χαϊδελβέργη 1835, μτφ. Όλγα Ρουμπάκη, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1976.
- Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1967.
- Μελάς Λ., *Ο Γεροστάθης ή αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, εκδ.2^η, εν Αθήναις 1860.
- Μελάς Λ., *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των Παιδαγωγούντων*, εν Αθήναις 1871.
- Μωραΐτης Σ., *Διδακλική ή σύντομοι οδηγίαί περί της χρήσεως της νέας διδασκαλικής μεθόδου*, Αθήναι 1880.
- Ξανθόπουλος Κ., *Πρώτη και Μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων*, Αθήναι 1873.
- Παγώντας Γ., *Περίληψις της γυμναστικής προς χρήσιν των δασκάλων*, εν Αθήναις 1837.
- Παπαδόπουλος Γ., *Δοκίμιον πρακτικών παιδαγωγικών οδηγιών πρός τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στοιχειωδών σχολείων των αρρένων και κορασίων*, Αθήνησι 1866.
- Παπαμάρκου Χαρ., *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Δημοτικού σχολείου των αρρένων κατά τα Εκπαιδευτικά νομοσχέδια*, Αθήναι 1890.
- Παρασκευόπουλος Θ., *Σωματική αγωγή και Παιγνίδια*, Αθήναι 1926.
- Παυλίδης Ι. Ιω., *Πρακτικός Σύστημα Δημοτικής εκπαίδευσεως παρά τοις Έλλησιν ήτοι Διδακτική και Παιδαγωγική μετά τεχνικής εκπαιδεύσεως*, τομ.Α' Διδακτική, Αθήνησιν 1895.
- Παυλίδης Ι. Ιω., *Πρακτικός Σύστημα Δημοτικής εκπαίδευσεως παρά τοις Έλλησιν ήτοι Διδακτική και Παιδαγωγική μετά τεχνικής εκπαιδεύσεως*, τομ.Β' Παιδαγωγική, εν Αθήναις 1904.
- Πέππας Σ., *Γυμναστική του κοινού και πλήρους δημοτικού σχολείου Αρρένων και Θηλαίων προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων*, Εστία, εν Αθήναις 1898.
- Πέππας Σ., *Η γυμναστική και αι παιδιαί του Δημοτικού και Ελληνικού σχολείου*, εν Αθήναις 1905.
- Πετριδης Γ. Δ., *Στοιχειώδεις Πρακτικάί Οδηγίαί, περί διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις*, εν Αθήναις 1881.

- Προγράμματα Ωρολόγια και Αναλυτικά παντός είδους πλήρων Δημοτ. Σχολείων Αρρένων και Θηλέων, εν Αθήναις 1921.
- Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις 1904.
- Σακελαρόπουλος Μ., *Η Παιδαγωγική του δημοτικού σχολείου*, εκδ. Β΄, εν Αθήναις 1892.
- Σκορδέλης Βλ., *Διδακταλικός Οδηγός. ήτοι θεωρητικός και Πρακτικός οδηγός των Δημοτικών σχολείων και παρθεναγωγείων*, εν Αθήναις 1890.
- Σπηλιωτόπουλος Α., *Οι Ολυμπιακοί αγώνες δια των αιώνων*, εν Αθήναις 1906.
- Στρούμπος Σ.Δ., *Το μέλλον ήτοι περί ανατροφής και παιδείσεως*, εν Αθήναις 1854.
- Τζοβένη Ι., Βιβλιοκρισία περί του συγγράμματος «Η Γυμναστική κατά το Σουηδικόν σύστημα», χ.χ. [1910]
- Τίρς Φρειδερίκος [Frederic Thiersch], *Η Ελλάδα του Καποδίστρια, η παρούσα κατάστασις της Ελλάδος (1829-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησις της*, τόμος Β΄, μετ. Α. Σπήλιου, εκδ. Αφοί Τολιδή, Αθήνα 1972
- Υπόμνημα των μαθητών της Σχολής των Γυμναστών προς την Βουλήν των Ελλήνων, *Η εν Ελλάδι Γυμναστική και το Νομοσχέδιον περί Στρατιωτικού Σχολείου Γυμναστικής*, Αθήνα 1907.
- Φωκλιανός Ι., *Εγχειρίδιον Γυμναστικής*, εν Αθήναις 1883.
- Χρυσάφης Ι., *Η γυμναστική κατά το Σουηδικόν σύστημα*. εν Αθήναις 1914
- Χρυσάφης Ι., *Η Γυμναστική*, εν Αθήναις 1905
- Χρυσάφης Ι., *Αθλητικά αγωνίσματα. Προπόνησις και υγιεινή*, Αθήναι 1896.
- Χρυσάφης Ι., *Εγχειρίδιο της σχολειακής γυμναστικής*, Αθήναι 1893.
- Χρυσάφης Ι., *Η Σωματική Αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις της νεότητος και η ενδεικνυομένη οργάνωσις αυτών*, εν Αθήναις 1925.
- Ψαλίδα Π. Αθ., *Αληθής ευδαιμονία : ήτοι βάσις πάσης θρησκείας = Vera felicitas sive fundamentum omnis religionis*, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων, εις την απλήν διάλεκτον, και υπό του αυτού εις την Λατινικήν μεταφρασθείσα. τ. Α΄, Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1791.

Β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. Ξενόγλωσση

- Abercrombie N., S. Hill, B.S. Turner, *The Dominant Ideology Thesis*, Allen and Unwin. Λονδίνο 1980.
- Amoros Francisco, *Manuel d'éducation physique. Gymnastique et morale*, Roret, 1834.
- Apple M., *Ideology and Curriculum*, Routledge, N. Υόρκη 1990.
- Bernstein B., *Pedagogy, Symbolic Control and Identity - Theory, Research, Critique*, Taylor and Francis, Λονδίνο 1996.
- Bourdieu P. & Wacquant, J.L., *An Invitation to Reflexive Sociology*, University of Chicago Press, Σικάγο 1992.
- Choppin Alain, *Manuels scolaires. Etat et societes. XIXe et XXe siecle*, Παρίσι 1993.
- Culpan I., «Physical Education: Liberate or confine it to the Gymnasium», *Delta: Policy and Practice in Education*, τ.48, 2(1996) και τ. 49, 1(1997).
- Defrance Jacques, «Esquisse d'une histoire sociale de la gymnastique (1760-1870)», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 6(1976).
- Dioxin John G., «Prussia, Politics and Physical Education», στο A. D. Munrow, J. G. Dixon, P. C Mcintosh, *Landmarks in the History of Physical Education*, Routledge and Kegan Paul. Λονδίνο 1986.
- Dutton K. R., *The Perfectible Body: The Western Ideal of Male Physical Development*, Νέα Υόρκη 1995.
- Elias N., *Η Διαδικασία του Πολιτισμού*, μετάφ. Θεόδωρος Λουπασάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.
- Feldman A., *Formations of Violence: The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*, University of Chicago Press, Σικάγο 1991.
- Foucault M., *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Harmondsworth: Penguin 1977.
- Gordon Terri J., «Fascism and the Female Form: Performance Art in the Third Reich», *Journal of the History of Sexuality*, (Ιανουάριος /Απρίλιος 2002).

- Guttmann Allen, *Games and Empires: Modern Sports and Cultural Imperialism*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1994.
- Hobsbawm E. J., *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*, Cambridge University Press. Κέμπριτζ 1990.
- Hohendahl Peter Uwe, «The New Man: Theories of Masculinity around 1800», *Goethe Yearbook* 15(2008).
- Hull I., *Sexuality, State, and Civil Society in Germany 1700–1815*, Ithaca: Cornell University Press, 1996.
- Hunt L., *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: Καλιφόρνια.1986.
- Jordanova L., *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*, Madison, 1989.
- Landes J., *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca: Cornell University Press, 1986.
- Laqueur T., *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Κέμπριτζ 1990.
- Mangan J.A. & Walvin J., eds., *Manliness and Morality: Middle-Class Masculinity in Britain and America, 1800–1940*, Manchester 1987.
- Mayer, L & R., «Development as the aim of education», *Harvard Educational Review*, 42(1972),
- McMillan Daniel, «Small Groups and the chimera of consensus: local politics and national politics in modern Germany», <http://www.eiu.edu/~localite/journal/2000/localgermany.pdf>, 2000.
- Mechikoff A. R., Estes S. G., *History And Philosophy Of Sport And Physical Education: From Ancient Civilizations To Modern World*, Publisher: McGraw-Hill Humanities Social, 2001.
- Merkel U., «The Politics of Physical Culture and German Nationalism: Turnen versus English Sports and French Olympism, 1871-1914», *German Politics and Society*, Vol. 21. 2003, δημοσιεύτηκε στο [http:// www.questia.com /googleScholar.qst?docId=5002038235](http://www.questia.com/googleScholar.qst?docId=5002038235).
- Miklós H., «Exercises, or "work wrapped in the gown of youthful joy": Masculinities and the Civilizing Process in 19th Century Hungary», *Journal of Social History*, 41(2007).

- Mosse L. G., *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*, Ithaca: Cornell University Press, 1991.
- Mosse L. G., «Friendship and Nationhood: about the promise and Failure of German nationalism», *Journal of Contemporary History* (SAGE, London and Beverly Hills), 17(1982).
- Mosse L. G., *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Howard Fertig, Νέα Υόρκη 1985.
- Mosse L. G., *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*, University of Wisconsin Press, Madison 1985.
- Mosse L. G., *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1996.
- Rotundo A., *American Manhood: Transformations in Masculinity from the Revolution to the Modern Era*, Νέα Υόρκη 1993.
- Overfield H. J., «Sports and Physical Exercise in Diderot's Encyclopedie», http://www.la84foundation.org/SportsLibrary/NASSH_Proceedings/NP1996/NP1996g.pdf
- Papadakis L., *Teaching the Nation, Greek Nationalism and Education in Nineteenth century Macedonia*, Institute for Balkan studies, Thessaloniki 2006.
- Portelli J. P., «Exposing the hidden curriculum», *Journal of Curriculum Studies*, τ. 25, 4(1993).
- Rauch A., *Le souci du corps*, Broché, 1983.
- Reay D., «It's all becoming a habitus»: beyond the habitual use of habitus in educational research, *British Journal of Sociology of Education*, τ. 25, 4(2004).
- Roland N., «The Impact of the Le Havre Congress on physical education in Schools in Germany and some selected European Countries», *Coubertin et l'olympisme : questions pour l'avenir: rapport du congres du 17 au 20 septembre 1997 a l'Universite du Havre*.
- Sanislo T., «Protecting Manliness in the Age of Enlightenment The New Physical Education and Gymnastics in Germany, 1770–1800», *Gender in transition, discourse and practice in German-speaking Europe, 1750-1830*, Ulrike Gleixner, Marion W. Gray, University of Michigan Press, 2006.

- Shilling, C. «Physical capital and situated action: a new direction for corporeal sociology», *British Journal of Sociology of Education*, τ. 25, 4(2004).
- Schiebinger L., *The Mind Has No Sex. Women in the Origins of Modern Science*, Cambridge. 1989.
- Thibault J., *Sports et éducation physique 1870-1970*, J. Vrin. 1972.
- Turner G., «The hidden curriculum of examinations», στο M. Hammersley, and A. Hargreaves, (Eds.) *Curriculum Practice: Some sociological case studies*. Falmer Press, Λονδίνο 1983.
- Ueberhorst Horst, *Friedrich Ludwig Jahn: 1778/1978*, Heinz Moos Verlag. 1978.
- Ulmann J., *De la gymnastique aux sports modernes. Histoire des doctrines de l'éducation physique*, Παρίσι, 1977.
- Weiner, G., *Feminisms in education: an introduction*, Open University Press, Buckingham 1994.
- William F.H. *Physical Education in a changing society*, Βοστώνη 1977.
- Hammersley M., & Hargreaves A., (Eds.) *Curriculum Practice: Some sociological case studies*, Falmer Press. Λονδίνο 1983.
- Roubal Petr, «Politics of Gymnastics: Mass Gymnastic Displays Under Communism in Central and Eastern Europe». *Body & Society*, τ. 9, 2(2003), 1-25
- Skinner Q., *The Foundations of Modern Political Thought*, Cambridge University Press. 1978.
- Koselleck R., «A Response to Comments on the “Geschichtlich Grundbegriffe”», *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on “Begriffsgeschichte”*, German Historical Institute Washington D.C., Occasional Paper 15. Ουάσινγκτον 1996.
- Koselleck R., «The Temporalization of Concepts», *Finnish Yearbook of political thought*. 1(1997).
- Bain L., «Curriculum Theory and Research in Sport Pedagogy», *Sport Science Review*. 1(1994).

II. Ελληνόγλωσση

- Bernstein B., *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*, επιμ. και μτφρ. Ι. Σολομών, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991.
- Bertaud J. P., *Η καθημερινή ζωή στη Γαλλία τον καιρό της Επανάστασης 1789-1795*, μετ. Σταυρούλα Αλεξανδράτου – Δέσποινα Αγγελουπούλου, Αθήνα 1989.
- Bourdieu P., *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Στάχυ, Αθήνα 1999.
- Guttman B., *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Κάτοπτρο, Αθήνα 1998.
- Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., τ. Α', Αθήνα 2006.
- Kipper P., *Ιστορία της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, μετφ. Δημ. Αυξεντιάδου, εν Αθήναις 1906.
- Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα 2002.
- Petropulos J. A., *Politics and Statecraft in the Kingdom of Crece 1833-1843*, Princeton, N.J.1968 [ελλ. μτφρ. Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1844, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα τ. Α' 1985 και τ. Β' 1986.
- Reble A., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μτφ. Θ.Δ. Χατζηστεφανίδης- Σ.Θ. Χατζηστεφανίδη - Πολυζώη, Αθήνα 2005.
- Rohrs H., *Το κίνημα της προοδευτικής Εκπαίδευσης*, μετ. Δ. Δεληκωνσταντή -Σ. Μπουζάκη, Θεσσαλονίκη 1984.
- Skinner Q., «Γλώσσα και κοινωνική αλλαγή», *Ιστορία των εννοιών*, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, Αθήνα 2006.
- Vigarello G., *Από το παρνίδι στο αθλητικό θέαμα. η γέννηση ενός μύθου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Αγγέλου Α., «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. τομ. ΙΑ', Η Ελληνική επανάσταση (1821-1832), Αθήνα 1975.
- Αθανασιάδης Χ., *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικός δημοτικισμός, το περιοδικό Αυγή (1923-1925)*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.
- Αλοΐζος Στ., *Η σχολική Γυμναστική. Σουηδικές ασκήσεις και παιδιές*, εν Ηρακλείω 1925.
- Αμαριώτου Μ., *Ιω. Π. Κοκκώνης, Ο πρώτος μας παιδαγωγός*, Αθήνα 1937.

- Αμπελάς Τιμ., *Ιστορία της νήσου Σύρου, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Ερμουπόλει 1874.
- Αναπλιώτης Γ., *Ο Καποδίστριας χωρίς προσωπείο*, Αθήνα 1976.
- Ανδρέου Απ., *Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων (1878-1911)*, διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης της Παιδαγωγικής σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 1990.
- Αντωνίου Δ., *Η εκπαίδευση κατά την ελληνική επανάσταση (1821-1827)*, τεκμηριωτικά κείμενα, Βουλή των Ελλήνων, τ. Β', Αθήνα 2002.
- Αντωνίου Δ., *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 1992.
- Αριές Φ., *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Γλάρος, Αθήνα 1990.
- Αριστοτέλους Πολιτικών τα Σωζόμενα, εκδίδοντος και διορθούντος Α.Κ. ..., Παρίσι 1821 [=Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Β', Αθήνα 1988.
- Βενέζη Ηλ., *Χρονικόν της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1955.
- Βενιζέλος Ε., & Μεταξάς Ι., *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2007.
- Βερέμης Θ., «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εισαγωγή-επιμέλεια Θ Βερέμης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999.
- Βεκκαρίου, *Περί αδικημάτων και ποινών, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Δ', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1995.
- Βρανούση Λ., *Ρήγας, Βασική βιβλιοθήκη*, αρ.10, Αθήνα 1954.
- Βρεττός Ι. & Καψάλης Α., *Αναλυτικά προγράμματα, Art of Text*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Βρυχέα Α.- Κ. Γαβρόγλου, *Απόπειρες μεταρρύθμισης της Ανωτάτης Εκπαίδευσης (1911- 1981)*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1982.
- Γάτος Γ., *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού/ 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Γέρου Θ., *Η ελληνική παιδεία*, εκδ. Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1996.
- Γιάτσης Σ., *Εισαγωγή στην Ιστορία της Φυσικής Αγωγής στον Ελληνικό Κόσμο*, Θεσσαλονίκη 1985.

- Γιάτσης Σ. & Τριτάρης Δ., «Απόηχοι από την 1^η Ολυμπιάδα στην Ελλάδα», «Λεύκωμα» του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Β.Α.Η.Ρ.Ε.Σ, Αθήνα 1992.
- Γληνός Δ., *Απαντα (1910-1914)*, Θεμέλιο, τ. Β΄, Αθήνα 1983.
- Δαναοσής-Αφεντάκης Α., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, τ.Β΄, Η εξέλιξη της Παιδαγωγικής και διδακτικής σκέψης, Αθήνα 1985.
- Δάφνης Γ., *Ιωάννης Καποδίστριας, η γένεση του ελληνικού κράτους*, Ίκαρος, Αθήνα 1976.
- Δελμούζος Α.Π., *Δημοτικισμός και παιδεία*, εκδ. Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων, Αθήνα 1971.
- Δελμούζος Α.Π., *Μελέτες και Πάρεργα*, τ.Α΄, Αθήνα 1958
- Δελμούζος Α.Π., *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο*, Αθήνα 1927.
- Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1977.
- Δημαρά Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1985.
- Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1989.
- Δημαράς Α., «Εκπαίδευση 1882-1913», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1977.
- Δημαράς Α., «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Θ. Βερέμης-Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), Αθήνα 1980.
- Δημαράς Αλ., «Τα εκπαιδευτικά κατά τον αγώνα», *Νέα Εστία*, αφιέρωμα στο εικοσιένα, 1043(Δεκέμβριος 1970).
- Δημαράς Αλέξης, «Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977.
- Δημητρίου Μηνάς, *Ο σχολικός αθλητισμός κατά την οθωνική περίοδο*, στα πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου. Οι χρόνοι της ιστορίας, για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1998.
- Ελιάς Νόρμπερτ - Ντάνινγκ Έρικ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στη εξέλιξη του πολιτισμού*, επιμ.-εισαγωγή Παντελής Κυπριανός, εκδ. Δρομέας, Αθήνα 1998.
- Ευαγγελίδη Τ. , *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Διονυσίου Νότη Καραβία, τ. 2, Αθήνα 1992.
- Ευαγγελίδη Τ., *Ιστορία του Κυβερνήτη Καποδίστρια και ως τα χρόνια του Όθωνα*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1996.

- Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική εκπαίδευση τ. Β΄*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Ευταξίας Αθ., *Τα Νομοσχέδια του Υπουργείου της Παιδείας*, Αθήνα 1900.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986.
- Ισηγόνης Αντ., *Ιστορία της Παιδείας*, εκδ. Β΄, Αθήνα 1964.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΔ΄, εκδοτικής Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1977.
- Καποδίστριας Α., *Η οργάνωση και η Επιτέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2005.
- Καραμπερόπουλος Δ., *Ο Ρήγας μεταφραστής των «Ολυμπίων» του Μεταστάσιο*, έκδοση επιστημονικής εταιρείας μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001.
- Καραναΐδου Μ., *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση (1862-1990) και ιδρύματα εκπαιδύσεως γυμναστών (1882-1982)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000.
- Κάτσικας Χ. - Θεριανός Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004.
- Κιτρομηλίδης Π., «Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη (1809-1810)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 3(1982).
- Κιτρομηλίδης Π., «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια», *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εισαγωγή-επιμέλεια Θ Βερέμης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999.
- Κιτρομηλίδης Π., *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.
- Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999.
- Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996.
- Κατριβέσης Ν., *Κοινωνιολογία του Norbert Elias, από τις κοινωνικές δομές στις αλληλεξαρτήσεις*, εκδ. Gutenberg. Αθήνα 2003.
- Κόκκωνας Γ., *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1997.
- Κόκκωνας Γιάννης, «Ο “Πολύτιμος καιρός” των μαθητών του Κεντρικού Σχολείου», *Οι χρόνοι της ιστορίας, για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1998.

- Κοντονή Α., *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Κριτική, Αθήνα 1997.
- Κοραΐς Α., *Επιστολή από 19.12.1831*, Αλληλογραφία, εκδ. Ο.Μ.Ε.Δ., τ. ΣΤ', Αθήνα 1984.
- Κουζοπούλου Λ. (επιμ.), *Γενικών ευρετήριον Συνθηκών, Συμβάσεων και Συμφωνιών διμερών και πολυμερών 1832-1956 / Βασιλείον της Ελλάδος, Β. Υπουργείον Εξωτερικών, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1956.*
- Κούκκου Ε., *Ο Καποδίστριας και η παιδεία (1827-1832). Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Ερμής, Αθήνα 1989.
- Κούκου Ε., «Η παιδεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. τ. ΙΒ', Η Ελληνική επανάσταση (1821-1832), Αθήνα 1975.
- Κουλούρη Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1997.
- Κουλούρη Χ., *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914), Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988.
- Κουρνιάς Κ., *Τα Εκπαιδευτικά Ιδεώδη. Το Σύγχρονον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Ιδεώδες*, Αθήνα 1973.
- Κυπριανός Π., *Συγκριτική ιστορία της Ελληνικής εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα 2004.
- Κυριακίδης Κ. Επ., *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού, από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892*, εν Αθήναις 1892.
- Λάζαρης Κ.Π., *Ο παιδαγωγός Χαρ. Παπαμάρκου*, εν Αθήναις 1962.
- Λαμπράκη-Παγανού Α., *Το υπόμνημα του Ι. Καποδίστρια για τα εκπαιδευτικά της Howfyl*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1989.
- Λεγράνδ Αιμ. - Λαμπρου Σπ., *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, Αθήνησι 1891. [φωτομηχανική επανέκδοση] Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστινού-Ρήγα, Αθήνα 1996.
- Λέκκας Π., «Από τον Διαφωτισμό στην πολιτική σκέψη του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τόμος 21, 40(Ιούνιος 2004).
- Λέκκας Π., *Η εθνικιστική Ιδεολογία, πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Κατάρτι. Β' έκδοση, Αθήνα 1996.
- Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Εκδοτικό Κέντρο Λεξικολογίας, Α' έκδοση, Αθήνα 1998.

- Λεονταρίτης Β. Γ., «Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία», *Ελληνισμός και Ελληνικότητα, ιδεολογικοί και βιοματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, εκδ. Δ', Αθήνα 2001.
- Λέφας Χ., *Ιστορά της εκπαίδευσεως*, Ο.Ε.Σ.Β., Εν Αθήναις 1942.
- Ληξουριώτης Γ., *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1986.
- Μαλαφώτης Κ., *Η παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Πορεία, Αθήνα 2001.
- Μαρκέτος Σπ., *Εισαγωγή στη Μελέτη των Πολιτικών Ιδεολογιών*, τ. Α', Ε.Α.Π., Πάτρα 2002.
- Μελανήτου Ν., *Η μάθησης κατά τας αρχαίας ελληνικάς, τας μεταγενεστέρας και τας συγχρόνους αντιλήψεις*, εν Αθήναις 1970.
- Μεταξάς Ι., *Η Ιστορία του Εθνικού διχασμού (και της Μικρασιατικής καταστροφής)*, Αθήνα 1935
- Μουρατιδής Ι., *Ιστορία της Φυσικής Αγωγής (με στοιχεία φιλοσοφίας)*, εκδ. Χριστοδουλίδη, Θεσσαλονίκη 1990.
- Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, έκδοση Α', Αθήνα 1998.
- Μπαμπούνης Χ., *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο. διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, Αθήναι 1999.
- Μπένος Ι., *Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831). Ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος*, www.apodimos.com.
- Μπερτό Ζινέτ (Berthaud Ginette) «Αθλητική αγωγή και παιδαγωγικός αθλητισμός», *Αθλητισμός κουλτούρα και καταπίεση*, μετφ. Γιόλα Γεωργαντζή, Ουτοπία, Αθήνα 1982.
- Μπονίδης Κ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη/ Αθήνα 1996.
- Μπουζάκης Σ. - Χρ. Τζήκας, *Η κατάρτηση των Δασκάλων- Διδασκαλιστών και των Νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α', Η περίοδος των Διδασκαλείων 1834-1933, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996.

- Μπουζάκης Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση, τ. Α΄*, Αθήνα 1994.
- Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1987.
- Μπουρνάζος Στ., «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1900-1922 οι απαρχές*, Βιβλιόραμα τομ. Α2, Αθήνα (χ.χ).
- Μποχώτης Θαν., «Εσωτερική πολιτική» *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1900-1922 οι απαρχές*, Βιβλιόραμα, τομ. Α2, Αθήνα (χ.χ).
- Μωραΐτης Γ. Δημήτρης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1953.
- Νούτσος Χ., «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση (1913-1931)», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πατάκης, Αθήνα 2007.
- Νούτσος Χ., *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Ξωχέλης Π., «Μεταρρυθμίσεις στη Σύγχρονη Εκπαίδευση και Ελληνική Παραγωγικότητα», *Νέα Παιδεία*, 57(1991).
- Παιδεία και Κοινωνία. Η επίδραση της εκπαίδευσης στην διαμόρφωση των κοινωνικών δομών της Ελληνικής κοινωνίας*, Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1996.
- Παπαγεωργίου Β., *Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν*, Αθήναι 1939.
- Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, *Από το Έθνος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1861*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- Παπαγεωργίου Στ. Π., *Το Ελληνικό Κράτος (1821-1909). Οδηγός αρχαιακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1988.
- Παπαγεωργίου Στ., «Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια», *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1983.
- Παπαδάκη Λ., *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1992.
- Παπαδάκη Λυδία, *Συνοπτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαιδεύσεως, Από τον Διαφωτισμό στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδ. Βάνιας, σειρά Ίστωρ, Θεσσαλονίκη 2007.
- Παπαδημητρίου Σ.Ν., *Η ιστορία του δημοτικού μας σχολείου, τ. Α΄ 1834-1895*, Αθήνα 1950.

- Παπαδόπουλος Χρυσ., *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήναι 1920.
- Παπακωνσταντίνου Π.-Ανδρέου Α., *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της Παιδαγωγικής σκέψης (1875-1914)*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1992.
- Παπαμαύρος Μ., *I.H. Pestalozzi. Η Ζωή κι η δράση του*, τ. Α', Ράλλης, Αθήναι 1929.
- Πάτσιου Β., «Η προκήρυξη του Ελληνικού Λυκείου του 1830/31», *Τετράδια Εργασίας*, 10, (1988).
- Παυλίνης Ε., *Ιστορία της Γυμναστικής*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1977.
- Ρήγας Φεραίος, *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, επιμ Δημήτριος Καμπερόπουλος, Ε.Ε.Μ.Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Αθήνα 1998.
- Σακκά Γ., *Γεώργιος Κλεόβουλος ο Φιλιππουπολίτης*, Αθήναι 1956.
- Σαμαράς Π., *Η αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων στην Ελλάδα 1797-1859, Νέα δεδομένα- οι πρώτοι αγώνες*, Αθήνα 1992.
- Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Σιδερά-Λύτρα Π., «Το παιδικό παιχνίδι σε σχέση με την ψυχολογία και την παιδαγωγική: Η διδακτορική διατριβή του Γεώργιου Βιζυηνού», *Το Σχολείο και το Σπίτι*, 2(1998).
- Σκιαδάς Ελ., *Νεότερη Ελληνική Ολυμπιακή Ιστορία 1894-2004*, Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή, Αθήνα 2004.
- Σκοπετέα Ελ., «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους, η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: 1900-1922 οι απαρχές*, Βιβλιόραμα τομ. Α2, Αθήνα (χ.χ).
- Σκοπετέα Ελ., *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (18300-1880)*, Αθήνα 1988.
- Σολομών Ι., *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό σχολείο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- Σπάθης Δ., «Μεταστάσιο Πιέτρο». Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τ. 6^{ος}, Εκδοτικής Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1990.
- Στουραϊτης Σ., *Ο Λέων Μελάς: Το Εθνικόν και Παιδαγωγικόν έργον αυτού*, Αθήναι 1924.
- Τερζής Ν., *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1986.
- Τερζής Π. Ν., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και Πραγματικότητα- Πράγματα και Πρόσωπα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993

- Τζίκας Χ., *Ι.Π. Κοκκώνης ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της Δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1999.
- Τζουμελέα Σ.Γ. - Π.Δ. Παναγόπουλου, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια* Αθήνα 1933.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Τσουρέκης Δημ., *Σύγχρονη Παιδαγωγική, παιδαγωγικές τάσεις από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1987.
- Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και Τιμωρία- Η γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Χατζηδήμου Καίτη & Ράλλη Ιουλιέττα, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976.
- Φουκώ Μ., *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λ. Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991.
- Φουρναράκη Ε., «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Οι Χρόνοι της ιστορίας, για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΑΕΝ-ΙΓΤΝΓ, Αθήνα 1998.
- Φουρναράκη Ε., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910): ένα Ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ-ΙΓΤΝΓ, Αθήνα 1987.
- Φραγκουδάκη Α., «Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911», *Ε.Ε.Φ.Σ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1977.
- Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι, Άγονοι Αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα 1977.
- Φυριπτή Εμ. Κ., *Ευρωπαϊκή επίδραση στην Ελληνική εκπαιδευτική πολιτική κατά τον 19^ο αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1997.
- Χατζηγεωργίου Γ., *Γνώθι το Curriculum*, Ατραπός, Αθήνα (χ.χ.).
- Χατζηγεωργίου Μ., *Η Σύρα και οι νεοέλληνες λογοτέχνες (1827-1945)*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Δήμου Ερμούπολης, Ερμούπολη 2003.
- Χατζηιωσήφ Χ., «Κοινοβούλιο και δικτατορία». *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β', μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Χατζηστεφανίδης Θ. Δ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, Παπαδήμας, Αθήνα 1990.
- Χειμάρρας Κώστας, *Το νόημα της Γυμναστικής και η ογδοηκονταετηρίδα από την γέννηση του Παυλίνη(1887-1967)*, Αθήναι 1968.

- Χουζίνγκα Γ., *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (homo ludens)*, μτφρ. Στέλιος Ροζάνης,
Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Χρυσάφης Ι., *Η Γυμναστική κατά το Σουηδικό σύστημα*, εν Αθήναις 1908.
- Χρυσάφης Ι., *Η Γυμναστική των Αρχαίων*, επιμ. Αχιλλέα Δρίβα, εκδ. Εθνικής
Ακαδημίας Σωματικής Αγωγής, Αθήνα 1965.
- Χρυσάφης Ι., *Οι Σύγχρονοι Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, τ. Α', εν Αθήναις 1930.